

સુસ્તીગીઠ

(સમ્યક્દર્શન એક અધ્યયન)

— સુનંદાબહેન વોહોરા

૭-૧૨-૯૩ અંક ૨૩
સુનંદાબહેન વોહોરા
પ. મહાવીર સોના, એલિસબ્રિજ,
પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭.
ફોન નં ૭૭૯૫૪/૭૯૩૬૫

મુક્તિબીજ

મુક્તિબીજ

(સમ્યગ્દર્શન એક અધ્યયન)

સંપાદક - લેખિકા : સુનંદાબહેન વોહોરા

ભૂંગળ ભાંગી આઘકમાયની જી,
મિથ્યાત્વમોહની સાંકળ સાથ રે;
દ્વાર ઉઘાડ્યા શમ સંવેગના જી,
અનુભવ ભુવને બેઠો મારો નાથ રે...

મુક્તિબીજ

પ્રકાશક : સત્સંગ મંડળ ડિટ્રોઈટ. U.S.A.

સંપાદક-લેખિકા : સુનંદાબહેન વોહોરા

આવૃત્તિવર્ષ વી.સં. ૨૫૧૯. વિ.સં. ૨૦૪૯ - ઈ.સ. ૧૯૯૩

પ્રાપ્તિ સ્થાન:

૧ સુનંદાબહેન વોહોરા
૫, મહાવીર સોસાયટી
એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૭
ફોન : ૭૭૯૫૪ સાંજે ૫ થી ૭

૨ શ્રી દક્ષાબહેન મહેતા
૩૯ માણેકબાગ સુરેન્દ્ર મંગળદાસરોડ
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫
ફોન : ૪૦૭૯૧૦ સાંજે ૬ થી ૮

3 Ashokbhai Choksi
Marlwood Drive
West Bloomfield
Michigan 48323
Tel. : 313-661-4764

૪ શ્રી કુમારભાઈ, ભિમાણી.
૧૩/૩૯ જે. એમ કમ્પાઉન્ડ
ત્રીજો ભોઈવાડો.
મુંબઈ- ૪૦૦૦૦૨
ફોન : ૮૫૫૭૦૧૩ સાંજે ૪ થી ૭

મુદ્રક :

લીપી ગ્રાફિક્સ પ્રાઈવેટ લિમીટેડ

૯-૧૦ હરિકૃષ્ણ ટાવર, એલિસબ્રીજ,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬

ફોન : ૪૦૦૬૭૩, ૪૬૯૧૩૩

આધારિત ગ્રંથોની સૂચિ.

- ૧, પૂ.શ્રી ઉમાસ્વાતિ આચાર્ય રચિત શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર
- ૨, પૂ.શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત શ્રી યોગશાસ્ત્ર
- ૩, પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરી રચિત લલિત વિસ્તરા વિવેચન 'પરમતેજ' પૂ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરી.
- ૪, શ્રાવક પ્રજ્ઞામિમાંથી ટૂંકનોંધ
- ૫, પૂ. શ્રી માનદેવસૂરી રચિત ધર્મસંગ્રહમાંથી વિવેચન પૂ.શ્રીભદ્રકરસૂરી
- ૬, પૂ. શ્રીરામચંદ્રસૂરી રચિત સમ્યગ્દર્શનમાંથી ટૂંકનોંધ
- ૭, પૂ. શ્રીચંદ્રશેખરગણિ રચિત ચૌદગુણસ્થાનક તથા સમ્યગ્દર્શન ઝલકો. ટૂંકનોંધ
- ૮, પંડિત શ્રી પન્નાલાલ ગાંધી લિખીત સમ્યક્ત્વની પ્રક્રિયાનો લેખ.
- ૯, પંડિત શ્રી ધીરજલાલના ચૌદ ગુણસ્થાનકમાંથી સમ્યગ્દર્શનનું દોહન
- ૧૦, પૂ.શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય રચિત રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાંથી ટૂંકનોંધ.
- ૧૧, શ્રીમદ રાજચંદ્ર આશ્રમથી પ્રસિદ્ધ સહજ સુખસાધનમાંથી ટૂંકનોંધ
૧૨. સમ્યગ્દર્શન હિતશિક્ષા (શ્રીમદરાજચંદ્ર ગ્રંથમાંથી)
૧૩. ચિત્રાવલી, ભારતીય પ્રાચ્યતત્ત્વ પ્રકાશક સમિતિ, પિંડવાલા- રાજસ્થાન

પ્રસંગોચિત

પ્રસ્તુત મુક્તિબીજ (સમ્યગ્દર્શન)ગ્રંથનું લેખન કરવાની પ્રેરણાનો કે અનુરોધનો યથા સત્સંગીજનો અમેરીકાના ડ્રીટ્ટોઈટ નિવાસી અશોકભાઈ અને લીનાબહેન ચોકસી, તથા ચેરીહીલમાં વસતા સ્નેહલભાઈ ને પરેશાબહેન શાહને ફાળે આપું તો ઉચિત છે, કારણ કે સને ૧૯૮૧ની અમેરીકાની સત્સંગ યાત્રા દરમિયાન સ્નેહલ-પરેશા કહે, 'બહેન તમે અહીં એક માસ રોકાઈ જાવ અને સમ્યગ્દર્શન વિષેનું એક પુસ્તક લખો જો કે તે વખતે તેમની પ્રેરણાથી ભાવના થઈ હતી, પણ તે વિષેની અંતઃસ્ફુરણા થતી ન હતી.

વળી ૧૯૮૨ની સત્સંગયાત્રા યોજાઈ. સ્નેહલ-પરેશા મળ્યા. પુનઃ એજ ભાવના વ્યક્ત કરી: ત્યાં વળી ડ્રીટ્ટોઈટમાં અશોકભાઈ લીના મળ્યા. અને તેમણે પણ આ જ ભાવના થઈ 'બહેન સમ્યગ્દર્શન વિષે પુસ્તક લખો, કારણકે કેવળ સમ્યગ્દર્શનને લક્ષ્યમાં રાખીને સળંગ સૂત્ર સરણ ભાષાયુક્ત પુસ્તકની અમારા જેવાને ઘણી ઉપયોગીતા છે.' આમ બંને શ્રદ્ધાવાન યુવાન દંપતિની ભાવનાએ મારી ભાવનાને ઉત્સાહિત કરી.

પરદેશની સત્સંગ યાત્રામાં દિવસે ઘણોજ સમય મળતો. આ વખતે યાત્રામાં દિવસે જપ અને ધ્યાનની આરાધના કરવા ભાવના કરેલી, તેથી રોજના ૮ કલાકની આરાધના થતી, છતાં બે કલાકનો અવકાશ મળે તેમ હતું. આથી પ્રસ્તુત ગ્રંથનો શુભારંભ ત્યાંજ શરૂ કરવાની ભાવના કરી. વળી આ વિષયને અનુરૂપ ગ્રંથો તે દેશમાં પણ જે જે મુમુક્ષુને ત્યાંના પુસ્તકાલયમાંથી મળ્યા, તેનો આધાર લીધો. તેમાંથી અલ્પાંશે લેખન સામગ્રી મળતી ગઈ તેમ-તેમ લેખન થતું ગયું તેમાં સમ્યગ્દર્શનનું મહાત્મ્ય અનુભવતા અત્યંત આનંદ માણ્યો.

અમદાવાદ આવ્યા પછી અન્ય ગ્રંથોનો આધાર લઈ પ્રસ્તુત લેખન કાર્ય ગુરૂ કૃપાએ સંપન્ન થયું. વાસ્તવમાં આ લેખનમાં મારી કોઈ સ્વયં મૌલિકતા નથી. કારણકે આ ગાંઠન વિષયનું ગીતાર્થજનોએ દીર્ઘદૃષ્ટિથી નિરૂપણ કરેલું છે; તે ગ્રંથોના આધાર પર ક્યાંક કંઈક સરળ બનાવવા ફેરફાર કર્યા છે, અને મુખ્યત્વે તો તે તે ગ્રંથમાંથી તે વિષયના ઉતારાજ કરેલા છે, અર્થાત્ ગીતાર્થજનોએ અનુભવથી કરેલા દોહનનું અત્રે અવતરણજ કર્યું છે.

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શન વિષય ગંભીર, ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ છે. અનુભવાત્મક અને વેદનમય આત્માનો ગુણ છે. અનુભવ વગર કથન કરવું અત્યંત અનધિકૃત છે. જેવી તેની ગંભીરતા અને સૂક્ષ્મતા છે તેવું તેનું પરિણામ છે. આથી તેનું મુક્તિબીજ નામકરણ યથાર્થ જાણાય છે.

પ્રસ્તુત લેખનમાં કોઈ વિષયનું પુનરાવર્તન થયું છે, પરંતુ શાસ્ત્રકારોએ ગંભીર વિષયની શૈલીમાં પુનરુક્તિને દોષ નથી માન્યો. પરંતુ તેને વિષયની ગંભીરતાનું સૂચક ગણ્યું છે.

વળી જૂદા જૂદા દૃષ્ટિકોણ અને અનુભવથી આલેખાયેલા વિષયમાં જીવોની પોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને તૃપ્તિ થાય છે. વિષય ગહન છતાં સરળ બની શકે છે. પૂર્વકાલીન પૂજ્ય ઉમાસ્વામિ આચાર્યથી માંડીને વર્તમાનમાં વિદ્યમાન પૂ.શ્રી. ચંદ્રશેખરગણિ શ્રી, તથા પંડિતજનોના પ્રસ્તુત વિષયના રચિત ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે જો કે આ વિષયમાં આ સિવાય હજી ઘણા ગ્રંથોમાં આ વિષયનું નિરૂપણ છે. પરંતુ મુમુક્ષુ અને સાધક જીવો સરળતાથી અધ્યયન કરી શકે તેવા આશયથી મર્યાદિત અને સરળગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. જેથી વાંચકોને રસપ્રદ બને, અને આરાધનામાં સહાયક નિવડે.

આ લેખનમાં ઉતારા કરવા તથા પ્રેસમાંથી આવેલા લેખોને સુધારવા માટે મારા સત્સંગીમિત્રોએ ઘણા સ્નેહથી સહાય કરી છે તેમનું પણ અભિવાદન કરું છું.

આ સર્વ શોભા ઉપર કળશરૂપ છે, આગમધર વિદ્યમાન પૂજ્યવર જંબુવિજયજી મહારાજશ્રીની શુભાશીષ. તેમની શુભાશીષ મેળવીને હૈયું તો એવું પુલકિત થયું, કે જાણે આ ગ્રંથિનિમિત્તે સમ્યગ્દર્શનના મહાત્મ્યને સમજીને પાત્ર જીવો જીવનને ધન્ય ધન્ય કરી લેશે.

તેઓશ્રી તો મારા જીવનના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે પૂજ્ય અને માર્ગદર્શકના ઉચ્ચ સ્થાને છે. જૈન સમાજમાં ઉત્તમ ગીતાર્થજનોમાં તેમનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. જૈનશાસનના તેઓ મૂક સેવક છે એમ કહું તો અસ્થાને નથી.

ઝવેરી જેમ મૂલ્યવાન હીરાને પારખે તેમ તેમના જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવનનો પરિચય કરીને કોઈ પાત્ર જીવો ધન્ય બને છે.

સાત દસકા વટાવી ચૂકેલા પૂજ્યશ્રી આજે પણ રાત્રિદિવસ આગમના પુનરુદ્ધારનું કામ અવિરતપણે કરી રહ્યા છે છતાં ગમે તે સમયે દેશપરદેશના

મુક્તિબીજ

જ્ઞાસુ તેમની પાસે જાય ત્યારે તેઓ પ્રસન્નતા અને વાત્સલ્યભાવે સંક્ષિપ્ત અને તલસ્પર્શી બોધનું સિંચન કરે છે, ત્યારે તપશ્ચર્યા યુક્ત તેમની પવિત્ર જીવનચર્યા પાત્ર જીવોને સ્પર્શી જાય છે.

પ્રભુ તેમને દીર્ઘાયુ આપે અને તેઓ સ્વ-પરઆત્માર્થનું કલ્યાણકાર્ય કરતાં રહે તેવી પ્રભુ પ્રત્યે અભ્યર્થના.

તેમના ઋણને કેવી રીતે ચૂકવવું ? તેમણે આપેલા બોધને જીવનમાં ધારણ કરવો તેમાં ઋણ મુક્તિ છે તેમ સમજુ છું.

તેમને આપેલા શુંભાશીષ આ એક જીવ માટે નથી, પણ સૌ સાધકો માટે છે એ માની સ્વીકારજો.

પ્રસ્તુત ગ્રંથનો વિષય જ્ઞાસુ સર્વ જીવોને જીવનની સાર્યક્તા માટે છે.

આ જન્મના એક મહાન કર્તવ્યની સિદ્ધિ માટે,

સર્વ દુઃખના વિરામના સાધન રૂપે,

આત્મભ્રાંતિથી મુક્ત થવા માટે,

જીવનદૃષ્ટિને સમ્યગ્ થવા માટે,

સત્ધર્મની રૂચિ માટે,

આત્મશ્રદ્ધાની પ્રતીતિ માટે,

અંતે પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે છે.

એમ અનેક પ્રકારે ઉપયોગી થાય તેવી સ્વપર શ્રેયની ભાવના સાથે વિરમું છું.

આ લેખન ગહન છે તેનાં કોઈ પણ ક્ષતિ રહી હોય તો વિદ્રુતજનો સુધારે અને ક્ષમા કરે.

પ્રસ્તુત વિષયના લેખન માટે જે ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે તે તે પૂજ્યવર ગ્રંથકારોની ઋણી છું.

અને લેખન માટે પ્રેરણા આપનાર તથા અર્થસહયોગ કરવા માટે બંને યુવાન દંપતિને તથા સંત્સંગમંડળ ડીટ્રોઈટને ધન્યવાદ આપુ છું. અંતમાં આ કાર્યમાં સહયોગ કરનાર સૌનું અભિવાદન કરું છું.

ભવદીય
સુનંદા બહેન

સમ્યગ્દર્શન એક અધ્યયન

પ્રસ્તુત ગ્રંથ મુક્તિબીજનું અધ્યયન કરતાં પહેલા આપણે કેટલુંક સંશોધન કરશું તો જણાશે કે 'મુક્તિ બીજ' અર્થાત્ તેના અન્ય પર્યાયવાચી શબ્દો કેટલા સાર્થક છે.

બોધિબીજ

બોધિલાભ

સમકિત

સમ્યગ્દર્શન

આત્મજ્ઞાન

વરબોધિ

રત્નત્રય

જગતનો વ્યવહાર આપણે જાણીએ છીએ કે જેવું બીજ હોય તેવું ફળ બેસે છે.

૧. અનાજનું બીજ : જે પ્રકારનું હોય તેના પર તેવું જ ફળ આવે. વર્ષાનું જળ, ખાતર, પ્રકાશ કે ક્ષેત્રાદિ સમાન પ્રકારના હોવા છતાં જો બી લીંબોળીનું છે તો તેના પર કડવી ગળો કે ફૂલ ઉગશે, તેના મૂળાદિ સર્વ પ્રદેશે કડવાશ હશે. જો બી કારેલાનું હશે તો તેના પર કડવા કારેલા થશે જો બી આંબાની ગોટલીનું હશે તો અનુક્રમે મીઠા ફળ થશે. જો શેરડીની ગાંઠ હશે તો મીઠી શેરડી ઉગશે.

૨. કર્મબીજ :-સંસારી જીવ અજ્ઞાનવશ રાગદ્વેષના પરિણામમાંથી કર્મના બીજ જ્યાં સુધી વાવે છે ત્યાં સુધી તેના પર વિવિધ પ્રકૃતિના સંસારના ફળનો ઉદય થતો રહે છે. અર્થાત્ સંસારફળનું બીજ 'કર્મ' છે. આ બીજ મનુષ્ય અનાદિકાળથી વાવતો આવ્યો છે. પરિણામે ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ કરી સંસારના ફળરૂપે સુખદુઃખ ભોગવે છે.

૩. મુક્તિબીજ :-બોધિબીજ-સમ્યગ્દર્શન એ બીજની જીવનમાં એકવાર રોપણી થાય તો પછી કાળ ક્રમે તેના પર શાશ્વત એવા સુખરૂપ મોક્ષનું ફળ પ્રગટ થાય છે. જન્મ મરણનો અંત આવે છે. સાથે સર્વ દુઃખનો પણ અંત આવે છે.

ભૌતિક જગતમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય બીજમાંથી ફળ અને ફળમાંથી બીજ

મુક્તિબીજ

એમ્ પરંપાર ચાલુ રહે છે. પણ તૃતીય બોધિબીજમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ફળમાંથી પુનઃ બીજ ઉત્પન્ન થતું નથી. પરંતુ જીવની અવસ્થામાંથી સંસારનો તદ્દન ક્ષય થાય છે. કારણકે બોધિબીજનો અનુક્રમે વિકાસ કર્મબીજના નાશનું કારણ બને છે.

ભલે કર્મબીજ અનાદિથી ફળ આપતું આવ્યું, પણ ભવ્યાત્મા તથા-ભવિતવ્યતાના યોગે જ્યારે મુક્તિબીજને વાવે છે, ત્યારથી તેનો આત્મવિકાસનો પ્રારંભ થાય છે. જે પૂર્ણતા પ્રગટ કરીને જીવને શાશ્વત નગરે લઈ જાય છે. પછી સંસારના ફળને બેસવાની સંભાવના રહેતી નથી.

આવી બીજની રોપણી વગરનો જીવ કેટલાયે અનુષ્ઠાનો કે અન્ય આરાધનાના પ્રકારો સેવે છતાં સંસાર તો પર્યાયાંતર થઈ ને ઉભો રહે છે. દુભાશુભયોગની અવસ્થાઓ બદલાય છે, પણ સંસારનો ક્ષય થતો નથી.

સમ્યગ્ દર્શનની સ્પર્શતા વગર સારી દૃષ્ટિ કે લક્ષ્યના અભાવે જીવની સુખની વાસના પલટાતી નથી. ભલે તે સ્થળાંતર કે વસ્ત્રાંતર કરે તો પણ તેનો સંસારાંતર થતો નથી પણ સંસારની પરંપરા ચાલુ રહે છે.

આ સંસાર શું છે જાણો છો ?

સંસાર - સંસરણ = સરતા રહેવું ? ક્યાં

- * એકભવમાંથી બીજા ભવમાં જવું
- * એક કાયામાંથી બીજી કાયામાં જવું
- * એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં જવું
- * એક કર્મના ફળ પરથી બીજા કર્મનું ફળ થવું
- * રાગાદિ ભાવમાંથી દ્વેષાદિ ભાવમાં જવું
- * હર્ષાદિ લાગણીમાંથી શોકાદિ લાગણીમાં જવું
- * શુભ ભાવમાંથી અશુભભાવમાં જવું
- * એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જવું

ચારે ગતિમાં બોધિબીજની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રકારોએ-જ્ઞાની જનોએ માન્ય કરી છે. પૂર્વ પૂર્વ જન્મમાં જીવને કાંઈ બોધનું પરિણમન થયું હોય પણ પુરુષાર્થ ફોરવી ન શક્યો તો પણ તે સંસ્કારનું થયેલું નિર્માણ તેના ભવિતવ્યતાના યોગે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે ગતિ, જાતિ, કે જ્ઞાતિ બાધા પહોંચાડતી નથી.

મુક્તિબીજ

બોધિબીજની યોગ્યતામાં જરૂરી સાધનો :-

બાહ્યસાધન : સંશીપાણુ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ચરમાવર્તકાળ દેશકાળાદિનું નિમિત્ત, બોધશ્રવણ ઇત્યાદી

નિમિત્તસાધન :- સત્ દેવ, સત્ ગુરુ, સત્ ધર્મની ઉપાસના - શ્રદ્ધા નવ તત્વાદિની હેય ઉપાદેયતાનો વિવેક, યથાર્થજ્ઞાન, વ્રતાદિ સત્ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ, અસત્ ક્રિયાથી નિવૃત્તિ. ઇત્યાદિ.

અંતરંગ સાધના :- અનંતાનુબંધી ચાર કષાય, મિથ્યાત્વ મોહનીય. મિશ્રમોહનીય, સમકિત મોહનીયનો ક્ષય ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ. અર્થાત્ અંતરંગ અધ્યવસાયની શુદ્ધિ, અપૂર્વ સત્ પુરુષાર્થ, તથાભવ્યત્વ ઇત્યાદિ.

નરકગતિમાં સમકિત :-

નરકના દુઃખો ભોગવતો જીવ ઉપરોકત સંસ્કારના બળે વિભંગજ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વભવને જાણે છે. પોતે પૂર્વે અજ્ઞાનવશ અત્યંત ગાઢ કુકર્મ કર્યા હતા. આત્મભાન ભૂલ્યો હતો તેનું આ પરિણામ છે. મળ્યો અવસર ગુમાવી સંસારલોલુપ થયો હતો. તે સર્વ આજે દુઃખરૂપે પ્રગટ થયા છે. એમ પુનઃ પુનઃ એ દુઃખથી છૂટવા અત્યંત ઉલાપોહ કરે છે. તેમાં તેનાં કોઈ પૂર્વસંસ્કારો જે શ્રવણબોધથી પ્રાપ્ત થયા હતા તે જાગૃત થતાં તેનો સ્વકાળ બળ કરે છે, ત્યારે તે જીવ નરકગતિમાં સમકિત પ્રાપ્ત કરે છે.

નિર્યય પચેન્દ્રિય સંજ્ઞિ જીવો ને સમકિત :-

તેમની ભવિતવ્યતાના યોગે તેમને વન ઉપવનમાં વિચરતા જ્ઞાની મુનિજનોનો યોગ મળતા, તેમની નિશ્રામાં ઉલાપોહ થવાથી જાતિસ્મરણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને પૂર્વભવમાં કેવો અપરાધ કર્યો હતો, જેના પરિણામે આ નિર્યયપાણું પ્રાપ્ત થયું ? આવા ઉલાપોહમાં મુનિજનોનો ઉપદેશ તેના સંસ્કારને જાગૃત કરે છે, એવા યોગ્ય કાળે કે સ્વકાળે તે જીવો સમકિત પ્રાપ્ત કરે છે.

મનુષ્યગતિના જીવો :-

કંઈક વિશેષ યોગ્યતા એટલા માટે મનાય છે કે તેની પાસે વિચારશક્તિનું વિશેષબળ છે. સત્ સાધનોની પ્રાપ્તિ રૂચિ પ્રમાણે મેળવી શકે છે. દયાદિ ધર્મને પાળી શકે છે, વ્રત તપાદિનું આરાધન કરી અંતરંગ યોગ્યતાને પ્રગટ કરે છે. આમ ભવ સ્થિતિનો પરિપાક થતાં મોહનીયઆદિ કર્મોનો ક્ષય-ઉપશમ આદિ વિશેષ

મુક્તિબીજ

પ્રકારે કરવાની સંભાવના હોવાથી મનુષ્ય બોધિબીજને પ્રાપ્ત કરવા માટે વધુ ભાગ્યશાળી મનાયો છે.

હા, પણ તેનામાં ધર્મની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના રૂચિ, શ્રદ્ધા જાગવી જોઈએ. સંસાર એકાંતે ખારો લાગવો જોઈએ. પરિભ્રમણથી મુક્ત થવાનો ભાવ થવો જોઈએ.

માનવજન્મ તો બાહ્ય સાધન કે સહકારી કારણ છે. મૂળ કારણ તો સમકિત પ્રત્યેની તીવ્ર જિજ્ઞાસાબળ જોઈએ. સંસારના સુખને દુઃખરૂપે જાણે, દુઃખને કર્મનાશનું નિમિત્ત જાણે અને ઉદાસીનતાના ભાવે નિર્મળતા પ્રગટે તો સહજમાં સમકિત સાધ્ય થાય.

અને જો પૂર્વનું લાવ્યો હોય તો વિશેષ શુદ્ધ થતાં તે ગુણસ્થાનકમાં આગળ વધી મુનિપદમાં અપ્રમત્તદશામાં પહોંચે છે. તેવો પુરૂષાર્થ કર્યા વગર તે જીવ રહી શકતો નથી. મુનિપદની અપ્રમત્ત દશા એ જ સાચો - ઉચ્ચ સમકિતભાવ છે. તે જીવ શીઘ્ર મોક્ષસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે.

દેવગતિમાં સમકિત :-

જો મનુષ્ય જેવા જન્મમાં સમકિતની પ્રાપ્તિ કરી, તે દેવલોકમાં જાય તો ત્યાં તેનું સમકિત સાથે રહે છે. અવધિજ્ઞાન દ્વારા નિર્થકરોના કલ્યાણક્રમમાં ભાવના કરી તેની વિશેષ શુદ્ધિ કરવા પ્રેરાય છે, અને મિથ્યામતિ દેવો સમકિતિ દેવોની સાથે કલ્યાણક્રમમાં જતાં હોવાથી પ્રભુની પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈ ભાવનાની અત્યંત નિર્મળતા થતાં તેવા જીવો સમકિત પામે છે.

ચારે ગતિમાં સમકિતની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં દુર્લભતા કેવી છે કે અનંતકાળ થવા છતાં જીવને તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે દુર્લભતાનું મુખ્ય કારણ જીવનો મિથ્યાભાવ છે, આત્મભ્રાંતિ છે.

પુણ્યયોગથી મળતાં સુખમાં જીવ મુંઝાય છે. ત્યાંજ સુખ માની વિષયોમાં ઘેરાઈ જાય છે. મોહનીયકર્મનો પ્રભાવ તેને મૂર્છિત કરે છે, કે આ પ્રત્યક્ષ સુખ છોડવા જેવું નથી. મોક્ષનું સુખ પરોક્ષ છે. આવો મિથ્યાભાવ અન્ય ગતિમાં સંસ્કાર રૂપે બન્યો, અને જીવ કાળચક્રના આંટામાં ફર્યા કરે છે. જીવ સંસારમાં ફસાયો છે તેવું પણ તેને લાગતું નથી. આત્મા સુખસ્વરૂપ હોવા છતાં જીવ દેહના સુખમાં સુખ માને છે તે ભ્રાંતિ છે. આવા આત્મભ્રાંતિરૂપ મહારોગથી જીવ મુંઝાય છે. અરૂપી તત્વને જાણવાનું સાધન શુદ્ધ ઉપયોગ છે, તે અન્ય પદાર્થોમાં

મુક્તિબીજ

અને વાસનાથી આવૃત હોવાથી મલિન થયો છે. મલિન દર્પણમાં યથાતથ્ય પ્રતિબિંબ જણાતું નથી. શુદ્ધ ઉપયોગ આત્માના સુખનું વેદન કરે છે. અશુદ્ધ ઉપયોગ કર્મના ફળનું વેદન કરે છે.

મિથ્યાભાવ ટળે, આત્મભ્રાંતિ ટળે ત્યારે જીવને સમકિતની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેના નિમિત્ત કારણ, ઉપાદન કારણ અને સહકારી કારણો યથાસંભવ હોય છે. મૂળમાં જીવનું તથાભવ્યતા અને સત્ પુરથાર્થ છે.

સમ્યક્ત્વ છે તો ભવ્યાત્માના ઘરની ચીજ પરંતુ અનાદિના પરભાવના અભ્યાસથી તે તરફની દૃષ્ટિ આવૃત થઈ ગઈ છે. છતાં ભવ્યાત્માની ભાવનાના બળે તેવો યોગ બની આવે છે. જો કે અનાદિ કાળથી જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ નથી તે વસ્તુ નિકટ હોવા છતાં વિકટ તો ખરી જ, તેની પાત્રતા માટે જીવમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોવી અત્યંત જરૂરી છે.

પરમતેજ ગ્રંથમાં સમ્યક્ત્વ પામતા પહેલા તે ભવ્યાત્માના મનોભાવ કેવા હોય છે, તે જણાવે છે. જેને લોકોત્તરભાવ કહ્યા છે. સૌથી પ્રથમ વિશુદ્ધ અધ્યવસાય દ્વારા મિથ્યાત્વાદિ કર્મના ક્ષયોપશમ સહિત નીચેના ગુણો પ્રગટ થાય.

૧. ઔદાર્ય - તુચ્છ અને હલકીવૃત્તિનો ત્યાગ, વિદ્યાળ દ્વેષ, ઉદારભાવ, ગુરુજન પ્રત્યે બહુમાન નિરાધાર જન પ્રત્યે ઉચિત ભાવ.
૨. દાક્ષિણ્ય - અન્યના પરોપકારી કાર્ય કરવા માટે ઉન્સાહ, ગંભીરતા, સ્થિરતા અને ધીરતા સહિત કાર્યો કરે. ઈર્ષ્યા, અસૂયા કે અપેક્ષા રહિત કાર્ય કરે.
૩. પાપ જુગુપ્સા = પૂર્વે થયેલા પાપ પ્રત્યે ખેદ વર્તે ભવિષ્યમાં તેવું પાપ ન થાય તેનું નિરંતર ચિંતન કરી સાવધાન રહે.
૪. નિર્મળબોધ - બોધ શ્રવણમાં સઉલ્લાસ ભાવ, ઉપશમપ્રદાન શાસ્ત્રોનું ચિંતન, મનન અને ભાવના સ્વરૂપ જ્ઞાન.
૫. જનપ્રિયત્વ - નિર્દોષ જનપ્રિયતા. જેથી અન્ય જનો પણ ધર્મમાર્ગમાં રૂચિવાળા થાય. અન્યને ધર્મબીજધાન પ્રેરવા દ્વારા સ્વ-પરમાં ધર્મ-પ્રેરક, ધર્મવર્ધક, ધર્મપૂરક થઈ ધર્મસિદ્ધિ સુધી પહોંચાડે.

આ ઉપરાંત તથાભવ્યત્વની યોગ્યતાવાળા જીવમાં આંતરિક સદ્ગુણોનો નિરંતર વિકાસ થતો રહે છે. જિનેશ્વર ભક્તિ, નિગ્રંથગુરુઓની નિશ્રા, દયારૂપ ધર્મ અને સત્ ક્રિયા પ્રત્યે નિષ્ઠા વગેરેની વૃદ્ધિ થવાથી જીવના પરિણામની શુદ્ધિ થાય

મુક્તિબીજ

છે. આ શુદ્ધ જ જીવના બોધિબીજની વાવણી કરે છે. શમ વગેરે ગુણોથી એ બોધિબીજના અંકુરો ફૂટે છે. વળી નિ:શંકતા આદિ લક્ષણોથી તે અંકુરમાંથી છોડ ઉગે છે. અને અલ્પભવમાં તે જીવ તે. છોડ ઉપરના મુક્તિના ફળને પ્રાપ્ત કરે છે. આવો મહિમા બોધિબીજ અર્થાત સમ્યગ્દર્શનનો છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાની પાત્રતાવાળા જીવને એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો અત્યંત ઉત્સાહ હોય છે, એથી એને સંસારના સુખો ગૌણ થઈ જાય છે. તે તરફથી તેની દૃષ્ટિ ફરી જાય છે. તે દૃષ્ટિ અંતરમુખી રહે છે, જો કે તેમાં વિશેષ સ્થિરતા ન રહે છતાં એના લક્ષ્યપૂર્વક તે જીવાદિ તત્વોને જાણવા, સાંભળવા, ઉદમ કરે છે, તેના પર ચિંતન કરે છે, તેનો યથાર્થ અભ્યાસ કરે છે, અને સદ્ગુરુ પાસે વિશેષ ચર્ચા વિચારણા કરે છે. આમ અંતરમુખ થવા પ્રયત્ન કરે છે.

આવી સાધના કરતા તેને જ્યાં સુધી સાચું તત્ત્વશ્રદ્ધાન પ્રતીતિમાં ન આવે કે આજ મારું સ્વરૂપ છે. દેહાદિભાવ ઘટી આત્મભાવના પ્રબળ ન થાય ત્યાં સુધી જંપીને બેસતો નથી. પોતાના હિતાહિતને બરાબર જાણે છે, તે ભાવને સ્થિર થવા નિરંતર ઉદમ કરે છે. એ ઉદમમાં બહારના વ્યવહારધર્મના અનુષ્ઠાનનું સેવન કરતો, વિશેષ પ્રકારે અંતરમૂખતા પ્રત્યે ઝૂકેલો રહે છે. અંતરમૂખતા એ આત્મજ્ઞાન કે આત્મદર્શનનું મુખ્ય સાધન છે. અને આત્મજ્ઞાન તે સર્વ દુ:ખનો કારણ નાશ કરે છે, તેની પ્રાપ્તિ પૂર્વે જીવને તે માર્ગમાં અત્યંત ઉલ્લાસ આવે છે.

શાશ્વત, સ્વાધીન અને સ્વસ્વરૂપ સુખ જે અનંત અને અવ્યાબાધ છે, તેની અભિપ્સા આત્માને આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્ય પ્રત્યે પ્રેરે છે. અને તેવી ભાવના આત્માને ભૌતિક જગતના પ્રલોભનોથી દૂર થવાનું સામર્થ્ય આપે છે.

બીજી બાજુ ભૌતિક સુખોની હરણફાળ ભરી રહેલા આ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રના સાધનો સંસારી જીવને મુંઝવી દે છે. તેના માટે પ્રગટ થતાં લોભામણા સાહિત્યોથી માનવજીવન તાત્ત્વિક અને શિષ્ટ સાહિત્યથી વિમુખ થતું જાય છે. તેને કારણે માનવસમાજની દશા છિન્નભિન્ન અને ભયથી ગ્રસિત થયેલી જોવા મળે છે. આથી એવું જણાય છે કે આ કાળમાં આધ્યાત્મિક, તાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક કે શિષ્ટ સાહિત્યની વિશેષ આવશ્યકતા છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ અમૃતવચનો - બોધ તો સર્વજ્ઞ પરમાત્માના છે. પરમાત્માએ પૂર્ણજ્ઞાન અને પૂર્ણદશા દ્વારા જગતનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું જાણ્યું અને સ્વસ્વરૂપને

મુક્તિબીજ

જેવું અનુભવ્યું તેવું યથાતથ્ય પ્રગટ કર્યું. તેમા મુખ્યત્વે જડ અને જીવનું સ્વરૂપ જગતના જીવોને આત્મબોધ માટે નિરૂપણ કર્યું. જડ - પુદ્ગલ અને જીવના સાંયોગિક સંબંધને કારણે જગતમાં દૃશ્ય, અદૃશ્ય વિવિધતા અને વિચિત્રતા નિરંતર થયા જ કરે છે. અને તેવા નિયમને આધિન થઈ જીવ અજ્ઞાનવશ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આવી અનાદિની આધિન અને અજ્ઞાન અવસ્થાનો અંત આણવો તે માનવજીવનનું પરમ કર્તવ્ય છે.

આશ્ચર્યજનક ઘટના એ ઘટી છે કે જે મોટા ભાગે જીવ જાણતો નથી. નિગોદ જે અત્યંત અજ્ઞાનમય અને અંધકારયુક્ત ચૈતન્યની દશાનું આ સ્થાન, કે જેને બુદ્ધિ કે તર્કથી માપી ન શકાય, ચર્મચક્ષુથી દૃશ્યમાન ન થાય એવી વિકૃત દશામાંથી યોગાનુયોગ અનંત દુઃખોને સહન કરતો અતિ અતિ દીર્ઘકાળ પસાર થયા પછી જીવ વિકાસ પામતો માનવ જન્મ પામે છે.

માનવજન્મ પછી જો તેનું તથાભવ્યત્વ પ્રગટે છે, તો તે જીવ સમ્યક્ત્વ પામવા માટે યોગ્ય થાય છે, અને એ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તે અધ્યાત્મવિકાસનું કે શાશ્વત સુખનું કે ક્રમશઃ વિકાસનું મૂળ છે.

ભવિતવ્યતાની પરિપક્વતા માટે પણ જીવે પાત્ર થવું પડે છે. એ પાત્રતા માટે તેણે અત્યંત સાહસ કરવું પડે છે. સંસારના વહેણના સામે પૂરે જવું પડે છે. ત્યારે તેને ઘણાં કડવા મીઠાં પૂર્વોપાર્જિત કર્મની વિચિત્રતાનો અનુભવ થાય છે. તેવા સમયે તેની તીવ્ર જિજ્ઞાસાને કારણે તેને સદ્ગુરુ વગેરેનો પુણ્યયોગ થાય છે. અને તેનું આંતરિક વલણ પરિવર્તન પામે છે. તેના પરિણામે જીવ અનાદિના મિથ્યાત્વને ભેદી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. અહીંથી હવે તે આત્માનો સંસાર ક્રમશઃ સંક્ષેપ થતો ક્ષીણ થઈ સ્વયં સિદ્ધ થાય છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ અલૌકિક અને અનન્ય વસ્તુ છે. જેની પ્રાપ્તિ જીવને મુક્તિ સુધી પહોંચાડે છે. એટલા માટે મોક્ષના અભિલાષી થતાં મુનિ મહારાજે ઉત્તમભાવના કરી છે.

“તારાથી ન સમર્થ અન્ય દિનનો ઉદ્ધારનારો પ્રભુ,
મારાથી નહિ અન્ય પાત્ર જગમાં જોતાં જડે હે વિભુ.
મુક્તિ મંગળ સ્થાન તોય મુજને ઈચ્છા ન લક્ષ્મી તણી,
આપો સમ્યગ્ત્વ શ્યામ જીવને તો તૃપ્તિ થાયે ઘણી.”

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શનની તાકાત, સામર્થ્ય, ઐશ્વર્ય, સંપન્નતા કેવી અદ્ભૂત અને આશ્ચર્યકારી છે. તે આ પંક્તિ દ્વારા સમજાય છે. કે મુક્તિ પણ સમ્યગ્દર્શનને આભારી છે. લાખ વર્ષ માટી તળાવના કિનારે પડી રહે તો પણ તેની મુક્તિ થઈ ઘડાડપે ન બને. યોગ્ય નિમિત્તો, મળતા માટી ઘડા રૂપે બને તેમ જીવ લાખ પ્રયત્ન કરે પણ સમ્યગ્દર્શન આત્મામાં પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી મુક્તિ - નિજ અવસ્થા હોવા છતાં પ્રગટ ન થાય. મુક્તિની પ્રાપ્તિનું મૂળ સાધન સમકિત છે.

વળી પૂઠિપાઠ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ પ્રકાશ્યું છે કે

ગુણ અનંતા પ્રભુ તુજ ખજાને ભર્યા
એક ગુણ દેત મુજ શું વિમાસો !
રયાણ એક દેત શી હાણ રયાણા પરે
લોકની આપદા જેણે નાસો - ત્રિપલજીનરાજ

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનું મૂળ સાક્ષાત્ કે નિમિત્ત કારણ અરિહંત પરમાત્મા છે. મોક્ષ માર્ગના બધા જ પ્રકારો તેમણે પ્રગટ કર્યાં છે, તેવા પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સમયગ્દર્શન જેવા અનંત ગુણોરૂપી રત્નો ધારણ થયા છે. તેમાંથી જો જીવને એક સમ્યગ્દર્શનરૂપી રત્ન પ્રાપ્ત થાય, અર્થાત્ કૃપા ધાય તો અનંતા ગુણોમાંથી એક ગુણ આપવાથી પ્રભુને કોઈ ઘટ પડવાની નથી, અને એવા એક રત્નની પ્રાપ્તિ થવાથી ભવ્યત્માઓ આ લોકના પરિભ્રમણની આપત્તિથી મુક્ત થાય છે.

આવા સમ્યગ્દર્શન કે જે રત્નત્રયીની ઉપમા પામ્યું છે, તેનો મહિમા અદ્ભૂત છે. સાચા સુખનું આવું રત્ન પડતું મૂકીને જગતના જીવો જડ એવા રત્ન-મણિ આદિમાં કેમ લુબ્ધ થતા હશે, કે જ્યાં સાક્ષાત્ દુઃખનો અનુભવ છે. તેનું જ્ઞાનીઓ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે. વળી સંસારના જીવોને ભ્રમિત થયેલા જોઈ કઠણાશીલ જ્ઞાનીજનો હાથ લંબાવીને કહે છે, કે ભવ્યાત્માઓ આવો અમારી પાછળ ચાલ્યા આવો, ભલે પ્રારંભમાં તે કાંટાળી કેડી લાગે, પણ પરિણામે તે માર્ગ તદ્દન નિષ્કંટક છે. એકવાર સાહસ કરો જગતની વિચિત્રતા ને જાણો ને વિરામ પામો. તેમાં કેવળ સુખ સુખ અને સુખ જ ભર્યું છે.

એકવાર ફક્ત એકવાર આ બીજને હૃદયમાં ધારણ કરો પછી તેનું કાર્ય સ્વયં પ્રગટતું રહેશે. દુઃખને સુખરૂપે જણાવે તેવું તેનામાં રહસ્ય રહેલું છે. જગતના સુખ, સુખરૂપ ભોગવતા પણ આકુળતારૂપી દુઃખ સાથે જ ચાલે છે. જ્યારે

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શનનું ઐશ્વર્ય એવું છે કે મૂળથી જ દુઃખથી મુક્ત કરે માટે હે ભવ્યાત્માઓ આજ જન્મમાં અન્ય કાર્યો ગૌણ કરી આ મહાન કાર્યને સિદ્ધ કરો.. પ્રાપ્ત કરો. ચાલો આપણે સૌ સાથે મળીને આ માર્ગે પ્રયાણ કરીએ.

જો ઋષભાદિ શ્રી તીર્થંકરો, પાંડવો, રામ, હસ્તગિરિમુનિ વગેરે હજારો કે કરોડો જીવોને સાથે રાખી નિર્વાણ પામ્યા, તો તારક એવા પરમાત્માની કૃપા વડે આપણે ભવીજનો એમ કરવા સમર્થ થઈએ તેવી ઉત્તમ ભાવના કરીએ.

સંસારમાંથી સાથે જનમ લેવા ઈચ્છીને વિદાય થતાં જીવો પાસે ક્યાં જન્મીશું તેનું સાચું સરનામું નથી. કે નિયત જગાએ સાથે જન્મ લઈ શકે.

‘એ મેળો કહીએ નવિ સંભવેરે મેળો ઠામ ન ઠાય.’

પણ મોક્ષનું સરનામું અને સાધના એવા છે તેનું ઠેકાણું આપી શકાય છે. સમ્યગ્દર્શનએ વાહન છે અને ગંતવ્ય સ્થાન મોક્ષ છે, તે બોધિબીજ પ્રાપ્ત થતા આત્મામાં પ્રગટ થાય છે. આવા મુક્તિબીજને પામીને કૃતાર્થ થઈએ.

કદાચ કોઈ જીવને મુંઝવણ થાય કે સમકિત વિશે શાસ્ત્રમાં વિવિધરૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે કે :

તત્વની શ્રદ્ધાને સમકિત કહ્યું છે.

સત્ દેવાદિની શ્રદ્ધાને સમકિત કહ્યું છે.

દર્શન સમકના ક્ષયોપશમાદિને સમકિત કહ્યું છે.

ગુરૂ આજ્ઞાએ વર્તતા કે જ્ઞાનીની નિશ્રામાં સમકિત પ્રાપ્ત થાય છે.

શમ આદિ લક્ષણવાળું સમકિત કહ્યું છે.

નિશ્ચયથી આત્મરમણતારૂપ સમકિત કહ્યું છે.

મિથ્યાત્વના ક્ષયથી સમકિત કહ્યું છે.

રોચક આદિ સમકિત કહ્યા છે.

પંચપરમેષ્ઠિ કે નવકારમંત્રની સાધનાથી સમકિત પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી આધ્યાત્મિક અને કર્મગ્રંથની અપેક્ષાએ ભેદ પડે છે ચાર અનુયોગની અપેક્ષાએ પણ કથનશૈલીમાં ભેદ પડે છે.

આ વિવિધ પ્રકારમાં કઈ પદ્ધતિનો નિર્ણય કરી જીવે સમકિત પ્રાપ્તિ માટે સાધન કરવી. સાધકને પ્રારંભમાં આવો પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. શાસ્ત્રકારો

મુક્તિબીજ

કહે છે કે જીવની પ્રકૃતિની, સંસ્કારની પાત્રતાની કે ભૂમિકાની વિવિધતાને કારણે તથા ચાર અનુયોગના કથનના આધારે સમકિતના પણ અલગ અલગ વિધાનો પ્રરૂપ્યા છે. વાસ્તવમાં તો આત્માની સંસાર પ્રત્યે હેચતા અને મોક્ષ પ્રત્યે ઉપાદેયના વિવેકથી જન્મતા શુદ્ધ પરિણામ તે મુખ્ય સાધન છે. પરંતુ રાજ્યના ધોરીમાર્ગે જવા જેમ વચગાળાના નાનાં મોટા માર્ગો વટાવવા પડે છે તેમ મોક્ષના ધોરીમાર્ગો જવા માટે પાત્રતા પ્રમાણે વચગાળાના સાધનો કે નિમિત્તોની ઉપાસના કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. જીવ જેમ જેમ આગળની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે, તેમ બાહ્ય સાધનોની ગૌણતા થતી જાય છે. તે બાહ્ય સાધનોથી કાર્ય તો આત્મવિશુદ્ધિનું કરવાનું હતું. આત્મ શુદ્ધિના સામર્થ્યની વૃદ્ધિ થવાથી સાધકને બાહ્ય સાધનોની ગૌણતા થાય છે. મુનિપણે અંતરંગના સામર્થ્યથી શ્રેણિએ આરૂઢ થઈ સ્વયં સિદ્ધ બુદ્ધ થાય છે.

વ્યવહારના શિક્ષણમાં પણ આપણે જાણીએ છીએ કે વિદ્યાર્થી ક્રમવાર ધોરણનાં અભ્યાસ કરતો હોય છે. કોઈની બુદ્ધિપ્રતિભા વિશેષ હોય તો કદાચ બે ધોરણ સાથે કરે તો પણ તે ક્રમમાં જ હોય છે. માનવની વયવૃદ્ધિ પણ ક્રમમાં હોય છે. ૫૦, ૫૧, ૫૨ વગેરે. તે ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી. માળાના મણકા ક્રમમાં ફેરે છે, મણકાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. આવા ઘણા પ્રકારોથી આપણે ક્રમને જાણીએ છીએ.

પરમાર્થ માર્ગે નિશ્ચયધર્મવાળો છે, છતાં તેની સાધના શુદ્ધ વ્યવહાર ધર્મની અપેક્ષા રાખે છે. એ વાત સાચી છે કે જીવ ધર્મમાર્ગમાં નિશ્ચય દૃષ્ટિને લક્ષ્યમાં લઈને બાહ્ય અવલંબનને કે વ્યવહારને સ્વીકારે તો જિનવર, પ્રણિત માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નિશ્ચય-દૃષ્ટિ અર્થાત્ નિશ્ચયનય એમ સૂચવે છે કે આત્મસ્વરૂપ આત્મજ્ઞાન વડે અંતરમુખ થવાથી પ્રગટ થાય છે. તેમાં નિમિત્ત અને ઉપાદાન અથવા છ કારક આત્મામાંજ પરિણમે છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ઉપયોગ વડે સૌ જીવો મુક્તિ પામ્યા છે, પામે છે, અને પામશે. બાહ્ય નિમિત્ત કે વ્યવહાર ધર્મની જરૂર નથી. હવે જો માત્ર એમજ માનીયે તો તીર્થપતિનો તીર્થપ્રવર્તનનો અર્થ રહેતો નથી. અથવા મંદિરો, શાસ્ત્રો કે ઉપદેશક કે ઉપદેશનો પણ અર્થ રહેતો નથી. ધર્મસભાઓ ચર્ચાઓ ભક્તિ, જ્ઞાન શિબિરો જેવા કર્તવ્યોની પણ જરૂર રહેતી નથી. જીવ માને કે 'હું શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છું'. તેમાં બહારના નિમિત્તોની આવશ્યકતા નથી.

મુક્તિબીજ

હું શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું એવું શ્રુતજ્ઞાનપણ ભાઈ તેં ક્યાંથી મેળવ્યું ? અને એવા જ્ઞાન પછી તરત તારો મોક્ષ પણ થતો જણાતો નથી. માટે વિચારવું કે આ નિશ્ચય દૃષ્ટિ તે લક્ષ્ય માટે છે તે લક્ષ્ય થવામાં ઉપકારી કારણો તે વ્યવહાર ધર્મ છે. જીવો પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે વ્યવહારધર્મમાં આવે છે. પણ તેમનું લક્ષ્ય દ્રવ્યદૃષ્ટિનું હોવાથી તેઓ સાધ્યને સિધ્ધ કરે છે.

નિશ્ચયવ્યવહાર આંખ અને પાંખ જેવા છે પક્ષીને આંખ હોય ને પાંખ ન હોય તો દિશા જૂએ પણ ઉડી ન શકે. પાંખ હોય ને આંખ ન હોય તો ઉડે પણ દિશા પકડી ન શકે. તેમ કેવળ નિશ્ચયધર્મને માને તો દિશા જાણે પણ આરાધી ન શકે, તેમ કેવળ વ્યવહારધર્મ વાળો (ક્રિયા) આરાધના કરે પણ દિશા પકડી ન શકે. માટે બરાબર જાણવું કે જ્યાં નિશ્ચય ધર્મ છે ત્યાં વ્યવહારધર્મ ગૌણ પણે હોય છે. છતાં જીવને ઉહાપોહ થાય કે સમ્યગ્દર્શનની સાધના કેમ કરવી.

મિત્રો સમ્યગ્દર્શન કેવળ સાધનાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. એતો પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે. આત્મા સાથે સ્વગુણરૂપે રહેવું આ રહસ્ય નિરોભાવ થયું છે. તેના પર આવરણ આવ્યું છે, તે આવરણ ટાળવાનો પ્રયત્ન સાધ્ય કરવાથી સમ્યગ્દર્શન સ્વમાં સ્વથી જ પ્રગટ થાય છે. આવરણ ટાળવાનો પ્રયત્ન તે સાધના કહેવાય ખરી.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો ક્રમ ન હોય કારણ તે ગુણ છે સહભાવી હોવાથી અક્રમ છે, અને સમ્યગ્દર્શન રૂપે જીવની અવસ્થા તે ક્રમભાવી છે. તેથી તેની સાધનાનો ક્રમ જાણીએ તો તે દિશા પકડવાનું સરળ થાય ખરું.

જો કે આ સર્વ લેખોમાં પાત્રતાની ચાવીઓ વિવિધ રૂપે બતાવી જ છે. સૌથી પ્રથમ મોટી ચાવી તો સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની તીવ્ર જિજ્ઞાસા છે. એ જિજ્ઞાસા દ્વારા જીવનમાં કષાય વિષયની મંદતા થાય છે. અર્થાત્ સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા આવે છે. ત્યાર પછી તેને પુણ્યયોગે બોધિબીજને યોગ્ય સંયોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ત્યાર પછી તેને જનદર્શનમાં ઉત્તમભાવના થાય છે. ગુરૂ આજ્ઞામાં કે શરણમાં રહેવામાં સઉલ્લાસ વર્તે છે, બોધશ્રવણમાં રૂચિ વધે છે, વ્યવહાર જીવનમાં સૌ સાથે સમાનભાવ થાય છે. આખરે અંતર્મુખતા વૃદ્ધિ પામે છે.

છતાં પ્રસ્તુત ગ્રંથ વાંચીને એવા ભાવ થાય કે આ રત્ન પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે, કરવું જ છે.

તેણે પ્રથમ સર્વજ્ઞ વિતરાગદેવનું શરણ સ્વીકારી તેના દર્શન પૂજન ભક્તિ

મુક્તિબીજ

દ્વારા આ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવો.

કર્ચો હોય તેણે વિતરાગને ભજીને વિતરાગભાવની વૃદ્ધિ કરવી.

યોગ્ય સદ્ગુરુની શોધ કરી તેની આજ્ઞામાં રહેવું.

સત્ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું.

નવકાર જેવા મહામંત્રનું ધ્યાન કરવું.

વ્યવહારજીવનમાં સૌની સાથે મૈત્રી કે સમભાવ કેળવવો.

નિરંતર સત્સંગનું સેવન કરવું.

તત્વોનો અભ્યાસ કરવો.

નિત્ય પાંચદસ મિનિટ અંતરનિરિક્ષણ કરવું.

દોષોની હાની અને ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી.

ગૃહસ્થ છતાં રોજે સાંસારિક કાર્યોની ગૌણતા કરી. ત્રણ ચાર કલાક આવશ્યક આરાધના કરવી.

સવિશેષ ચિત્તને સરળ અને સમતા યુક્ત કરવું.

જેથી શુદ્ધભાવ દ્વારા આ રત્નની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થવા સંભવ છે.

અર્થાત્ તત્વાનુસારિતાની ભૂમિકા માટે જીવન નિર્મળ બનાવવું.

વળી મોક્ષમાર્ગ ભલે એક માર્ગી નિયમવાળો છે, અર્થાત્ દરેક જીવ પોતાના પુરૂષાર્થ વડે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, પરંતુ સાધના માર્ગમાં સાધકને સાધનોની આવશ્યકતા અવશ્ય છે, કારણ વગર કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી તેથી સાધનામાર્ગની વિવિધતાના લક્ષ્યે સમકિતની નિરૂપણામાંથી પણ કેટલાક પ્રકારો જોવા મળે છે. આખરે સર્વ સરિતાઓ સમુદ્રને મળે છે તેમ આ સર્વ પાત્રતાના પ્રકારો આત્મવિશુદ્ધિમાં ભળી સમકિત - સમ્યગ્દર્શનના ગુણને પ્રગટ કરે છે. સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે તે આત્મામાં આત્માવડેજ પ્રગટ થાય છે માટે હે મિત્રો આવો અવસર એળે જવા ન દેશો. પ્રાપ્ત અવસર આરાધીએ એજ અભ્યર્થના.

લી વિનીત

સુનંદાબહેન

ગ્રંથ - પ્રબંધ - અનુક્રમ

ક્રમ	વિગત	પાના નંબર
૧	પ્રારંભ : સમ્યગ્દર્શન એક અધ્યયન. લેખિકા = સંપાદન, સુનંદાબહેન વોહોરા આર્શીવચન પૂ. શ્રદ્ધેય શ્રી જંબુવિજયજી.મ.સા.	
૧	સમ્યગ્દર્શન વિષેની સરળ સમજ. (વિષયમાં પ્રવેશ) મિથ્યાત્વ શું છે ? સમ્યગ્દર્શના લક્ષણો, સમકિતના અંગો તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાના વિષયમાં :- સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણો, ઔપશમિક, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક ઔદયિક, પારિણામિકભાવનું ટૂંકુ વિવેચન, અપુનર્બંધક વિષે સામાન્ય નોંધ.	૧
૨	શ્રી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ રચિત સૂત્ર. સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ : તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાંથી ઉપરના સૂત્રની વ્યાખ્યા-વિવેચન પરિણામથી, તાપથી, સંસ્કારથી ગુણવૃત્તિ વિરોધથી દુઃખ. સમ્યગ્દર્શન - નિસર્ગ અને અધિગમથી યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, અંતરકરણની પ્રક્રિયા નવતત્ત્વનું સામાન્ય વિવેચન.	૨૧
૩	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત. યોગશાસ્ત્રમાંથી સમયક્ર્વનું સ્વરૂપ : સુદેવાદિનું સ્વરૂપ કુદેવાદિના લક્ષણ શ્રાવકના બાર વ્રતો, શમ સંવેગાદિની ટૂંકનોંધ	૩૧
૪.	શ્રી હરિભદ્રસૂરી રચિત, લલિત વિસ્તર. વિવેચનકારશ્રી ભૂવનભાનુસૂરી. પરમતેજમાંથી મિથ્યાત્વની ભયાનકતા, પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ. ચૌદ ગુણસ્થાનક.	૪૦

મુક્તિબીજ

卐	પ	શ્રી વિજય કેસરસૂરી રચિત સમ્યગ્દર્શનમાંથી જડ-ચૈતન્યનું ભેદજ્ઞાન. આત્મસ્વરૂપનું માહાત્મ્ય. શ્રાવકની ભૂમિકા મહાસત્તા સામાન્ય અને વિશેષ.	૫૧	卐
卐	૬	શ્રી માનદેવગણિ રચિત ધર્મસંગ્રહ. વિવેચનકાર શ્રી ભદ્રંકરસૂરી ધર્મના અંગો. વીતરાગ, નિગ્રંથ, શ્રુત અને ચારિત્રધર્મ વિષે. ગૃહસ્થનો સામાન્યધર્મ માર્ગાનુસારિતાના પાંત્રીસગુણ તથા શ્રાવકના એકવીસ ગુણો.	૬૨	卐
卐		અપુનર્બંધક, માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત, માર્ગાનુસારિની કક્ષાઓ મિત્રા, તારા, બલા, દીપા ચાર દૃષ્ટિની ટૂંકનોષ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના પાંચ ભાવો સમકિતના સડસઠ ઉપલક્ષણો ભાવશ્રાવકના લક્ષણો કૃતવ્રતકર્મા આદિ શ્રાવકનો વિશેષ ધર્મ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનું કર્તવ્ય. ચરમ યથાર્થપ્રવૃત્તકરણ અપૂર્વકરણ. અનિવૃત્તિકરણ અંતરકરણની ટૂંક નોંધ. શમ સંવેગાદિ પાંચ લક્ષણો		卐
卐	૭	શ્રાવક પ્રજ્ઞમિમાંથી સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ ક્ષયોપશમ આદિ સમ્યક્ત્વની ટૂંકનોંધ. સમ્યક્ત્વમાં લાગતા અતિચારો દષ્ટાંત સહિત	૧૨૩	卐
卐	૮	શ્રી રામસૂરીજી રચિત સમ્યગ્દર્શનમાંથી સમ્યગ્દર્શનની પાત્રતા ધર્મનો સંતોષ, તથા ધનનો અસંતોષ બંને પાપ છે.	૧૪૩	卐
卐	૯	શ્રી ચંદ્રશેખર વિજયજી ગણિ રચિત સમ્યગ્દર્શનની ઝલકો તથા ચૌદગુણસ્થાનકમાંથી સંક્ષિપ્તનોંધ. આત્મવિકાસ માટે સમ્યગ્દર્શનનું મહત્વ. કર્મબંધના પ્રકાર. કર્મની આઠ પ્રકૃતિઓની વિસ્તૃત વિગત	૧૫૨	卐
卐				卐

મુક્તિબીજ

卐	યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ અંતરકરણની		卐
卐	રસપ્રદ અને વિસ્તૃત વિચારણા.		卐
卐	૧૦ પંડિતશ્રી પનાલાલ જ. ગાંધી લિખીત	૧૭૭	卐
卐	સમ્યક્ત્વ અને સાધના પ્રક્રિયા		卐
卐	૧૧ પંડિત શ્રી ધીરજલાલ ડા. મહેતા લિખીત	૧૮૬	卐
卐	ચૌદગુણસ્થાનકમાંથી યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ,		卐
卐	અનિવૃત્તિકરણ અંતરકરણનો વિસ્તૃત તથા સરળ પરિચય		卐
卐	અવિરતિ તથા દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકની વિસ્તૃત સમજ.		卐
卐	૧૨ દિગંબર આમ્નાયના આધારે સમ્યગ્દર્શનની વિચારણા	૨૦૩	卐
卐	પૂ. શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય રચિત શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાંથી		卐
卐	ચાર અનુયોગ અનુસાર સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણો		卐
卐	યથાપ્રવૃત્તકરણાદિનું સ્વરૂપ, ક્ષયોપશમ આદિ સમ્યગ્દર્શનના		卐
卐	ભેદ. નિમિત્તકારણો.		卐
卐	૧૩ શ્રી સહજ સુખ સાધનમાંથી (શ્રીમદ રાજચંદ્ર આશ્રમ અગાસ)	૨૨૧	卐
卐	સમ્યક્ત્વનો વિનિમય, સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા કેવા હોય ?		卐
卐	ભેદવિજ્ઞાન, ભેદજ્ઞાનની ભાવના, આત્મા અને કર્મણુ વર્ગણાનું		卐
卐	ભિન્નત્વ.		卐
卐	૧૪ શ્રીમદ રાજચંદ્ર ગ્રંથમાંથી સમ્યગ્દર્શન હિતશીક્ષા.	૨૩૬	卐
卐	• શ્રી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન ચિત્રાવલિ પ્રકાશમાંથી		卐
卐	ચિત્રાવલિ : ચૌદરાજલોક, જંબુદ્વીપ, મેરૂપર્વત, નવતત્ત્વનું દ્રષ્ટાંત,		卐
卐	આત્માનો વિકાસક્રમ, ગ્રંથિભેદ, ચૌદ ગુણસ્થાનક, જંબુવૃક્ષ, આઠ		卐
卐	કર્મની વિગત		卐
卐	• શબ્દના સરળ અર્થ	૨૬૦	卐
卐			卐
卐			卐
卐			卐

મુક્તિબીજ

શ્રી સુનંદાબેન વોહોરા લિખીત શિષ્ટ સાહિત્યની સૂચિ.
(આધ્યાત્મિક તથા તાત્ત્વિક અભ્યાસ સભર સાહિત્ય)

ક્રમ

પુસ્તકનું નામ

- ૧ શ્રી કલ્પસૂત્ર કથાસાર સચિત્ર.
- ૨ લબ્ધિતણા ભંડાર (ગુરુ ગૌતમસ્વામીની જીવન કથા)
- ૩ શાંતિ પથ દર્શન ભાગ - ૧ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિનો ગ્રંથ.
- ૪ શાંતિ પથ દર્શન ભાગ - ૨ સાધના દૃષ્ટિનો ગ્રંથ.
- ૫ ધ્યાન એક પરિશીલન, ધ્યાન અંગે સરળ સમજ
- ૬ શું કરવાથી પોતે સુખી, આધ્યાત્મિક લેખો.
- ૭ સુખી જીવનની ચાવી તમારા હાથમાં
- ૮ નવતત્ત્વનો સરળ પરિચય (અભ્યાસ વર્ગ માટે સચિત્ર)
- ૯ જીવસૃષ્ટિનું પરિજ્ઞાન (અભ્યાસ વર્ગ માટે સચિત્ર)
- ૧૦ મનમંદિરની મહેલાનો ધાર્મિક લેખો
- ૧૧ મયણા-શ્રીપાળ સંક્ષિપ્ત જીવન વૃત્તાંત
- ૧૨ ગુણ ગુંજન - પ્રભાવના માટેની નાની પુસ્તિકાઓ શ્રાવકના ૨૧ ગુણો
- ૧૩ ગુણ પાંત્રીસી માર્ગાનુસારિના ગુણો
- ૧૪ શાલિભદ્રની કથા
- ૧૫ નિઃશલ્યો વ્રતી
- ૧૬ અંતરનાદ ભક્તિગીતો સ્તવનો
- ૧૭ અંતરની કેડીએ
- ૧૮ કેડીને કંડારો
- ૧૯ મુક્તિબીજ (સમ્યગદર્શન)

પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧ સુનંદાબેન વોહોરા	૨ દક્ષાબેન મહેતા
૫, મહાવીર સોસાયટી	૩૯, માણેકબાગ સોસાયટી
એલિસબ્રીજ અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯.	સુરેન્દ્ર મંગળદાસ રોડ-
ફોન : ૭૭૯૫૪ સાંજે ૫ થી ૭.	અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫
	ફોન : ૪૦૭૯૧૦ સાંજે ૬ થી ૮

ધાર્મિક વિવિધ વિષયોની કેસેટ મળી શકશે.

શુભાશીષ
(પૂ. શ્રી જંબુવિજયજી. મહારાજ સાહેબ)

‘મુક્તિબીજ’ પુસ્તકનું લખાણ જોયું, જેમાં તમે સમ્યગ્દર્શનનું માહાત્મ્ય અને વિશેષતા દર્શાવવા મહાપુરુષોના ગ્રંથમાંથી સંકલન કર્યું છે તેથી તે પ્રમાણભૂત જણાય છે.

તેમાં વિવિધ વિષયોનું સંકલન હોવાથી શ્રાવકોને ઘણું ઘણું ઉપયોગીજ્ઞાન આ પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થશે, સંતજનોની મળેલી કૃપાથી અને તમારા વિશાળ વાંચન-અભ્યાસથી સુંદર સુંદર વિષયોનું અવતરણ ગ્રંથોમાંથી ચૂંટીચૂંટીને એકત્ર કર્યું છે તે જિજ્ઞાસુ જીવોને ઘણું ઉપયોગી છે.

વળી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર આદિ દિગંબર આમ્નાયના ગ્રંથોના આધારે કેટલુંક લખાણ લેવામાં આવ્યું છે, તે પણ તે તે ગ્રંથોનો આ વિષયોમાં વિવેચના તથા વિચારધારા કેવી છે તે જાણવામાં અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે.

તમે જાણાવો છો તેમ પરદેશમાં બંને આમ્નાયના જિજ્ઞાસુઓ એકઠા મળીને સ્વાધ્યાય સન્સંગ કરે છે તેથી સૌને માટે પ્રસ્તુત પુસ્તકની વિવિધ વિચારણા શેષક બનશે.

આવા સુંદર વિષયની સંકલના કરવા માટે તથા તે તે વિષયોના તમારા વિશાળ વાંચનના આધારે થતા પ્રવચનોના નિમિત્તથી દેશ પરદેશમાં આવા તાત્વિક વિષયમાં સૌ રસ લેતા થયા છે, તે પરમાર્થ કાર્ય માટે ઘણા ઘણા અભિનંદન છે. તમે સ્વ-પર શ્રેય કરતા રહો, અને સાથે તમારા જીવનમાં વિશેષપણે તાત્વિક સાધના થતી રહે તેવી શુભાશીષ છે.

દેવગુરુકૃપાએ અત્રે સુખશાતા છે. તમને પણ હો.

જંબુવિજયના ધર્મલાભ
પંચાસર-તાવિરમગામ. ગુજરાત
ફાગણ સુદ. ૧૫-૨૫૧૯

સમક્તિભાવનું સ્તવન

સમક્તિ-દ્વાર ગભારે પેસતાંજી, પાપ-પડલ ગયા દૂર રે;
 મોહન મરૂદેવીનો લાડણોજી, દીઠો મીઠો આનંદ પૂર રે. સમક્તિ.૧
 આયુ વરજીત સાતે કરમનીજી, સાગર કોડા કોડી હીણ રે;
 સ્થિતિ પદમ કરણે કરી જી, વીર્ય અપૂરવ મોધર લીધ રે - સ.૨
 ભુંગળ ભાંગી આઘ કમાયની જી, મિથ્યાત્વ મોહની સાંકળ સાથે રે;
 બાર ઉધાડયાં શમ સંવેગનાં જી, અનુભવ ભુવને બેઠો નાથ રે. સ.૩.
 તોરણ બાંધ્યું જીવદયા તણું જી, સાથીયો પૂર્યો શ્રદ્ધા રૂપ રે,
 ધૂપ ઘટી પ્રભુ ગુણ અનુમોદના જી, થી-ગુણ મંગળ આઠ અનુપ રે સ.૪
 સંવર પાણી અંગ પખાલણે જી, કેસર ચંદન ઉત્તમ ધ્યાન રે;
 આતમ ગુણ રૂચિ મૃગમદ મહમહે જી, પંચાચાર કુસુમ પ્રધાન રે સ.૫
 ભાવ-પૂજાએ પાવન આતમા જી, પૂજો પરમેશ્વર પુન્ય પવિત્ર રે;
 કારણભોગે કારણ નીપજે જી, ખિમાવિજય જિન આગમ રીત રે. સ. ૬

૧

સમ્યગ્દર્શન વિષેની સરળ સમજ
(વિષયમાં પ્રવેશ)

ભારતનાં મુખ્ય દર્શનોએ પરમતત્વને સ્વીકાર્યું છે, એ પરમતત્વ શું છે, કે જેને માટે ઋષિમુનિઓએ હાડ ગાળી નાખ્યાં, સંતોએ સુખોને તિલાંજલિ આપી, તત્ત્વચિંતકોએ તે તત્ત્વને અચિંત્ય કહ્યું, મહાત્માઓએ તેની પ્રાપ્તિ માટે જન્મોને તેની સામે હોડમાં મૂકી દીધા. કયા રહસ્યે તેઓને આકર્ષા લીધા કે તેઓ દુનિયા પ્રત્યેથી વિમુખ થઈ પરમતત્ત્વની સન્મુખ થયા. આશ્ચર્ય ! અદ્ભુત !

તે તત્ત્વ એટલે મોક્ષ-શાશ્વત સુખ: પરંતુ બુદ્ધિવર્ધક યુગમાં લોકો કહે છે કે મોક્ષ કોણે દીધો છે ? તે તો અમારે માટે પરોક્ષ છે, અને આ ઈંદ્રિયસુખ તો પ્રત્યક્ષ છે.

દુર્યોધને એમજ કહ્યું હતું કે આ સેના અને સંપત્તિ મળતાં હોય તો જોયું જશે. એકલા કૃષ્ણથી આપણને શું લાભ થવાનો છે ? અર્જુને વિચાર કર્યો કે શ્રીકૃષ્ણ હશે તો સઘળું છે. આ વાત જૂની નથી, પરંતુ સનાતન-સત્ય છે. આજે આપણી પારાશીથી માપવાનાં આ બે પ્રતીકો છે. આપણાં નામદામ ગમે તે પણ લક્ષણથી જીવન કળાય છે.

ભગવાને આ કાળને દુષમ કહ્યો છે કારણ કે જીવો સવિશેષ ભૌતિક સુખવાદી થશે, ધર્મસુખવાદી નહિ બને. ધર્મ ફાલ્યો ઘણો જણાશે પણ મર્મ નહિ હોય. માનવમન ઘણું હીન અને દીન બની જવા પામ્યું છે. માનવજીવનની એક એક પળમાં સત્ય પ્રગટ થાય તેવું સામર્થ્ય છતાં જીવ તેનો વિચાર કેમ કરતો નથી ? કારણ કે તેને અંતરની સમશ્રેણીના સુખની ખબર નથી. એ સુખનાં સાધનો નીચે મુજબ છે :

સમ્યગ્દર્શન = સમ્યગ્ શ્રદ્ધા- સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ- સાચું જોવું.

સમ્યગ્જ્ઞાન = સમ્યગ્ બોધ- સમ્યગ્ સમજ, સાચું જાણવું.

સમ્યગ્ચારિત્ર = સમ્યગ્ આચરણ, સમ્યગ્ વર્તન, સાચું કરવું વગેરે.

જ્યારે મિથ્યાત્વ આદિથી મુક્ત થઈ જીવ પ્રથમ સમ્યગ્-દર્શન અને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ક્ષીર-નીરવત્ રહેલા ચેતન-અચેતનના ભેદજ્ઞાનનો તેને આંશિક અનુભવ થાય છે.

મુક્તિબીજ

દેહનું રૂપાંતર થાય કે જન્માંતર થાય તો પણ આત્મા નિત્ય રહે તેવો તેનો સ્વભાવ છે. રાગાદિ વિભાવોના સંયોગ વડે આત્મા તે રૂપ થઈ જતો જણાય છે ખરો, પરંતુ જેમ પહેરેલા વસ્ત્રથી કે તેના સ્પર્શથી શરીર જુદું છે, તેમ આત્મા દેહથી અલગ છે. કારણ કે રાગાદિ આત્માનો મૂળસ્વભાવ નથી, એવો પ્રતીતિયુક્ત અનુભવ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્માને હોય છે.

એક જ્ઞાનસના ગોળાને મેશ લાગી હોય તો તેમાં જ્યોત પ્રગટેલી હોવા છતાં તેનો પ્રકાશ પ્રગટપણે જણાતો નથી, તેમ આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનું આવરણ હોવાથી આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રગટપણે અનુભવમાં આવતો નથી; અને અજ્ઞાનવશ જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.

અજ્ઞાનને વશ થયેલો આત્મા, પૌદ્ગલિક પદાર્થોના સંયોગ-વિયોગથી થતું સુખદુઃખ પોતાને થાય છે તેમ અનુભવે છે, પણ આવરણ મંદ થવાનાં નિમિત્તો પ્રાપ્ત થતાં સાધકનું લક્ષ આત્મજ્ઞાન પ્રત્યે વળે છે, તેથી ક્રમે ક્રમે અજ્ઞાન દૂર થતું જાય છે. સ્વયં આત્મા જ સ્વભાવે જ્યોતિ-સ્વરૂપ છે એવી અંતરંગ શ્રદ્ધા થતાં આત્મા પોતેજ બોધ પામે છે, કે અરે ! આત્મા તે 'હું' પોતે જ છું, હું પરમાર્થથી શુદ્ધ બુદ્ધ, નિરંજન, નિરાકાર, ચૈતન્યરૂપ છું સ્વ-જ્ઞાન થતાં હું પણો મટીને પોતે જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા બની જાય છે અને કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વના ભાવ કે જે પરિભ્રમણનાં કારણો હતાં તે મંદતા પામે છે, અને ક્રમે કરીને તે નષ્ટ થાય છે. ત્યારે 'હું' પોતે 'હું' મટી 'હરિ' રૂપે પ્રગટ થાય છે.

કેવું સુખ !

આરોગ્યસુખનું જ્ઞાન ધરાવનાર ધનવંતરિ પણ પોતાને તાવ આવે ત્યારે તે સુખનું સંવેદન કરી ન શકે, તેમ સંસારી જીવ રાગદ્વેષના રોગથી પિડાતો હોય ત્યાં સુધી તે નિરાબાધ સુખને કેવી રીતે જાણી શકે ? તેથી સંસારી જીવ એમ માને છે કે આ મોક્ષનું સુખ કોણે જોયું છે ? એવી કલ્પનામાં રહીને આ ઈન્દ્રિયોનું મજેલું સુખ સાચું છે; તેમ માની ત્યાં જ અટકી જાય છે. આમ સંસારીજીવ અજ્ઞાનવશ જન્મ ગુમાવે છે. જ્ઞાની જ્ઞાનના પ્રકાશે અવ્યાબાધ સુખ પામે છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યરચિત યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં સમ્યગ્દર્શનાદિના મહાત્મ્યની પ્રરૂપણા નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી છે કે -

મુક્તિબીજ

રાજ્ય મળવું, ચક્રવર્તી થવું કે ઈન્દ્રપાણું મેળવવું દુર્લભ કહ્યું નથી. પણ બોધિરત્ન (સમ્યગ્દર્શન) પ્રાપ્ત કરવું દુર્લભ છે.

જેવી રીતે તત્ત્વોનું સ્વરુપ કહેવું છે તેવી જ રીતે સંજ્ઞેપથી કે વિસ્તારથી તેનો બોધ થવો તેને વિદ્વાન પુરુષો સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.

સામાન્યતઃ ચારે ગતિમાં સમકિત પ્રાપ્તિની સંભાવના છે. આ વિષમ અને વિકટકાળમાં સંસારપરિભ્રમણના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ શું છે તે સમજાવું મનુષ્યને અઘરું છે, તેમજ સમકિતના સ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધા થવી જ દુર્ઘટ છે; તો પછી સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાનની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ દુર્લભ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

સંસારમાં જીવો મિથ્યાત્વરૂપી ત્રિધિથી બંધાયેલા છે, તે મિથ્યાત્વના દોષથી તે ચતુર્ગતિમાં ભ્રમણ કરી મહદ્અંશે દુઃખનો અનુભવ કરે છે. વળી, મિથ્યાત્વ શું છે તે જીવ જાણતો નથી. એવું અજ્ઞાન તેને ભૌતિક જગત પ્રત્યે આકર્ષણ ઊભું કરે છે.

આ મિથ્યાત્વ શું છે ?

- (૧) મિથ્યાત્વ એટલે વિપરીત માન્યતા કે વિપર્યાસબુદ્ધિ.
- (૨) અસત્ને સત્ સમજવું તે; સત્ને અસત્ સમજવું તે.
- (૩) દેહમાં આત્મબુદ્ધિ-દેહ તે 'હું' છું તેવી માન્યતા.
- (૪) આત્મામાં દેહબુદ્ધિ, રંગાદિ પર્યાયમાં પોતાપણું, સુખદુઃખાદિમાં આત્મભાવ.
- (૫) અસત્ પદાર્થોમાં કે દેહાદિમાં સુખબુદ્ધિ.
- (૬) સત્-આત્માથી વિમુખતા કે તેનું વિસ્મરણ.
- (૭) અસત્દેવ, અસત્ગુરુ અને અસત્ધર્મમાં આસ્થા કે આદર.
- (૮) સત્દેવ, સત્ગુરુ અને સત્ધર્મમાં અનાસ્થા કે અનાદર.
- (૯) તત્ત્વ-સંબંધી એકાંત માન્યતા, વગેરે અનેક પ્રકારે જાણવું.
(સત્દેવ=સર્વજ્ઞ વીતરાગ, સદ્ગુરુ નિર્ગ્રંથમુનિ, સત્ધર્મ = છ દ્રવ્ય તથા નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા અને વીતરાગનાં વચનમાં ધર્મમય આજ્ઞાનો આદર મુખ્યત્વે દયારૂપ ધર્મ)

મુક્તિબીજ

મિથ્યાત્વના પ્રકારોને જાણે-અજાણે પણ સેવવાથી સંસાર પરિભ્રમણ વધે છે. અને તે આવા પ્રકારે જીવને સતાવ્યા કરે છે.

યોગાનુયોગ જીવ સમ્યગ્દર્શનને પાત્ર થાય છે ત્યારે તેનામાં આ પાંચ લક્ષણો પ્રગટ થાય છે. જે તેના સમ્યગ્દર્શનનું રક્ષણ અને વૃદ્ધિ કરે છે.

શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દેશનાં પાંચ લક્ષણો છે જે આ પ્રમાણે છે :

શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્થા અને અનુકંપા.

આ પાંચ પ્રકારો આત્મદેશને જાણવાનાં માપકયંત્રો જેવાં છે. તેના ભાવાર્થને સમજવાથી તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે. મિથ્યાત્વરૂપી મિથ્યામતિથી અને દિશામૂઢતાથી પાછા વળેલા જીવમાં આ ગુણો પ્રગટ થાય છે અને તેથી જીવ સાચી દિશા પ્રત્યે વળે છે.

શમ : ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપી કષાયોનું મંદ થવું અર્થાત્ બંધનાં કારણોનું શમન થવું તે શમ છે.

જેમ જેમ કષાયો શાંત થતા જાય તેમ તેમ તેનું સ્થાન ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા અને સંતોષ લે છે. રાગદ્વેષનું સ્થાન નિર્મળ પ્રેમ અને મધ્યસ્થતા લે છે. કષાયનું શમન થવાથી સાધક કોઈને દુભવતો નથી અને પોતે કોઈથી દુભાતો નથી. ક્ષમાદિ સ્વગુણો વડે હંમેશાં પ્રસન્ન રહે છે.

સંવેગ : જગતના આકર્ષક પદાર્થોને તથા દેવાદિ ગતિનાં સુખોને તુચ્છ માની કેવળ એક મુક્તિની અભિલાષા સેવવી તે સંવેગ છે.

આ ગુણ જેને પ્રાપ્ત થયેલા છે તે આત્માને સંસારનાં સુખદુઃખના કે સંયોગ-વિયોગના પ્રસંગે પ્રીતિ-અપ્રીતિ ઉદ્ભવતી નથી. તેવા પ્રસંગોથી વિરક્ત થઈ તે એક આત્માર્થને જ સાધે છે.

નિર્વેદ : સંસારના પરિભ્રમણનાં કારણોનો બોધ પામી, આત્મા તે પ્રત્યે થાકનો અનુભવ કરે છે. પોતાના દેહ કે પરિવાર પ્રત્યે પણ તેને ઉદાસીનતા આવે છે, અંતરંગ રુચિ રહેતી નથી જે કંઈ વ્યવહાર કરવો પડે છે તે નષ્ટકે થવા દે છે. વળી, તે ઈર્ષ્ય વિષયોથી લોભાતો નથી, પરંતુ આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેવાનો દ્રઢ પ્રયત્ન કરે છે. તે આત્મા વિચારે છે કે, આ જીવે સંસારમાં ઘણું ઘણું પરિભ્રમણ કર્યું છે, તે હવે સમાપ્ત થાઓ અને સંસાર છૂટી જાઓ-આ ભાવના તે નિર્વેદ છે.

મુક્તિબીજ

આસ્થા : શ્રદ્ધા, સમકિતદશા પ્રાપ્ત થવામાં બાહ્ય નિમિત્ત પરમાત્મા છે. જેમણે આત્મા પ્રગટપણે જાણ્યો છે, અનુભવ્યો છે તે આત્મપુરુષો જ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે. તેમના પ્રરૂપેલા માર્ગે ચાલવાથી આ આત્માનું કલ્યાણ છે તેવો દ્રઢ નિશ્ચય તે શ્રદ્ધા છે.

સદ્ગુરુના યોગે તત્ત્વનો યથાતથ્ય બોધ થયે સાચી શ્રદ્ધા ઊપજે છે. દરેક તત્ત્વને તેના સ્વરૂપે જાણવાથી જીવને વિહ્વળતા થતી નથી, પણ તત્ત્વરૂપ શ્રદ્ધા રહે છે. આમ, આત્મપુરુષના વચનબોધમાં દ્રઢ શ્રદ્ધા તે આસ્થા છે.

અનુકંપા : સંસારમાં આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિથી તમ જીવોને તેમનાં દુઃખો દૂર કરવામાં સહાયક થવાની ભાવના તે અનુકંપા છે. દરેક આત્માને પોતાના આત્મા સમાન જાણવાથી અનુકંપાનો ગુણ વિકસે છે. તે ગુણ જ્યારે ચરમસીમાએ પહોંચે છે ત્યારે તે કરુણાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એવો આત્મા સ્વરૂપનું કલ્યાણ સહજભાવે થાય તેમ વર્તે છે. તે સવિશેષણપણે પરમાર્થમાર્ગનો અધિકારી થાય છે.

સમ્યગ્દેશાના આવા ગુણો પ્રગટવાથી આત્માની જીવનદ્રષ્ટિ વિશાળ બને છે. તેની દ્રષ્ટિ પશુપક્ષીની જેમ પોતાનું કે પોતાના પરિવારના જીવનનિર્વાહ કરવા જેટલી મર્યાદિત દ્રષ્ટિ નથી હોતી, પણ સર્વ જીવો પ્રત્યે સમદ્રષ્ટિ રહે છે. બહારથી ગૃહસ્થ દાન દયાદિના સન્કાર્યો કરે છે, અને અંતરમાં આત્મભાવે સૌનું શ્રેય ચાહે છે. આત્માના આ ગુણો તેના અંતરંગને પ્રગટ કરે છે. આ લક્ષણોની સાથે સાથે બીજા ઘણા સહાયક ગુણોનો વિકાસ થાય છે. આવો જીવ મોક્ષ માર્ગમાં ત્વરાથી આગળ વધે છે.

‘સમકિત સાથે સગાઈ કીધી, સપરિવારશું ગાઢી,
મિથ્યામતિ અપરાધણ જાણી, ઘરથી બહાર કાઢી
હો મલ્લિજિન ! એ અબ શોભા સારી’

શ્રી આનંદધનજી કૃત સ્તવન.

સમ્યગ્દર્શનનાં આઠ અંગ : લક્ષણો

‘નિસંકિઅ નિક્કરિવઅ નિવિતિગિચ્છા અમૂઢદિદિઠઅ :
ઉવવુહથિરિ-કરણે વચ્છલ્લપભાવણે અદ્ઠ.’

મુક્તિબીજ

૧ નિ:શંકિત : -સત્દેવ, સદ્ગુરુ, સન્ધ્યાસ્ત્ર તેજ તત્ત્વભૂત છે, સત્યાર્થસ્વરૂપ છે, તેમાં તથા સન્માર્ગમાં સંશયરહિત શ્રદ્ધા તે નિ:શંક ગુણ છે. વળી, આત્માની આત્મસ્વરૂપ શ્રદ્ધા હોવાથી તે નીચેના સાત ભયથી રહિત હોય છે :

- (૧) આ લોકમાં આજીવિકાઓનો નાશ થવાના ભયરહિત.
- (૨) પરલોકમાં હવે પછી કેવી ગતિ થશે તેવા ભયરહિત.
- (૩) મરણ થવાથી મારો નાશ થશે તેવા ભયરહિત.
- (૪) રોગ થતાં વેદના ભોગવવી પડશે તેવા ભયરહિત.
- (૫) અરક્ષા-પોતાની અને પરિવારની રક્ષાના ભયરહિત.
- (૬) અગુપ્ત-પોતાના ધનમાલ ચોરાઈ જવાના ભયરહિત.
- (૭) અકસ્માત-અચાનક અકસ્માત થતાં શું થશે તેવા ભયરહિત.

આવા સાત પ્રકારના ભયથી સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા નિ:શંક નિશ્ચિત હોય છે.

આત્મા પોતાનો આલોક છે, મોક્ષ પરલોક છે, આવો અંતરમાં નિશ્ચય થવાથી તે આત્મા સંપૂર્ણપણે નિ:શંક બની જાય છે.

આત્માને મૃત્યુ નથી અને શરીરાદિ તો જડ છે, અનિત્ય છે. રોગાદિ તે પુદ્ગલના પર્યાય છે, તેથી તેને મૃત્યુનો અને રોગોનો ભય સતાવતો નથી.

પરને પોતાનું માનતો નથી, પૂર્વના યોગે કર્મનો ઉદય થાય છે. અને તે ફળ આપીને જાય છે, તેથી તેને અરક્ષાનો કે ચોરીનો ભય સતાવતો નથી.

આત્માને વિભાવદશા સિવાય કોઈ અકસ્માત નડતો નથી, તેથી અકસ્માતના ભયે આત્માવિહ્વળ થતો નથી.

૨ નિકાંક્ષિત : સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા ઈન્દ્રિયજનિત સુખોની આકાંક્ષાથી રહિત હોય છે. તેવાં સુખો પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત હોવા છતાં અંતે તે દુ:ખનું મૂળ છે. તે વાતનો તેનો નિર્ણય થયો હોવાથી સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્માને નિરાકુળ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૩ નિર્વિચિકિત્સા : દેહ તેના સ્વભાવથી જ અશુચિમય છે. ત્વચા વગરના દેહનો વિચાર કરવાથી તે વાત સ્પષ્ટ થશે. તે દેહમાં આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટ થવાની કોઈ અપેક્ષાએ સંભાવના હોવાથી તે પવિત્ર મનાય

મુક્તિબીજ

છે તેથી જ્ઞાનીનું મલિન કે કૃશ શરીર જોઈ ગ્લાનિ કે નિરસ્કાર ન થાય તેમ જ અન્યને વિષે પણ અસદ્ભાવ ન થાય તેવો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્માનો નિર્વિચિકિત્સા ગુણ છે.

૪ અમૂઢ દ્રષ્ટિ : મન, વચન અને કાયાથી અજ્ઞાનીની પ્રશંસા કરે નહિ. તેમનાથી પરાભવ પામે નહિ, તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્માનો અમૂઢ દ્રષ્ટિ ગુણ છે. (વિચક્ષણતા)

૫ ઉપગૂહન : સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા કોઈના દોષ જુએ નહિ અને કદાચ જાણે તોપણ તે પૂર્વના કર્મનો વિપાક છે એમ માને અને તેની નિંદા ન કરે.

૬ સ્થિતિકરણ : સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા કારણવશાત્ કોઈ ધર્મી જીવને માર્ગથી ચલિત થતો દેખીને તેને માર્ગમાં લાવવા પ્રયત્ન કરે તે સ્થિતિકરણ ગુણ છે. પોતે ધર્મમાર્ગમાં અચલ રહે.

વાત્સલ્ય : રત્નત્રયના ધારકો પ્રત્યે આદર-સન્કારપૂર્વક વર્તવું અને સ્વાભાવિક પ્રીતિ રાખવી. જીવમાત્ર પત્યે અનુકંપાભાવ હોય છે. આ ભાવને વાત્સલ્ય કહેવામાં આવે છે.

પ્રભાવના : જિનેશ્વર પ્રણિત ધર્મની આરાધના કરે છે અને અન્ય જીવોના લાભાર્થે નિસ્પૃહભાવે પ્રભાવના કરતો રહે છે

આ માર્ગ બતાવે છે કે જેમ સોનું માટીથી જુદું પડે છે, શરીરથી વસ્ત્ર જુદું થાય છે. તપેલા લોટાથી અગ્નિ જુદો છે, શેરડીથી રસ છૂટો પડે છે, દૂધમાંથી માખણ જુદું પડે છે, તેમ આત્મા કર્મોથી જુદો પડે છે.

ફક્ત તેમાં સાચી સમજ અને વિધિ હોવી જરૂરી છે તેમ આત્મા સર્વ પદાર્થથી ભિન્ન છે. આત્મા સર્વ ક્ષેત્રથી ભિન્ન છે. આત્મા સર્વ કાળથી ભિન્ન છે, અમૃત છે. આત્મા સર્વ વિભાવથી મુક્ત જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છે, આત્મા સમ્યગ્પણાના વિવેકરૂપ વિધિથી સંસાર-કર્મોથી મુક્ત થાય છે.

અર્થાત સમ્યગ્દર્શન એ જ માત્ર મુક્તિનું બીજ છે.

માનવ જીવનનું અંતિમસાધ્ય પણ એ જ છે,

સાચા સુખનું સાધન એ જ છે, સાધકની સાચી શ્રદ્ધા એ જ છે.

તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્

તત્ત્વરૂપ જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન.

મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલ શુદ્ધ આત્મ પરિણામ એ મુખ્ય - નિશ્ચયથી સમ્યક્ત્વ છે.

આ પરિણામ એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં જન્માંતરે પણ સાથે રહે છે.

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા પ્રગટે ત્યારે મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી પ્રગટ થતાં શુભ આત્મપરિણામ અવશ્ય હોય છે. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા કાર્ય છે, અને શુભ આત્મપરિણામ કારણ છે, અર્થાત્ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા એ આત્માનું ઉપાદાન છે. અને શુભ આત્મપરિણામ તે નિમિત્ત છે. મુખ્ય સમ્યગ્દર્શનમાં બાહ્ય સાધનની ગૌણતા છે. તેમાં અંતરંગ સાધન કાર્યકારણ, ઉપાદાન નિમિત્તપણે હોય છે. આથી કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કહે છે.

મોહનીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી થતાં શુદ્ધ આત્મપરિણામ મુખ્ય સમ્યક્ત્વ છે. તેનાથી થતી તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા એ ઔપચારિક સમ્યક્ત્વ છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ક્ષય આદિ થતાં જે જીવોને મન હોય તેમને તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે.

જીવમાં સમ્યગ્દર્શનગુણ પ્રગટ થયો છે કે નહિ તે કેમ જાણાય ?

સમ્યક્ત્વ ગુણને જાણવા માટે પાંચ લક્ષણો માપદંડ જેવા છે. આ પાંચ લક્ષણો જે જીવમાં હોય તે જીવમાં અવશ્ય સમ્યગ્દર્શન હોય છે.

૧. શમ-શાંતિ = કષાયોનું શાંત થવું.
૨. સંયેગ - અભિલાષ = માત્ર મોક્ષની અભિલાષ
૩. નિર્વેદ - ખેદ = સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં ઉદ્વેગ
૪. અનુકંપા - અન્યજીવો પ્રત્યે કરુણા = સ્વાત્મદયા સહિત,
૫. આસ્તિક્ય - શ્રદ્ધા = વીતરાગના વચનમાં અટલ શ્રદ્ધા

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મામાં આ ગુણો કથંચિત્ પશ્ચાન્નુપૂર્વા પ્રગટ થાય છે.

૧. આસ્તિક્ય : અર્થાત્ જે માર્ગે જવું છે તે માર્ગના ઉપદેષ્ટાના વચનમાં અનન્ય શ્રદ્ધા પ્રગટ થતાં જીવને તત્ત્વની શ્રદ્ધા પણ થઈ જાય છે.

મુક્તિબીજ

૨. અનુકંપા : વીતરાગના વચનમાં શ્રદ્ધા થતાં આત્માના પરિણામ કોમળ થાય છે, સર્વજીવોમાં સામ્યભાવ થાય છે. જેવું પોતાને પોતાના આત્માનું સુખ પ્રિય છે, તેવું દરેકના આત્માને પોતાનું સુખ પ્રિય છે. તેમ જાણે છે તેથી મન વચન કાયાથી કોઈ જીવને દુભવતો નથી. વિષયો-કષાયોની મંદતા થવાથી જીવમાં આવી ક્ષમતા પેદા થાય છે.

૩. નિર્વેદ : સંસારના સર્વ જીવોમાં સમભાવ આવવાથી મારા-તારાના ભેદ ન રહેવાથી, જીવને સંસારીભાવની તીવ્રતા રહેતી નથી. સમ્યક્ત્વગુણધારી ગૃહસ્થદશામાં હોવા છતાં તે સંસારની પ્રવૃત્તિ રસમય કે તન્મય થઈને કરતો નથી. ધાવમાતા અન્યના બાળકને ઉછેરે, કાળજી રાખે, સ્નેહ રાખે પણ તેમાં આત્મભાવ ન કરે, તેમ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા સાંસારિક પ્રવૃત્તિ કરે પણ ઉદાસીનભાવે કરે.

૪. સંવેગ : સંસારની વાસના મુખ્યપણે શાંત થવાથી અને તત્ત્વ શ્રદ્ધા દ્રઢ થવાથી હવે તેને અભિલાષા થાય તો પણ માત્ર પોતાના મોક્ષ સ્વરૂપને પામવાની હોય. ચિત્તમાં ઊઠતાં, બેસતાં, ખાતાં, પીતાં, દરેક કાર્યે એક ભાવના પ્રગટ થયા કરે છે, કે ક્યારે જન્મ-મરણથી મુક્ત થાઉં ? નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ક્યારે કરું ?

૫. શમ : સંસારની પ્રવૃત્તિમાં થતો ખેદ અને મોક્ષમાર્ગમાં ઉન્સાહ થવાને કારણે જીવ હવે વિષયોથી પાછો વળે છે, અને કષાયોની મંદતા આત્મપરિણામની શુદ્ધતા સાધે છે.

આ પ્રશ્નાદિ ગુણો જિનવચનનાનુસારી વિકાસ પામે છે. જિનવચનને ન અનુસરતા આ ગુણે પોતાની મનિ પ્રમાણે આરાધે તો તે પરમાર્થ માર્ગ નથી.

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના પ્રકારો :-

તન્નિસર્ગાદિગમાદ્વા. શ્લોક ૧-૩

નિસર્ગ અથવા અધિગમ બે હેતુથી સમ્યગ્દર્શનગુણ પ્રગટ થાય છે.

નિસર્ગ : બાહ્ય નિમિત્ત વિના સ્વાભાવિક.

અધિગમ : ગુરુ ઉપદેશ આદિ બાહ્ય નિમિત્તથી થાય.

સ્મયગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ અંતરંગ અને બાહ્ય એમ બે નિમિત્તથી થાય છે.

મુક્તિબીજ

અંતરંગ નિમિત્ત : વિશિષ્ટ શુભ આત્મપરિણામ તે અંતરંગ નિમિત્ત
બાહ્ય નિમિત્ત : ગુરુ ઉપદેશ, સત્શાસ્ત્ર, સ્વાધ્યાય, જિનપ્રતિમા દર્શન.
સમ્યગ્દર્શન બાહ્ય નિમિત્ત વગર કથંચિત પ્રગટ થાય પણ અંતરંગ નિમિત્ત
વગર તો પ્રગટ થાય નહિ.

કેવળ અંતરંગ નિમિત્તથી પ્રગટ થતું સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન છે.
બાહ્ય નિમિત્ત દ્વારા, અંતરંગ નિમિત્તથી પ્રગટ થતું સમ્યગ્દર્શન અધિગમ
સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવામાં જીવનું તથાભવ્યત્વ - ભવ્યત્વનું પરિપક્વપણું
છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ભાવ્યાત્મા પામે છે. અભવ્ય જીવો સમ્યગ્દર્શન
પામતા નથી તેથી મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

ભવ્યત્વ શું છે ?

જીવના પાંચ ભાવ છે. ભવ્યત્વની સાથે પાંચ ભાવો સમજવા રસપ્રદ છે.

૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયિક, ૩ ક્ષાયોપશમિક (મિશ્ર), ૪ ઔદિક, ૫
પારિણામિક.

પદાર્થ માત્ર અનેક ગુણ-ધર્મ વાળું હોય છે, તેમ જીવ પણ અનેક
ગુણધર્મવાળો છે. તેમાં પાંચ ભાવ મુખ્ય છે; જે ગુણ જે કારણથી પ્રગટ થાય
તેને ભાવ કહે છે.

૧. ઔપશમિકભાવ = (ઉપશમ) કર્મોના ઉપશાંત થવાથી પ્રગટતો
ભાવ. આત્મ પ્રદેશો પર કર્મોનું આવરણ વિદ્યમાન હોવા છતાં થોડા સમય
(અંતર્મુહૂર્ત) માટે મિથ્યાત્વમોહનીયનો કૃળ આપવાનો સર્વથા અભાવ થાય તેને
ઉપશમભાવ - નિર્મળભાવ કે ઔપશમિક ભાવ કહે છે. મોહનીય કર્મોનાં દર્શન
મોહનીય કર્મોના ઉપશાંત થવાથી આત્મામાં ઉપશમરૂપ પ્રગટતો ભાવ તે
ઔપશમિક ભાવ છે.

આત્માના આવા નિર્મળભાવથી અમુક સમય માટે સૌ પ્રથમ મોહનીયકર્મનો
ઉદય સ્થગિત થઈ જાય છે. અર્થાત્ મોહનીય કર્મના અનુદયથી આત્માનાં
પરિણામ નિર્મલ બને છે.

દ્રષ્ટાંત : કોઈ પાત્રમાં કચરાવાળું પાણી છે, કચરો ઠરીને નીચે બેઠો છે.

મુક્તિબીજ

આથી ઉપરનું પાણી કચરાવગરનું નિર્મલ દેખાય છે પણ તે પાણી તદ્દન કચરા વગરનું નથી, પાણીને હલાવવામાં આવે તો તે પુનઃ અસ્વચ્છ બની જાય છે.

આ પ્રમાણે આત્મપ્રદેશો સાથે લાગેલા મિથ્યાત્વ મોહનીયના કર્મો મૂળમાંથી નાશ પામ્યા નથી, પણ આત્માના શુદ્ધ અધ્યવસાયથી અમુક સમય માટે તેનો ઉદય રોકાઈ ગયો છે, તેટલો સમય આત્માના પરિણામ નિર્મલ રહે છે. પરંતુ તે દશા અંતર્મુહૂર્તથી વધુ ટકતી નથી. પુનઃ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મોનો ઉદય શરુ થવાથી તે નિર્મળતા રહેતી નથી.

આમ કર્મોના ઉપશમથી આત્મામાં પ્રગટ થતાં ભાવોને ઔપશમિકભાવ કહેવાય છે.

ઔપશમિકભાવના બે ભેદ છે.

૧. ઉપશમ સમ્યક્ત્વ, ૨. ઉપશમ ચારિત્ર.

જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોમાં, ચાર ધાતી કર્મ છે, તેમાં મુખ્ય કર્મ મોહનીય છે. જ્યારે કર્મનો પ્રભાવ ઘટવા માંડે છે, ત્યારે સૌ પ્રથમ મોહનીયકર્મનો ઉપશમ થાય છે.

મોહનીયકર્મના બે ભેદ છે.

૧. દર્શનમોહનીય

૨. ચારિત્ર મોહનીય

૩ ભેદવાળું

૨૫ ભેદવાળું

મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વ

૧૬ કષાય ૯ નોકષાય

સોળ કષાય :

અનંતાનું બંધી -	ક્રોધ, માન, માયા લોભ, અતિતીવ્ર,	૪
અપ્રત્યાખ્યાનીય -	ક્રોધ, માન, માયા, લોભ પ્રથમ કરતાં મંદ	૪
પ્રત્યાખ્યાનીય -	ક્રોધ, માન, માયા, લોભ બીજા કરતાં મંદ	૪
સંજવલન -	ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ત્રીજા કરતાં મંદ	૪
નવ નોકષાય -	હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુઃસ્વપ્ન	૧૬

સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ : ચારિત્રમોહનીયના અનંતાનુંબંધી ક્રોધ, માન, માયા,

મુક્તિબીજ

લોભ અને દર્શન મોહનીયના મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, સમ્યક્ત્વ મોહનીય, આ દર્શન સખક કહેવાય છે. તેનો ઉપશમ થવાથી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે.

દર્શનસમકના ઉપશમથી દર્શનમોહનો અભાવ થાય છે પણ ચારિત્ર મોહનીયની ૨૧ પ્રકૃતિ બાકી રહે છે. તે ૨૧ પ્રકૃતિઓમાં ગુણસ્થાનકના વિકાસ પ્રમાણે પ્રકૃતિઓ શમતી જાય છે. તે ઉપશમ ચારિત્ર છે.

ઉપશમભાવ પછી ઉપશમ સમકિત પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપશમ સમકિતનું રહસ્ય

નોંધ : સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં ઉપશમ સમકિતનું અત્યંત મહાત્મ્ય છે. તેના વગર જીવને સમકિતની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટવા પહેલાં ઔપશયિક સમ્યક્ત્વની જીવને એક જ વાર આવશ્યકતા રહે છે, તે ભાવની નિર્મળતા એવું કામ કરી જાય છે કે જીવને મુક્તિનું દ્વાર ખોલી આપે છે. તે નિર્મળતાની અનુભૂતિનો જ્ઞાનરસ એવો અદ્ભુત હોય છે કે ઉપયોગ વારંવાર આત્મલક્ષ્ય પ્રત્યે દોરાયા કરે છે, આખા જીવનની પદ્ધતિમાં અત્યંત ફેરફાર થાય છે. જીવમાં મ્રધ્યાત્વની દ્રઢતા થવાથી જીવોનો સંસાર પણ સંક્ષેપ પામે છે, અનંત સંસારના બંધનરૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત થતા નથી.

જીવ ભવિતવ્યતાના યોગે જો મિથ્યાત્વમાં જાય તો પણ તેને આ સમકિતમાંથી મજેલો રસારવાદ મિથ્યાત્વમાંથી બહાર કાઢવા સહાયક બને છે. કહે છે કે જીવને સાતમા ગુણસ્થાનકે પહોંચ્યા પછી શ્રેણિ માંડવી કથંચિત સરળ છે પણ અનાદિનું મિથ્યાત્વ છોડી નિબિડ ગ્રંથિનો ભેદ-છેદ કરી ઉપશમ સમકિત પામવું દુર્લભ છે. આ સમકિતની પ્રાપ્તિ પછી જીવને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્થાન થવાની મહોર વાગે છે.

ક્ષાયિકભાવ - ક્ષાયિક સમકિત

ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદો છે.

ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ થતા જીવના જ્ઞાનાદિ નવ ગુણો ક્ષાયિક અર્થાત્ અનાવરણ બને છે તેનો વિકાસ ગુણસ્થાનક પ્રમાણે હોય છે.

જ્ઞાન, દર્શન, ઘન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, એ નવભેદ છે.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વથા ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.

મુક્તિબીજ

ક્ષયોપશમભાવના ભેદો : અઢાર ભેદો છે.

૪ જ્ઞાન = મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિ જ્ઞાન અને મનઃ પર્યવ જ્ઞાન.

૩ અજ્ઞાન = મતિ અજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, અવધિ અજ્ઞાન

૩ દર્શન = ચક્ષુ - અચક્ષુ, અવધિદર્શન -

૫ લબ્ધિ - ઘન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય

૩ ચારિત્ર - સમ્યક્ત્વ, સર્વવિરતિ - દેશવિરતિ, ચારિત્ર.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, અનંતાનુબંધી રસવાળા કર્મના દલિકો - સ્પર્ધકોના ઉદયના અભાવથી ફળ આપવાને સમર્થ ન હોવાથી તેનો ક્ષય થાય છે અને અન્યરસવાળા દેશઘાતી સ્પર્ધકોના ઉદયથી ક્ષયોપશમભાવ પ્રગટ થાય છે. સર્વઘાતી કર્મના દલિકો આત્મપ્રદેશો સાથે સત્તામાં દબાયેલા રહે છે અને ઉદયમાં ફળ આપ્યા વગર નિર્જરી જાય છે તેથી તે ભાવ ક્ષયોપશમભાવ છે.

વિશેષાર્થ : આત્મપ્રદેશો પર પ્રહણ થયેલા અનંતાનુબંધી કષાય, તીવ્ર રાગ અને દ્રેષવાળી પ્રકૃતિ જે આત્માના મૂળગુણ જ્ઞાન-દર્શનપ્રદિનો ઘાત કરવાવાળી છે. તેથી સર્વઘાતી કહેવાય છે. તેના ઉદયમાં જીવમાં જ્ઞાન-દર્શન સમ્યગ્રૂપે પરિણમતા નથી. બુદ્ધિનો ક્ષયોપશમ હોવા છતાં દર્શન મિથ્યા હોવાથી તે અજ્ઞાન રૂપ હોય છે.

અનંતાનુબંધી કષાયો સત્તામાં રહેલા છે, અર્થાત્ તેનો પ્રદેશોદય હોય છે. પરંતુ રસોદયનો અભાવ અર્થાત્ ફળ આપવાને અસમર્થ હોય છે. મિથ્યાત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીયના સર્વથા ઉદયના અભાવથી અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયરૂપે દેશઘાતી કર્મદલિકોના (સ્પર્ધકોના) ઉદયથી ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ થાય છે.

ક્ષયોપશમિક ચારિત્ર :

ક્ષયોપશમિક ચારિત્ર અનંતાનુબંધી ચાર, અપ્રત્યાખ્યાનીય ચાર, પ્રત્યાખ્યાનીય ચાર એમ બાર કષાયોના રસોદયના અભાવથી, ફળના સર્વથા અભાવથી પ્રગટ થાય છે. તે સર્વ વિરતિ ચારિત્ર છે. તેમાં બાર કષાયોની સત્તા રહેવાથી તેનો પ્રદેશોદય હોય છે.

નોંધ : ક્ષયોપશમ સમક્રિત અનંતાનુબંધિ ચાર કષાયનો ઉપશમ તથા

મુક્તિબીજ

કેટલાક દલિકોનો અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયની ઉદયાવલિકામાં અપ્રત્યાખ્યાનીય રૂપે થઈ ઉદયમાં આવી નાશ પામે તે પ્રદેશોદય.

મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીયનાં દલિકોનો ઉપશમ તથા કેટલાક દલિકોનો સમ્યક્ત્વ મોહનીયના ઉદયાવલિકામાં દલિકો તે રૂપે એટલે સમ્યક્ત્વ મોહનીયરૂપ થઈ ઉદયમાં આવી નાશ પામે તે પ્રદેશોદય. સમ્યક્ત્વ મોહનીયનાં દલિકોનો રસોદય તે ક્ષયોપશમ સમકિત કહેવાય છે.

દેશવિરતિ ચારિત્રના ક્ષયોપશમ ભાવમાં અનંતાનુબંધી અને અપ્રત્યાખ્યાનીય આઠ કષાયોનો સર્વથા રસોદયથી અભાવ હોય છે. અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોના સર્વઘાતી તથા દેશઘાતી સ્પર્ધકોનો અભાવ અને સંજવલન કષાયના દેશઘાતી સ્પર્ધકોનો ઉદય હોય છે.

ઔદયિકભાવના ભેદો :- એકવીશ ભેદો છે.

૪ ગતિ = દેવ, મનુષ્ય તિર્યચ અને નારક.

૪ કષાય = ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ

૩ લિંગ = સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક.

૪ આશ્રવ = મિથ્યાત્વ ૨, અજ્ઞાન ૩, અવિરતિ ૪, અસિદ્ધત્વ

૬ લેશ્યા, = કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ, અને શુક્લ,

૨૧ ઔદયિક ભાવના ભેદો છે.

ઔદયિક : ઉદયમાં આવેલો ભાવ કે પ્રકૃતિ, ઉપરના પ્રકારો ઉપરાંત અદર્શન, નિદ્રા, સુષ્ણ દુઃખના ભાવ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, આયુષ્ય, મનાદિયોગ, જાતિ પણ ઉદયમાં આવતી પ્રકૃતિ, પ્રમાણેના ભાવો છે.

ઉપરની જે જે પ્રકૃતિ ઉદય હોય તે પ્રમાણે ઉપયોગની તન્મયતા થવી તે ઔદયિકભાવ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવમાં આ ભાવ સતંત્ર હોય છે.

ગતિ : નરકાદિ ચારે ગતિ નામકર્મની પ્રકૃતિ છે. પૂર્વના અને વર્તમાનમાં શ્રદ્ધા કરેલા ચારે ગતિના કર્મદલિકો આત્મપ્રદેશો પર સત્તા ધરાવતા હોય છે. તેમાં જો મનુષ્યગતિનો ઉદય હોય છે તો તે આત્માનો ઔદયિક ભાવ છે તે જે ગતિનો હોય તે ઔદયિક ભાવ છે.

કષાય : સંસારના પરિભ્રમણમાં સહાયક તેવા, ક્રોધ, માન, માયા અને

મુક્તિબીજ

લોભ આ ચાર કષાય છે. તે મોહનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે. જે કષાયનો ઉદય હોય તે આત્માનો તે સમયે ઔદયિક ભાવ છે.

લિંગ :-એટલે વેદ = મૈથુનની કામવાસના, પુરુષને સ્ત્રી ભોગની વૃત્તિ, સ્ત્રીને પુરુષભોગની વૃત્તિ અને નપુંસકને બંને ભોગની વૃત્તિ તે મોહનીયકર્મની વેદ પ્રકૃતિનો ઉદય છે, તે ઔદયિકભાવ છે.

મિથ્યાત્વ : દર્શન મોહનીયના ઉદયથી આત્માને મિથ્યાત્વ ભાવ, પરભાવ, અશ્રદ્ધાન વગેરેના ભાવ તે ઔદયિકભાવ છે.

અજ્ઞાન : જ્ઞાનવરણીય કર્મના ઉદયથી અજ્ઞાનભાવનું પ્રગટ થવું.

અવિરત્તિ : ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી અસંયમના ભાવનો ઉદય હોવો.

અસિદ્ધત્વ : કોઈપણ પ્રકારના કર્મનો ઉદય હોવો તે ઔદયિકભાવ છે.

લેશ્યા : મન વચન ક્રયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતા શુભાશુભ અધ્યવસાય તે લેશ્યા છે, તેમાં ક્રોધાદિ કષાયોની તીવ્રતા મંદતાને કારણે શુભ કે અશુભ લેશ્યારૂપ આત્મ પરિણામનો ઉદય તે ઔદયિકભાવ છે. પ્રથમની ત્રણ અશુભ છે. પછીની ત્રણ શુભ લેશ્યા છે.

તે પ્રમાણે દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી અદર્શન, નિદ્રા જેવા ભાવ થવા તે ઔદયિક ભાવ છે. નોકષાય ચારિત્ર મોહનીયના ઉદયથી ઉપજતા હાસ્યાદિ ભાવો તે ઔદયિક ભાવ છે.

પારિણામિક ભાવના ભેદો - મુખ્ય ત્રણ છે.

૧, જીવત્વ, ૨, ભવ્યત્વ, ૩, અભવ્યત્વ

૧, જીવ = ચૈતન્યસ્વરૂપ

૨ ભવ્યત્વ = મોક્ષ પામવાની પાત્રતા

૩, અભવ્યત્વ = મોક્ષ પામવાની અપાત્રતા

આ સિવાય અસ્તિત્વ, અન્યત્વ, કર્તૃત્વ વગેરે ભાવો છે, પણ સાધારણ ભાવો હોવાથી જીવ અને અજીવ બંનેમાં હોય છે પણ આ ઉપરના ત્રણ ભાવો કેવળ ચૈતન્યમાં હોય છે. તેથી અસાધારણ ભાવ છે.

પારિણામિક : વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ હોય તેવું જ રહે તેમાં અન્ય રૂપે પરિણમન ન થાય.

મુક્તિબીજ

જીવત્વ : જેમકે જીવ ગમે તેટલો કાળ અજીવના સંપર્કમાં રહે પણ જડરૂપે પરિણમે નહિ.

ભવ્ય જીવ : સંસારમાં ગમે તેટલા કાળ પરિભ્રમણ કરે તોપણ તે અભવ્યરૂપે પરિણમે નહિ. કેટલાક જાતિભવ્ય જીવો એવા છે કે ક્યારે પણ ત્રસપણું પામવાના નથી અને તેમની મુક્તિ થવાની નથી, છતાં ભવ્ય તરીકે જ રહેવાના છે.

અભવ્ય જીવ : ગમે તેટલા મનુષ્ય જન્મ પામે, બાહ્ય તપ વ્રત ઇત્યાદિ કરે, નવ ગ્રૈવેયકના દેવલોક સુધી જાય તો પણ તે ભવ્યરૂપે પરિણમે નહિ.

આ કારણે આ ભાવને પારિણામિક ભાવ કહે છે પરમપારિણામિક ભાવ તે જીવનું શુદ્ધપણે પ્રગટ થવું તે છે. તેનું લક્ષ કરવાથી જીવ સમ્યગ્દર્શનને પાત્ર બને છે.

ભવ્ય હોવા માત્રથી જીવ મોક્ષ પામે છે તેમ નથી પરંતુ જે જીવ સંસારી મટીને સિદ્ધપર્યાયને પાત્ર થાય છે તે જરૂર ભવ્ય હોય છે.

જીવત્વ સમાન હોવા છતાં અભવ્ય જીવો સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. જેમ ઊંટડીનું દૂધ એક પ્રકારે દૂધ છે છતાં તે મેળવણીનો સંયોગ મળવા છતાં દહીં બની શકતું નથી.

વળી જે જીવો ભવ્ય છે તેમને યોગ્ય સામગ્રી મળી જતાં તે જીવોનું ઉપાદાન આત્મશક્તિ જાગૃત થાય છે. તે જીવની ચરમાવર્ત સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે સત્પુરુષાર્થ વડે મોક્ષની સાધના કરે છે. સૂતરના તારમાં કાપડ થવાની યોગ્યતા છતાં તેની યોગ્ય સામગ્રી ન મળે તો તેમાંથી કાપડ બનતું નથી તેમ ભવ્ય જીવને પણ મોક્ષની સાધના માટે યોગ્ય સામગ્રીની આવશ્યકતા રહે. જાતિભવ્યો સામગ્રીના અભાવે મુક્તિપદ પામતા નથી. જાતિ ભવ્યો અર્થાત્ નિગોદ-સાધારણ-વનસ્પતિકાવના જીવો પ્રત્યેક- પણ પામતા નથી.

આથી ચારે ગતિમાં માનવદેહને ઉત્તમ ગણવાનું કારણ મુક્તિમાર્ગની સાધનાનું બાહ્ય અંગ છે. તેમાં પણ ભવ્યત્વ એટલે માર્ગ પ્રાપ્તિનું ઉત્તમ સાધન, નિકટલવી તેમાંય ઉત્તમ જીવ છે.

આવો ભવ્યાત્મા યોગાનુયોગ ચરમાવર્તમાં-અંતિમ પુદ્ગલ પરિવર્તમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેના મિથ્યાત્વની-કષાયોની મંદતા થવા લાગે છે. વળી પાછી

તીવ્રતા થાય એમ અથડાતો ફૂટાતો નદીઘોળપાખાણના ન્યાયે મિથ્યાત્વ મોહનીયની સ્થિતિ અત્યંત ઘટી જાય છે.

દ્વિર્બંધક : મોહનીયકર્મના દલિકો જે આત્મપ્રદેશો પર સીતેર કોડા કોડી જેવી અતિદીર્ઘકાળસ્થિતિ જમાવીને બેઠા હતા તે હવે આત્માના મંદકષાયીભાવને કારણે એક કોડાકોડીથી હીન જેવી સ્થિતિવાળા થઈ જવા પામે છે. આવા જીવની ક્યારે એવી યોગ્યતા થાય છે તેના સમગ્ર સંસારકાળમાં બે વાર તીવ્ર મિથ્યાત્વના ભાવોનો ઉદય થવાનો હોય, ત્યારે તે જીવને બે વાર મોહનીયકર્મની ઉગ્ર સ્થિતિ બાંધનારો દ્વિર્બંધક કહેવાય છે.

સકૃત બંધક : વળી તે જીવ તેવી એકવારની ઉગ્ર સ્થિતિ બાંધી લે પછી શેષ રહેલી એક વારની તેવી ઉગ્ર સ્થિતિનો બંધ થવાના રહે તેને સકૃત બંધક કહેવાય છે, આમ જીવને યોગાનુયોગ આવી દશા થઈ ગયા પછી હવે તેવી ઉગ્ર સ્થિતિનો બંધ થવાનો નથી.

અપુનર્બંધક : આવી ઉગ્ર સ્થિતિના બંધ પરિણામ હવે ક્યારેય થવાના નથી. તે જીવ અપુનર્બંધક કહેવાય છે.

અપુનર્બંધક જીવના લક્ષણો :-

- ૧) આ જીવમાં તીવ્ર રાગદ્વેષના પરિણામ થતાં નથી. હજી સંસારની અવસ્થામાં હોવાથી પાપ થાય પણ તેમાં રુચિ થાય નહિ.
- ૨) પાપમય સાંસારિક પ્રવૃત્તિનો આદર ન કરે. સંસારમાં ભોગાદિ સેવે પણ લોલુપતા ન હોય.
- ૩) પરમાર્થ માર્ગને ઉચિત સર્વ પ્રવૃત્તિ કરે. કૌટુંબિક આદિ પ્રવૃત્તિમાં ન્યાયયુક્ત મર્યાદા પાળે.

અપુનર્બંધક અવસ્થાવર્તી જીવ મિથ્યાત્વયુક્ત છે, પરંતુ તેની મંદતાને કારણે તે જીવ ધર્મી કહેવાય છે, કારણ કે આવા જીવો ત્યાર પછી માર્ગના ક્રમમાં આવે છે, અર્થાત સમ્યગ્શ્રદ્ધાના ક્રમમાં આવે છે.

નિશ્ચયનયના મને ચૌદમા ગુણ સ્થાનકે સ્વભાવરૂપ ધર્મ કહ્યો છે. ભાવાભ્યાસરૂપ ધર્મ સાત ગુણસ્થાને સંભવે છે. પુનઃ પુનઃ આરાધનારૂ અનુષ્ઠાન ચોથે ગુણ સ્થાને સંભવે છે.

વ્યવહારનયથી અધ્યાત્મભાવનારૂપ યોગ અપુનર્બંધકને હોય છે. આથી એ

મુક્તિબીજ

જીવોને ગૃહસ્થધર્મના પાંત્રીસ ગુણો હોઈ શકે છે.

અપુનર્ભન્ધકની અનેક અવસ્થાઓ છે. તેમાં અંતરશુદ્ધિ હોવાને કારણે અન્ય દર્શનોમાં પણ આવી યોગ્યતાવાળા જીવો હોઈ શકે. દરેકની કથન પદ્ધતિમાં ફેરફાર હોઈ શકે.

સાંખ્યોની માન્યતા છે કે તામસી જેવી પ્રકૃતિના પ્રભાવથી આત્મા મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી આવી દશા આવતી નથી. બૌદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે જીવના ભવનો પરિપાક ન થાય ત્યાં સુધી આવી દશા સંભવતી નથી.

જૈન દર્શન : મિથ્યાત્વની તીવ્રતા હવે થવાની નથી તે જીવ આ દશાને યોગ્ય હોય છે.

યોગાનુયોગ જે જીવનો સંસારકાળ ક્ષીણ થવા લાગે છે ત્યારે તે જીવ પરમાર્થમાર્ગમાં ક્રમિક વિકાસમાં પ્રાપ્તિ આવે છે. કોઈ જીવની દશા અત્યંત શીઘ્રતાવાળી હોય ત્યારે પ્રારંભનો ક્રમ જણાય નહિ, પરંતુ આ ક્રમની જે શુદ્ધિ છે, તે જીવમાં ઘટે છે છતાં સામાન્ય જીવો આ ક્રમને સેવીને આગળ વધે છે.

મિથ્યાત્વ મોળું પડ્યા પછી જીવની વિકાસયાત્રાનો ક્રમ શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે. મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન હોવા છતાં જીવ સમકિત સન્મુખ થાય છે ત્યારે તેના જીવનમાં આવો ક્રમ આવે છે.

૧ અપુનર્ભન્ધક ભાવ : સિત્તર કોડકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ હવે બાંધે નહિ.

૨ માર્ગાભિમુખભાવ : કર્મોનો પ્રભાવ ઘટવાથી ક્ષયોપશમ થતાં માર્ગની સન્મુખ થાય.

૩ માર્ગપતિતભાવ : હજી માર્ગને પામ્યો નથી પણ ગુણોની વૃદ્ધિવાળો છે. માર્ગ ચઢેલો છે.

૪ માર્ગાનુસારિ : ચરમ - છેલ્લું, યથાર્થપ્રવૃત્તકરણની યોગ્યતાવાળો જીવ આ દશાવાળા જીવોમાં ધર્મદેશના પરિણામ પામે છે.

અદ્ભુત અને અનન્ય છે, સર્વજ્ઞ જિનેશ્વર ભગવાનનું જ્ઞાન કે જેમાં સમસ્ત વિશ્વના પદાર્થોની સૂક્ષ્મ પર્યાય-અવસ્થાઓ પણ પ્રગટપણે પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

સમકિત પ્રગટવા પ્રથમ જીવોના અતઃકરણની શુદ્ધિનું વાણીકથન જ્ઞાનીજનો

૨

પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિ
રચિત તત્વાર્થસૂત્રમાંથી ઉધ્ધૃત

તત્વાર્થસૂત્રના રચયિતા પૂર્વધર કણ્ણાસિંધુ પૂજ્યપાદ શ્રી ઉમાસ્વાતિ આચાર્યશ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે. જગતમાં જીવોને પ્રથમ મોક્ષનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ, કારણ કે મોક્ષનું જ્ઞાન જ નથી તેને તે પ્રત્યે રુચિ પેદા કેવી રીતે થાય ? મોક્ષમાર્ગની રુચિ કે જિજ્ઞાસા વગર તેનો ઉપદેશ આપવો પણ વ્યર્થ જાય છે.

વળી કારણ વગર કાર્ય નિષ્પન્ન થતું નથી તેમ મોક્ષ માર્ગના નિમિત્તો કે સાધનો બતાવે છે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ :

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્ર એ ત્રણેનું એકત્વ એ મોક્ષમાર્ગ છે. આ ગુણમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થાય.

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન બંને યુગલિક માનવની જેમ સદા સાથે રહે છે અને તેનો લય થાય તો સાથે જાય છે. આથી સમ્યગ્દર્શન હોય ત્યારે તેની સાથે સમ્યગ્જ્ઞાન હોય પણ ત્યારે સમ્યગ્ચારિત્ર હોય તેવો નિયમ નથી. સમ્યગ્દર્શન થતાં મતિ આદિ જ્ઞાન સમ્યગ્ બને છે. તેમાં આચાર્યગાદિનું જ્ઞાન હોય તેવો નિયમ નથી.

સમ્યગ્ : પ્રશસ્ત, અથવા સારું, સંગત.

દર્શન : શ્રદ્ધા, તત્ત્વભૂત, જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા.

સમ્યક્જ્ઞાન : જીવાદિ પદાર્થોનો યથાર્થ બોધ.

સમ્યગ્ચારિત્ર : યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક અસત્ ક્રિયાની નિવૃત્તિ અને સત્ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ તે સાધકની સાધનારૂપ પ્રવૃત્તિ છે. સિદ્ધજીવોમાં સ્વભાવ રમણતારૂપ ચારિત્ર છે.

મોક્ષ : સર્વ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય, શુદ્ધસ્વરૂપનું પ્રગટિકરણ.

માર્ગ : સાધન

મુક્તિબીજ

મોક્ષ : સાધ્ય છે, સમ્યગ્દર્શનાદિ સાધન છે. આત્મા સાધક છે.

અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળાને મોક્ષ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ ન હોવા છતાં, જીવોમાં જે સુખની તરતમતા છે, તેથી યુક્તિ કે અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે કે આવા તરતમતાવાળા સુખની પરાકાષ્ટા હોવી જોઈએ. યોગીજનો પાસે બાહ્ય સુખના સાધનો ન હોવા છતાં તેઓ સુખનો અનુભવ કરે છે. એટલે જણાય છે કે આત્માનું સુખ આત્માના પ્રદેશોમાં રહેલું છે. તેની પરાકાષ્ટ તે મોક્ષ છે.

સંસારનું સુખ દુઃખમિશ્રિત હોવાથી વળી તે અત્યંત પરિવર્તન શીલ હોવાથી તરતમતાવાળું અને દુઃખમિશ્રિત છે. માટે મોક્ષના પુરુષાર્થની મુખ્યતા છે.

મોહવશ અનાદિના અભ્યાસથી જીવને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ભોગની વૃત્તિ જાગે છે અને તે તે ભોગ સામગ્રી નમજો તો તેને માટે આકુળતા રહે છે. જ્યારે વિષયનો ભોગ થાય છે ત્યારે પેલી આકુળતાનો નાશ થાય છે, તે આકુળતાના અભાવને જીવો સુખ માને છે. ખૂજલીવાળો મનુષ્ય જેવી રીતે ખૂજલીથી સુખ માને છે અને પરિણામે દુઃખ ભોગવે છે. નિરોગી માણસ કંઈ ખંજવાળતો નથી. આ બંનેમાં સુખી કોણ ? તે પરથી નિર્ણય કરવો, વિષયનો ભોગ મળતા આકુળતાનો અભાવ થયો તે સુખ કે વિષયભોગ રહિત આત્મસુખ છે તે સાચું સુખ છે ?

“પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતું સર્વ પ્રકારનું સુખ કર્મોદય જનિત હોવાથી પરમાર્થથી તે દુઃખ છે. સુખ, કેવળ દુઃખનો પ્રતીકારરૂપ હોવા છતાં મૂઠ જીવો તેને સુખ માને છે.”

પરિણામથી દુઃખ :-

શરીરના ખરાબ લોહીનું પાન કરીને પુષ્ટ બનેલ જળોની કેવી કુરુણ દશા ? શરીરનું લોહી પીને પુષ્ટ બનેલ જળોને જ્યારે નીચોવવામાં આવે છે ત્યારે કેટલું દુઃખ ? દર્દીના શરીરમાંથી અશુદ્ધ લોહીને કાઢવા વૈદ્યો જળોનો ઉપયોગ કરે છે. શરીર પર જળો મૂકવાથી તે શરીરના અશુદ્ધ લોહીનું પાન કરીને પુષ્ટ બને છે પણ જ્યારે તેના શરીરમાંથી લોહી કાઢી નાખવા તેને નીચોવવામાં આવે છે ત્યારે તેની દુઃખમય સ્થિતિ જોઈને કયા સહૃદય માનવનું હૃદય કુરુણાથી નથી છલકાઈ જતું ?

મુક્તિબીજ

બસ એ જ પ્રમાણે જીવ ક્ષણિક વિષયસુખના આહવાદથી પરિણામે અનંત દુઃખના દરિયામાં ડૂબી જાય છે. આથી ક્ષણિક વિષયસુખના આનંદથી પરિણામે દુઃખ જ મળે છે કારણ કે :-

૧. જેમ જેમ ભૌતિક સુખના સાધનોનો ભોગ-ઉપભોગ થાય છે, તેમ તેમ તૃષ્ણા વધતી જાય છે. વધતી તૃષ્ણાને સંતોષવા પુણ્યના અભાવે સુખનાં સાધનો ન મળવાથી દુઃખ વધતું જ જાય છે.
૨. ભોગ-ઉપભોગ કાળે રાગ થવાથી અશુભ કર્મોનો બંધ થાય છે. એ અશુભ કર્મોના ઉદય કાળે અત્યંત દુઃખનો અનુભવ થાય છે.
૩. ભોગ્ય વસ્તુને મેળવવા હિંસા આદિ પાપનાં કાર્યો કરવાં પડે છે. એ પાપના કાર્યોથી અશુભ કર્મોનો બંધ એ કર્મોના વિપાક કાળે દુઃખ ભોગવવું પડે છે.
૪. લોભથી વધારે ભોગ કરવાથી વ્યાધિ, અપકીર્તિ, આદિનું દુઃખ આવે છે.
૫. ભોગમય જીવન બની જવાથી પરલોકની સાધના ન થઈ શકે, એથી પરલોકમાં દુઃખ અનુભવવું પડે છે.

તાપથી દુઃખ - વિષય સુખનો અનુભવ તો તેનાં સાધનો મળે ત્યારે થાય, પણ તે પહેલાં જ એ વિષયસુખની ઝંખનાથી અને વિષયસુખના સાધનો મેળવવામાં ઉત્પન્ન થતી અસ્તિના સંતાપનું દુઃખ કેટલું ? વિષયસુખનાં સાધનો મેળવવામાં માનસિક અને શારીરિક તાપનો કોઈ પાર નથી હોતો. વિષયસુખનો અનુભવ કર્યા પછી પણ તૃષ્ણા ઉભી જ રહે છે. એથી ભૌતિક સાધનોનો વિયોગ ન થાય તેની ચિંતાનો તાપ-સંતાપ શું ઓછો છે ? આ પ્રમાણે વિષયસુખ પામ્યા પહેલાં અને પછી પણ તાપ - દુઃખ રહ્યા જ કરે છે. અરે ! વિષયસુખના અનુભવ વખતે પણ તાપ ચાલુ જ હોય છે કારણ કે :-

- (૧.) ભોગ - ઉપભોગ કાળે ઈષ્ટ સુખના વિરોધી પક્ષે દ્વેષભાવ હોવાથી મનમાં દ્વેષનો તાપ રહ્યા કરે છે.
- (૨.) ભોગ-ઉપભોગ કાળે તે સાધનોના વિયોગની ચિંતા તથા રોગાદિકના ભયનો તાપ રહ્યા કરે છે.
- (૩) ગમે તેટલું વિષયસુખ પ્રાપ્ત થયા છતાં ઈન્દ્રિયોને નૃત્તિ નહિ થવાથી વિષયોને મેળવવા ઈન્દ્રિયો સદા ઉત્સુક રહે છે. એથી તપેલા લોઢાના

ગોળાની જેમ ઈન્દ્રિયો સદા અતૃપ્ત જ રહે છે. અત્યંત તપેલા લોઢાના ગોળા ઉપર જેમ જેમ પાણીનાં ટીપાં નાખતાં જઈએ તેમ તેમ પાણીનાં ટીપાં ચૂસાતાં જાય છે અને લોઢાનો તે ગોળો તપેલો જ રહે છે. એ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયો ગમે તેટલું વિષયસુખ પ્રાપ્ત થવા છતાં અતૃપ્ત રહે છે.

સંસ્કારથી દુઃખ - સંસ્કારના કારણે પણ વિષયસુખ દુઃખ રૂપ જ છે. કારણ કે વિષયસુખોનો અનુભવ કરવા છતાં દુઃખના સંસ્કારોથી નિવૃત્તિ થતી નથી, બલકે તેની વૃદ્ધિ થાય છે. મજૂર થાક લાગવાથી એક ખભા ઉપર રહેલા ભારને બીજા ખભા ઉપર નાખે છે, તો શું તેનો ભાર દૂર થાય છે? બસ એ જ પ્રમાણે વિષયસુખના ઉપભોગથી દુઃખ દૂર થવાનો આભાસ થાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે દુઃખ દૂર થતું જ નથી. આથી વિષય દુઃખ રૂપ જ છે.

ગુણવૃત્તિ વિરોધથી દુઃખ - ગુણવૃત્તિ એટલે ગુણોની વૃત્તિ-ગુણોનું પરિણામકાર્ય, સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણો છે. સુખ, દુઃખ, અને મોહ એ ત્રણે અનુક્રમે સત્ત્વ, રજસ, ને તમસ એ ત્રણે ગુણની પરિણામવૃત્તિ છે. આથી સુખ, દુઃખ ને મોહ એ ત્રણ ગુણવૃત્તિ છે.

સત્ત્વગુણનું પરિણામ કાર્ય સુખ છે. રજોગુણનું પરિણામ દુઃખ છે. તમોગુણનું પરિણામ મોહ છે. સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ ગુણવૃત્તિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા છતાં સાથેજ રહે છે. આ ત્રણ ગુણવૃત્તિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, એટલે કે તેમનામાં પરસ્પર અભિભાવ્ય અભિભાવક ભાવ છે. આથી જ્યારે જે ગુણવૃત્તિ ઉદ્ભૂત પ્રગટ બને છે તે ગુણવૃત્તિ અન્ય ગુણવૃત્તિનો અભિભવ કરે છે. જ્યારે પુણ્યની પ્રબળતાથી સુખરૂપ ગુણવૃત્તિ ઉદ્ભૂત બને છે ત્યારે દુઃખરૂપ ગુણવૃત્તિનો અભિભવ - તિરોભાવ થાય છે પણ દુઃખવૃત્તિનો સર્વથા નાશ નથી થતો.

આથી સુખરૂપ ગુણવૃત્તિ વખતે દુઃખરૂપ ગુણવૃત્તિ પણ રહેલી જ હોય છે. માત્ર અભિભૂત હોય છે. જ્યારે પાપનો ઉદય થાય છે ત્યારે દુઃખરૂપ ગુણવૃત્તિ ઉદ્ભૂત બને છે અને સુખરૂપ ગુણવૃત્તિનો અભિભવ થાય છે. આ પ્રમાણે સુખવૃત્તિ એટલે કે સુખ દુઃખાત્મક રજોગુણથી મિશ્રિત સત્ત્વગુણ પરિણામ હોવાથી દુઃખ રૂપ જ છે.

આ ત્રણે ગુણોને શાંત કરીને તાત્ત્વિક ગુણનો વિકાસ તે અધ્યાત્મ વિકાસ છે.

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ :-

તત્ત્વરૂપ જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા એટલે જીવાદિ પદાર્થો જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે માનવા તે શ્રદ્ધા છે.

પ્રશ્ન : 'તત્ત્વરૂપ જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા એ સમ્યક્ત્વ'. એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરવાથી એક વિરોધ આવે છે. શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ એ મનના પરિણામરૂપ છે. એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતાં અપાંતરાલ ગતિમાં મન ન હોવાથી સમ્યક્ત્વ નહિ રહે. જ્યારે આગમમાં અપાંતરાલ ગતિમાં પણ સમ્યક્ત્વ હોય છે એમ જણાવ્યું છે.

ઉત્તર : -મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલ શુદ્ધ આત્મપરિણામ એ મુખ્ય સમ્યક્ત્વ છે. આ પરિણામ એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં અપાંતરાલ ગતિમાં પણ હોય છે. માટે ત્યાં પણ સમ્યક્ત્વ ઘટી શકવાથી આગળ સાથે વિરોધ આવતો નથી. તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધા પ્રગટે ત્યારે મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી પ્રગટ થતા શુભ આત્મ પરિણામ અવશ્ય હોય છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા કાર્ય છે અને શુભ આત્મ પરિણામ કારણ છે. કાર્ય વખતે કારણ અવશ્ય હોય છે. આથી કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે. મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી થતો શુદ્ધ આત્મપરિણામ મુખ્ય સમ્યક્ત્વ છે. મતલબ કે મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ થતાં જે જીવોને મન હોય તેમને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે.

સમ્યગ્દર્શનના શમ, સંવેગ, નિર્વેદ અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એ પાંચ લક્ષણો-ચિહ્નો છે. આ પાંચ લક્ષણો જે જીવમાં હોય તે જીવમાં અવશ્ય સમ્યગ્દર્શન હોય છે.

શમ = શાન્તિ, ક્રોધનો નિગ્રહ

સંવેગ = મોક્ષ પ્રત્યે રાગ

નિર્વેદ = સંસાર પ્રત્યે ઉદ્વેગ

અનુકંપા = કોઈ જાતના સ્વાર્થ વિના દુઃખી જીવો પ્રત્યે કરુણાભાવ

આસ્તિક્ય = વિતરાગદેવે જે કહ્યું છે તે જ સત્ય છે એવી અટલ શ્રદ્ધા.

નિસર્ગ અથવા અધિગમ એ બે હેતુથી સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ થાય છે.

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના પ્રકારો, નિસર્ગ કે અધિગમ આ બે હેતુથી સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ થાય છે.

નિસર્ગ = બાહ્ય નિમિત્ત વિના સ્વાભાવિક

અધિગમ = ગુરુ-ઉપદેશ આદિ બાહ્ય નિમિત્તથી

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ અંતરંગ અને બાહ્ય એમ બે નિમિત્તથી થાય છે. વિશિષ્ટ શુભ આત્મપરિણામ અંતરંગ નિમિત્ત છે, ગુરુઉપદેશ આદિ બાહ્ય નિમિત્ત છે. આ બે નિમિત્તોમાં કેટલાક જીવોને બાહ્યનિમિત્ત વિના કેવળ અંતરંગ નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. કેટલાક જીવોને બાહ્ય નિમિત્ત દ્વારા અંતરંગ નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. આમ સમ્યગ્દર્શન બાહ્ય નિમિત્ત વિના પ્રગટે, પણ અંતરંગ નિમિત્ત વિના તો કોઈને પણ ન પ્રગટે. કેવળ અંતરંગ નિમિત્તથી પ્રગટ થતું સમ્યગ્દર્શન તે નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન, બાહ્ય નિમિત્ત દ્વારા અંતરંગ નિમિત્તથી પ્રગટ થતું સમ્યગ્દર્શન તે અધિગમ સમ્યગ્દર્શન, આમ થવામાં તે તે જીવનું તથાભવ્યત્વ કારણ છે.

ભવ્ય અને અભવ્ય એમ બે પ્રકારના જીવો છે. ભવ્ય એટલે મોક્ષ પામવાને યોગ્ય મોક્ષની સામગ્રી મળતાં જે જીવો મોક્ષ પામી શકે તે ભવ્ય મોક્ષના બીજરૂપ સમ્યક્ત્વ પામે છે. અભવ્ય એટલે મોક્ષ પામવાને અયોગ્ય, મોક્ષ પામવાની સામગ્રી મળવા છતાં અભવ્ય જીવો કદી મોક્ષ ન પામે.

હવે આપણે ભવ્ય જીવો અંગે વિચારણા કરીએ. દરેક ભવ્ય જીવમાં ભવ્યત્વ-મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા હોવા છતાં સમાન=એક જ સરખી નથી હોતી. દરેક જીવમાં યોગ્યતા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. દરેક જીવની મોક્ષ પામવાની વ્યક્તિગત યોગ્યતા એટલે જ તથાભવ્યત્વ. દરેક જીવની મોક્ષ પામવાની વ્યક્તિગત યોગ્યતા જુદી જુદી હોવાથી દરેકનું તથાભવ્યત્વ પણ જુદું જુદું હોય છે.

દરેક જીવમાં તથાભવ્યત્વ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણો પણ ભિન્ન ભિન્ન હેતુઓથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી કોઈ જીવને નિસર્ગથી અને કોઈ જીવને અધિગમથી સમ્યગ્દર્શન ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે જીવનું જેવા પ્રકારનું તથાભવ્યત્વ હોય તે જીવને તે રીતે મોક્ષના સાધનભૂત સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણોની અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મુક્તિબીજ

સમ્યક્ત્વના ભેદો - ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, વેદક અને સાસ્વાદન એમ સમ્યક્ત્વના પાંચ ભેદો છે. જીવ જ્યારે પહેલી વાર સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો ક્રમ

યથાપ્રવૃત્તકરણ = સંસારસમુદ્રમાં અનંત પુદ્ગલપરાવર્તો સુધી અનંત દુઃખ સહન કર્યા બાદ જીવના તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી નદીઘોલપાષાણન્યાયે, એટલે કે ઘડવાના કોઈ પણ જાતના પ્રપન્ન વિના માત્ર વારંવાર આમ-તેમ અચડાવાથી નદીનો પથ્થર એની મેજે જ ગોળ બની જાય છે. તેમ અનાભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્માના વિશિષ્ટ શુભ અધ્યવસાય રૂપ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ વડે આયુષ્ય વિના સાત કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને માત્ર અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ (પલ્યોયનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન એક કોડાકોડી સા. પ્રમાણ) થાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે આયુષ્ય વિના સાત કર્મોની સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સા. પ્રમાણ થાય છે ત્યારે જીવ રાગદ્વેષની ત્રિંધિ (રાગ-દ્વેષનો તીવ્ર પરિણામ) પાસે- ત્રિંધિદેશે આવ્યો કહેવાય છે. અહીંથી રાગદ્વેષની દુર્ભેદ, ત્રિંધિને ભેદીને આગળ વધવા માટે ઘણા જ વીર્યોલ્લાસની જરૂર પડે છે.

અપૂર્વકરણ = ઘણા જીવો અહીં સુધી (રાગદ્વેષની નિબીડ ત્રિંધિ સુધી) આવીને પાછા ફરે છે અર્થાત્ સાત કર્મોની દીર્ઘ સ્થિતિ બાંધે છે, અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. અભવ્ય અને દૂરભવ્ય જીવો આ રાગ દ્વેષની દુર્ભેદ ત્રિંધિ સુધી આવીને ત્રિંધિનો ભેદ ન કરી શકવાથી પાછા ફરે છે પણ જે આસન્નભવ્ય જીવો છે જે જીવોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાની યોગ્યતા પ્રગટી છે. તે જીવો ત્રિંધિભેદ માટે જરૂરી અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસરૂપ અપૂર્વકરણ વડે રાગ-દ્વેષની ત્રિંધિને ભેદી નાખે છે.

અનિવૃત્તિ કરણ :- ત્યાર બાદ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ આત્મ-અધ્યવસાયરૂપ અનિવૃત્તિકરણ વડે જીવ ઉદયક્ષણથી અંતર્મુહૂર્ત સુધીની મિથ્યાત્વની સ્થિતિની ઉપર અંતર્મુહૂર્ત કાલ પ્રમાણ અંતરકરણ કરે છે.

અંતરકરણ:- અંતરકરણ મિથ્યાત્વના કર્મદલિક વિષેની સ્થિતિ અર્થાત્ ઉદયક્ષણથી અંતર્મુહૂર્ત સુધીની મિથ્યાત્વની સ્થિતિથી ઉપરની અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ

મુક્તિબીજ

સ્થિતિમાં રહેવા મિથ્યાત્વના દલિકોને ત્યાંથી લઈ લે છે અને એ સ્થિતિને ઘાસ વિનાની ઉપર ભૂમિની જેમ મિથ્યાત્વકર્મના દલિકો વિનાની કરે છે. મિથ્યાત્વકર્મના દલિકો રહિત અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ સ્થિતિને અંતરકરણ કહેવામાં આવે છે.

અનિવૃત્તિકરણ થતાં મિથ્યાત્વ કર્મની સ્થિતિના બે વિભાગ થાય છે. એક વિભાગ અંતરકરણની નીચેની સ્થિતિનો અને બીજો વિભાગ અંતરકરણની ઉપરની સ્થિતિનો તેમાં પ્રથમ સ્થિતિમાં અંતરકરણની નીચેની સ્થિતિમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય હોવાથી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આ સ્થિતિનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ પ્રથમ સ્થિતિ સમાપ્ત થતાં અંતરકરણ શરૂ થાય છે. અંતરકરણના પ્રથમ સમયથી જ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. કારણ કે અંતરકરણમાં મિથ્યાત્વનાં દલિકો ન હોવાથી મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયનો અભાવ છે. જેમ દાવાનલ સળગતાં સળગતાં ઉપર ભૂમિ પાસે આવે છે. ત્યારે શાંત થઈ જાય છે તેમ મિથ્યાત્વકર્મ અંતરકરણ પાસે આવતાં શાંત થઈ જાય છે.

અંતરકરણમાં રહેલો જીવ મિથ્યાત્વ મોહનીયના કર્મદલિકોને શુદ્ધ કરે છે. આથી તે દલિકોના ત્રણ પુંજો બને છે.

- ૧ શુદ્ધપુંજ
- ૨ અર્ધશુદ્ધપુંજ
- ૩ અવિશુદ્ધપુંજ

આ ત્રણ પુંજનાં ત્રણ નામ પડે છે. શુદ્ધપુંજનું સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મ, અર્ધશુદ્ધપુંજનું મિશ્ર મોહનીય કર્મ અને અવિશુદ્ધપુંજનું મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ નામ છે, જેમ નશો પેદા કરનાર કોદરાને શુદ્ધ કરતાં તેમાંથી કેટલોક ભાગ શુદ્ધ થાય છે. કેટલોક ભાગ અર્ધશુદ્ધ થાય છે અને કેટલોક ભાગ અશુદ્ધ જ રહે છે. તેમ અહીં મિથ્યાત્વના દલિકોને શુદ્ધ કરતાં કેટલાક દલિકો શુદ્ધ થાય છે, કેટલાક અર્ધશુદ્ધ થાય છે અને કેટલાક અશુદ્ધ જ રહે છે. શુદ્ધ દલિકો એ શુદ્ધપુંજ, અર્ધશુદ્ધ દલિકો એ અર્ધશુદ્ધપુંજ અને અશુદ્ધ દલિકો એ અશુદ્ધપુંજ.

અંતરકરણનો કાળ સમાપ્ત થતાં જો શુદ્ધપુંજનો અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ઉદય થાય તો જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. અર્ધશુદ્ધપુંજનો અર્થાત્ મિશ્ર મોહનીયનો ઉદય થાય તો મિશ્ર સમ્યક્ત્વ પામે

મુક્તિબીજ

છે અશુદ્ધપુંજનો અર્થાત્ મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય થાય તો મિથ્યાત્વ પામે છે. છતાં એક વાર ઉપશમ સમકિત પામેલો પડવાઈ થાય તો પણ તે જીવ પુનઃસમકિતને ધારણ કરી આત્મવિશુદ્ધિ કરતો અલ્પભવમાં મુક્ત થાય છે.

તત્વાર્થ શ્રદ્ધાન માટે તત્વોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ જણાવે છે.

તત્વોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ :-

જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જય અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે. આ ગ્રંથમાં આ સાત તત્ત્વોનું જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

(૧) જીવ :- જે જીવ, પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ પ્રાણના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદ છે. પાંચ ઈન્દ્રિયો, ત્રણ યોગ (મન - વચન-કાય), શ્વાસોસ્થવાસ અને આયુષ્ય એ દશ દ્રવ્યપ્રાણ છે. આત્માના જ્ઞાન-દર્શન આદિ સ્વાભાવિક ગુણો ભાવપ્રાણ છે. સંસારી જીવોને બંને પ્રકારના પ્રાણ હોય છે. મુક્ત (સિદ્ધ) જીવોને કેવળ ભાવપ્રાણ હોય છે. આત્મ જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ, સ્વપરપ્રકાશક છે.

(૨) અજીવ :- જે પ્રાણ રહિત હોય, અર્થાત્ જડ હોય તે અજીવ. અજીવ તત્ત્વના ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાલ એમ પાંચ ભેદ છે. તેમાં પુદ્ગલરૂપી છે - વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શથી યુક્ત છે. જ્યારે ધર્માસ્તિકાય આદિ અરૂપી છે. - વર્ણાદિ રહિત છે. રૂપી દ્રવ્ય જો સ્થૂલ પરિણામી હોય તો ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે. અરૂપી પદાર્થો સૂક્ષ્મ પરિણામી હોવાથી ઈન્દ્રિયથી જાણી શકાય નહિ. આપણને આંખોથી જે કાંઈ દેખાય છે તે સર્વ રૂપી પુદ્ગલરૂપ અજીવ તત્ત્વ છે.

આસ્રવ :- કર્મોને આત્મામાં આવવાનું દ્વાર એ આસ્રવ છે. મન, વચન અને કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ એ દ્રવ્ય આસ્રવ છે. મન - વચન - કાયાની પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત જીવના શુભ-અશુભ પરિણામના અથવા મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતા જીવના શુભ - અશુભ પરિણામ તે ભાવ આસ્રવ છે. અથવા આસ્રવ એટલે કર્મોનું આત્માપ્રદેશો સાથે ગ્રહણ થવું. કર્મોનું આત્મામાં આગમન એ દ્રવ્ય આસ્રવ અને દ્રવ્ય આસ્રવમાં કારણભૂત મન - વચન - કાયાની શુભ - અશુભ પ્રવૃત્તિથી થતા ભાવ તે ભાવ આસ્રવ છે.

મુક્તિબીજ

બંધ :- કર્મપુદ્ગલોનો આત્માની સાથે ક્ષીર - નીરવત્ એકમેકરૂપે સંબંધ તે દ્રવ્યબંધ - દ્રવ્યબંધમાં કારણભૂત આત્માનો પરિણામ તે ભાવબંધ.

સંવર :- આત્મામાં આવતાં કર્મોને જે રોકે તે સંવર. સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ દ્રવ્ય સંવર છે. દ્રવ્યસંવરથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના શુભ પરિણામ અથવા દ્રવ્યસંવરના કારણ ભૂત આત્માના પરિણામ તે ભાવસંવર છે. અથવા કર્મોનું આત્મામાં ન આવવું તે દ્રવ્યસંવર અને દ્રવ્યસંવરમાં કારણરૂપ સમિતિ - ગુપ્તિ વગેરે ભાવસંવર છે.

નિર્જરા :- કર્મપુદ્ગલોનું આત્મપ્રદેશોથી છૂટા પડવું એ દ્રવ્ય નિર્જરા છે. દ્રવ્ય નિર્જરામાં કારણભૂત આત્માના શુદ્ધ પરિણામ અથવા દ્રવ્ય નિર્જરાથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના શુદ્ધ પરિણામ તે ભાવ નિર્જરા છે.

મોક્ષ :- સઘળાં કર્મોનો ક્ષય એ દ્રવ્ય મોક્ષ. દ્રવ્યમોક્ષમાં કારણ ભૂત આત્માના નિર્મળ પરિણામ અથવા દ્રવ્યમોક્ષથી થતાં આત્માના નિર્મળ પરિણામ તે ભાવ મોક્ષ છે.

શુભકર્મરૂપ પુણ્ય અને અશુભકર્મરૂપ પાપને જુદા ગણતા નવતત્ત્વ થાય છે. તે જિનેશ્વરદેવે જેમ કહ્યા છે તેમ શ્રદ્ધા કરવી તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા છે.

નોંધ :- જીવમાં જીવે આત્મ બુદ્ધિ કરીને તેને આત્માસ્વરૂપે જાણી ઉપાસના કરવી. અજીવને જડરૂપે જાણી તેનાથી ભિન્ન આત્માને જાણવો, શ્રદ્ધવો તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વનું કારણ છે.

દીન હીનદશામાં વિષયોના સુખને ના પાડેલી ટકની નથી. વિષયાંતર થઈને તે ટકે છે. તેથી સ્વભાવના અતિન્દ્રિય સુખની રૂચિ કર તો તારી મનોવૃત્તિ ટકી જશે.

આત્માર્થી સાધકને આમ વિષય સુખથી આદર ટળી જવો જોઈએ, તો અતિન્દ્રિય સુખની શ્રદ્ધા - આદર ટકી જાય. અને અતિન્દ્રિય સુખ પ્રાપ્ત થાય.

૩

કલિકાલ પૂજ્યપાદ હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત
યોગશાસ્ત્રના આધારે સંક્ષિપ્ત રુપરેખા

પ્રથમ સમ્યક્ત્વનું સ્વરુપ બતાવે છે

સમ્યક્ત્વ

જે દેવને વિષે દેવપણાની બુદ્ધિ, ગુરુને વિષે ગુરુપણાની બુદ્ધિ અને ધર્મ વિષે શુદ્ધ ધર્મ બુદ્ધિ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

(નોંધ : સ્વરૂપ લક્ષે થયેલી આવી બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાને વ્યવહાર સમકિત માનવામાં આવે છે.)

વિવેચન :- જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષનું મૂળ સમ્યક્ત્વ છે. જો મૂળ ન હોય તો વૃક્ષ હોતું નથી તેમ, સમ્યક્ત્વ ન હોય તો જ્ઞાન હોતું નથી. પુણ્ય રૂપ નગરના દ્વાર તુલ્ય સમ્યક્ત્વ છે. જો દ્વાર ન હોય તો શહેરમાં પ્રવેશ થતો નથી. તેમ સમ્યક્ત્વ ન હોય તો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય હોતું નથી. મોક્ષરૂપ મહેલના પાયાતુલ્ય સમ્યક્ત્વ ન હોય તો મોક્ષ મળતો નથી. સર્વ સંપદાના નિધાન સરખું સમ્યક્ત્વ છે. જેમ રત્નોના આધારભૂત સમુદ્ર છે, તેમ ગુણ રત્નોના આધારવાળું સમ્યક્ત્વ છે, ચારિત્રરૂપ ધનના પાત્ર સરખું સમ્યક્ત્વ છે. જેમ આધાર સિવાય ધન રહી શકતું નથી, તેમ ચારિત્રરૂપ ધન, સમ્યક્ત્વરૂપ આધાર સિવાય રહી શકતું નથી. આવા ઉત્તમ સમ્યક્ત્વની કોણ પ્રશંસા ન કરે ?

સૂર્યોદય થયે જેમ અંધકારનો પ્રચાર ટકી શકતો નથી. તેમ સમ્યક્ત્વથી વાસિત મનુષ્યોમાં અજ્ઞાન અંધકાર રહી શકતો નથી. તિર્યંચ અને નરકના દ્વારો બંધ કરવા માટે સમ્યક્ત્વ દ્રઢ અગલા (બારણું બંધ કરવાનું સાધન,) સરખું છે, અને દેવના, માનવના તથા મોક્ષસુખના દ્વારો ખોલવા માટે સમ્યક્ત્વ એક કૂચી સરખું છે. જો સમ્યક્ત્વ મેળવ્યા પહેલાં આયુષ્યનો બંધ ન કર્યો હોય અને આયુષ્ય પહેલાં સમ્યક્ત્વ ત્યાગ ન કર્યું હોય, તો તે જીવ વૈમાનિક દેવ સિવાય બીજું આયુષ્ય ન જ બાંધે. એક અંતરમુહૂર્ત માત્ર પણ આ સમ્યક્ત્વની સેવના કરીને જો તેનો ત્યાગ કર્યો હોય તો પણ તે જીવ સંસારમાં ઘણો વખત પરિભ્રમણ નથી કરતો. તો જે મનુષ્યો તે સમ્યક્ત્વનું નિરંતર સેવન કરે છે,

મુક્તિબીજ

તેને નિરંતર ધારણ કરે છે તે જીવો ઘણા જ થોડા વખતમાં મોક્ષ મેળવે તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ : દેવના ગુણો જેમાં ન હોય છતાં તેમાં દેવપણાની બુદ્ધિ કરવી, ગુરુના ગુણો ન હોય છતાં તેમાં ગુરુપણાની ભાવના રાખવી, અને અધર્મ વિષે ધર્મપણાની બુદ્ધિ રાખવી તે સત્યથી વિપરીત હોવાથી મિથ્યાત્વ કહેવાય છે.

વિવેચન : મિથ્યાત્વ મહાન રોગ છે, મહાન અંધકાર છે, મહાન શત્રુ છે, મહાન વિષ છે. અંધકાર, શત્રુ અને વિષની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવી હોય તો એક જ જન્મ માટે દુઃખ આપે છે, પણ મિથ્યાત્વને દૂર કરવાનો ઉપાય કરવામાં ન આવ્યો હોય તો હજારો જન્મ પર્યંત દુઃખદાયક થાય છે. મિથ્યાત્વથી વાસિત ચિત્તવાળા મનુષ્યોને તત્વાતત્ત્વ સંબંધી વિવેક હોતો નથી. શું જન્માંધ માણસો વસ્તુની રમ્યતા અરમ્યતાનો અનુભવ કરી શકે છે ? એક થોડો વખત સુખ આપનારી યા રહેનારી વસ્તુ માટે જ્યારે મનુષ્યો બનતી ચોકસાઈ કરે છે, તો ભવોભવ સુખ આપનાર ધર્મ માટે કંઈ પણ પ્રયાસ કરવામાં ન આવે એ કેટલું બધું શોચનીય છે !

દેવ, ગુરુ, અને ધર્મ એ ત્રણમાંથી પ્રથમ દેવનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

સર્વજ્ઞ : ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સંબંધી સર્વ દ્રવ્યોના જ્ઞાતા, રાગ, દ્વેષાદિ દોષોને જીતનાર, ત્રણ લોક સંબંધી દેવ મનુષ્યોથી પૂજનીક, અને સત્યવક્તા તે દેવ અર્હંત યા પરમેશ્વર કહેવાય છે. અથવા તે પરમ ઐશ્વર્યવાન અર્હંત દેવ કહેવાય છે.

જો તમારામાં કોઈ સદ્, અસદ્, વિચાર કરવાની બુદ્ધિ યા ચેતના હોય તો સત્ દેવનું ધ્યાન કરવું, આની ઉપાસના કરવી, આનું શરણ ઈચ્છવું (લેવું) અને આ દેવનીજ આજ્ઞા અંગીકાર કરવી.

બીજા દેવની આજ્ઞા શા માટે માન્ય ન કરવી ?

કુદેવનું લક્ષણ : જે દેવો સ્ત્રી, શસ્ત્ર અને જપમાલાદિ રાગના ચિન્હોથી દૂષિત છે, અને બીજાને નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર છે, તે દેવોના ઉપાસનાદિ મુક્તિને માટે થતા નથી.

જે દેવો નાટક, અટ્ટહાસ્ય અને સંગીતાદિ ઉપદ્રવ્યોની આત્મ સ્થિતિમાં

મુક્તિબીજ

વિસંસ્થૂલ (ટીલા અસ્થિર) થયેલા છે. તેઓ પોતાના આશ્રિત ભક્તોને કેવી રીતે શાંતપદ પમાડી શકે ?

સદ્ગુરુ : અહિંસા, સત્ય, અચૂર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહરૂપ મહાવ્રતને ધારણ કરનાર પરિષહાદિ સહન કરવામાં ધીર મધુકર વૃત્તિએ ભિક્ષા કરી જીવન ચલાવનારા, સમભાવમાં રહેલા અને ધર્મોપદેશ આપનારને ગુરુ માનેલા છે.

કુગુરુના લક્ષણ : સર્વ વસ્તુઓના અભિલાષી, ભક્ષ્યાભક્ષ્યાદિ સર્વ ભોજન કરનાર, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, આદિ, પરિગ્રહધારી અબ્રહ્મચારી અને મિથ્યાઉપદેશ દેવાવાળા ગુરુઓ ન જ કહેવાય.

પરિગ્રહ અને આરંભમાં મગ્ન થયેલા ગુરુઓ બીજાઓને કેવી રીતે તારી શકે ? કેમકે પોતે દરિદ્ર હોય તે બીજાઓને ધનાદ્ય બનાવવાને કેમ સમર્થ થાય ?

ધર્મનું લક્ષણ : દુર્ગતિમાં પડતાં પ્રાણીઓને તેમાંથી બચાવી, તેઓનું રક્ષણ કરે તેનું નામ ધર્મ છે. અને તે સંયમાદિ દશ પ્રકારે સર્વજનો કહેલો ધર્મ મોક્ષને માટે હોય છે.

કુધર્મ : મિથ્યાદ્રષ્ટિઓએ પ્રતિપાદન કરેલો તથા મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા પ્રાણી ઓમાં ધર્મપણે પ્રસિદ્ધિ પામેલો ધર્મ ભવભ્રમણના કારણ રૂપે છે, કેમ કે તે હિંસાદિ દોષોથી દૂષિત થયેલો છે.

સરાગીને પણ જો દેવ કહેવાય, અબ્રહ્મચારીને પણ જો ગુરુ મનાય, અને દયારહિત ધર્મ પણ ધર્મ કહેવાય તો મહા ખેદની વાત છે કે દેવ, ગુરુ ધર્મથી શૂન્ય આ જગતનો નાશ થયો સમજવો.

આ પ્રમાણે સત્, દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્ત્વ. આ સમ્યક્ત્વ આત્મપરિણામરૂપ હોવાથી બીજા તેને જોઈ ન શકે, છતાં તેના ચિહ્નોથી જાણી શકાય છે.

શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિકતાના લક્ષણો રૂપ, પાંચ લક્ષણોએ કરી સારી રીતે (બરોબર) સમકિત ઓળખી શકાય છે.

વિવેચન : શમ = ઉપશમ ભાવ. પોતાના અપરાધીનું પણ ખરાબ ચિંતન ન કરે, અનંતાનુબંધી કષાયવાળો જીવ કોઈ પણ વસ્તુનું મૂળથી નિકંદન

મુક્તિબીજ

કરવાના પરિણામવાળો હોય છે. તેમ ઓછામાં ઓછા ઉપશમ ભાવવાળો હોય પણ અનંતાનુંબંધી પરિણામવાળો ન હોય, તે ન હોવાનું કારણ એ છે કે તેણે, દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે, દેહનો નાશ થાય છે. આત્માનો નાશ નથી, તેવી શ્રદ્ધાવાળો છે.

આત્મા અન્ય ભવોમાં પોતાના કરેલા શુભાશુભ કર્માનુસાર સુખ દુઃખ આદિનો અનુભવ કરે છે. પોતાના પ્રયત્નથી કર્માવરણોનો નાશ કરી સર્વથા કર્મ રહિત થઈ મુક્તિ મેળવી શકે છે.

દેહ એ જ આત્મા છે તેમ માન્યતા કરવી તે મિથ્યાત્વ છે અને પુદ્ગલાદિ પરભાવોમાં આસક્ત થવું તે સર્વ મિથ્યા ભાવ છે. આ સર્વ સારી રીતે જાણેલ હોવાથી તથા આ સર્વ ભાવોથી વિમુક્ત થઈ આત્મપદ મેળવવું તેની દ્રઢ ભાવના હોવાથી અનંતાનુંબંધી પરિણામો ક્યાંથી હોય ?

સંવેગ : માત્ર મોક્ષની અભિલાષા રાખી, સાંસારિક સુખની અનિચ્છવાળો.

નિર્વેદ : આ ભવને નારકી સમાન બંદીખાન જેવું માને અને ઉદાસીન વૃત્તિથી જેમ બને તેમ સંસારથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે.

અનુકંપા : બે પ્રકારની છે. દ્રવ્ય અને ભાવ (વ્યવહારિક અને પરમાર્થિક). દ્રવ્યથી દુઃખી પ્રાણીને પોતાની બનતી મહેનતે અને શક્તિ અનુસારે દુઃખથી મુક્ત કરવા તે. ભાવથી, ધર્મ રહિત જીવોને શક્તિ અનુસારે ધર્મમાં જોડવા પ્રયત્ન કરવો તે.

આસ્તિકતા : વીતરાગના કહેલા વચનો ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાન. આ પાંચ લક્ષણો સમ્પત્ત્વવાન જીવોમાં હોય છે. સમ્પત્ત્વભાવથી જીવ આગળ વધી વિરતિમાં આવે છે તે અણુવ્રતો કહેવાય છે.

પાંચ અણુવ્રતોનું કથન :

૧. હિંસાત્યાગ : પાંગળાપણું, કોઠિયાપણું અને હાથઆદિનું ઠૂંકાપણું આ સર્વ હિંસા કરવાનાં ફળો છે. એમ જાણી બુદ્ધિમાન જીવોએ નિરપરાધી તસ જીવોની સંકલ્પથી હિંસા કરવાનો ત્યાગ કરવો. અહિંસાનું સેવન કરવું.

જેમ પોતાને સુખ વહાલું છે અને દુઃખ અપ્રિય છે તેમ સર્વ જીવોને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે. એમ જાણી પોતાને અનિષ્ટ લાગતી હિંસા બીજાના સંબંધમાં ન કરવી જોઈએ. અર્થાત્ બીજા જીવોને ન મારવા જોઈએ.

મુક્તિબીજ

જેમ ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરવી. તેમ નિરર્થક સ્થાવર જીવોની પણ હિંસા ન કરવી જોઈએ.

અહિંસા ધર્મના જાણનાર, તથા મોક્ષની ઈચ્છવાળા શ્રાવકોએ સ્થાવર જીવોની પણ વગર પ્રયોજને હિંસા ન કરવી. તે માટે યતના રાખવી.

કોઈને એવી શંકા થાય કે જીવહિંસા કરીને પૈસો મેળવવો પછી દાન આપીને તે પાપથી છૂટી જઈશું. તેને આચાર્યશ્રી કહે છે :

મનુષ્યોએ હાથ વિનાના થવું તે સારું છે, પાંગળા થવું તે સારું છે. અને શરીર વિનાના થવું તે સારું છે. પણ સંપૂર્ણ શરીરવાળા થઈને હિંસા કરવામાં તત્પર થવું તે સારું નથી.

જો હિંસાનો ત્યાગ ન કરવામાં આવે તો ઈંદ્રિયોનું દમન કરવાપણું, દેવગુરુની સેવા, દાન, અધ્યયન અને તપ એ સર્વ નિષ્ફળ છે. અર્થાત્ હિંસાનો ત્યાગ કર્યા વિના તેઓ બિલકુલ ફળ આપતાં નથી.

માતાની માફક અહિંસા સર્વ જીવોને હિનકારિણી છે. અહિંસા જ સંસારરૂપી મુરુધર ભૂમિમાં (મારવાડમાં) અમૃતની નીક સમાન છે, દુઃખરૂપ દાવાનળને બુઝાવવા માટે વર્ષાઋતુના મેઘની શ્રેણી તુલ્ય છે, અને ભવોમાં પરિભ્રમણ કરવારૂપ રોગથી પીડાયેલા જીવોને પરમ ઔષધી તુલ્ય પણ અહિંસા જ છે.

સુખદાયી લાંબું આયુષ્ય, ઉત્તમરૂપ, નીરોગતા અને પ્રશંસનીયતા એ સર્વ અહિંસાના ફળો છે. વધારે શું કહેવું ? મનોવાંછિત ફળ દેવા માટે અહિંસા કામધેનુ સમાન છે.

૨. અસત્યનો ત્યાગ :- કન્યા અલીકાદિ અસત્યો બતાવે છે. કન્યા સંબંધી, ગાય સંબંધી, ભૂમિ સંબંધી, થાપણ ઓળવવા સંબંધી અને ખોટી સાક્ષી ભરવા સંબંધી આ પાંચ મોટા અસત્યો કહેવામાં આવ્યાં છે.

જે સર્વ લોકમાં વિરુદ્ધ ગણાતું હોય, જે વિશ્વાસનો ઘાત કરવાવાળું હોય અને જે પુણ્યનું વિપક્ષી હોય, અર્થાત્ પાપકારી હોય તેવું અસત્ય ન જ બોલવું.

૩. ચૌર્યત્યાગ : દુર્ભાગ્યપણું, પ્રેમ્યપણું (પરનું કામ કરવાપણું), દાસપણું (શરીરની પરાધિનતા), શરીરનું છેદાવું અને દરિદ્રતા, એ ચોરી કરવાના ફલોને જાણીને (સુખના અર્થા ગ્રહસ્થોએ) ધણીની રજા સિવાય વસ્તુ લેવા રૂપ ચોરીનો ત્યાગ કરવો.

મુક્તિબીજ

પડી ગયેલું, ભુલાઈ ગયેલું, નષ્ટ થયેલું (કોઈ લઈ ગયેલું), ઘરમાં રહેલું, સ્થાપન કરેલું અને દાટેલું, આ સર્વ પરનું ધન બુદ્ધિમાન જીવોએ ધણીના આખા સિવાય કોઈપણ વખત લેવું નહિ.

એક જીવને મારવામાં આવે તો તેને મારતાં એક ક્ષણવાર મરનાર જીવને દુઃખ થાય છે, પણ ધનનું હરાણ કરવાથી તો તેના પુત્ર પૌત્રાદિ આખા કુટુંબને યાવત્ જીવન પર્યંત દુઃખ થાય છે.

અરે બીજાના સર્વ ધન ચોરવાનો પ્રયત્ન તો દૂરજ રહો પણ એક તૂણ માત્ર જોટલું કોઈનું અદત્ત મનુષ્યોએ કોઈપણ વખતે ન લેવું.

જે શુદ્ધ ચિત્તવાળા મનુષ્યોને બીજાનું ધન ગ્રહણ ન કરવાનો નિયમ છે. તેઓને સ્વયંવરાની માફક પોતાની મેળે જ લક્ષ્મી સન્મુખ આવી મળે છે, સર્વે અનર્થો દૂર થઈ જાય છે. દુનિયામાં કીર્તિ ફેલાય છે. અને ચોરીનો ત્યાગ કરનારને પ્રકટ રીતે સ્વર્ગનાં સુખો પણ આવી મળે છે.

૪. અબ્રહ્મચર્ય ત્યાગ : નપુસંકપણું તથા ઈન્દ્રિયના છેદાવાપણાદિકને અબ્રહ્મચર્યનાં ફલો જાણીને બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષિત થવું અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો.

કિંપાકના (એક જાતના ઝેરી વૃક્ષના) ફલ સરખા, દેખાવ માત્ર રમણિક પણ પરિણામે ભયંકર દુઃખ આપનાર મૈથુનની કોણુ સેવા કરે ? કંપ, પરસેવો, પરિશ્રમ, મૂર્છા, ભ્રમિ, ગ્લાનતા, નિર્બળતા, ક્ષય અને ભગંદરાદિ મહારોગો મૈથુન સેવવાથી લાગુ પડે છે.

ચારિત્રના પ્રાણ સરખા અને મોક્ષના એક અસાધારણ કારણ સરખા બ્રહ્મચર્યને આદરવાથી દેવોવડે કરીને પણ તે પૂજાય છે.

બ્રહ્મચર્યના પાલન કરવાથી લાંબા આયુષ્યવાળા, સારા સંસ્થાન (આકૃતિ) વાળા, દ્રઢ સંઘચાણુવાળા, તેજસ્વી અને મહાન પરાક્રમવાળા પુરુષો થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે ગૃહસ્થોનું સ્વદારાસંતોષ યા પરસ્ત્રી ત્યાગ કરવારૂપ ચોથું વ્રત સમાપ્ત થયું.

૫. પરિગ્રહમૂર્છા ત્યાગ : ઈચ્છાને નિયમમાં રાખવારૂપ પરિગ્રહના નિયમવાળું ગ્રહસ્થોનું પાંચમું વ્રત કહે છે.

મુક્તિબીજ

જેમ તપેલો લોઢાનો ગોળો જ્યાં જાય ત્યાં જીવોનો નાશ કરે છે. તેમ તપેલા લોઢાના ગોળા સરખા અવિરતિ ગૃહસ્થોને આ વ્રતમાં ચરાચર (ચાલતા અને સ્થિર) જીવોના વિરાધનાનું નિવર્તન કરવાપણું હોવાથી આ વ્રત ઉત્તમ છે. (અર્થાત્ આ વ્રતમાં પાપથી નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. એટલે તે ગૃહસ્થને યોગ્ય છે.)

જે માણસોએ દિશાઓમાં ગમન કરવાનો નિયમ લીધો છે. તેણે જગતને આક્રમણ કરવાને (દબાવવાને) પ્રસરતા (ફેલાતા) લોભરૂપી સમુદ્રને આગળ વધતો અટકાવ્યો છે.

૭. ભોગોપભોગ નામનું બીજું ગુણવ્રત : શરીરની શક્તિ પ્રમાણે જે વ્રતમાં ભોગોપભોગની સંખ્યાનો નિયમ કરાય છે, તે ભોગોપભોગ નામનું બીજું ગુણવ્રત કહેવાય છે.

જે એક જ વાર ભોગવવામાં આવે તે અનાજ, પુષ્પમાલા, તાંબુલ, વિલેપન વિગેરે ભોગ કહેવાય છે. અને જે વારંવાર ફરી ફરી ભોગવવામાં આવે તે સ્ત્રી, વસ્ત્ર, અલંકાર, ઘર, શય્યા, આસન વિગેરે ઉપભોગ કહેવાય.

દરેક જાતનો દારૂ, માંસ, માખણ, મધ ઉંબરાદિ, પાંચજાતના ટેટા, અનંતકાય-કંદમૂલાદિ, અજાણ્યાં ફળ રાત્રિ ભોજન, કાચા, દૂધ, દહીં તથા છાસની સાથે કઠોળ ખાવું તે, વાસી અનાજ, બે દિવસ ઉપરાંતનું દહીં અને ચલિત રસવાળું - કોહેલું અનાજ તેનો ત્યાગ કરવો.

રાત્રીભોજન ત્યાગ : રાત્રિના વખતે નિરંકુશપણે વિચરતા પ્રેત પિશાચાદિકો અન્નને એટું કરે છે. માટે સૂર્યાસ્ત થવા પછી ભોજન ન કરવું.

ઘોર અંધકારથી નેત્રની શક્તિ રૂંધાઈ જવાવાળા મનુષ્યો જે ભોજનની અંદર પડતાં જંતુઓને જોઈ શકતા નથી તે રાત્રિ વિષે કોણ ભક્ષણ કરે.

સૂર્ય અસ્ત થવા પછી હૃદયકમળ અને નાભિકમળ સંકોચાઈ જાય છે. તેથી તથા સૂક્ષ્મ જીવોનું પણ ભક્ષણ થઈ જાય છે માટે રાત્રે ભોજન ન કરવું.

દિવસે ભોજન કરે છે છતાં પણ રાત્રિભોજન ત્યાગનો નિયમ ન કરેલો હોવાથી (પચ્યખાણુના) કારણ સિવાય ફળ મળતું નથી. લોકમાં પણ એ ત્યાગ છે કે વ્યાજની બોલી કર્યા સિવાય મૂકેલી થાપણનું વ્યાજ મળતું નથી.

૮. અનર્થદંડ વિરમણ નામનું ત્રીજું ગુણવ્રત : આર્ત રૌદ્ર ધ્યાન રૂપ ખરાબ ધ્યાન, પાપકર્મનો ઉપદેશ આપવો, જેનાથી હિંસા થાય તેવાં

૪

પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વર વિરચિત 'લલિત-
વિસ્તરા'ની વિવેચના પરમતેજના આધારે

મિથ્યાત્વની ભયાનકતા જાણો

પહેલાં તો એટલું જ મિથ્યાત્વ હતું કે સાંસારિક પાપ પ્રવૃત્તિઓને એ કરવા લાયક માનતો હતો; હવે મિથ્યાભાવ એ વધ્યો કે સુકૃતની પ્રવૃત્તિને નિરર્થક તો શું પણ આગળ વધીને પાપ પ્રવૃત્તિ કરતાં વધુ ભયાનક, વધુ અનર્થકારી માનતો થાય છે ! પહેલાં ધર્મ ન કરવામાં જે આનંદ નહોતો અનુભવતો, એવો આનંદ હવે સુકૃત છોડીને અનુભવે છે ! એમ માને છે કે 'હાથ ! આવાં સુકૃતની આવી બાહ્ય મજૂરીની મારક મમતામાંથી છૂટ્યો ?' આ ઓછું મિથ્યાત્વ વધ્યું ? સુકૃતની મમતા તો તારક કહેવાય; એને મારક માની બેઠો ! પરિણામે, હિંસાદિ પાપકૃત્યો અને મોહમાયાદિને ભયાનક લેખવાને બદલે પ્રભુભક્તિ - વ્રત - પરચખાણ વગેરે સુકૃતને ભયાનક લેખવા મંડ્યો !

મૂર્તિપૂજના વિરોધીઓ અને દયા-દાનના વિરોધીઓની પણ શી સ્થિતિ છે ! એ જ કે એમને કામોત્તેજક ફોટાઓ પર જે દ્વેષ નથી એ વીતરાગની પ્રથમ રસ ઝરતી મૂર્તિ પર છે ! એમને ઘરવાસમાં ચાલી રહેલ પટકાપ જીવના આરંભ-સમારંભ જેટલા નથી ખટકતા, એટલી મૂર્તિપૂજા ને દયાદાન ખટકે છે ! એમને કામરાગાદિની ચેષ્ટાઓ અને ઈન્દ્રિયોના વિષયભોગ જેટલા નથી ખૂંચતા એટલી દયા-દાનની પ્રવૃત્તિ ખૂંચે છે ! આ કેટલું મિથ્યાત્વ !

બીજી રીતે મહામોહની વૃદ્ધિ જોઈએ તો એ, કે મિથ્યાદર્શનમાં પડેલા જીવો પણ જીનોક્ત સુકૃતો, જિનમૂર્તિ, દયા, દાન વગેરેની પ્રત્યે, હિંસા - જૂઠ - અબ્રહ્મ વગેરે પાપો કરતાં વધારે અરૂચિ ને વધારે સુગથી નથી જોતા; જ્યારે કહેવાતા નિશ્ચયની કે કહેવાતી અહિંસાની દેશના પામેલા અનાધિકારી લોક એ જિનોક્ત સુકૃતાદિને વધુ સુગથી જુએ છે ! તો શું એ મહામિથ્યાત્વ નહિં ? પાપને ધૂણાથી જોવાને બદલે દયા આદિ ધર્મને ધૂણાથી જોવું એ મહામોહનો નાચ છે; મંદ મિથ્યાદૃષ્ટિ કરતાં પણ નીચી કોટિની ભવાભિનંદીપણાની સ્થિતિ છે ! માટે જ એ માને છે કે - 'હાથ ! હવે હું માર્ગ સમજ્યો ! આત્મધર્મ

મુક્તિબીજ

સમજ્યો ! દયા - દાન - શીલ - તપ - પ્રભુપૂજન સામાયિક વગેરેને તારક માનવાની મૂર્ખાઈ છૂટી !

આજ સુધી એમ માનીને ઘણું ગુમાવ્યું. ધર્મક્રિયાઓ કરી કરીને અનંતા ભવ ભટક્યો ! આજે જાણવા મળ્યું કે તરવું હોય તો આત્માના ભાવથી જ તરાય ! શરીરની ક્રિયા જુદી જ ચીજ છે. એની આત્માના ભાવ પર કોઈ અસર નથી, દયાની ક્રિયાથી સામાનો બચાવ નથી થતો; કટારી ભોંકવાથી સામાનું ખૂન નથી થતું, સામાનો બચાવ કે મોત તો સામાના તેવા નિશ્ચિત પર્યાયક્રમથી થાય છે, ત્યાં બીજાને દયા કરનાર કે ખૂન કરનારા માનવા એ મિથ્યાત્વ છે. આત્મદ્રષ્ટિએ દયા અને હિંસાની ક્રિયા બંને સરખી છે..... આમાં છે કોઈ મિથ્યામતિની હદ ? મિથ્યાત્વનું કોઈ માપ ? એની પાછળ પછી યથેચ્છ ખાનપાન, દુરાચારો અને પરિગ્રહાદિ મોહમાયાજ વધે કે બીજું કંઈ થાય ?

મિથ્યાત્વના દોષની ભયાનકતા સમજાય. તેનાથી પ્રાપ્ત દુર્ગતિના દુઃખોનો ભય અર્થાત્ આત્મસુખનો અભાવ જો માનવદેહમાં મળેલી વિચરશક્તિમાં સ્થાન લે તો જીવને આ જન્મમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિની જિજ્ઞાસા તીવ્ર બને. એ જિજ્ઞાસાબળ જીવના વિચારબળને સમ્યક્ બનાવે છે ત્યારે તેમાંથી જીવમાં વૈરાગ્યની ભાવના પ્રગટ થાય છે. જેમાં વાસ્તવિક સુખનો રસાસ્વાદ મળે છે. તે માટે ગીતાર્થ જનોએ માનવ જીવનવિકાસના ચૌદ સોપાન દર્શાવ્યા છે. તેમાં વિકાસપ્રેરક દસ સોપાન છે. પરંતુ પ્રથમથી માંડીને ચૌદ સોપાન જાણવાથી જીવને પોતાની જીવદશા અને ઉચ્ચદશાનો બોધ મળે છે.

આ ગુણ સ્થાનકમાં પ્રવેશતાં પહેલાં કર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થાય છે તે પ્રમાણે જીવની પાત્રતા થતી જાય છે.

'પરમ તેજ' ગ્રંથમાંથી ટૂંકી નોંધ

ક્ષય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમની પ્રક્રિયા

આત્મા સ્વયં મોક્ષસ્વરૂપ હોવા છતાં, વર્તમાન શુભાશુભ અધ્યવસાયોને કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. અશુભભાવોથી ભરપૂર સંસારીજીવોને પ્રથમ તપ - સંવર દ્વારા શુભ અધ્યવસાયો બતાવ્યા છે. શુભ અધ્યવસાયો કર્મબંધનમાં કારણભૂત મલિન અધ્યવસાય કરતાં ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ કરવાવાળા બને છે. અંતે સકળ કર્મના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે.

મુક્તિબીજ

ક્ષય : વિભાવ પરિણતિ દ્વારા કર્મો આત્મા સાથે એકમેક થાય છે, તેને બંધ કહે છે. પણ તેનાથી વિપરીત ભાવ વાળા સંવર - નિર્જરાના અધ્યવસાયથી તે કર્મો આત્માથી છૂટા પડી જાય છે તેને કર્મનો ક્ષય થયો કહે છે.

ક્ષયોપશમ : ઉદય પ્રાપ્ત કર્મોનો ક્ષય અને ઉદય નહિ પામેલા કર્મોનો ઉપશમ તે ક્ષયોપશમ.

વિવેચન : કર્મની પ્રકૃતિ બે વિભાગમાં વિભાજિત છે.

૧. સર્વઘાતી ૨. દેશઘાતી

સર્વઘાતી : આ પ્રકૃતિમાં એવો રસ છે કે ઉદયમાં આવી આત્માના ગુણનો સર્વથા નાશ કરે.

દા. ત., કેવળજ્ઞાનવરણ કર્મ, એ સર્વઘાતી પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિના ઉદયમાં કેવળજ્ઞાન ગુણનો સર્વથા ઘાત કરે અર્થાત્ ઢાંકે, તેમાં અલ્પાધિક આવરણ રહે તેવું નહિ.

દેશઘાતી : આ પ્રકૃતિનો રસ ઉદયમાં આવે, પણ આત્માના ગુણનો સર્વથા ઘાત ન કરે.

દા. ત., મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મ, ઉદયમાં આત્મીને મતિજ્ઞાનને આવરણ કરે પણ સર્વથા ઢાંકી દે કે ઘાત ન કરે. કેટલેક અંશે આવરણ આવવા છતાં મતિજ્ઞાન અંશે પ્રગટ રહે છે. તેથી નાનું સરખું જંતુ પણ પોતાના જીવનને ધારણ કરવાનું પ્રયોજન કરી શકે છે.

વિશુદ્ધ અધ્યવસાય દ્વારા તે તે કર્મોના સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકો (કર્મદલિકો) દેશઘાતીરૂપે પરિણમાવે છે. તે દેશઘાતી રસ સ્પર્ધકોને અલ્પરસવાળા કરે છે. ઉદયમાં આવેલા અર્થાત્ ઉદયાવલિમાં પ્રવેશેલાં કર્મો ઉદયથી નાશ પામે છે, અને જ્યાં બાકી રહે તેના વિપાકઉદયને સ્થગિત કરવામાં આવે છે. કાળ પરિપ્રકવ થતાં તે કર્મ ઉદયમાં આવે ખરાં પણ તે પ્રદેશોદયથી તેનો અનુભવ (ફળ) બતાવ્યા વગર નાશ પામે છે તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે.

મોહનીયકર્મના બે વિભાગ છે. ૧. દર્શન મોહનીય, ૨. ચારિત્રમોહનીય. દર્શનમોહનીયમાં મુખ્ય મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ છે તે અતત્ત્વની ટુચી (શ્રદ્ધાન) કરાવે અને તત્ત્વની અરુચિ - અશ્રદ્ધાન કરાવે. તેને જીવ શુભ અધ્યવસાય

મુક્તિબીજ

દ્વારા સંશોધન કરી ત્રણ પુંજ કરે છે.

૧. પૂર્ણ શુદ્ધ પુંજ સમકિત મોહનીય
૨. અર્ધ શુદ્ધ પુંજ મિશ્રમોહનીય
૩. અશુદ્ધ પુંજ મિથ્યાત્વ મોહનીય.

જ્ઞયોપશમની પ્રક્રિયામાં શુદ્ધ સમકિત મોહનીયનો ઉદય થવાથી સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ રહે છે. બાકીનાં દર્શનમોહનીય કર્મ કાળ પાકવાથી ઉદયમાં આવે છે ખરાં, પરંતુ તેનો રસ વિપાક પરાભવ પામ્યો હોવાથી અનુભવમાં આવતો નથી. માત્ર લુખાં પુદ્ગલની જેમ તેનો પ્રદેશ ઉદય વર્તે છે. અર્થાત્ તે કર્મરજો ફળ આપવાને અશક્ત હોવાથી આત્મ પ્રદેશે રહે છે. તે ગુણધાતક નથી.

ચારિત્રમોહનીયના ક્રોધાદિના અનેક પ્રકારોની વિપાક ઉદય સ્થિતિ, ફળ આપવાની સ્થિતિ સ્થગિત થઈ હોવાથી તે તે કર્મ પ્રદેશે ઉદય પામી નાશ થાય છે. આથી ક્રોધાદિનો વિપાક ન થતાં જમાદિ ગુણો પ્રગટે છે. આ જ્ઞયોપશમની પ્રક્રિયા છે.

ઉપશમ : કર્મના અનુદયની સ્થિતિ. વિપાકોદય કે પ્રદેશોદય રહિત સ્થિતિ. શુભ અધ્યવસાય દ્વારા અંતર્મૂર્ત કાળ કર્મોના ઉદય વગરનો થાય તે કાળનું નામ ઉપશમન કાળ.

આ ઉપશમ કેવળ મોહનીયકર્મનો હોય છે. પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પામવા પૂર્વક આત્મા સમ્યક્ત્વ પામવાના કાળમાં ઉદય પામવા યોગ્ય મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મના સર્વ પુદ્ગલોને વિશિષ્ટ શુભ અધ્યવસાયના બળે આગળ ખેંચી લાવી ભોગવી લે છે. તેથી તે પુદ્ગલો જે ભાવીમાં ઉદયમાં આવવાનાં હતા તે કાળ ખાલી થાય છે. આથી તે કાળમાં મિથ્યાત્વ ઉદયમાં હોતું નથી. સત્તાનાં કર્મો એમજ સ્થગિત રહે છે. આ ઉપશમની પ્રક્રિયા છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પહેલાંની એક ભૂમિકા અપુનર્બન્ધકની છે. આ અવસ્થા મિથ્યાત્વની હોવા છતાં તેની મંદતા થવાથી જીવની સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની પાત્રતા જાણાવે છે. અપુનર્બન્ધક અવસ્થામાં જીવ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે તેવા અધ્યવસાય સેવતો નથી.

૧. તીવ્ર ભાવે પાપ ન કરે, - પાપ કરતાં પાછો પડશે.
૨. ધોરસંસારની ઉપર અતિ પ્રીતિ ન ધરે - સંસારમાં હાથ ન લાગે.

૩. ઉચિત સઘળું આચરે - અનુચિત પ્રવૃત્તિથી દૂર રહે.

આવી અપુનર્ભન્યક દશા ચરમાવર્તકાળમાં જ હોય છે. (ચરમ=છેલ્લું=ચરમાવર્ત એટલે હવે જેને મોક્ષે જવા પૂર્વે છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનો કાળ ચાલુ થયો હોય. અચરમાવર્ત કાળમાં જીવને ધર્મના સંયોગ મળે છતાં એનામાં લેશમાત્ર મોક્ષમાર્ગની રુચિ પેદા થતી નથી. અર્થાત્ ચરમાવર્તમાં આવવું તે પણ જીવની મહત્વની યોગ્યતા છે.

પુદ્ગલપરાવર્તકાળ

પુદ્ગલપરાવર્તકાળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી મપાય છે. પ્રસ્તુતમાં ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત સમજવાથી અન્ય પ્રકારનો ખ્યાલ આવશે.

એક જીવ આ વિશાળ ચૌદરાજલોકના પ્રત્યેક આકાશ (લોકાકાશ) પ્રદેશને મરણથી ક્રમશઃ સ્પર્શે, અર્થાત્ આકાશના અમુક ભાગના પ્રદેશમાં રહીને મરણ પામ્યો હોય, ત્યાંથી ગણતરી કરીએ. વળી અન્ય આકાશ પ્રદેશે ભમતો ભમતો પાછો પહેલાના આકાશ પ્રદેશની લગોલગ આકાશ પ્રદેશે મરે, વળી પાછો અન્ય આકાશ પ્રદેશોએ ભવો કરતાં કરતાં વળી પૂર્વના આકાશ પ્રદેશની લગોલગ મરે, એમ મરણ કરતો આકાશ પ્રદેશની લગોલગ સ્પર્શતો સ્પર્શતો જ્યારે ચૌદરાજલોકના લોકાકાશના સર્વપ્રદેશોને સ્પર્શી રહે, તેમાં જેટલો કાળ જાય તે એક ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ કહેવાય.

આવાં મરણ કરતો અનંતા કાળચક્ર, અનંત ઉત્સર્પિણીઓ, અવસર્પિણીઓ પસાર થાય છે, આમ અસંખ્ય વર્ષો પસાર થાય છે. જીવને આ સંસારમાં આવા અનંતા અનંતા પુદ્ગલપરાવર્ત વીતી ગયા. એ સર્વેને અચરમાવર્તકાળ કહે છે. માત્ર મોક્ષે જવા પૂર્વેનો છેલ્લો પરાવર્ત એ ચરમાવર્તકાળ. એવી યોગ્યતામાં કર્મ કે પુરુષાર્થનું મહત્વ નથી, પણ જીવનો ભવ્યત્વ સ્વભાવ અને સ્વકાળ છે.

જેવી રીતે શરીરમાં મહાન વ્યાધિનો વિકાર હોય ત્યારે દૂધ - ખીર જેવી પૌષ્ટિક વસ્તુની સાચી રુચિ થતી નથી, તેમ અચરમાવર્તકાળમાં જીવને મોક્ષ પ્રત્યે રુચિ થતી નથી. આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે દ્રષ્ટિ જ જતી નથી. તેમાં અનાદિના નિબિડ રાગદ્વેષના પરિણામ રૂપ સહજભાવમળનું જોર હોય છે. તે ભાવમળ ચરમાવર્તમાં આવે ટળે છે.

ચરમાવર્ત સિવાયના કાળમાં કડક ચારિત્ર પાળે, મહાવ્રત પાળે તેમાં તેનો હેતુ સાંસારિક સુખનો હોય છે. પણ જ્યારે આત્મામાં તીવ્ર ચગદ્વેષનો ઘાસ થાય છે ત્યારે પેલા સહજ મળનો ક્ષય થાય છે. તે પછી તે ચરમાવર્તમાં આવે છે, ત્યારે ચારિત્ર મોક્ષાર્થ માટે હોય છે.

સહજ મળના ક્ષયનાં લક્ષણો

1. દુઃખિત જીવો પર નિસ્પૃહ ભાવે અત્યંત દયા પ્રગટે.
2. ગુણવાન આત્મા પ્રત્યે દ્વેષ નહિ પણ બહુમાન ઉપજે
3. ઔચિત્યનું સેવન કરે, ઔચિત્યનો આદર કરે.

આવા માપદંડથી જીવ પોતાની અવસ્થાનો નિર્ણય કરી શકે અથવા તેવી પાત્રતા માટે અપેક્ષાએ પુરુષાર્થ કરે. આ માનવજન્મમાં આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરીને જન્મ સફળ કરી લેવાનો છે.

૧૪ ગુણસ્થાનક

આત્મવિકાસના સોપાન

ચૌદ ગુણસ્થાનક : આત્માના વિકાસની, યાને ઉત્ક્રાંતિની ચૌદ ભૂમિકા જૈન દર્શનમાં બતાવવામાં આવી છે. એ ઉત્તરોત્તર ચઢતી ભૂમિકા છે, એટલે એને ચૌદ પગથિયાં કહી શકીએ. એ ચૌદેય પગથિયાં ચઢી જવાથી આખરે મોક્ષ-મહેલમાં પહોંચી ત્યાં શાશ્વત વાસ કરાય છે.

(૧) મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક :-

ગુણસ્થાનકોમાં પહેલે પગથિયે મિથ્યાત્વ. એમાં ઉગ્રથી માંડી ઉત્તરોત્તર ઘાસ થતાં થતાં ઠેક મોક્ષ રુચિ પ્રગટીને મિથ્યાત્વ મંદ પામતું જાય, તે અનિવૃત્તિકરણના અંત સુધી એ સ્થિતિ હોય છે. અહીં મંદ મિથ્યાત્વમાં વૈરાગ્ય જવલંત ખીલેલો હોય, મોક્ષની અથાગ પ્રીતિ વિકસી હોય, 'ધર્મ અર્થે ઈલા પ્રાણને જીવ છોડે, પણ નહિ ધર્મ,' અર્થાત ધર્મ ખાતર પ્રાણ ત્યજે પણ પ્રાણ બચાવવા ખાતર ધર્મને ન છોડે, એવી દશા હોય છતાં મિથ્યાત્વ અવસ્થા એટલા માટે કહી કે અહીં શ્રી સર્વજકથિત તત્ત્વોની પથાર્થ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થઈ નથી. તત્ત્વ સર્વજના કહેલાં જ સાચાં હોય; માટે એ જ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા જોઈ એ; એનું નામ સમ્યક્ત્વ.

(૨) સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક :-

સાસ્વાદન એટલે આસ્વાદન સહિત; પ્રસ્તુતમાં સમ્યક્ત્વના સહેજ સ્વાદવાણું ગુણસ્થાનક. સહેજ સ્વાદ એટલા માટે કહેવાય છે કે યદ્યપિ આમાં મિથ્યાત્વ એટલે કે અતત્ત્વની રુચિ નથી, પરંતુ તત્ત્વરુચિ સમ્યક્ત્વ પણ નથી. એનું કારણ એ છે કે સમ્યક્ત્વગુણનો ધાતક અનંતાનુબંધી નામનો ક્ષાય ઉદયમાં વર્તે છે. ક્ષાય એટલે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ અથવા રાગ-દ્વેષ આ ચાર કક્ષાના હોઈ શકે છે : (૧) અતિ ઉગ્ર, (૨) ઉગ્ર, (૩) મધ્યમ અને (૪) મંદ. તેનાં નામ છે (૧) અનંતાનુબંધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય, (૩) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને (૪) સંજવલન.

એ અનુક્રમે આત્માના ચાર ગુણનો ધાત કરે છે. તે આ રીતે :

ક્ષાય	કયા ગુણનો ધાતક ?
અનંતાનુબંધી	સમ્યક્ત્વ = યથાર્થ તત્ત્વશ્રદ્ધા, એનો ધાતક
અપ્રત્યાખ્યાનીય	દેશવિરતિ = સ્થૂલ અહિંસાદિવ્રત, એનો ધાતક
પ્રત્યાખ્યાનાવરણ	સર્વવિરતિ = સર્વથા અહિંસાદિ મહાવ્રત, એનો ધાતક
સંજવલન	વીતરાગતા = સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પણ રાગદ્વેષથી રહિતતા, એનો ધાતક

તો પ્રસ્તુતમાં અનંતાનુબંધીની કક્ષાના ક્ષાયનો ઉદય એવો ઉગ્ર હોય છે કે એ ક્ષાય જરાય ત્યાજ્ય લાગતા નથી. એમાં જીવને પરલોકનો ભય નથી. એથી સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ નથી હોતો; થયો હોય તો આનાથી નાશ પામી જાય છે.

પ્ર. મિથ્યાત્વનો ઉદય રોકનાર આત્માની શું એ શક્તિ નથી કે એ અનંતાનુબંધીને પણ રોકે ? અને જો રોકે, તો પછી બીજે ગુણસ્થાનકે પડે જ શી રીતે ?

ઉ. શક્તિ તો છે, પરંતુ આ ગુણસ્થાનક જીવને ચઢતાં નથી હોતું, પણ સમ્યક્ત્વના ગુણસ્થાનકથી નીચે પડતાં હોય છે. એમાં જ્યારે પડતાં મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધીના ક્ષાય બંને સાથે ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે તો આત્મા

સીધો પહેલે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય છે. પરંતુ જ્યારે મિથ્યાત્વને ઉદયમાં આવવાની વાર હોય છે, અને એકલો અનંતાનુબંધી કષાય ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે જીવ સમ્યક્ત્વ વમી, પડીને બીજે સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકે જાય છે. ત્યાં ખીરની ઊલટી થઈ ગયા પછી મોમાં આવતા સ્વાદની જેમ જીવ સમ્યક્ત્વનો લેશ આસ્વાદ અનુભવે છે. પણ પછી તરત મિથ્યાત્વ ઉદયમાં આવી જતાં પહેલે ગુણસ્થાનકે પહોંચે છે.

(૩) મિશ્ર ગુણસ્થાનક :-

મિશ્ર એટલે જેમાં અતત્ત્વ કે તત્ત્વ કોઈનોય પક્ષપાત ન હોય અથવા તત્ત્વ પર રુચિય ન હોય તેમ અરુચિય ન હોય, એવી વચલી અવસ્થા. દા. ત., નાળિયેરી દૂધપના મનુષ્યને અનાજ પર રુચિ કે અરુચિ કશુંય નથી હોતું. આ અવસ્થાનું ગુણસ્થાનક જીવને ચઠતાં ય હોઈ શકે, તેમ પડતાંય હોઈ શકે. અહીં યદ્યપિ મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાય બંને ય ઉદયમાં નથી વર્તતા હોતા, છતાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના અર્ધશુદ્ધ કરેલા મિશ્ર પુદ્ગલ ઉદયમાં આવવાથી મિશ્ર ભાવ વર્તે છે. એકલું અશુદ્ધ મિથ્યાત્વ તો તત્ત્વની અરુચિ અને અતત્ત્વની રુચિ કરાવે છે.

(૪) અવિરતિ-સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ગુણસ્થાનક :-

શુભ અધ્યવસાય દ્વારા મિથ્યાત્વના અર્ધશુદ્ધને બદલે પૂર્ણ શુદ્ધ કરેલા કર્મપુદ્ગલ ઉદયમાં આવે છે ત્યારે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ થાય છે. મિથ્યાત્વનો તદ્દન ઉપશમ કરી દેવામાં આવે, અર્થાત્ એનો વિપાક-ઉદય એટલે કે રસનો અનુભવ તો નહીં; પરંતુ પ્રદેશઉદય પણ નહીં, ત્યારે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે, અને મિથ્યાત્વનાં સર્વ પુદ્ગલોને મૂળ સતામાંથી સર્વથા ક્ષય કરી દેવામાં આવે, ત્યારે ક્ષાયિક - સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ થાય છે. અહીં સમ્યક્ત્વના યોગે હિંસાદિ પાપને ત્યાજ્ય માની એના તરફ અરુચિ કરી હોવા છતાં, હજી એ હિંસાદિનો સ્થૂલ પણ ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા અર્થાત્ સ્થૂલવિરતિ આત્મા નથી કરી શકતો, તેથી આ ગુણસ્થાનકને અવિરતિ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે.

(૫) દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક :-

દેશવિરતિ એટલે અંશે વિરતિ, અર્થાત્ સ્થૂલ અહિંસાદિ વ્રતો. એ જ્યારે

મુક્તિબીજ

બીજા નંબરના અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયોનો ક્ષયોપશમ કરવામાં આવે છે ત્યારે પમાય છે. સ્થૂલ અહિંસાનો અર્થ એ કે નાના-મોટા સમગ્ર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ નહિ, પરંતુ ત્રસ યાને હાલતા-ચાલતા ટૂં ઈન્દ્રિયાદિ જીવોને ઈરાદાપૂર્વક નિરપેક્ષપણે મારવા નહિ એટલો જ ત્યાગ. એવી રીતે બીજાં સ્થૂલ મૂષા (ગૂઠ) વિગેરે પાપનો ત્યાગ આ ત્યાગ એમને એમ પાળે એ વિરતિ નહિ, પરંતુ એની પ્રતિજ્ઞા કરવાપૂર્વક પાળે એનું નામ દેશવિરતિ.

(૬) પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક :-

આત્મામાં વીર્યોલ્લાસ વધતાં સર્વથા હિંસાદિ પાપોનો ત્યાગ કરવાની વિરતિ સ્વીકારે, અર્થાત્ મહાવ્રતો લે, તેનું નામ સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનક. આ ગુણ ત્રીજા નંબરના પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોના ક્ષયોપશમ કરવાથી પ્રગટે છે. એટલે હવે આત્મામાં માત્ર છેલ્લાં સંજવલન નામના કષાયોનો ઉદય વર્તતો હોય છે, જે પૂર્વના કષાયો કરતાં બહુ મંદ કોટિના હોય છે. છતાં અલ્પમાત્રામાં આત્મામાં હજી પ્રમાદ અવસ્થા અર્થાત્ નિદ્રા, વિકથાદિ અથવા સંશય, ભ્રમ, વિસ્મરણ વગેરે વર્તતા હોય છે, તેથી આ ગુણસ્થાનકને પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે.

નોંધ : મહદ્દંશે આ ગુણસ્થાનકે બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં ભક્તિ સ્વાધ્યાય જેવા અનુષ્ઠાનનું અવલંબન લઈ સાધક અપ્રમત્તદશામાં જવાનો પ્રયાસ કરે છે.

(૭) અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક :-

સર્વવિરતિપણામાં પણ જ્યારે પ્રમાદને રોકવામાં આવે છે ત્યારે અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સુધી ધર્મધ્યાનની ગૌણતા અને આર્તધ્યાનરૂપી પાપધ્યાનની મુખ્યતા હોય છે, જો કે તે સંજવલન રસવાળા હોવાથી તેમાં તીવ્રતા નથી. જ્યારે આ અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકથી કેવળ ધર્મધ્યાન હોય છે. એમાં આગળ જતાં ગુણ શ્રેણિએ શુક્લધ્યાન પણ પ્રગટે છે.

(૮) નિવૃત્તિબાદર યાને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક :-

આ અને ઉપરના ૧૨ માં સુધીના ગુણસ્થાનક શ્રેણિના ગુણસ્થાનક છે. શ્રેણિ એટલે અધ્યવસાયની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ થતાં થતાં ધ્વનિકર્મોના ક્ષય યા ઉપશમની જે પરંપરા ચાલુ થાય તે. ક્ષયની પરંપરાને ક્ષયકક્ષેણિ કહેવામાં આવે છે, ઉપશમની પરંપરાને ઉપશમશ્રેણિ કહે છે. આઠમે ગુણસ્થાનકે એની ભૂમિકારૂપે આત્મા અપૂર્વ અધ્યવસાય અને વીર્યોલ્લાસ પ્રગટ કરે છે, અને તેથી એને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક

મુક્તિબીજ

કહેવાય છે. એમાં આત્મામાં સત્તાગત કર્મોની કાળસ્થિતિનો ઘાત, રસનો ઘાત વગેરે થાય છે. અહીં હજી કષાય દસમા ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ બાદર અર્થાત્ સ્થૂલરૂપે ઉદયમાં હોય છે, તેમજ પ્રત્યેક સમયે જે આત્માઓ આગળ વધી છે એમના દરેક સમય થતા વિશુદ્ધ અધ્યવસાયો પણ એ આત્માઓની પરસ્પરની તુલનામાં એક સરખા નથી હોતા, પણ જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે, અર્થાત્ સમાનકાળે આ ગુણઠાણામાં પ્રવેશતા અને વર્તતા જીવોના અધ્યવસાયોમાં ફેરફાર એટલે કે નિવૃત્તિ હોય છે, તેથી આ ગુણસ્થાનકને નિવૃત્તિબાદર પણ કહેવામાં આવે છે.

(૯) અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનક :-

આ નવમા ગુણસ્થાનકે ચઠનાર સર્વ આત્માઓનો દરેક સમયે એકજ સરખો અધ્યવસાય હોવાથી આને અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે. બાદર એટલે પૂર્વે કહ્યું તેમ હવે પછીના દસમા ગુણઠાણાના કષાયની અપેક્ષાએ સ્થૂલરૂપે કષાયો.

(૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનક :-

સંપરાય એટલે કષાય. અહીં અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ એટલી બધી વધી ગએલી હોય છે કે સ્થૂલ કષાયનું નામ-નિશાન હોતું નથી. માત્ર સૂક્ષ્મ કષાય અને તે પણ સૂક્ષ્મ લોભ ઉદયમાં છે.

અહીં સુધી આવનારા આત્માઓ બે રીતે આવે છે; કોઈ તો મોહનીય કર્મની ઉપશમના કરતા અને કોઈ ક્ષપણા કરતા. ઉપશમના કરનાર આત્મા મોહનીય કર્મને અંદર અને અંદર શમાવે છે, અર્થાત્ ઉદય રહિત કરે છે એટલું જ, બાકી સિલિકમાં તો પડ્યા હોય છે; ત્યારે ક્ષપણા કરનાર આત્મા એનો સર્વથા ક્ષય કરી દે છે. આ બે જાતની પ્રક્રિયાના હિસાબે ફળ બે જાતનું આવવાનું; એક આત્મા ઉપશાંતમોહ બનશે, બીજો ક્ષીણમોહ બનશે.

(૧૧) ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાનક :-

દસમા ગુણસ્થાનકના અંતસુધીમાં જેમણે મોહનીય કર્મોનો સર્વથા ઉપશમના કરી દીધી, તે હવે અહીં ઉપશાંતમોહ વીતરાગ બનેલા હોય છે. પરંતુ માત્ર અંતર્મુહૂર્ત એટલે કે બે ઘડીની અંદરના કાળ જેટલું જ આ ગુણસ્થાનક રહી શકે, ત્યાર પછી અંદર શાંત કરેલ મોહનીય કર્મ પાછું ઉદયમાં આવવાથી આત્મા નીચેના ગુણસ્થાનકમાં ગબડે છે.

(૧૨) ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક :-

દસમા ગુણસ્થાનકની અંત સુધીમાં જેમણે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષપણા અર્થાત્ ક્ષય કરી દીધો, તે ક્ષીણમોહ વીતરાગ બનેલા હોવાથી બારમા ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થયેલા કહેવાય છે. એ વીતરાગ હોવા છતાં હજી અહીં જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયવાળા હોવાથી સર્વજ્ઞ નથી હોતા, છદ્મસ્થ હોય છે. જ્ઞાનની અપૂર્ણતાવાળા હોય છે, વીર્યાંતરાયાદિવાળા હોય છે. તેથી એમને છદ્મસ્થ વીતરાગ કહેવાય છે. તે હવે અહીં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણેય ઘાતી કર્મોનો નાશ કરવા માંડે છે, તે બારમાના અંત સમયે સર્વથા ક્ષય કરી દે છે.

(૧૩) સયોગી કેવલી ગુણસ્થાનક :-

અહિં તેરમા ગુણસ્થાનકે આત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી વીતરાગ બને છે, તેમજ અનંત વીર્ય આદિ સહજ આત્મલબ્ધિઓના ધારક બને છે. અહીં હજી વચનયોગ અને ક્રયયોગ યાને બોલવા-ચાલવાની ક્રિયા ચાલુ હોય છે. તેમજ પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી તેઓશ્રીને બધું પ્રત્યક્ષ હોવાથી વિચારવાનું કશુંજ રહેતું નથી, માટે તેમને મનની જરૂર રહેતી નથી. છતાં બીજાના સંશયના માનસિક ઉત્તર આપવા મનોયોગ પણ ધારણ કરે છે. આમ, ત્રણેય યોગ હોવાથી એ સયોગી કેવળી કહેવાય છે.

(૧૪) અયોગી કેવળી :-

તેરમા ગુણસ્થાનકના છેવટના ભાગમાં યોગોને રૂંધવાની પ્રક્રિયા કરે છે; તે અંત સમયે છેવટનો સૂક્ષ્મ યોગનો પણ નિરોધ કરી લે છે; ત્યારે ચૌદમા ગુણસ્થાનકના પહેલા સમયે અયોગી બનેલા હોય છે, અને સર્વજ્ઞ યાને કેવળજ્ઞાની તો છે જ, માટે અહીં અયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. તે, પાંચ હ્રસ્વ સ્વરના ઉચ્ચારણમાં જેટલો સમય લાગે તેટલા કાળમાં બાકીના ચાર અઘાતી કર્મ-વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરી દે છે, અંતે સર્વ કર્મોથી રહિત બનવાથી આત્મા મુક્ત બને છે, મોક્ષ પામે છે, અને સર્વ બંધનથી રહિત થવાને લીધે એક જ સમયમાં લોકના અંતે જઈ સિદ્ધશીલાની ઉપર શાશ્વતકાળ માટે આરૂઢ હોય છે.

પાંચ હ્રસ્વ સ્વર

અ, આ, ઈ, ઋ, ઌ

૫

આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયકેસરસુરીશ્વરજી
રચિત 'સમ્યગ્દર્શનના' આધારે
આત્મસ્વરૂપની મૌલિકતા

આટલું કરો :-

જ્યાં સુધી અશુદ્ધિ-મલિનતા-મનમાં વધારે હોય છે ત્યાં સુધી વસ્તુતત્વનું ખરું સ્વરૂપ બરોબર સમજવામાં આવતું નથી. જેમ જેમ મનની મલિનતા ઓછી થતી જાય છે તેમ તેમ વસ્તુ તત્વનું-આત્મ ધર્મનું જ્ઞાન આ જીવને વધારે પ્રમાણમાં પ્રગટ થતું રહે છે. શરૂઆતમાં નીતિમય જીવન ગુજારવાથી મનની વિશુદ્ધિ થતી જાય છે. આ વિશુદ્ધિથી સત્ય શું છે ? સત્ય શું હોઈ શકે ? કર્તવ્ય શું છે ? પ્રામવ્ય શું હોઈ શકે ? ઈત્યાદિ વિચારો સ્ફુરે છે. આ વિચારો પછી સત્ય શોધવા પ્રયત્ન કરાય છે. સત્ય સમજાયા પછી કર્તવ્ય તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે.

આ ગ્રંથ સત્યને સમજાવનાર છે. કર્તવ્યને ઓળખાવનાર છે. પ્રામવ્યને બતાવનાર છે. આ વાત વધારે વિશુદ્ધિ મેળવેલા માટેની છે. તેથી વિશુદ્ધિ ધરાવતા છતાં પણ તે પહેલા કર્તવ્યના કાર્યમાં જોડાયેલા જીવોએ ગૃહસ્થ ધર્મને લાયકના શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. ઉદારતાનાં અને પરોપકારનાં કાર્ય કરતાં કરતાં તેમનામાં વિશુદ્ધિ વધતી જશે, તેમ તેમ તેઓ પણ સત્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે લાયક થશે. દેવ ગુરુની ભક્તિ, ગુણાનુરાગ, દ્રવ્યનો સન્માર્ગ વ્યય અને વિવિધ પ્રકારના વિકાસમાં ઉપયોગી સાધનો છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી આ ગ્રંથ તેમને વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે.

અથવા આવી મનની નિર્મળતા જેની ન થઈ હોય તેમણે નીતિમય જીવન ગુજારવા સાથે ગૃહસ્થ ધર્મને લાયક વ્રત, તપ, જપ, નિયમાદિ ધર્મકાંડ કરવાની શરૂઆત પૂર્ણ લાગણીથી કરવી. અને તેમ કરતાં કરતાં મનને નિર્મળ વિચારશક્તિને લાયક બનાવવું. ત્યાર પછીથી આત્માને ઓળખવા પ્રયત્ન કરવો. અને તે પ્રયત્ન ઘણી થોડી મહેનતથીજ પાર પડશે, કારણ કે તેનું મન તે વસ્તુ તત્વને સમજવા અને ગ્રહણ કરવાને લાયક થઈ ચૂક્યું છે.

મુક્તિબીજ

અધિકારને જાણો :-

આ ગ્રંથનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. અર્થાત્ વસ્તુને મૂળ સ્વરૂપે, સત્ય સ્વરૂપે જાણવી-દેખવી તે છે. તે વસ્તુ તે આત્મસ્વરૂપ છે. આ વસ્તુતત્ત્વનો બોધ સર્વ કોઈને એક સરખો નહિ થાય કારણ કે જીવોના કર્મોનો ક્ષયોપશમ વિચિત્ર પ્રકારનો છે. એકની એકજ વસ્તુ ટૂંકી અને લાંબી દ્રષ્ટિવાળાને એકસરખી જણાતી નથી. નિર્મળ નેત્રવાળા, પડળવાળા, કમળાવાળા, રતાંધળા, ફૂલાવાળા વિગેરે મનુષ્યોને તે તે વસ્તુનું એક સરખું ભાન નહિ જ થાય.

હાથી ઘણું મોટું પ્રાણી છે તથાપિ તેની આંખો એવી છે કે તેને સન્મુખ આવતી નાની વસ્તુ પણ ઘણા મોટા પ્રમાણવાળી દેખાય છે. આ સર્વ કર્મની અવિશુદ્ધિ અને વિશુદ્ધિના જ ભેદો છે. સૂર્ય કે ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય, સન્મુખ વસ્તુ પડી હોય છતાં વર્ષાઋતુનો વખત, અંધારી રાત્રી, વાદળની ધનધોર ઘટા, વૃદ્ધ માણસ, આંખે થોડું જોનાર ઇત્યાદિ વિરુદ્ધ કારણોને લઈ વસ્તુનું યથાસ્થિત સ્વરૂપ તે મનુષ્ય નહિ જોઈ શકે. આથી વિપરીત રીતે ઉનાળાનો કે શરદ ઋતુનો વખત, અજવાળો પક્ષ કે દિવસનો વખત, નિર્મળ આકાશ, યુવાન મનુષ્ય, નિર્મળ નેત્રો ઇત્યાદિ અનુકૂળ સંયોગોને લીધે તે મનુષ્ય ઘણી સહેલાઈથી તે વસ્તુનું જ્ઞાન કરી શકશે.

આ જ દ્રષ્ટાંતે મિથ્યાદ્રષ્ટિ અને સમ્યગ્દ્રષ્ટિ, દૂરભવી અને નિકટભવી, ક્ષયોપશમ દર્શનવાળો અને ક્ષાયક દર્શનવાળો, ચરમ શરીરી અને અચરમ શરીરી ઇત્યાદિ અધિકારવાળા જીવોમાં વિવિધ પ્રકારની તારતમ્યતા દેખાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય આત્મતત્ત્વ છે. તેને સમજવામાં જે મનુષ્યનું જેટલું હૃદય પવિત્ર થયું હશે, જેટલો કર્મનો ક્ષય કે ઉપશમ થયો હશે, જેટલી આત્મદ્રષ્ટિ વિકાસ પામી હશે તેટલા પ્રમાણમાં સત્ય તત્ત્વનો ખરો બોધ તેને પરિણમશે.

આ સમ્યગ્દર્શન ગ્રંથમાં આત્મા સન્મુખ દ્રષ્ટિ રાખીને જ સર્વ સાધનોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. આત્માને જ નિશ્ચાન રાખી સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ તેની પ્રાપ્તિ માટેજ કરવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે અને તેને લઈને જ તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન તે યથાર્થ ગુણનિષ્પન્ન છે.

પુદ્ગલાનંદી જીવોએ આ ગ્રંથ વાંચવા માટે જરાપણ તસ્દી લેવી નહિ,

મુક્તિબીજ

કેમકે તેઓ અધિકારી ન હોવાથી આ શાસ્ત્ર રસાયણરૂપ છતાં, તેમના પેટમાં વિષયોની વાસના રૂપ મળ ભરેલો હોવાથી તે જ્યાં સુધી જુલાબ લઈ કાઢી નાખવામાં નહિ આવે તે પહેલાં આ રસાયણ તેમને ફટી નીકળવાનું જ. મતલબ કે રસાયણ પુષ્ટિકર્તા છે, પણ અધિકારી માણસને જ. તે સિવાયના બિનઅધિકારીઓને તેમની અપવિત્રતાને અંગે તે દુઃખરૂપ જ થવાની. તેઓ આ ગ્રંથમાંથી ગુણ લેવાને બદલે ઊલટા દોષો શોધશે.

આવા બિનઅધિકારી જીવો પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે તો પાત્રતા થાય, તેથી તેમણે તો નીતિમય જીવન અને ગૃહસ્થ ધર્મ જે આ ગ્રંથમાં પહેલાં તેવા અધિકારીઓ માટે લખાયેલા છે તે પ્રમાણે વર્તન કરવા રૂપ ક્રિયા માર્ગનો જુલાબ લઈ મલિન વાસના રૂપ કર્મ મળને બહાર કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કરવો, અને ત્યાર પછી આગળ આત્મધર્મમાં પ્રવેશ કરવા માટે આ ગ્રંથ વાંચવો, ભણવો અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવું.

જૈન-શ્રાવક ઈત્યાદિ અધિકાર છે. તે અધિકાર કોઈ નાત, જાત કે કુળની અપેક્ષા રાખતો નથી. પૌદ્ગલિક વિષયોમાંથી આસક્તિ ઉદ્ધવીને આત્માના સન્મુખ થવું તેની જ તે અપેક્ષા રાખે છે.

નિરંતર શુદ્ધ આત્મા સન્મુખ થયેલ સદ્ગુરુના સમાગમમાં આવતા રહેવું, તેઓના અભાવના પ્રસંગમાં આ વાક્યો વાંચી, મનન કરી તે પ્રમાણે વર્તન કરવું તે પણ ફાયદાજનક છે. આવાં વાક્યો પોતાના કર્તવ્યને યાદ આપે છે. લક્ષને જાગ્રત રખાવે છે અને વિક્ષેપવાળા પ્રસંગે વિક્ષેપને દૂર કરી પરમ શાંતિ આપે છે.

જડ ચેતનની ભિન્નતા :-

જેમ પાંજરાથી પાંજરામાં રહેનાર પક્ષી જુદું છે. ઝાડથી ઝાડ ઉપર રહેનાર પક્ષી જુદું છે, પહેરેલ અંગરખા કે કોટથી પહેરનાર પુરુષ જુદો છે, તેવી જ રીતે આ જીવ શરીરથી જુદો છે. આ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા પણ સમજી શકે તેવા દ્રષ્ટાંતો છે. તેનાથી કાંઈક વધારે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળાઓ માટે આ દ્રષ્ટાંતો છે કે, દૂધ અને પાણી, તલ અને તેલ, પુષ્પ અને સુગંધ એઓનો ભેદ દેખાતો નથી છતાં તે ઓ જુદાં જુદાં છે. તેમ આ દેહથી જીવનો અત્યંત ભેદ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી તથાપિ તેઓ તેનાથી જુદાં છે.

મુક્તિબીજ

આ પૃથ્વી જેમ બીજાં દ્રવ્યોના આધારભૂત છે, તેમ જ્ઞાનાદિ ગુણોના આધારભૂત આ જીવ છે. આધાર વિના આધેય ટકી શકતું નથી, તેમ જીવ વિના જ્ઞાનાદિ ગુણો ટકી શકતા નથી. અહીં આધાર બે પ્રકારના છે. એક સંયોગ રૂપ આધાર અને બીજો સમવાય સંબંધરૂપ (તદ્રૂપ) આધાર છે. પૃથ્વી અને તેના ઉપર રહેલા પદાર્થો તેમનો સંયોગ સંબંધ રૂપ આધાર છે. પણ પૃથ્વી અને તેમાં રહેલા મીઠાશ, ખારાશ, ધોળાશ, રતાશ વિગેરે ગુણોનો સમવાય સંબંધ છે. તદ્રૂપ સંબંધ છે. તેમ અહીં જીવ અને તેમાં રહેલા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સંયોગ સંબંધ નથી. પણ સમવાય (તદ્રૂપ) સંબંધ છે.

આત્મા દ્રવ્ય છે. દ્રવ્ય ગુણપર્યાય સહિત હોય છે. નિત્ય સાથે રહે તે ગુણોનું લક્ષણ છે. ગુણો દ્રવ્યમાં સદાકાળ વિદ્યમાન રહે છે. જ્ઞાન, દર્શનાદિ જીવના અસાધારણ ગુણ છે જેના વડે આત્મા ઓળખાય છે.

પર્યાયનું લક્ષણ ક્રમવર્તી છે. એટલે તે દ્રવ્યમાં અનુક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. નર, નારકી આદિ આકૃતિરૂપ પર્યાયો અથવા સિદ્ધાકૃત્તિરૂપ પર્યાયોને વ્યંજન પર્યાય કહે છે. અને રાગદ્વેષાદિ રૂપે પરિણમન અથવા ષટગુણ હાનિવૃદ્ધિ થવાવાળા પર્યાયને અર્થપર્યાય કહે છે. તે નિરંતર પરિવર્તનશીલ હોય છે. સૂર્ય જેમ દિવસે પ્રકાશ આપી પાછો અસ્ત થઈ જાય છે અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ આપતાં અમુક વખત સુધી આ સ્થળે પ્રકાશ કરતો દેખાતો નથી. તેમ આ જીવ આ દેહરૂપ દિવસમાં પ્રકાશ આપી પાછો અન્યક્ષેત્રમાં પ્રકાશ આપવા રૂપ ભવાંતરમાં અન્ય દેહમાં જઈ પ્રકાશિત થાય છે. વળી આ સૂર્ય રૂપ જીવ અનેક દેહોમાં જઈને પ્રકાશિત થાય છે અને અસ્ત થાય છે. છતાં પણ સૂર્યનો જેમ અસ્ત થવાથી સર્વથા નાશ થતો નથી. તેમ આ દેહનો ત્યાગ કરી અન્ય દેહને પ્રકાશિત (ધારણ) કરનાર જીવનો પણ નાશ થતો નથી.

જ્યાં સુધી આત્મનેત્રો (અંતરચક્ષુવાળા) જ્ઞાન દ્વારા પ્રગટ થતાં નથી ત્યાં સુધી આ ચર્મચક્ષુવાળા જીવોએ આત્માને અનુમાન કે હેતુદ્વારા પ્રતીત કરવો જોઈએ. વીતરાગ દેવો તે આત્માને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનદ્વારા જાણી અનુભવી શકે છે. હે, ગુણવાન જીવો ! અનાદિ અક્ષય સ્વરૂપ આત્મતત્વનો તમે પુરુષાર્થ દ્વારા પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરો.

પોતાનું ભાન ભૂલીને પોતે જ વિસ્તારેલી પોતાની મનોમય જાળમાં આ

મુક્તિબીજ

જીવ ફસાય છે. પોતાનું ભાન પોતાને હોય તો તેવી જાળમાં થોડો વખત રમાણ કરી પાછો પોતાના સ્વરૂપની વિશ્રાંતિ લઈ શકે છે. ભાન ભૂલી કર્તા, ભોક્તા થવાં જતાં પોતાનાજ વિચારોની કે પોતેજ ઊભી કરેલી કર્મની જાળમાં સપડાઈને અસહ્ય શારીરિક કે માનસિક દુઃખ અનુભવે છે.

જો પોતાને પોતાની જાગૃતિ હોય તો આ બાહ્ય જગત જે આ નેત્રો દ્વારા જોઈ શકાય છે, તે જરાપણ દુઃખરૂપ કે કર્મબંધનના કારણભૂત થઈ શકતું નથી. જો આ જગત કર્મબંધનનું કારણ હોય તો જ્ઞાની પુરુષોને પણ તેમ થવું જોઈ એ. અને શાસ્ત્રો દ્વારા આપણને સમજાય છે કે તેઓ હજારો વર્ષો પર્યંત નિર્લેપપણે આ જગતમાં વિચરતા હતા. આ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, પોતાનું ભાન ભૂલીને આ મન દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતાની અજ્ઞાનતાને લઈનેજ પોતાની મનોકલ્પનાથી રાગદ્વેષ કરી મનોમય જગત ઉત્પન્ન કરી (અનેક વિચારોની આકૃતિઓ ઊભી કરી) તેમાંથી કર્મબંધ ઉત્પન્ન કરે છે.

ખરો જ્ઞાતા તો સત્ય આત્માજ છે, અને વ્યવહારિક જ્ઞાતા, કર્તા, ભોક્તા તે અંતઃકરણમાં પ્રકાશતો બુદ્ધિરૂપ આત્મા છે. આ આત્માની પરાધીન સ્થિતિ છે એટલી જ અશુદ્ધતા છે. અહીં પર ઉપર આધાર છે. બુદ્ધિ તથા મનના ચશ્માં દ્વારા તે પ્રકાશિત થાય છે. તે જ આડો મળ છે. બુદ્ધિ-મન જેટલાં મલિન, અશુદ્ધ, વિપરીત - તેટલુંજ તેમાંથી પ્રસાર થતું જ્ઞાન મલિન, અશુદ્ધ અને વિપરીત હોય છે. દુનિયા દુઃખરૂપ નથી પણ ભુલાયેલું ભાન દુઃખરૂપ છે.

આત્મસ્વરૂપનું માહાત્મ્ય :-

જ્યારે આ સર્વનો દ્રષ્ટા-પ્રકાશક હું છું તે સર્વ મારાથી દ્રશ્ય પ્રકાશ પામનારાં છે. આવા સાચા 'હું'ની વિશુદ્ધ-હુંની જાગૃતિ થતાં આ સર્વ માનસિક મનોમય પ્રપંચ વિલય પામે છે. સર્વ વિકલ્પો શાંત થઈ જાય છે. વિવિધ ઉપાધિઓ વિશ્રાંતિ લે છે.

છતાં હું જ્ઞાતા, સર્વનો દ્રષ્ટા છું. આ પણ એક ઊંચી વૃત્તિ છે તેટલો પણ વિકલ્પ છે. તે પણ શાંત કરી દઈ, તેટલું પણ મનદ્વારા કરાતું અભિમાન-યા પરતંત્રપણું, વચન દ્વારા બોલાતું હું રૂપ વચન, તેટલી પરાધીનતા છે તેટલી પણ મલિનતા છે, તે વ્યવહાર પણ શાંત કરી-સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ પમાય એટલે નિરંજન નિરાકાર, નિર્વિકાર, નિર્વિકલ્પ, નિર્ભય સત્-ચિદ્-આનંદ સ્વરૂપ થઈ

મુક્તિબીજ

રહેવાય તે જ પૂર્ણતા છે મન, વાણીના વિષયથી પર જવાય તે જ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. જ્યાં તે જ સ્વભાવ રમણતા છે. તે જ અભેદ સ્વરૂપ છે.

સુંદર ચિત્રો કાઢવા માટે, ઓળખવા માટે પ્રથમ જમીનને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. તે સિવાય કાઢેલાં ચિત્રો ઘણા લાંબા વખત સુધી પહોંચી શકતા નથી, તેમ વિશેષ શોભા આપવાવાળાં થતાં નથી. માટે ચિતારો પ્રથમ રાજા પ્રમુખની આજ્ઞાથી ચિત્રશાળામાં ચિત્રશાળાની જમીન સાફ કરે છે અને પછી તે જમીન કે ભીંત ઉપર ચિત્ર કાઢે છે.

આવીજ રીતે આ સંસારમાં ચિતારા સમાન યોગ્ય જીવ ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા મનોભૂમિરૂપ ચિત્રશાળામાં ભૂમિનાં સંસ્કારરૂપ પ્રથમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે, એટલે પોતાને સમ્યક્દ્રષ્ટિ બનાવે છે, દ્રષ્ટિને શુદ્ધ કરે છે. રાગ દ્વેષરૂપ ખાડા, ટેકરાઓને ધસી ધસીને સાફ કરે છે. રાગદ્વેષની મંદતા-અતિશય મંદતા તે જ સમ્યક્ત્વ છે. તે દ્વારાજ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. રાગ દ્વેષ ઓછા થવાથીજ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. આત્મા અમુક દરજ્જે શુદ્ધ થાય છે તેનેજ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ કહે છે. આ દ્રષ્ટિ થયા પછીજ તેના ઉપર વિવિધ પ્રકારના ધર્મરૂપ ચિત્રો ઓળખાય છે અને પછીજ તે ધર્મો શોભા આપે છે. આ સમ્યગ્દ્રષ્ટિની શુદ્ધિ માટે તત્ત્વોની શ્રદ્ધાનાદિની જરૂર છે.

આત્મા અને પુદ્ગલો આ બંનેનું અન્યોઅન્ય પરિણમવાપણું એટલે આત્મભાન ભુલાઈને જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, તેને લઈને આ ચૈતન્ય અને જડ એ બે પદાર્થો ભિન્ન હોવા છતાં તેના મિશ્રણથી પુન્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા ને બંધ આવાં જુદાં જુદાં રૂપો ખડાં થાય છે. આત્મા આત્મભાવે પરિણમે અને પુદ્ગલ પુદ્ગલ સ્વરૂપે રહે, એટલે પોતાને માટે નિર્વાણ થઈ ચૂક્યું સમજવું. આત્મા જો આત્મભાવે પરિણમે તો પુદ્ગલમાં એવું કોઈ બળ નથી કે પરાણે આત્માને વળગીને આ ઉપાધિઓ, વિભાવ દશાઓ પ્રગટ કરી શકે.

આત્માને જેવા રૂપે જાણ્યો છે તેવા રૂપે અનુભવવા માટે આ મલિન કર્મમળની ઉપાધિ દૂર કરવી જોઈએ. આ કર્મમળની ઉપાધિ દૂર કરવા પ્રથમ સારાં શુભ કાર્યો કરવાની શરૂઆત કરવી. મેલથી (સાબુ) મેલ કપાય છે. આ ન્યાયે અશુભ કર્મ હટાવવા માટે હાલ શુભ કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવી તે વધારે

મુક્તિબીજ

યોગ્ય છે. આ વાત ખરી છે કે શુભ કર્મ એ પણ એક જાતનો મેલ છે. એક બંધેર બોળા જેટલું સોનું ગણામાં પહેરો અને તેટલાજ પ્રમાણનો પથ્થર કે લોઢાનું ઘરેણું ગળા ઉપર બાંધો તો બોળો તો પથ્થર કે સોનાનો સરખોજ છે, છતાં સોનું પહેરતાં આનંદ થશે, અને લોઢું કે પથ્થર ગણામાં બાંધતા, ખરાબ લાગશે, કંટાળો આવશે. એટલે બંધન કે બોળામાં બન્ને સરખાં છે, છતાં સોનું વધારે સારું છે તેમ પુન્ય તથા પાપ બંધન તરીકે કે ભોગવવા તરીકે બન્ને સરખા છે, છતાં પુન્યથી સુખ થાય છે. પાપથી દુઃખ થાય છે. સુખ ગમે છે પાપ ગમતું નથી. એટલે આ દુનિયામાં રહી દુઃખી થવું તેના કરતાં સુખી થવું તે હજાર દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે.

છતાં આંહી શુભમાં જે વધારો કરવાનું કહેવામાં આવે છે, તે એટલા માટે છે કે, તેના ફળની આશા કે ઇચ્છા રાખ્યા વિના અભિમાન કે રાગદ્વેષની પરિણતિ કર્યા વિના આત્મ ઉપયોગની જાગૃતિ સાથે જો સારાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તો તેથી નવીન બંધ થતો નથી, અને પૂર્વના અશુભ કર્મને ધક્કો લાગે છે. અશુભ કર્મ આ શુભ કર્મના ધક્કાથી ખસી જાય છે. અથવા શુભકર્મ રૂપે બદલાઈ જાય છે. તે માટે આ શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની છે. તેના વડે બંધાતુ શુભ કર્મ પણ આત્મવિશુદ્ધિ થતાં દૂર થઈ જાય છે અને આત્મા શુદ્ધપણે પ્રગટ થાય છે.

સ્ફટિકરત્ન ઉપાધિના કારણથી વિવિધ રંગવાળું દેખાય છે છતાં ખરા સ્વરૂપે તો તે શુદ્ધ નિર્મળ જ છે. તેવી રીતે વિવિધ પ્રકારની ઉપાધિથી વિવિધ પ્રકારનાં દેહને ધારણ કરનાર અને દેહ ધારણ કર્યા પછી પણ વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિઓ દ્વારા હર્ષ, ખેદ, રાગ દ્વેષ કરનાર છતાં આ સર્વ જેના પ્રકાશથી થાય છે, જેના પ્રકાશથી સમજાય છે જણાય છે તે જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા આ ઉપાધિઓથી ભિન્ન શુદ્ધ નિર્મળ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે. આ જડ પદાર્થોથી ભિન્ન સ્વરૂપે આત્માને જાણનારા સમ્યગ્દર્શનવાન છે. આ સમ્યગ્દ્રષ્ટિની પહેલી ભૂમિકા છે. આત્મા તરફ વલણ થવાની, પ્રીતિ કરવાની, જડ પદાર્થ તરફ ઉપેક્ષા કરવાની, સત્યને સત્યરૂપે સમજવાની આહીંથી શરૂઆત થાય છે. આ સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરનાર જીવોની ભક્તિ કરવી, આશાતના ન કરવી; ઈત્યાદિ બાહ્ય અને આંતર વિનય કરવો.

મુક્તિબીજ

મિથ્યાત્વની સમજ :-

જ્ઞાની પુરુષો ઉપર દ્વેષ કરવો એ જ મિથ્યાત્વ છે. અનંતાનુબંધિ કષાય તેનુંજ નામ છે. જ્ઞાની પુરુષોથી વિમુખ થવું એ જ સંસાર વૃદ્ધિનું કારણ છે. મિથ્યાત્વીની નિંદા કરવી તે તો ઊલટો પડેલા ઉપર પાટુ મારવા જેવું થાય છે. તેને આગળ વધારવાની વાત તો દૂર રહી પણ ઊલટો વિશેષ પાછળ હઠાવ્યો છે. સમ્યગ્દ્રષ્ટિવાળા જીવો આવી પ્રવૃત્તિ કદી પણ કરતા નથી. તેમનાં હૃદયો ધણાંજ દયાળુ અને કોમળ હોય છે. તેઓ તો તેને ગમે તે પ્રકારે યોગ્ય રસ્તા ઉપર લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. અને ખરી દયા પણ તે જ છે કે સત્યના માર્ગમાં જીવોને આગળ વધારવા, નિંદાઓ કરી તેમને સત્માર્ગથી વિમુખ કરવા તે જ્ઞાનીઓનો રસ્તોજ નથી.

શ્રાવકની ભૂમિકા :-

શ્રવ્દા, વિવેક અને ક્રિયા આ ત્રણ અક્ષરો ઉપરથી શ્રાવક નામ પડે છે. તે આત્મશ્રવ્દા પોતાને છે ? હું પોતેજ આત્મા છું એ નિર્ણય તમને થાય છે ? પછી તમારામાં સત્ય અસત્યને સમજવાનો વિવેક આવેલો છે ? સાર અસારનો - નિત્ય અનિત્યનો દુઃખરૂપ કે સુખરૂપનો ભેદ સમજવાના - કે પારખવા સુધીના તમે વિચાર કરી શકો છો ? ત્યાર પછી સત્ય માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ અને અસત્ય દુઃખરૂપ માર્ગમાંથી નિવૃત્તિ (પાછાં હઠવા રૂપ) કરવાની ક્રિયા તમે કરી શકો છો ? જો આ તમારાથી બની શકતું હોય તો ખરેખર તમે આ માર્ગના પથિક થવાને લાયક બન્યા છો.

ધર્મ જ્ઞાન વિના હોઈ શકે નહિ, એટલે જ્ઞાનનો વિનય કરવો. મહાન પુરુષોએ તત્ત્વનો નિશ્ચય કરેલો હોય છે તે સ્વાનુભવપૂર્વક વસ્તુના કરેલા નિશ્ચયને શ્રુતિ-સિદ્ધાંત કે આગમ કહેવામાં આવે છે. સર્વ મહાન જ્ઞાની પુરુષોનો એકજ સિદ્ધાંત હોય છે અને તે એ છે કે, આ જડ ચૈતન્યમય જગત છે. તેમાં ચૈતન્યરૂપ આત્મા એ જ જ્ઞાતવ્ય એટલે જાણવા યોગ્ય છે અને પ્રાપ્ત્ય-પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પણ તે જ છે. જડ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેમાં કરાયેલી આસક્તિ તજવા યોગ્ય છે.

મહાસત્તા સામાન્ય અને વિશેષ સત્તા :-

વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્ય વિશેષ બે પ્રકારે છે. વસ્તુના અસ્તિત્વરૂપે એક જ

વસ્તુ છે. જેને મહાસત્તા સામાન્ય કહે છે. તે વસ્તુના અનેક ધર્મો તે વિશેષ છે. મહાસત્તા સામાન્યમાં બધા વિશેષોનો અંતરભાવ કરી દેવામાં આવે છે. ત્યારે 'અસ્તિ' સિવાય કંઈ ઉચ્ચાર, ઉચ્ચાર કરનાર કે ઉચ્ચાર કરવા લાયક વસ્તુ ત્રણે મહાસત્તા સામાન્યમાં સમાઈ જાય છે. આ ભેદ વિશેષોના છે.

જ્યારે આ મહાસત્તાસામાન્યમાંથી વિશેષ ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે વિકલ્પ ઊઠે છે કે "છે" અસ્તિ" એ વાત ખરી. પણ શું છે ? શેની હયાતિ છે ? આ વિકલ્પવાળો પ્રશ્ન તે મહાસત્તા સામાન્યના બે કક્કા કરી નાખે છે કે, જે છે તે એક ચૈતન્ય છે અને બીજું ચૈતન્યથી ઈતર જડ-માયા છે. આ વિશેષરૂપ અવાંતરસામાન્યમાંથી પાછો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે કે, આ ચૈતન્ય એકજ સ્વરૂપ છે કે વિવિધ ભેદોવાળું છે ? ત્યારે વળી તેના અવાંતરસામાન્ય તરફ નીચે ઊતરીને બોલાય છે, કે ચૈતન્ય બે પ્રકારનાં છે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. શુદ્ધ સિદ્ધદશાવાળા આત્મસ્વરૂપો અને અશુદ્ધ કર્મમળની ઉપાધિવાળા અથવા અજ્ઞાન દશાવાળા જીવો. તેમાંથી પાછા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતાં તેનાં અવાંતરસામાન્યો, પાછા તેનાં અવાંતરસામાન્યો, એમ કરતાં કરતાં છેવટે દરેક જીવો ગુદા ગુદા છે અનંત જીવો છે તેવા તદ્દન વિશેષ ઉપર અવાય છે.

શુદ્ધ જીવોમાં ભેદ નથી. અશુદ્ધ જીવોમાં દેહધારી જીવો ગણાય છે, તેના ઈંદ્રિયોની અપેક્ષાએ ગુદા ગુદા સામાન્ય ભેદો થાય છે. જેમકે પાંચ ઈંદ્રિયવાળા, ચાર ઈંદ્રિયવાળા, ત્રણ ઈંદ્રિયવાળા, બે ઈંદ્રિયવાળા અને એક ઈંદ્રિયવાળા જીવો.

જેમ ચૈતન્ય સંબંધી તેમ જડ સંબંધી સામાન્યનું વિશેષ કરીએ ત્યારે છેવટે દરેક અણુ-પરમાણુ અને અરૂપી અજીવના છેવટના પ્રદેશ સુધી પહોંચાય છે.

હવે આ વિશેષોને તે તે જાતિઓમાં સમાવેશ કરતા વિશેષનું સામાન્ય કરતાં કરતાં આગળ ચાલો. જે ક્રમે મહાસત્તાસામાન્યમાંથી નીચા ઊતર્યા હતા તે જ ઉત્ક્રમે (અવળી રીતે) હવે આગળ પાછા વધો. વિશેષોને પેટાસામાન્યમાં સમાવો. અને પેટાસામાન્યનો તેના ઉપરના સામાન્યમાં સમાવેશ કરો. એમ કરતાં કરતાં જડ અને ચૈતન્ય બે જાતિ રહેવા ઘો અને તેને પણ એક મહાસત્તામાં સમાવી ઘો. હવે પછી તપાસ કરો તમે ક્યાં છો ? એક 'અસ્તિ' છે. તેનીજ હયાતિ જણાશે અને તે 'છે' ની હયાતિને જાણનારા તમેજ રહેશો. આ ઠેકાણે જે 'છે' તે તમેજ છો. કારણ કે હવે 'અસ્તિ' 'છે' તે સિવાય એક પણ વિકલ્પ રહેતો નથી.

આમાં વિકલ્પ ઊઠે તો વિશેષજ થઈ જવાનો. વિકલ્પો સમાવવા માટે તો આ મહાસત્તાસામાન્યમાં આવ્યા છીએ એટલે પોતાને માટે અન્યારે પોતા સિવાય બીજુ કંઈ રહેતું નથી. આ સ્થિતિમાં જેમ વિશેષ વખત સ્થિરતા થાય તેમ, પ્રયત્ન રાખવો. આ સ્થિતિ તે સ્વરૂપ સ્થિતિ છે. 'છે' તે વિકલ્પનું પણ અભિમાન ભુલાઈ જવાય ત્યારે સ્વરૂપ સ્થિતિજ થઈ રહે છે. એમ મહાત્મા પુરુષોનો અનુભવ અને સિદ્ધાંત છે. આ ધ્રુવ સત્તામાં સ્થિરતા છે.

દરેક પદાર્થો ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવ આ ત્રણ સ્થિતિરૂપે છે, તે ત્રણમાંથી આ મહાસત્તા સામાન્યમાં ઉત્પત્તિ, વિનાશના પર્યાયને ગૌણ કરી ધ્રુવ સત્તા સામાન્યમાં સ્થિરતા કરવામાં આવી છે. પર્યાય ઉપર દ્રષ્ટિ આપતાં વિકલ્પો ઊઠે છે. મૂળ સ્વરૂપમાં વિકલ્પો નથી. સોનું એ મૂળ દ્રવ્ય છે, અલંકારો એ વિશેષ છે. વિશેષમાં વિવિધતાને લઈ સારું, નઠારું, હલકું, ભારે લાંબું, ટૂંકું વગેરે વિકલ્પો દેખાય છે તથાપિ તેનું મૂળ દ્રવ્ય જે ધ્રુવ સત્તારૂપ છે તેના સામું લક્ષ આપશો એટલે તે સંબંધી વિકલ્પને અવકાશ મળશે જ નહિ, કારણ સર્વ અલંકારોમાં સોનું જ છે તે સિવાય અન્ય જણાશે જ નહિ. આ રીતે ધ્રુવ સત્તામાં લક્ષ આપવાથી વિકલ્પો શાંત થઈ સ્વરૂપ સ્થિરતા થશે.

સોની પાસે અલંકારો વેચવા લઈ જાવ ત્યારે સોનીની નજર સોના પર હોય છે, અલંકારોના ઘાટ પર (પર્યાયપર) હોતી નથી. તેમ મહાપુરુષો કર્મજનિત અવસ્થાને લક્ષમાં લેતા નથી પણ મૂળ સ્વરૂપ પ્રત્યે લક્ષ કરે છે.

આમ કરવાથી દુનિયામાં ધર્મો, મત મતાંતરોનો લય તો થઈ જશે એટલું જ નહિ પણ તમારા મનમાં સંકલ્પવિકલ્પોનો પણ લય થઈ જશે, આ સ્થિતિમાં - આ મહાસત્તાના ધ્યાનમાં સંકલ્પવિકલ્પ વિનાની સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે. એક સ્થળે ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે,

“ધન્ય જીનોને ઉલટ ઉદધીકું એક બિંદુમેં ડાર્યા”

આ વિશેષરૂપ સમુદ્રને ઉલટાવીને સત્તા સામાન્યરૂપ એક બિંદુમાં જેઓ નાખી પરમ શાંતિ અનુભવે છે તેઓને ધન્ય છે.

સામાન્ય મહાસત્તાને નહિ જાણનાર, કેવળ પર્યાયનો આશ્રય કરનાર-કેવળ વ્યવહારને માનનાર, નિશ્ચયમાં ભૂલી જનારમાં આ સર્વ છે. જેની દ્રષ્ટિ મહાસત્તાસામાન્ય સુધી લંબાયેલી છે, તે જ્ઞાની પુરુષોને સ્વ-પર જેવું કંઈ લાગતું

મુક્તિબીજ

નથી. તેમનો સિદ્ધાંત, સ્વરૂપસ્થિત થાવું તે જ છે. ગમે તે રસ્તે પણ મૂળને પહોંચવું તે છે. જ્યારે જ્યારે દુનિયાની ઉપાધિઓ વિષય સ્વરૂપ ને પકડે છે, આત્મભાન ભુલાવી હર્ષ, શોક કરાવે છે. ત્યારે ત્યારે મહાત્માઓ આ મહાસામાન્યસત્તામાં તે સર્વને ગાળી નાખી પોતાને પણ તે મહાસત્તામાં લીન કરી દે છે એટલે તેને આ ઉપાધિઓ નડતી નથી અને પરમ શાંતિ અનુભવાય છે.

આત્મધ્યાનનો ક્રમ પણ કાંઈક આવોજ છે. આ મહાસત્તા સામાન્યમાં સર્વ જગતને ગાળી નાખવાની જેને ટેવ પડી ગઈ હોય છે, તેનો જેને અનુભવ થઈ રહેલો હોય છે, તે પરમ સુખી છે. રાગ દ્વેષો તેને હેરાન કરી શકતા નથી. તે મહાન પરમાનંદને ભોગવે છે, આ સર્વ શ્રુતાજ્ઞાન છે, તે મહાત્માઓના સિદ્ધાંત છે. તેનો વિનય કરવો. જ્ઞાન જ્ઞાની વિના રહેતું નથી. આધાર વિના આધિય હોય નહિ. ઉપચારથી પુસ્તકોમાં લખાયેલા જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અથવા તેને સ્થાપનાજ્ઞાન કહે છે. વાસ્તવમાં જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં રહેલું છે. ત્યાંથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉપદેશક બરોબર ન હોય તો ઉપદેશક બદલવો અને પોતાની તેટલી ઊંચી કોટી પ્રમાણે વર્તન કરવાની લાયકાત ન હોય તો શરૂઆત ટૂંકાથી કરવી. પોતાની યોગ્યતામાં વધારો થાય, તેવાં કારણો સદ્ગુરુ દ્વારા જાણી હાલ તુરત માટે સત્સંગમાં વધારો કરવો અને અખંડ જાપ ઈષ્ટદેવનું સ્મરણ કરવાનું ચાલુ રાખવું. આ બે નિમિત્તો દ્વારા પોતાની મલિન વાસના ઓછી થતાં, યોગ્યતામાં એકદમ સુધારો થશે.

પરમાત્માના માર્ગમાં ચઢવાને તૈયાર હો તો આગળ આવો. મહાત્માઓ તમને મદદ દેવા તૈયાર છે. તમે તમારો હાથ તેમના ચરણમાં મૂકવા કૃપણ ન થાઓ. કૃપણતા કષાય - વિષયમાં શોભે. જ્ઞાનીના ચરણમાં ઝૂકવા ઉત્સુક બનો. ઉદાર બનો. વિવેકી બનો. સમ્યગ્દર્શન તમને શોધી લેશે. તે તમારામાં સહજપણે પ્રગટ થશે.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત જાણવાયોગ્ય, આદરવા યોગ્ય અને ત્યાગવાયોગ્ય વિવિધ કારણો દર્શાવ્યાં છે, આ સમ્યગ્દર્શનમાં આત્માનું સારી રીતે દર્શન કરાવનાર છે. જેમ જેમ કષાયની મંદતા થતી જાય તેમ તેમ આત્મા ઉજળવલ થાય છે. આવી અમુક હદે ઉજળવળતા થવી તેને સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

૬

ધર્મની મહત્વની સમજ

(પૂ. શ્રી માનેદવગણિજી રચિત ધર્મસંગ્રહ ગ્રંથના પૂ. આચાર્ય શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીના વિવેચનમાંથી ઉધ્ધૃત)

જિનેશ્વરદેવનાં આગમવચનોને અનુસરતું જે અનુષ્ઠાન તે 'ધર્મ'

તે ધર્મ અનુષ્ઠાનની વિશેષતા :-

- (૧) સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ;
- (૨) ગુણાધિક આત્માઓ પ્રત્યે ભક્તિરાગરૂપ પ્રમોદ;
- (૩) દુઃખી જીવો પ્રત્યે કરુણા;
- (૪) જેને સુધારી શકાય તેમ ન હોય તેના પ્રત્યે માધ્યસ્થભાવ; ઉપેક્ષાભાવવાળું અંતઃકરુણ-હૃદય. જે બાહ્ય અનુષ્ઠાન આવા ભાવપૂર્વકનું હોય તે ધર્મ કહેવાય. મૂળ વિના વૃક્ષ ન હોય તેમ મૈત્ર્યાદિ ભાવો રૂપ મૂળ વિના ધર્મરૂપી વૃક્ષ ન જ હોય. તો પછી મોક્ષફળ તો ક્યાંથી જ મળે ?

ધાર્યતિ ધર્મ :-

નોંધ : સંસારસાગરમાં દુઃખથી પીડાતા જીવને અથવા પડતા જીવને જે ધારણ કરે છે તે ધર્મ છે, પણ ધર્મ જીવને ધારણ ક્યારે કરે ? જીવને તે ધર્મ પ્રત્યે સદ્ભાવ હોય અને તેણે ધર્મને હૈયે ધારણ કર્યો હોય તો ધર્મ સ્વયં જીવને ધારણ કરી લે છે. તે અંતે સંસારસાગરથી પાર ઉતારે છે.

ધર્મનાં ચાર અંગો :- શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ક્રિયા, ધ્યાન.

શ્રદ્ધા વિના એટલે કોઈ પણ એક સાચા વિષયની જાણસા થયા વિના સાચું જ્ઞાન થતું નથી, સાચું જ્ઞાન થયા વિના વર્તન સુધરતું નથી અને વર્તન સુધર્યા વિના શુભ ધ્યાન સંભવતું નથી. શુભ ધ્યાન માટે શુદ્ધ વર્તનની જરૂર છે, શુદ્ધ વર્તન માટે જ્ઞાનની જરૂર છે અને જ્ઞાનને માટે શુદ્ધ શ્રદ્ધાની જરૂર છે. શ્રદ્ધા વિનાનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, જ્ઞાન વિનાનું ચારિત્ર કાયકષ્ટ છે અને ચારિત્ર વિનાનું ધ્યાન દુર્ધ્યાન છે, દુર્ધ્યાનનું પરિણામ દુર્ગતિ છે.

મુક્તિબીજ

દુર્ગતિથી ભીડ અને સદ્ગતિના કામી આત્માઓને જેટલી જરૂર શુભ ધ્યાનની છે, તેટલી જ જરૂર ધ્યાનને સુધારનાર સદ્વર્તનની, વર્તનને સુધારનાર સદ્જ્ઞાનની અને સદ્જ્ઞાનને પેદા કરનાર સત્શ્રદ્ધાની છે.

શ્રી જૈનશાસનની આરાધના એટલે સત્શ્રદ્ધા, સત્જ્ઞાન, સદ્વર્તન અને સદ્ધ્યાન તથા એ ચારને ધારણ કરનારા સત્પુરુષોની આરાધના છે. એ ચારેયમાંથી ચારેયને ધારણ કર્યા વગર કોઈ એકની પણ અવગણના, એ જૈનશાસનની અવગણના છે. એ ચારેયની અને એ ચારેયને ધારણ કરનારા સત્પુરુષોની આરાધના, એ શ્રી જૈનશાસનની સાચી આરાધના છે. એકલું જ્ઞાન, એકલું ધ્યાન, એકલી શ્રદ્ધા, કે એકલું ચારિત્ર મુક્તિને આપી શકતું નથી. મુક્તિનો માર્ગ એટલે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન, ક્રિયા અને ધ્યાન, એ ચારેયનો સુમેળ અને એ ચારેયની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ છે.

અહીં શ્રદ્ધા શબ્દ શ્રદ્દેય, શ્રદ્ધાવાન અને શ્રદ્ધાદિનાં હેતુ, એ ત્રણેયનો સૂચક છે. એ રીતે જ્ઞાન શબ્દ જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાનનાં સાધન, એ ત્રિપુટીને જણાવનારો છે. ક્રિયા શબ્દ ક્રિયા, ક્રિયાવાન અને ક્રિયાનાં સાધનોને જણાવનારો છે. એ ચારેયની શુદ્ધિ એટલે અનુક્રમે શ્રદ્દેય, શ્રદ્ધાવાન અને શ્રદ્ધાનાં હેતુઓ; જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાનનાં સાધનો; ક્રિયા, ક્રિયાવાન અને ક્રિયાના હેતુઓ તથા ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાનનાં સાધનોની શુદ્ધિ તે ધર્મ.

શ્રી જૈનશાસનમાં શ્રદ્દેય તરીકે વીતરાગ, તેઓના માર્ગે ચાલનારા નિર્ગ્રંથ અને તેઓએ બતાવેલો અનુપમ શ્રુત અને ચારિત્રધર્મ છે.

વીતરાગ :-

વીતરાગ તે છે, કે જેઓએ રાગાદિ દોષો પર સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હોય, જે રાગાદિ દોષોએ ત્રણેય જગત ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, તેના ઉપર પણ જે ઓએ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેઓ ત્રણેય જગતના વિજેતા ગણાય છે. દોષો ઉપરના એ વિજયનું નામ જ વીતરાગતા છે. વીતરાગતા ઉપરની શ્રદ્ધા એટલે દોષોના વિજય ઉપરની શ્રદ્ધા અર્થાત્ જગતમાં જેમ દોષો છે, તેમ તે દોષો ઉપર વિજય મેળવનારાઓ પણ છે એવી અખંડ ખાત્રી.

એ શ્રદ્ધા દોષોના વિજેતાઓ ઉપર ભક્તિરાગ ઉત્પન્ન કરે છે. દોષોના વિજેતાઓ ઉપરનો આ ભક્તિરાગ એક પ્રકારનો વેધક રસ છે. વેધક જેમ ત્રાંબાને

મુક્તિબીજ

પણ સુવર્ણ બનાવવાની તાકાત ધરાવે છે, તેમ દોષોના વિજેતાઓ ઉપરનો ભક્તિરાગ જીવરૂપી તામ્રને -શુદ્ધ કાંચન-સમાન-સર્વ દોષરહિત અને સર્વગુણસહિત- શિવસ્વરૂપ બનાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. દોષરહિતતા અને ગુણસહિતતા સમવ્યાપ છે. જેમ અંધકારનો નાશ અને પ્રકાશનો ઉદ્દગમ એકસાથે જ થાય છે, તેમ દોષોનો વિજય અને ગુણોનો પ્રકર્ષ સમકાળે જ ઉદય પામે છે.

વીતરાગ એ દોષોના વિજેતા છે, માટે જ ગુણોના પ્રકર્ષવાળા છે. એ રીતે વીતરાગ ઉપરની શ્રદ્ધામાં જેમ દોષોના વિજયની ઉપરની શ્રદ્ધા વ્યક્ત થાય છે, તેમ ગુણોના પ્રકર્ષની શ્રદ્ધા પણ અભિવ્યક્ત થાય છે. એ ઉભય ઉપરની શ્રદ્ધાથી જાગેલો ભક્તિરાગ જ્યારે તેના પ્રકર્ષપણાને પામે છે, ત્યારે આત્મા એક ક્ષણવારમાં વીતરાગસમ બની જાય છે.

નિર્ગ્રંથ :-

શ્રી જૈનશાસનમાં શ્રદ્ધેય તરીકે પ્રથમ ક્રમે જેમ વીતરાગ છે, તેમ બીજે ક્રમે નિર્ગ્રંથ છે. નિર્ગ્રંથ એટલે વીતરાગ નહિ, છતાં વીતરાગ બનવાને સતત પ્રયત્નશીલ. ગ્રંથ એટલે ગાંઠ અથવા પરિગ્રહ. પરિગ્રહ શબ્દ મૂર્છાના પર્યાય તરીકે ઓળખાય છે. આત્મા અને તેના ગુણો સિવાય જગતના કોઈપણ પદાર્થ ઉપર-મૂર્છાના અત્યંત કારણભૂત સ્વશરીર ઉપર પણ મમત્વ તે રાગભાવ ધારણ કરવો નહીં, એ નિર્ગ્રંથતાની ટોચ છે. આત્મા અને તેના ગુણો ઉપરનો રાગ એ મૂર્છા કે મમત્વસ્વરૂપ નથી, કિન્તુ સ્વભાવોન્મુખતારૂપ છે, તેથી તે દોષરૂપ નહીં પણ ગુણરૂપ છે. નિર્ગ્રંથતા ઉપરની શ્રદ્ધા, એ વીતરાગભાવ ઉપરની શ્રદ્ધાનો જ એક ફળગો છે.

વીતરાગ દોષરહિત છે, તો નિર્ગ્રંથ દોષસહિત હોવા છતાં દોષરહિત થવાને પ્રયત્નશીલ છે. દોષના અભાવમાં દોષરહિત બની રહેવું, એ સહજ છે. દોષની હયાતિમાં દોષને આધીન ન થવું એ સહજ નથી, કિન્તુ પરાક્રમસાધ્ય છે. દોષોના હલ્લાની સામે અડગ રહેવું અને દોષોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવા માટે સતત મર્યા રહેવું, એ જેનું સાધ્ય છે, તે નિર્ગ્રંથતા વીતરાગતાની સગી બહેન છે - સખી છે. એવી નિર્ગ્રંથતાને વરેલા મહાપુરુષો પ્રત્યે શ્રદ્ધા તે વીતરાગતાની ભક્તિનું જ એક પ્રતીક છે. વીતરાગ ઉપરનો ભક્તિભાવ એ જેમ દોષોનો દાહક અને ગુણોનો ઉત્તેજક છે, તેમ નિર્ગ્રંથ ઉપરનો ભક્તિભાવ પણ દોષદાહક અને ગુણોત્તેજક છે.

મુક્તિબીજ

શ્રુત ધર્મ-ચારિત્રધર્મ :-

શ્રી જૈનશાસનમાં શ્રદ્ધેય તરીકે પહેલો ક્રમ વીતરાગનો અને બીજો ક્રમ નિર્ગ્રંથનો છે, તેમ ત્રીજો ક્રમ વીતરાગે કહેલા અને નિર્ગ્રંથ પાળેલા શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મનો આવે છે.

શ્રુતધર્મની શ્રદ્ધા એટલે વીતરાગના વચનરૂપ શાસ્ત્રે બતાવેલા પદાર્થો અને તત્ત્વો ઉપરનો વિશ્વાસ. જીવાદિ દ્રવ્યો અને મોક્ષાદિક તત્ત્વોનું નિરૂપણ શાસ્ત્રોમાં જે રીતે કર્યું છે, તે તેમજ છે એવી અખંડ પ્રતીતિ એ પ્રતીતિના યોગે જગતનો સ્વભાવ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ જેવું છે, તેવું જાણવાની અને સમજવાની તક મળે છે, અને તેના ફળસ્વરૂપ ચારિત્રધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ચારિત્ર-ધર્મ તેને કહેવાય છે કે જેમાં બીજાની પીડાનો પરિહાર હોય. જ્યાં સુધી જીવ બીજાને પીડા કરનારી પ્રવૃત્તિઓથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સર્વાંશે કે અમુક અંશે પણ મુક્ત થતો નથી, ત્યાં સુધી તે નિમિત્તે થતો કર્મબંધ અટકી શકતો નથી, અને જ્યાં સુધી કર્મ બંધ અટકતો નથી, ત્યાં સુધી તેના ફળસ્વરૂપ જન્મ-મરણ અને તજજનિત પીડાઓ અટકી શકતી નથી. સ્વપીડાનું ઉત્પત્તિસ્થાન જાણે કે અજાણે પરપીડામાં નિમિત્ત થવાનું છે. એ નિમિત્ત જ્યાં સુધી મનથી, વચનથી કે કાયાથી લેશ પણ થતું હોય ત્યાં સુધી તન્નિમિત્તક કર્મબંધ ચાલુ રહે છે. એનાથી છૂટવાનો ઉપાય એક જ છે અને તે હિંસાદિ પાપસ્થાનોથી નિવૃત્ત થવું તે છે. પર-પીડા એ પાપ છે અને પર-ઉપકાર એ પુણ્ય છે એ નિર્વિવાદ છે. પોતાને જો કોઈ પીડા આપે, તો તે પાપી છે-એમ માનનારો બીજાને પીડા આપતી વખતે પોતે પાપ કરનારો નથી એમ કઈ રીતે કહી શકે ? પોતાના ઉપર જો કોઈ ઉપકાર કરે, તો તે પુણ્યનું કામ કરે છે-એમ જો લાગે છે, તો તે નિયમ પોતાને માટે સાચો છે અને બીજાને માટે સાચો નથી, એમ કોણ કહી શકે ? વિશ્વના અવિચલ નિયમો અકાટ્ય હોય છે. કાંટામાંથી કાંટા ઊગે છે અને અનાજમાંથી અનાજ ઊગે છે. એ નિયમના અનુસારે જ પીડામાંથી પીડા અને ઉપકારમાંથી ઉપકાર ફલિત થાય છે.

શ્રદ્ધાવાનની આત્માદિની શુદ્ધિ :-

શ્રદ્ધા એક ગુણ છે. ગુણ ગુણી વિના રહી શકતો નથી. શ્રદ્ધારૂપી ગુણને ધારણ કરનારો ગુણી 'આત્મા' છે. એ આત્માની શુદ્ધિ એટલે તેના સ્વરૂપની

મુક્તિબીજ

શુદ્ધિ. આત્માનું સ્વરૂપ તેવું માનવું જોઈએ, કે જેથી તેનામાં બંધ-મોક્ષ, પુણ્ય-પાપ, સુખ-દુઃખ વગેરે (ભાવો) ઘટે. જો આત્માને એકાન્ત નિત્ય માનવામાં આવે કે એકાન્ત ક્ષણિક માનવામાં આવે, એકાન્ત શુદ્ધ કે એકાન્ત અશુદ્ધ માનવામાં આવે, શરીરદિથી એકાન્ત ભિન્ન કે એકાન્ત અભિન્ન માનવામાં આવે, તો કેવળ શ્રદ્ધા જ નહિ, કિન્તુ બીજા કોઈ પણ ગુણની, પુણ્ય-પાપની, સુખ-દુઃખની, કે બંધ-મોક્ષની વાત ઘટી શકતી નથી. શ્રદ્ધા, જ્ઞાન આદિ ગુણો કે સુખ-દુઃખ આદિ અવસ્થાઓ આત્મામાં તો જ ઘટી શકે છે, કે જો તે કથંચિત્ નિત્યા-નિત્ય, કથંચિત્ શુદ્ધાશુદ્ધ કે કથંચિત્ શરીરદિથી ભિન્નાભિન્ન સ્વરૂપવાળો હોય.

દ્રવ્યથી નિત્ય છતાં પર્યાયથી અનિત્ય, મોક્ષમાં શુદ્ધ છતાં સંસારમાં અશુદ્ધ, નિશ્ચયથી ભિન્ન છતાં વ્યવહારથી અભિન્ન, ઈત્યાદિ પ્રકારનો જો આત્માને ન માનવામાં આવે, તો શ્રદ્ધાદિ ગુણોની કે બંધ-મોક્ષ આદિ અવસ્થાઓની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિનો વિચાર નિરર્થક બને અને એ વિચારોને દર્શાવનારાં શાસ્ત્રો પણ કલ્પિત ઠરે.

શ્રી જૈનશાસનમાં આત્માદિ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જે રીતે નિત્યાનિત્યાત્મક આદિ રૂપે બતાવેલું છે, તે રીતે જો માનવામાં આવે, તો જ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ શ્રદ્ધેય ઠરે. શ્રદ્ધેય પદાર્થોની અને શ્રદ્ધાવાન આત્માની શુદ્ધિની સાથે શ્રી જૈનશાસનમાં શ્રદ્ધા આદિ ગુણોને પ્રગટ કરનારાં સાધનોની પણ શુદ્ધિ બતાવેલી છે.

શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાનાં સાધનો શ્રી જૈનશાસનમાં બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે. 'તન્નિસર્ગાદ્ધિગમાષ્ટા' અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ નિસર્ગથી અને અધિગમથી કહી છે. નિસર્ગ એટલે આત્મા સિવાય બીજા કોઈ પણ સાધનની જરૂર ન રહે.

અધિગમ એટલે આત્મા ઉપરાંત ગુરુઉપદેશાદિ બીજાં સાધનોની આવશ્યકતા રહે. એકલા નિસર્ગથી કે એકલા અધિગમથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માનવામાં પ્રત્યક્ષ બાધ છે. વિશિષ્ટ સંસ્કારી આત્માને પૂર્વજન્મોના શુભ અભ્યાસથી આ જન્મમાં બાહ્ય નિમિત્ત વિના પણ શ્રદ્ધાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કોઈ જીવને ઉપદેશાદિ મળ્યા પછી જ થઈ શકે છે, માટે એ બંને પ્રકારોને માનવા એ શ્રદ્ધાના સાધનોની શુદ્ધિ છે.

ધર્મસંગ્રહ નામનો આ ગ્રંથ અપેક્ષા સ્યાદ્વાદનો દરિયો છે. સ્યાદ્વાદી એવા મહોપાધ્યાય શ્રી માનવિજયજી એના કર્તા છે અને મહાસ્યાદ્વાદી એવા મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી એના સંશોધનકર્તા અને ટીપ્પણકાર છે. એ કારણે એમાં ધર્મના પ્રત્યેક અંગનો સંગ્રહ થવા ઉપરાંત પ્રત્યેક અંગના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યનો પૂર્ણતયા વિવેક કરવામાં આવ્યો છે. કઈ ભૂમિકાવાળા જીવ માટે કયો અને કેટલો ધર્મ કેવી રીતે મોક્ષનો હેતુ બને છે તથા પોતપોતાના સ્થાને ધર્મના પ્રત્યેક અંગ કેટલું મહત્ત્વ ધરાવે છે, તેનું સુસ્પષ્ટ વિવેચન આ ગ્રંથમાં મળી રહે છે.

ધર્મનું મૂળ સ્વરૂપ સમજાવ્યા પછી હવે તે ધર્મ ધારણ કરનારની ભૂમિકા અને વિશેષતા જણાવે છે. ભગવાન શ્રી મહાવૈરિ શ્રમણધર્મની સ્થાપના કરી છે અને શ્રાવકને - ગૃહસ્થને ઉચિત ધર્મના આચારો દર્શાવ્યા છે. તેને વિષે ગ્રંથકાર જણાવે છે કે ગૃહસ્થધર્મના સામાન્ય અને વિશેષ બે પ્રકારો છે. તેમાં પ્રથમ સામાન્યધર્મ જણાવે છે.

ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ

ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ નિશ્ચયનયે વ્યવહારધર્મ છે, પરંતુ જે વ્યવહારધર્મમાં લક્ષ્ય પરમાર્થનું છે તે વ્યવહારધર્મ ગૃહસ્થને પાત્ર થવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

આ સામાન્ય ધર્મમાં વિવાહ, કુળાચાર, પુરુષાર્થ જેવા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં મુખ્ય આશય તો શ્રાવકને સાધક માટેની પાત્રતા માટે કેટલાક બાહ્ય નિમિત્તો પણ સહાયક બનતા હોય અને તેથી આચાર્યશ્રીએ તે હકીકતને લક્ષ્યમાં રાખી તેવા પ્રકારોનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. મૂળ ગ્રંથોમાં આવાં વિધાન ન હોય તો પણ દેશ કાળને અનુરૂપ કેટલાક જરૂરી આચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

માર્ગાનુસારિતાના પાંત્રીસ ગુણો.

૧ ન્યાયસંપન્ન વૈભવ :-

ધનપ્રાપ્તિ માટે ગૃહસ્થને સ્વામીદ્રોહ, મિત્રદ્રોહ, વિશ્વાસ-ઘાત, પ્રપંચ, ચોરી, જુગાર અથવા અત્યંત હિંસાયુક્ત વ્યાપારો વગેરેથી રહિત, પાપાચાર કર્યા વગર ઉદ્યમ કરવો ઉચિત છે.

મુક્તિબીજ

ન્યાયોપાર્જિત ધન દ્વારા કરેલા દાનાદિ પણ સ્વ-પરહિતનું કારણ બને છે. એવું ધન ગૃહસ્થજીવનમાં મુખ્ય સાધન હોવાથી તેને ન્યાય સંપન્નરૂપ પ્રથમ ગુણ કહ્યો છે.

ગૃહસ્થને ધન વગર આજીવિકાની વિષમતાથી સઘળી ધર્મપ્રવૃત્તિ કથયિત્ અટકી પડે તો ગૃહસ્થજીવન પણ અધર્મરૂપ બની જાય, માટે ગૃહસ્થ ભલે અર્થપુરુષાર્થ કરે પણ ન્યાયથી કરે જેને તેમ કરવામાં અનિચ્છા થાય તેણે સાધુધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ.

૨. વિવાહકર્મ :-

એક પુરુષથી ચાલેલો વંશ તે ગોત્ર કહેવાય. ગોત્ર એક હોય કે ભિન્ન હોય પણ કુળાચારથી શીલથી સમાન હોય સુ-સંસ્કારી હોય ત્યાં વિવાહસંબંધ જોડવો, જેથી કુંટુંબમાં સંપ અને સુખ જળવાય. સંતાનો સુસંસ્કારી પેદા થાય.

૩. શિષ્ટાચાર પ્રશંસા :-

શિષ્ટ પુરુષોના આચારો તેમની શિષ્ટતા પ્રગટ કરે છે. તે લોક અપવાદના ભયવાળો, પરોપકારવૃત્તિવાળો, કૃતજ્ઞતાવાળો હોય છે. ગુણપ્રશંસક, આપત્તિમાં ધીરજ, સંપત્તિમાં નમ્રતા, હિત અને મિષ્ટભાષી, સત્કાર્યમાં તત્પર, કુળાચારને પાળનારો, વ્યસનન્યાગી સર્વત્ર ઔચિત્યનું પાલન કરવાવાળો હોય છે.

આવા ગુણસંપન્ન શિષ્ટજનોની સઉલ્લાસ પ્રશંસા કરવી, જેથી આપણામાં તે ગુણો ધારણ થાય છે.

૪. અંતરંગ છ શત્રુઓનો ત્યાગ :-

કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ, હર્ષ આ અંતરંગ શત્રુઓનો નાશ કરવો.

* કામ:- અન્ય સ્ત્રી - પુરુષની વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરી સ્વદારા સંતોષી થવું. બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરવું.

* ક્રોધ:- અન્યને પીડાકારી કઠોરતાપૂર્વક બોલવું કે આક્રોશ કરવો, આવા દોષથી દૂર રહેવું.

* લોભ:- અન્યની પાસેથી ધન મેળવવાની તૃષ્ણા રાખવી તે દોષ છે.

* માન:- અહંકાર કરવો, અન્યને હલકા માનવા તે અંગત શત્રુ છે.

* મદ:- જાતિ, કુળ, રૂપ, ધન, વિદ્વતા, તપ, ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન વગેરેનો ગર્વ ત્યજી દેવો.

મુક્તિબીજ

* ઉર્ષ:- અન્યને દુઃખી કરીને ખુશ થવું. જુગાર રમવા, શિકાર કરવા કે દુરાચાર કરીને ખુશ થવું, તેવા દોષનો ત્યાગ કરવો.

૫. ઈન્દ્રિયજય કરવો

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દાદિ પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિવિધ વષયોનો જય કરવો. તે પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો. ઈન્દ્રિયોનો અસંયમ આપત્તિનો માર્ગ છે. ઈન્દ્રિયોના વિષયો પર સંયમ મેળવવો તે સુખનો માર્ગ છે. અથવા તેનો સદ્ઉપયોગ કરવો.

૬. વિધ્નવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો:-

રાજ્યનો, લશ્કરનો, દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ કે રોગવાળા સ્થાનોનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે તેવાં સ્થાનોમાં ધર્મ, અર્થના કાર્યો પણ ઉપાધિરહિત થઈ શકતા નથી.

૭. ગૃહસ્થના ધરનું સ્થાન કેવું હોય :-

સદાચારી પડોશવાળા સ્થાન પસંદ કરવાં. જ્યાં ધર્મનાં સ્થાન હોય તેવા સ્થાને ધર રાખવું. ચોર લૂંટારાનો ભય હોય કે ઘણાં ઉપદ્રવ થતા હોય ત્યાં વસવું નહિ. ધરને ઘણાં બારીબારણાં રાખવા નહિ જેથી ધર્મારાધના નિશ્ચિંતપણે થઈ શકે.

૮. પાપભીરુ થવું :-

પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈપણ પ્રકારના પાપથી પાછા પડવું. દુઃખના ભય કરતાં પાપનો ભય વિશેષ રાખવો. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, વ્યસન અત્યંત પાપમૂલક હોવાથી તેનાથી સદા દૂર રહેવું.

૯. દેશના માન્ય આચારોનું પાલન કરવું :-

જે દેશ કે સમાજમાં વસતા હોઈએ તેના માન્ય આચારનું પાલન કરવાથી હિત સચવાય છે. કાયદા કે આચારોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી નિંદાને પાત્ર થવાય છે અથવા ચિંતા સેવવી પડે છે.

૧૦. કોઈનો અવર્ણવાદ કે નિંદા ન કરવી :-

ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ કોઈનો પણ દોષ જાહેર ન કરવો, નિંદા ન કરવી. અન્યની નિંદા જેવું પાપ નથી. સવિશેષ રાજા, મંત્રી, વડીલો કે માનનીય જનોની નિંદા ન કરવી, જેનાથી વિધ્નો ઊભા થાય છે.

૧૧. આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરવું :-

સદાચારી ગૃહસ્થનો આચાર એવો હોય કે આવકના ચાર ભાગ કરે. તેમાંથી એકભાગ રક્ષિત રાખે,

બીજો ભાગ વ્યાપારમાં રોકે,

ત્રીજો ભાગ કુટુંબ નિર્વાહમાં વાપરે,

ચોથો ભાગ ધર્મકાર્યમાં વાપરે.

ઉત્તમ ગૃહસ્થ આવકનો અડધો ભાગ કુટુંબ નિર્વાહમાં અને અડધો ભાગ ધર્મકાર્યમાં વાપરે.

આવકનો વિચાર કર્યા વગર ખર્ચ કરનારને ભવિષ્યમાં આપત્તિ ઘેરી લે છે.

૧૨. પોતાના મોભા પ્રમાણે વેશાદિ રાખવા :-

પોતાની સંપત્તિ, વય, કમાણી, અવસ્થા વગેરે પોતાના ગામ અને વ્યવહાર અનુસાર વેશ, વસ્ત્ર, અલંકારની સજાવટ કરવી.

સંપત્તિ છતાં કૃપણતા રાખે તો પોતે સુખ પામતો નથી અને દાનાદિ જેવાં સુકૃત્યો કરી શકતો નથી.

સુઘડ વેશભૂષાથી જનસમૂહ પણ આનંદ પામે છે.

૧૩. માતાપિતાની સેવા કરવી :-

માતાપિતાને વંદન કરવું. તેમને ધર્મકાર્યોમાં સહાયક થવું. તેમની દરેક પ્રકારે સેવા કરવી. વિનય સાચવવો. તેમની જરૂરિયાત પૂરી પાડવી. ઉપકારની દૃષ્ટિએ પિતા કરતા માતાનું સ્થાન વિશેષ છે. ગૃહસ્થ દશામાં પુત્રને માટે માતાપિતાની સેવા ઉત્તમ કાર્ય છે.

૧૪. સદાચારીનો સંગ કરવો :-

આલોક પરલોકમાં હિતકારી સુંદર આચાર સેવનારા સદાચારી મિત્રોનો સંગ કરવો. વાસ્તવમાં આત્મસુખ અસંગમાં રહેવું તે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી સંગમાં રહેવું પડે ત્યાં સુધી સદાચારીના સંગમાં રહેવું. સત્પુરુષના સંગમાં રહેવાથી આત્મા બંધનમુક્ત થઈ સ્વરૂપમાં તૃપ્ત થઈ શકે છે.

૧૫. કૃતજ્ઞતા :-

ઉપકારીનો ઉપકાર ક્યારે પણ ભૂલવો નહિ. સવિશેષ તો તેનો બદલો

મુક્તિબીજ

વાળી દેવો. સત્પુરુષોની પ્રણાલિ એ છે કે તેઓ ઉપકારને વિસરતા નથી જીવનમાં નાના મોટા સૌ ઉપકારીની સ્મૃતિ તેમને આનંદ આપે છે.

૧૬. અજીર્ણ થાય ત્યારે ભોજનનો ત્યાગ કરવો :-

અજીર્ણ હોય ત્યારે ભોજન કરવાથી રોગની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેથી ધર્મારાધનામાં સ્થિરતા ટકતી નથી. વળી પહેલાનો ખોરાક પચે પછી આહાર લેવો ઉત્તમ છે.

૧૭. પ્રકૃતિ અનુસાર ભોજન લેવું :-

વૈજ્ય સમયે સ્વાદને વશ થયા વગર હિતકર અને પથ્ય ભોજન કરવું. શુધારહિત લીધેલું (અન્ન) અમૃત પણ ઝેર સમાન છે, વળી પોતાની પ્રકૃતિને હિતકર ભોજન લેવું. અત્યંત અલ્પ કે અધિક ભોજન કરવું નહિ, જેથી આકુળતા રહિત ધર્મઆરાધન થઈ શકે.

૧૮. જ્ઞાનવૃદ્ધ, સાધુ સાધવી ગુરુજનોનું આદરમાન કરવું :-

જેઓને હિતાહિતનો ખ્યાલ છે તેવા જ્ઞાનવૃદ્ધ હોય, સાધુ, સાધવી વ્રતધારી સૌનું ઔષધાદિથી બહુમાન કરવું. સેવા કરવી. તેમનો વિનયપૂર્વક ઉપદેશ સાંભળવો, જેથી આપણને આત્મલાભ થાય છે.

૧૯. નિંદનીય કાર્યનો ત્યાગ કરવો :-

સાધુજનમાં કે દેશાચારમાં જે કાર્યો નિંદનીય હોય તે કરવાં નહિ. વ્યસન, પરસ્ત્રી-પુરુષગમન, અનીતિમય વ્યાપાર, આદિ કાર્યો નિંદનીય છે. ગૃહસ્થ ને કુલશીલ બંનેની ઉત્તમતા જરૂરી છે. સદાચાર વગરની સંપત્તિ આદિનું મૂલ્ય અંકાતું નથી.

૨૦. કુટુંબાદિકનું પોષણ કરવું :-

પોતાને આશ્રયે રહેલા માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, બંધુ કે અનુચર સૌનો સારી રીતે નિર્વાહ કરવો. પોતે ગમે તેવું દુઃખ ભોગવે, નોકરી કે ચાકરી કરીને પણ પોતાના આશ્રિતોનું પોષણ કરવું.

૨૧. દીર્ઘદ્રષ્ટિ :-

ગૃહસ્થ દરેક કાર્યના પ્રારંભમાં પરિણામનો પણ વિચાર કરે. વગર વિચાર્યે કરેલા કાર્યથી વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાય છે.

મુક્તિબીજ

૨૨. ધર્મકથાનું સારી રીતે શ્રવણ કરવું :-

ઉપયોગપૂર્વક ધર્મકથાનું શ્રવણ કરવાથી ચિત્ત શાંત થાય છે. તાપ ઉતાપ શમે છે. વ્યાકૂળતા ઘટે છે. સૂઝશક્તિ વધે છે. બુદ્ધિ વિશેષ ગુણગ્રાહી બને છે.

૨૩. દયા :-

દુઃખી પ્રાણીઓને દુઃખથી બચાવ્યાની પરોપકારવૃત્તિ રાખવી સાધક દયાશીલ હોવાથી સુચત્ના રાખે છે, તેની આરાધનામાં દયા જીવરક્ષા મુખ્ય હોય છે. દયા ધર્મનું મૂળ હોવાથી તે ક્ષમાદિ તાત્ત્વિક ધર્મની સાધના કરી શકે છે.

૨૪. બુદ્ધિના આ ગુણો કેળવવા :-

૧. શુશ્રુષા = ધર્મ - તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા.

૨. શ્રવણ = તત્ત્વને સાંભળવું.

૩. ગ્રહણ = શ્રવણ કરેલા તત્ત્વને ઉપયોગપૂર્વક ગ્રહણ કરવું.

૪. ધારણ = ગ્રહણ કરેલા તત્ત્વને ધારણ કરી રાખવું.

૫. ઉહ = વિચારણા. ધારણા કરેલા તત્ત્વને વારંવાર વિચારણામાં લેવા અથવા સામાન્ય જ્ઞાન.

૬. અપોહ = ગુણ પર્યાયપૂર્વકનું જ્ઞાન: વિરુદ્ધ વચનોને છોડી દેવાં.

૭. અર્થવિજ્ઞાન = ભ્રમ, સંશય કે વિપર્યાય વગરનું યથાર્થજ્ઞાન.

૮. તત્ત્વજ્ઞાન = સંશયોદિ દોષરહિત નિશ્ચિત જ્ઞાન. બુદ્ધિના આ આઠ ગુણવાળાનું અકલ્યાણ થતું નથી.

૨૫. ગુણવાનનો પક્ષ કરવો :-

સ્વ-પર કલ્યાણકારક, આત્મસાધક, સજ્જન જેવા ગુણવાનોને બોલાવ્યા પહેલા પોતે વિનયથી બોલાવવા, સામે જવું. તેમના ગુણોની પ્રશંસા કરવી, તેમને યોગ્ય સમયે સહાય કરવી. ગુણોનો પક્ષપાતી સ્વયં ગુણવાન બને છે.

૨૬. અદુરાગ્રહી બનવું.

અન્યનો પરભવ કરવા ન્યાય વિરુદ્ધ કાર્ય કરવું તે દુરાગ્રહ છે. દુરાગ્રહી મનુષ્ય સ્વયં હલકો હોય છે. તે દુરાગ્રહથી દુષ્ટ કાર્ય કરીને પોતાની શક્તિનો હાસ કરે છે. સદાને માટે દુરાગ્રહ ત્યજવો તે ઉત્તમ માર્ગ છે.

૨૭. વિશેષજ્ઞ :-

પદાર્થના લક્ષણોનો સારા-નરસો તફાવત સમજવો, કરણીય કે અકરણીય કાર્યોનો વિચાર કરવો. સ્વ-પરમાં રહેલા દોષ અને ગુણોનું અંતર જાણવું, તેને વિશેષજ્ઞ કહે છે. જેનામાં આવું ભેદવિજ્ઞાન નથી તેનું ચારિત્ર પણ પશુતુલ્ય હોય છે. માટે હંમેશાં પોતાના શુદ્ધ ચારિત્રનો વિચાર કરવો.

૨૮. ઔચિત્ય જાળવીને અતિથિની સેવા કરવી :-

સત્ પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા તથા ઉત્તમ વર્તનવાળા મહાત્માને અતિથિ કહેવાય છે. તેઓની સેવા માટે તિથિ કે અતિથિ સર્વ દિવસો સમાન ગણી સેવા કરવી ઔચિત્ય છોડીને સઘળાને સરખા ગણવા તે વાસ્તવિક સેવા નથી. માટે ઔચિત્ય સાચવીને સેવા કરવી.

૨૯. ધર્મ, અર્થ અને કામ પરસ્પર સુમેળથી સાધવા :-

ધર્મ જેનાથી સ્વર્ગાદિના સુખો મળે. વાસ્તવમાં તો મોક્ષનું સુખ મળે તે ધર્મ છે.

અર્થ, ગૃહસ્થને નિભાવના સર્વકાર્યો માટેની આવશ્યકતા માટે અર્થ જરૂરી છે. કામ = ઈન્દ્રિયોના વિષયો આદિની ઈચ્છાપૂર્તિ તે કામ છે.

આ ત્રણે પુરુષાર્થ અન્યોન્ય બાધક થાય તેમ ન કરવું. ક્ષણિક વિષયસુખ માટે જે ધર્મ છોડે છે તે દુઃખનો ભોગ બને છે. વળી કામ અને ધર્મનો ત્યાગ કરી કેવળ ધન કમાવામાં પડે છે તે પણ સુખ પામતો નથી.

અર્થ અને કામનો ત્યાગ કરી કેવળ ધર્મને સાધવાનું કામ સાધવું છે. છતાં અર્થ અને કામ માટે ધર્મનો ત્યાગ કરનાર માનવ ભવિષ્યમાં પણ સુખ પામતો નથી.

૩૦. વજ્ર્ય દેશોમાં જવું નહિ :-

જ્યાં જવા માટે નિષેધ કર્યો હોય તેવાં સ્થાનોમાં જવું નહિ. જેમકે જેલ, જુગારનાં સ્થાન, અન્યના અંતઃપુર કે ખજાનાનું સ્થાન, ચોરપલ્લી, વેશ્યાગૃહો વગેરે સ્થાનો આપત્તિજનક છે, ત્યાં જવામાં કેવળ અકલ્યાણ છે. તેથી તેવાં સ્થાનો છોડી દેવાં.

અકાલે પણ જવું નહિ. જેમકે કોઈ સ્થાનમાં રાત્રિએ જવાનો નિષેધ હોય ત્યાં જવાથી રાજદંડ થવાનો સંભવ છે. સાધકને માટે આ સંયોગો બાધક છે.

મુક્તિબીજ

૨૧. પોતાના બળનો - શક્તિનો વિચાર કરી કાર્ય કરવું :-

સ્વ-પરનું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સાપેક્ષ બલાબલનો વિચાર કરી કાર્ય કરવું. દ્રવ્યથી મારે જેની સાથે કાર્ય કરવાનું છે તેનું સામર્થ્ય કેવું છે તેનો વિચાર કરવો જેથી સ્વ-પરને હાનિ ન થાય.

ક્ષેત્ર : જે ક્ષેત્રમાં રહેવું છે તે સ્થાને આપણે અપરિચિત હોઈએ અને બળ વાપરવા જઈએ તો પાછા પડવાનું થાય.

કાળ :- સવારે કરવાનું કામ સાંજે કરે તો પરિશ્રમ નકામો જાય.

ભાવ :- અન્યોન્ય ભાવ - અભાવને જાણીને કાર્ય કરવું.

૨૨. યથાયોગ્ય લોકયાત્રા :-

લોક અર્થાત્ જેની સાથે આપણો સંપર્ક છે તેમના ચિત્તને અનુસરીને વર્તન કરવું જેથી અન્યોન્ય આદર- પ્રેમ રહે. લોકવિરુદ્ધ વર્તન કરવાથી અહિતથાય. આપણા ધર્મઅનુષ્ઠાનો પણ નિર્વિધને થાય તેમ કરવાં.

૨૩. પરોપકારવૃત્તિ :-

પરપીડા સ્વ-પર દુઃખનું કારણ છે. પરઉપકાર સ્વપર સુખનું કારણ છે. ગૃહસ્થ પરોપકારવૃત્તિથી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૪. લજ્જાવંત :-

ધીઘ્ઘનો ત્યાગ - લજ્જાળુ માનવ પ્રતિજ્ઞાનો પ્રાણાંતે પણ ભંગ કરતા નથી. લજ્જા અન્ય ગુણોને પ્રગટ કરે છે અને રક્ષણ કરે છે.

૨૫. સૌમ્યતા :-

શાંત સ્વભાવી ક્રૂરતાવાળો જીવ પોતાને હાનિ કરે છે અને અન્યને હાનિ કરે છે. સૌમ્ય પ્રકૃતિવાળો પુરુષ સૌને આવકારદાયી બને છે. પ્રસન્નતા આપે છે. સમ્યગ્દર્શનની પાત્રતામાં સૌમ્યતા વધુ આવશ્યક છે. સૌમ્યતાને સૌ સતપુરુષોએ પ્રશંસનીય માની છે.

નોંધ. :- માર્ગાનુસારિતાગુણોવાળો જીવ આવા ગુણો દ્વારા પાત્રતા કેળવે છે.

નિશ્ચિયનયની દૃષ્ટિએ તો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રને અનુસરતા આત્માના ભાવો - શુદ્ધ અધ્યવસાયોને ધર્મ કહ્યો છે.

મુક્તિબીજ

અત્રે અપુનર્બંધક, માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત કે માર્ગાનુસારી આદિ જીવોના ભાવ - અધ્યવસાયને ધર્મ માનનારા વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મને જણાવ્યો છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની પૂર્વેના મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનવર્તી શુભ અધ્યવસાયવાળા વિશિષ્ટ જીવોને આશ્રયી ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મને જણાવ્યો છે.

અપુનર્બંધક :-

જે જીવમાં અનંત ભવો થાય તેવા દોષો અર્થાત ક્રુદ્ધતા, લોભ, દીનતા, મત્સર, ભય, શઠતા, અજ્ઞાન જેવા ભવાભિનંદીના લક્ષણો પ્રાપ્તે ન હોય તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે. ગુણવૃદ્ધિ વિશેષતાવાળો હોય છે. તીવ્ર રાગદ્વેષથી પાપ ન કરે તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે.

૨ માર્ગાભિમુખ:- માર્ગ = ચિત્તની સરળતા સર્પની ચાલ વાંકીચૂકી હોય છે. પણ તેનું બીલ સીધું હોવાથી તે બીલમાં સીધો પેસે છે તેમ જીવને પણ મનની ચંચળતા આદિના સ્વભાવના યોગે વક્રતા હોય છે, છતાં માયા, કપટ આદિ ઘટી જવાથી મન સરલ બને છે. તેથી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ ગુણોની પ્રાપ્તિ કરે છે.

મનની સરળતામાં કારણભૂત સ્વ-અભિલાષારૂપ કર્મનો ક્ષયોપશમ વિશેષ તેને માર્ગ કહે છે.

આવા ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા જેવી યોગ્યતાવાળો જીવ માર્ગાભિમુખ કહેવાય છે.

૩. માર્ગપતિત:- માર્ગ ચાલતો (માર્ગથી પડેલો તેમ ન માનવું)

ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિવાળો જીવ માર્ગપતિત કહેવાય છે.

૪ માર્ગાનુસારી:- માર્ગમાં પ્રવેશ પામેલો.

કર્મોનો ક્ષયોપશમ થતા ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ પૂર્ણ થવાની તૈયારીવાળો જીવ માર્ગાનુસારી કહેવાય છે.

યથાપ્રવૃત્તકરણરૂપ (અધ્યવસાય શુદ્ધિ) દ્વારા આયુષ્ય સિવાય સાતે કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે છે.

આ ચારે અવસ્થાઓ ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તનકાળમાં હોય છે.

મુક્તિબીજ

૯. લજ્જાળુ :- અયોગ્ય કાર્યથી લજ્જા પામનારો.
૧૦. દયાળુ :- દુઃખી, દીન, ધર્મહિન પ્રત્યે દયાના પરિણામવાળો.
૧૧. મધ્યસ્થ સૌમ્ય દૃષ્ટિવાળો :- રાગદ્વેષ રહિત વસ્તુતત્ત્વનો વિચારક હોય. હેય ઉપાદેયના વિવેકવાળો હોય, નિઃષ્પક્ષપાતી.
૧૨. ગુણાનુરાગી :- ગુણીનો પક્ષપાતી, નિર્ગુણીપ્રત્યે મધ્યસ્થ ભાવવાળો, પ્રામગુણની રક્ષાવાળો અને વૃદ્ધિવાળો.
૧૩. સત્કથક :- ધર્મકથાની રુચિવાળો, વિકથાની અરૂચિવાળો.
૧૪. સુપક્ષયુક્ત :- આજ્ઞાકિત, ધર્મી, સદાચારી, ધર્મકાર્યમાં સહાયક પરિવારવાળો.
૧૫. સુદીર્ઘદર્શી :- દરેક કાર્યના પરિણામનો વિચાર કરી ઉદ્યમ કરનાર.
૧૬. વિશેષજ્ઞ :- વસ્તુના ગુણદોષને યથાર્થપણે જાણનારો.
૧૭. વૃધ્ધાનુજ :- શુદ્ધ પરિણતિવાળા જ્ઞાનવૃદ્ધજનોની સેવા કરવાવાળો અને તેમની સલાહ માનનારો.
૧૮. વિનીત :- મોક્ષનું મૂળ વિનય છે. અધિકગુણીનો વિનય કરવાવાળો.
૧૯. કૃતજ્ઞ :- ઉપકારીનો વિશેષ ઉપકાર કરવાવાળો.
૨૦. પરહિતાર્થકારી :- નિઃસ્વાર્થપણે પરોપકાર કરવાની સહજ વૃત્તિવાળો.
૨૧. લબ્યલક્ષ્ય :- ધર્મવ્યવહારને જલ્દી સમજનારો. ધર્મ અનુષ્ઠાનોને સહજમાં સમજનારો.

આ ગુણો સાધકના જીવનના માપદંડ છે, તે વડે પાત્રતા સમજાય છે. અલ્પાધિક ગુણોને ધારણ કરનારો ધર્મરત્નની પ્રાપ્તિને યોગ્ય મનાય છે. સાધુ કે શ્રાવક બંને માટે આ ગુણો જરૂરી છે.

શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શુદ્ધ ભૂમિમાં વિધિથી વાવેલાં બીજો અનેકગુણા ઊગી નીકળે છે તેમ માર્ગાનુસારિતાના સામાન્ય ધર્મનું વિધિપૂર્વક આચરણ કરનારા ગૃહસ્થમાં ધર્મનાં બીજોમાંથી અંકુરો પ્રગટ થાય છે.

લોકોત્તર ધર્મના કારણભૂત એવા ધર્મના બીજો લોકોત્તર ધર્મરૂપ ફળને આપનારા હોવાથી ગૃહસ્થની ધર્મજિજ્ઞાસા વૃદ્ધિ પામે છે.

ધર્મરૂપ બીજોના પ્રકારો :- ૧, શ્રી જિનેશ્વરદેવો પ્રત્યે આદર ઉપાદેયબુદ્ધિ હોવી, તેમાં આહારાદિ સંજારહિત, કોષાદિ કષાયોરહિત, આવોક પરલોકના

મુક્તિબીજ

સુખની આકાંક્ષારહિત. કુશલ મન, વચન, ક્રયાની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ તે શુદ્ધ - શ્રેષ્ઠ બીજ છે.

જન્મમરણનાં દુઃખોના ભાનસહિત સંસાર પ્રત્યે ઉદ્વેગ, અરૂચિ થવી તથા અભિગ્રહોનું પાલન કરવું, તે શ્રેષ્ઠ બીજ છે.

ગુરુજનોની સેવા, વૈયાવચ્ચ કરવી.

સ્વાધ્યાય, શાસ્ત્રલેખન વિગેરે કરવું.

શારીરિક વગેરે કષ્ટોથી પીડાતા દીન દુઃખિયાઓ પ્રત્યે દયાભાવ. વગેરે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રધર્મની પ્રાપ્તિના નિમિત્તો હોવાથી ધર્મનાં બીજો છે.

આદિધાર્મિક :- ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મથી યુક્ત અને મોક્ષને પ્રયોજનભૂત યોગના બીજોની પ્રાપ્તિવાળો જીવ આદિ ધાર્મિક કહેવાય છે. ઉપર જણાવી તેવી ગુણવૃદ્ધિ ચરમાવર્તકાળમાં થાય છે જેથી જીવ વાસ્તવિક ધર્મનો પ્રારંભ કરે છે.

આવો આદિધાર્મિક જૈનદર્શનનો અનુયાયી હોય તેવું નથી. આવી યોગ્યતાવાળા જીવો જુદાં જુદાં દર્શનોમાં હોય છે. તેઓ પોતાને માન્ય સિદ્ધાન્તને અનુસારે ક્રિયા કરનારા હોય છે, તેથી આચરણમાં ભિન્નતા હોઈ શકે. છતાં ગુણોને કારણે અંતરશુદ્ધિ થતી હોવાથી તેને આદિ ધાર્મિક કહ્યો છે. અર્થાત અપુનર્બંધક કહવાય છે. તેની પણ ઘણી ભૂમિકાઓ હોય છે. તેથી તેને દર્શનો પ્રમાણે મોક્ષના હેતુભૂત ક્રિયાઓ તેમાં ઘટી શકે છે.

આદિધાર્મિક માર્ગાનુસારિ આદિ ભિન્ન ભિન્ન મતમાં હોઈ શકે. તેથી તેમના આચાર પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. છતાં તેઓમાં ધર્મશ્રવણની રુચિ કે યોગ્યતા હોય છે.

રાગી, દ્વેષી, મૂઠ અને ભ્રમિત, આ ચાર પ્રકારના જીવો દેશના માટે, ધર્મશ્રવણ માટે અયોગ્ય માન્યા છે, પરંતુ જેનામાં રાગદ્વેષની મંદતાને કારણે, પૂર્વ જણાવેલા સામાન્ય ગુણો હોય છે તે ધર્મદેશનાને યોગ્ય છે.

પોતાના પક્ષમાં અતિ આગ્રહવાળા કેટલાક મિથ્યા દૃષ્ટિ જીવોને પ્રબળ મોહનીય કર્મનો ઉદય હોય છે. તથાપિ પોતાને માન્ય શાસ્ત્રો સાંભળવા વગેરેથી રાગ દ્વેષની મંદતા થવાથી તેઓમાં ક્ષાયની ઉપશાંતતા હોઈ શકે છે.

આ જીવો પ્રાપ્તસુખોમાં મૂઠ બનેલા હોવાથી, તથા તેમનો આવો ઉપશમ પણ પાપાનુબંધી પુણ્યવાળો હોવાથી પરિણામ ખરાબ આવે છે. તેથી તેમની

મુક્તિબીજ

ઉપશમવાળી પ્રવૃત્તિ પણ અસન્ પ્રવૃત્તિરૂપ છે. કારણ ધર્મ ક્રિયા કરે, સ્વભાવે કષાયની મંદતા હોય પણ અભિપ્રાય જગતનાં સુખોનો હોવાથી અને તે પ્રવૃત્તિ પણ સુખના હેતુથી કરતા હોવાથી તેઓ પાપાનુબંધી પુણ્યના ઉદયે મળેલા સુખને ભોગવતા પાછા દુઃખનું ઉપાર્જન કરે છે.

પરંતુ ગુણવંત પુરુષોની હિતશિક્ષાને સ્વીકારવાની યોગ્યતાને કારણે તેમનામાં સત્યને જાણવા જિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. તેના પ્રભાવે મોહની મંદતા થવાથી આત્મશક્તિરૂપ ઉપશમભાવ, સત્યનો પક્ષપાતી હોવાથી તેમની પ્રવૃત્તિ સન્ પ્રવૃત્તિરૂપ છે.

માર્ગ પામવાની રુચિરૂપ યોગદૃષ્ટિ પ્રગટવાથી તેઓ પ્રથમ મિથ્યાત્વ ગુણ સ્થાનકે હોવા છતાં મિથ્યાત્વનો સદ્ભાવ છતાં તેઓ ગુણોના પક્ષપાતી હોવાથી તેઓ ધર્મ શ્રવણ માટે યોગ્ય છે. મિથ્યાત્વ છતાં યોગદૃષ્ટિના બળે તેઓ સત્યશોધક, નિષ્પક્ષપાતી અને અદ્વૈષાદિ ગુણોવાળા હોય છે.

તેઓ સતત ધર્મના શુભઅનુષ્ઠાનો કરતા થાકતા નથી. આથી તેઓમાં માર્ગની પ્રાપ્તિ માટેની અભિલાષારૂપ સંવેગ ભાવ ઉતરો ઉતર વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી તેયની યોગદૃષ્ટિ વિકસિત થાય છે.

યોગદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ :-

૧. મિત્રાદૃષ્ટિ :- સ્વલ્પ બોધરૂપ.

મિત્રા દૃષ્ટિમાં બોધ અતિ અલ્પ હોય છે, તૂણના ઘાસના અગ્નિ જેવો, ઘણો ઓછો પ્રકાશ હોય છે. અલ્પ સમયમાં બુઝાઈ જાય છે. આવો બોધ ઈષ્ટ કાર્ય સાધી શકતો નથી. બોધનું બળ અલ્પ હોવાથી ધર્મબીજનો સંસ્કાર ધારણ થઈ શકતો નથી.

આ મિત્રાદૃષ્ટિમાં જીવને અભ્યાસરૂપે અહિંસા, સત્ય, અપૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અક્રિયનતા પાંચ આણુવ્રતો (દિશવ્રતો) કે મહાવ્રતો હોય છે. સત્દેવ ગુરુ આદિની નિશ્રામાં આરાધના કરવામાં ઉદાસી હોય છે. સંસાર પ્રત્યે કંઈક વૈરાગ્ય હોય છે. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા ક્ષમવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ધર્મનાં બીજોને ગ્રહણ કરવામાં પ્રીતિવાળો હોય છે.

આ આત્માના અધ્યવસાયરૂપ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણબળે કર્મમેલ ઘણો ઘટી જાય છે. આથી તે જીવમાં અપૂર્વ- કરણ થાય છે કારણ કે આ બંને વચ્ચે

મુક્તિબીજ

અંતર અલ્પકાળનું હોવાથી પુનઃ પાછા પડવાનું થતું નથી. આથી મિથ્યાત્વ છતાં તેને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક કહે છે.

૨. તારાદૃષ્ટિ :-

તારાદૃષ્ટિમાં બોધ છાણાંના અગ્નિ જેવો કહ્યો છે. તે પણ અલ્પકાલીન છે તેથી કાર્ય સાધવામાં અસમર્થ હોય છે. તાત્વિક બળ કે સ્થૈર્ય ન હોવાથી બોધનું પરિણામન ટકતું નથી. કે જેવી અનુષ્ઠાન યથાર્થ થતું નથી. પહેલી દૃષ્ટિ કરતાં બોધ કંઈક વિશેષ હોય છે. વળી અણુવ્રતો સાથે શૌચ, સંતોષ, વ્યય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન જેવા નિયમો પ્રગટે છે. આ ગુણોને કારણે આત્મામાં કદાચ દૂર થઈ સત્ય ગુણોરૂપ તત્ત્વ શ્રવણની ઈચ્છા થાય છે.

યોગને પામેલા ગુરુઆદિનું અત્યંત ઔચિત્ય જાળવે છે. સદાચારનું પાલન કરે છે. કંઈ ક્ષતિ થાય તો તેનો ખેદ વર્તે છે. આ જીવ પોતાની બુદ્ધિકલ્પનામાં વિસંવાદ હોવાથી મોક્ષાર્થીની સઘળી પ્રવૃત્તિઓને યથાર્થ સમજવાની શક્તિ નથી એમ માનતો શિષ્ટ પુરુષોના આચરણને શુદ્ધ માને છે, અનુસરે છે. શ્રદ્ધે છે, પોતાની મતિ કલ્પનાથી સ્વચ્છંદ સેવતો નથી.

અધિકગુણીનો વિનય, પોતાના ગુણોને અલ્પ માનવા, ભવભયથી ત્રાસ પામવો વગેરે ઉત્તમભાવો પ્રગટે છે.

૩. બલાદૃષ્ટિ :- દૃઢ બોધ થાય છે.

બલાદૃષ્ટિમાં બોધ લાકડાના અગ્નિ જેવો છે. પૂર્વની બે દૃષ્ટિ કરતાં કંઈક વિશેષ પ્રકાશયુક્ત છે. આથી બોધનું સ્મરણ કે પરિણમન લાંબા સમય સુધી રહે છે. આથી ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનો સુંદર થાય છે. છતાં ભાવ-અધ્યવસાયની શુદ્ધિમાં પ્રયત્ન અધૂરો રહે છે.

પ્રથમની બે દૃષ્ટિ કરતાં અહીં બોધની દૃઢતા વિશેષ રહે છે. અસત્ પદાર્થોની તૃષ્ણા ઘટી જાય છે. સ્થિરતા ટકવાથી આસન નામનો ગુણ પ્રગટે છે. આસન અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની મુદ્રાઓ ટકે છે. આસનના બળથી ચિત્તની સ્થિરતા સાધી શકાય છે. તત્ત્વ શ્રવણની પ્રીતિ ગાઢ થતી જાય છે. યોગસાધનામાં આગળ વધે છે. (યોગ એટલે મોક્ષમાર્ગને પ્રયોજનભૂત અધ્યવસાય.)

મુક્તિબીજ

૪. દીપ્તા : વિશેષ બોધ :-

બોધ દીપકની જ્યોત જેવો હોય છે. અધિક સ્થિતિવાળો અને બળવાન હોય છે. બોધનું સ્મરણ અને પરિણમન પણ ટકે છે તે પ્રમાણે અનુષ્ઠાનો પણ સુંદર થાય છે. જોકે તે સર્વ દ્રવ્યરૂપ છે. ગ્રંથિભેદના અભાવે તથા પ્રકારે અધ્યવસાય-ભાવોમાં ભેદ પડે છે. છતાં આ દૃષ્ટિ પહેલા ગુણસ્થાનકની ઊંચામાં ઊંચી કક્ષા છે. અર્થાત્ આ દૃષ્ટિ સુધી આવેલા જીવને મિથ્યાત્વ મોજું પડ્યું છે. પણ તે મિથ્યાત્વ ગુણ સ્થાનકમાં છે. આ ચોથી દૃષ્ટિમાં પ્રાણાયામ સાધ્ય બને છે. અંતર આત્મદશા વિકાસ પામે છે. આથી પ્રશાંતરસની પ્રાપ્તિ થાય છે જેના કારણે યોગની ક્રિયા વખતે ઉપયોગની દોડ શમી જાય છે. ત્રીજી દૃષ્ટિમાં જાગેલી તત્ત્વશ્રવણની તીવ્ર ઈચ્છાના ફળરૂપે અહીં તેવા પ્રકારના સુયોગ થાય છે. અને તે તત્ત્વ શ્રવણ જીવને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય લાગે છે. વળી ગુરુવર્ગ પ્રતિ અત્યંત બહુમાન પ્રગટે છે, અંતરાત્મામાં પરમાત્માનું પ્રતિબંબ પડે છે. અર્થાત્ પોતાનો આત્મા જે શુદ્ધ ચિદાનંદમય પરમાત્મરૂપે છે તેનું ધ્યાનમાં દર્શન થાય છે. તેને આત્મદર્શન કહે છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે.

આ પછીની ચાર દૃષ્ટિનો આ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી કારણ કે આ વિષય સમ્યગ્દર્શનનો છે, અને આગળની ચાર દૃષ્ટિ તે પછીની અવસ્થાઓ દર્શાવે છે, જેમાં લેખનનો વિસ્તાર વધી જવાથી અત્રે પ્રસ્તુત કરેલ નથી.

પાંચભાવો :- શાસ્ત્રકારોએ બોધિ લાભની દુર્લભતા કહી છે અને માનવ જીવનમાં તેની અભિલાષાને શ્રેષ્ઠ કહી છે. તેને અનુરૂપ નિમિત્તો જણાવે છે.

વરબોધિલાભ :- વર શ્રેષ્ઠ, બોધિલાભ = સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત પાંચ ભાવોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :-

૧. તથા ભવ્યત્વ, ૨. કાળ, ૩. નિયતિ, ૪. કર્મ, ૫. પુરુષ.

૧. તથાભવ્યત્વ :-

ભવ્યત્વ, આત્મામાં રહેલી મોક્ષપ્રાપ્તિની સ્વાભાવિક યોગ્યતા. આ યોગ્યતા આત્માનું મૂળ તત્ત્વ હોવાથી તે આત્માની જેમ અનાદિ કાલીન છે. તે ભવ્યત્વમાં બીજાં ચાર કારણો ભજે છે ત્યારે તે તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે કારણ કે નિમિત્તો મળતા જીવમાં ધર્મબીજોની સિદ્ધિ થાય છે.

મુક્તિબીજ

આ સહકારી કારણોની વિચિત્રતાને કારણે મૂળ ભવ્યત્વ અનેક ભેદવાળું બને છે. નિમિત્તકારણોની મુખ્યતા ગૌણતા થયા કરે છે. તેથી ભવ્યત્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું થાય છે. તેથી તેને તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે.

૨. કાળ :-

જેમ વસંતઋતુ આદિકાળ તે વનસ્પતિને ફળો આપવામાં કારણભૂત છે, તેમ અહીં જીવના ભવ્યત્વરૂપ વૃક્ષને મોક્ષરૂપ ફળવાળું બનાવનારો ચરમાવર્તકાળ હોય છે. ચરમ = છેલ્લું પરાવર્ત અર્થાત્ ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણિ પૈકી મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુરૂપ બાહ્ય નિમિત્ત (કારણરૂપ) દુઃખમ સુખમાદિ આરો તે વગેરે કાળ સમજવો. ભવ્યત્વમાં જ્યારે મોક્ષ ગમનને યોગ્ય કાળનો યોગ મળે છે ત્યારે તે 'તથાભવ્યત્વ' બની મોક્ષરૂપ ફળ આપે છે.

૩. નિયતિ :-

ભવ્યત્વ અને કાળનો યોગ થયા પછી પણ ન્યુનાધિક નિયત પ્રવૃત્તિ કરાવનારી 'નિયતિ' મળે ત્યારે તે ભવ્ય જીવની તથા ભવ્યત્વરૂપ ભવિતવ્યતાનું જેવું સ્વરૂપ બને તેવો આત્માનો પ્રયત્ન થાય, તેનાથી તે આત્માનો મોક્ષ થાય.

૪. કર્મ :-

કર્મના અશુભભાવો ઘટતા જાય જેના કારણે શુભ અધ્યવસાયોનો અનુભવ થતો જાય, તેના ઉદયમાં કે વિપાકમાં વળી શુભકર્મ બંધાનું જાય અશુભકર્મોની ક્ષીણતા અને શુભ કર્મોની શુદ્ધિ થતાં કર્મોનો ક્ષયોપશમ થતાં આત્મશક્તિ વધે છે. આવા ઉત્તમ કર્મના યોગે જીવનું ભવ્યત્વ તથાભવ્યત્વ રૂપે પરિણમે છે, તેથી મોક્ષ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫. પુરુષ - પુરુષાર્થ :-

વિશિષ્ટ પુણ્યવાળો પુણ્યાનુબંધી પુણ્યવાળો, મહા શુભ આશયવાળો, વિશિષ્ટ તત્ત્વને સમજવાની શક્તિવાળો, શ્રવાણ કરેલાં તત્ત્વોના અર્થનું જ્ઞાન મેળવવામાં કુશળ એવો આત્મા, પૂર્વના નિમિત્તોથી જેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કંઈક અંશે પ્રગટ થયું છે ને જીવ શુદ્ધ પુરુષાર્થ કરી શકે છે તેવા પ્રકારના તથાભવ્યત્વથી તે જીવ મોક્ષના ફળને પ્રાપ્ત કરે છે.

તથાભવ્યત્વ, તથાવિધ ધર્મસાધક કાળ. તથાવિધ મોક્ષ પ્રાપ્તની ભવિતવ્યતા, અશુભ કર્મોનો હ્રાસ અને શુભ કર્મોની પુષ્ટિરૂપ કર્મનો યોગ વિશુદ્ધ પુરુષાર્થ આ પાંચ બોધિબીજની પ્રાપ્તિના નિમિત્ત કારણો છે.

મુક્તિબીજ

જીવ અજીવાદિ તત્ત્વોની યથાર્થ શ્રદ્ધ જે આત્મામાં પ્રગટ થાય છે તેને વરબોધિનો લાભ કહે છે. વરબોધિ શુદ્ધ શ્રદ્ધરૂપ છે.

ફળશ્રુતિ :- રાગ દ્વેષના પરિણામની મંદતા, સાત કર્મોની મોટી સ્થિતિનો અબંધ, દુર્ગતિનો અભાવ, સર્વવિરતિ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ, રાગાદિનો ક્ષય થતાં, મોક્ષની પ્રાપ્તિ.

સમકિતના ઉપલક્ષણો

જગતનો કોઈ પણ પદાર્થ તેના લક્ષણ-ગુણ કે ભાવથી જણાય છે. મૂર્ત કે અમૂર્ત અર્થાત્ રૂપી કે અરૂપી દરેક પદાર્થોમાં જણાવા યોગ્ય લક્ષણ હોય છે. તે દરેક લક્ષણ કે ગુણ અરૂપી અર્થાત્ નજરે દેખાય તેવા હોતા નથી, પણ અનુભવથી જણાય છે. તે જણાવા યોગ્ય પદાર્થને જાણનાર તત્ત્વ માત્ર આત્મા છે. આત્માનું લક્ષણ ઉપયોગ છે.

દા.ત: કેરીના રૂપ, રંગ કે આકારથી આ કેરી છે તેવો નિર્ણય થાય, તેનો સ્વાનું, રૂપ, રંગથી અનુમાન કરી શકાય પણ સ્વાદ અનુભવથી જણાય.

મીઠામાં રહેલી ખારાશ દૃશ્યમાન નથી, પણ જિલ્વા દ્વારા આત્માને જ્ઞાન ઉપયોગમાં તેનો અનુભવ થાય છે. આ રીતે જગતના તમામ પદાર્થો લક્ષણથી જણાય છે.

સમકિત એ આત્માનું સ્વરૂપ- સ્વભાવ છે. તે જેમ શમ સંવેગાદિ લક્ષણોથી જણાય છે તેમ અન્ય ઉપલક્ષણોથી જણાય છે. સંસારી જીવ કાયો છે તે જ્યારે ધર્મની એરણ પર ચઢે ત્યારે પરિણામ શુદ્ધ થતાં તેનાં મૂળ લક્ષણો પ્રગટ થાય છે.

આત્મા સ્વભાવે અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાનમય તત્ત્વ છે. તે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રના ધર્મથી પ્રગટ થાય છે. સંસારી જીવ અને સમકિતીજીવનો ભેદ સમજવો જરૂરી છે. લક્ષણ કે ઉપલક્ષણ વડે જીવ પોતે પણ પોતાના સમકિતને જાણે છે, અને અન્યજીવો પણ તે જાણી શકે છે.

સમકિત એ બાહ્યલક્ષણ નથી પણ આત્માનો અંતરંગ ગુણ છે. તે સમ્યગ્ ભાવ દ્વારા જણાય છે. તેને શાસ્ત્રકારોએ સડસઠ ભેદથી નિરૂપણ કર્યું છે.

આત્માનાં મૂળ લક્ષણો — ગુણો, જ્ઞાનાદિ છે. આ સડસઠ પ્રકારો ઉપલક્ષણો હોવાથી તે મૂળ ગુણોને માટે વાડ બનીને રક્ષણ કરવાવાળા છે. અને સમકિતની શુદ્ધિ માટે સહાયક છે.

સમક્રિતના સડસઠ ઉપલક્ષણ

- ૪ સદ્લક્ષણા - શ્રદ્ધાન
- ૩ લિંગ - ચિન્હ
- ૧૦ વિનય - હેય, શેય, ઉપાદેયનો વિવેક
- ૩ શુદ્ધિ - મંતવ્યના અર્થમાં
- ૫ પાંચ દોષોનો અભાવ
- ૮ આઠ પ્રકારે પ્રભાવના
- ૫ પાંચ ભૂષણો
- ૫ લક્ષણો
- ૬ છ પ્રકારે જયણા
- ૬ છ આગારો
- ૬ છ ભાવના
- ૬ છ સ્થાનો

૬૭ ભેદોથી વિશુદ્ધ સમક્રિત જાણવું

સમક્રિત એ જીવનો વિશેષ ગુણ છે, તે શ્રાવકનો વિશેષ ધર્મ છે. તેનું માહાત્મ્ય પણ અનન્ય છે. કારણ કે જીવને અધ્યાત્મની યોગ્યતા તેની પ્રાપ્તિમાં રહેલી છે. પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે મુનિજનો જ્યારે ક્ષપક શ્રેણિ માંડે છે ત્યારે એક અંતર્મૂર્તમાં સિદ્ધ કે બુદ્ધ થાય છે. પણ એક પૂર્ણતાના બીજ સમું આ સમક્રિત પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં જીવ અનાદિકાળ સંસારમાં રખડ્યો છે. ઘણા અંતરંગ પરિશ્રમે, અધ્યવસાયની શુદ્ધિ થતાં જીવ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી સમક્રિતની પ્રાપ્તિ પામે છે.

સમક્રિત પ્રાપ્ત થયા પછી અનુક્રમે દેશવિરતિ, સર્વવિરતિધર્મ, અપ્રમત્તદશાને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ, સાતમે ગુણસ્થાનકે આવતાં દીર્ઘકાળ વલ્લો જાય છે. પણ પછી એનું સામર્થ્ય આઠમેથી પ્રગટ થાય છે. જે અંતર્મૂર્તમાં સંસારનો ક્ષય કરે છે. બીજરૂપ આ સમ્યક્ત્વની સંતતિ અર્થાત્ લક્ષણો - ભેદો - પ્રકારો વગેરે અનેકવિધ છે. આચાર્યશ્રીએ તેનું અહીં સડસઠ ભેદોથી નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ શ્રાવકના સામાન્ય ધર્મમાં ગુણોના પ્રકારો દર્શાવ્યા હતા તેમ સમક્રિતની જીવના આ લક્ષણો જાણવાં.

મુક્તિબીજ

ચાર સદ્ગુણ : શ્રદ્ધા રૂપ ગુણો.

પ્રથમના બે ગુણો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ન થઈ હોય તો થવાના નિમિત્ત છે. બીજા બે ગુણો સમ્યગ્દ્રષ્ટિને રક્ષણરૂપ છે.

૧. પરમાર્થ સંસ્તવ ૨. પરમાર્થ જ્ઞાતૃસેવન, ૩. વ્યાપન્નસર્જન, ૪. કુદૃષ્ટિવર્જન.

પરમાર્થ સંસ્તવ : પરમાર્થ-જેમાં પદાથ-અર્થની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ છે, જે પરમ છે.

સંસ્તવ = આદર બહુમાન - પરિચય

પરમાર્થભૂત - (સત્યાર્થ) જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનો-પદાર્થોનો અત્યંત બહુમાનપૂર્વક પરિચય, અર્થાત્ તે તે તત્ત્વોનો યથાર્થ બોધ - અભ્યાસ

નોંધ :- જીવને જીવરૂપે, જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગવાળો, ચૈતન્ય સ્વરૂપ સ્વ-પર પ્રકાશક, સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન, સત્તારૂપે શુદ્ધ જાણવો. અરૂપી, અવિનાશી, અખંડ આનંદ સ્વરૂપ જાણવો, ઈન્દ્રિય અગોચર જાણવો. પૌદ્ગલિક અજીવ પદાર્થોને જડરૂપે જાણવા. વેદન રહિત, વિનાશી જાણવા તેવો યથાર્થ બોધ પરિણમેલો હોય તે સાચો પરિચય છે. તે સ્પર્શ રસાદિ લક્ષણવાળો છે. આત્માના લક્ષણથી ભિન્ન છે. આ સર્વ જડ પદાર્થોને જાણનાર આત્મબળ છે. જડ પદાર્થોમાં જાણવાની શક્તિ નથી. આત્માને આત્માપણે જાણવો તે શ્રદ્ધાન યથાર્થ છે. સ્વયં પોતે આત્મસ્વરૂપ છે તેવા લક્ષણથી કરેલી પ્રવૃત્તિ સાધ્યની સિદ્ધિ કરે છે. વર્તમાનમાં કર્મથી બંધાયેલો છે તેને આત્મજ્ઞાન વડે મુક્ત કરી શકાય છે.

૨. પરમાર્થ જ્ઞાતૃસેવન :

જ્ઞાતૃસેવન, સમ્યગ્જ્ઞાતા, શુદ્ધ ધર્મના ઉપદેશકોની સેવા, પરમાર્થભૂત જીવાદિ તત્ત્વોના સમ્યગ્જ્ઞાતા, શુદ્ધ ધર્મના ઉપદેશક, માત્ર મોક્ષના અભિલાષી, આત્મસ્વરૂપણ રમણતા છે જેની તેવા આચાર્ય કે સાધુ ભગવંતોની સેવા કરનારો. તેમના વચન પર વિશ્વાસ રાખવાવાળો.

નોંધ : જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધઉપદેશકની આદર સહિત સેવા કરવી તે સમકિતી જીવોનું લક્ષણ છે જેનાથી સમકિતની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ થાય છે. ગીતાર્થજનો

મુક્તિબીજ

આત્મ સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે, કર્મબંધનથી મુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવે છે. તેમની સેવા કરવી.

૩. વ્યાપન્ન વર્જન : વ્યાપન્ન : કુશીલાદિ, -વર્જન = ત્યાગ

જૈનદર્શનને યોગ્ય સાધુવેષમાં હોય પણ જેણે દર્શનનું વમન થયું છે તેવા નિન્દવ, કુશીલ, સ્વચ્છંદને પોષનારાનો ત્યાગ કરવો મોહના ઉદયને આધીન થઈ જે પતિત થયા છે, તેઓના સંસર્ગ અલ્પ શ્રદ્ધવાળાને પતિત કરી નાંખે છે માટે તેમનો ત્યાગ કરવો.

૪. કુદૃષ્ટિવર્જન : કુદૃષ્ટિ = મિથ્યાદર્શની - વર્જન = ત્યાગ

જે દર્શનમાં એકંત મિથ્યાત્વ જેવો ઉપદેશ હોય તેવા અન્ય દર્શનીઓનો સંસર્ગ કરવાથી ક્ષયોપશમભાવવાળા સમકિતી જીવોમાં શંકા કે કૃતુહલ થાય તો સમકિત મલિન થાય. માટે તેવા અન્યધર્મીઓનો મધ્યસ્થભાવે ત્યાગ કરવો. જ્યાં સુધી આત્માને ઓળખી આત્મામાં લક્ષ રાખી વિશુદ્ધ ક્રિયા ન થાય ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વ ગણાય છે. સંસારસુખમાં જેણે સાચું સુખ માન્યું છે, તે મિથ્યાભાવ છે. તેવા જીવોની સોબત કરવી નહિ.

પ્રસ્તુત શ્રદ્ધા મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મના ક્ષાયિકભાવથી આત્મગુણના પ્રાદુર્ભાવરૂપે હોવી જોઈએ.

ત્રણ લિંગ : લિંગ - ચિહ્ન - લક્ષણ. આ ત્રણ લક્ષણથી સમ્યક્ દૃષ્ટિ થઈ છે કે નહિ તે સમજાય છે.

૧. શુશ્રૂષા, ૨. ધર્મરાગ. ૩. દેવ-ગુરુની વૈયાવચ્ચનો નિયમ.

૧. શુશ્રૂષા :

ધર્મશ્રવણ ઈચ્છા આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તે જ ધર્મ છે તેવો નિર્ણય.

જે ધર્મશાસ્ત્રોથી તાત્ત્વિકબોધ, (યથાર્થબોધ) થાય તેવાં શાસ્ત્રો વિનયાદિ વિધિપૂર્વક શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા, તીવ્ર જિજ્ઞાસા, શ્રુતધર્મ પ્રત્યેની પ્રીતિ, ધર્મ શ્રવણ માટે મનને અત્યંત કોમળ બનાવે તો તેમાં શ્રવણના બોધ પરિણામ પામે છે. કઠોર હૃદયમાં બોધ પરિણમતો નથી.

૨. ધર્મરાગ

ચારિત્ર ધર્મનો રાગ, આત્મધર્મનો બોધ પામ્યા પછી તે પ્રમાણે વર્તન કરવાની દૃઢતા.

મુક્તિબીજ

સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મ પ્રત્યેનો રાગ મોહનીય કર્મના દોષથી ચારિત્ર પામી ન શકે તો પણ સમક્રિતવંતને ચારિત્ર-અભિલાષા તીવ્રપણે હોય. ભૂખ્યા માનવને જેમ ઘેબર કે મિષ્ટાન્ન મળતાં જેવી અભિલાષા થાય તેથી પણ અધિક અભિલાષા હોય.

ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા જાણ્યો કે આત્મા તો સ્ફટિક જેવો નિર્મળ છે, તેના પર લાગેલી કર્મની મલિનતા દૂર કરવી જોઈએ. તે માટે પ્રથમ શુભ અનુષ્ઠાનોનો પ્રારંભ કરી, પાપથી મુક્ત થાય. શુભકર્મ પણ આશ્રવ છે. છતાં તે કાઠવું સહેલું છે. શુભકર્મ વૃદ્ધિ થતાં અશુભકર્મને ધક્કો પહોંચે છે તેથી ધર્મભાવનાની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેને માર્ગપ્રાપ્તિના યોગ મળી રહે છે.

૩. દેવ-ગુરુની વૈયાવચ્ચ માટે પ્રતિજ્ઞા :-

જીવ સ્વયં દેવસ્વરૂપ છે તે દેવપણું પ્રગટ કરવા દેવની પૂજા કરવી, ગુરુ શુદ્ધ સ્વરૂપના ઉપાસક છે માટે તેમની સેવા કરવી. ધર્મોપદેશક વગેરે ઉત્તમ ગુરુઓની અને શ્રી અરિહંત દેવોની શુદ્ધિપૂર્વક સેવા, પૂજા, ભક્તિ વગેરે કરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી.

વૈયાવચ્ચ અને વિનય એ તપ અભ્યંતરનો પ્રકાર હોવા છતાં તેને ચારિત્રના અલ્પાંશ તરીકે માનવામાં આવેલ છે. કેટલાક આત્મગુણો અન્યોન્ય પૂરક થતાં હોય છે. આપણે માટે વર્તમાનકાળમાં દેવ પ્રત્યક્ષ નથી પણ ગુરુ પ્રત્યક્ષ છે માટે તેમની આજ્ઞારૂપ સેવા કરવી.

દેવની સેવા તેમનાં સ્વરૂપમાં લીન થઈને કરવી. ભક્ત ભગવાનના સ્વરૂપમાં પોતાની જાતને ગાળી નાંખી એકત્વ કરે છે. ત્યારે તેનું દેહાભિમાન ગલિત થઈ જાય છે. તેથી પોતામાં પણ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટે છે.

નોંધ : જીવ જેને ઉપાસ્ય બનાવે છે તેની ઉપાસના કરે છે. અને જેની ઉપાસના કરે છે, તેવા સ્વરૂપે પોતે પરિણમે છે.

વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ માણસ પટાવાળો હોય ત્યારે તે પ્રમાણે વર્તે, તે જ મનુષ્ય ક્લાર્ક થાય, કમિશનર થાય. વળી, આગળ વધતાં પ્રધાનમંત્રી થાય તો તેનો અહં તે તે રૂપે પરિણમે છે.

પરમાર્થ માર્ગમાં પણ એમજ થાય કારણકે છેવટે આ પરિણામો મન દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

મુક્તિબીજ

એક વ્યક્તિએ ધર્મ આરાધના કરવા માંડી. સાધક થયો, સંસારત્યાગ કર્યો સાધુ થયો. છત્રીસ ગુણ ધારક થયો આચાર્ય તરીકે ઓળખાયો ચાર ધાતી કર્મ નાશ થયાં કેવળી કહેવાયો, આઠે ધાતીકર્મ નાશ કર્યાં સિદ્ધ થયો. આમ, ઉપાસના દ્વારા જીવ ઉપાસના જેવી સિદ્ધિ કરી શકે છે. માટે શુદ્ધ દેવ - ગુરુ ધર્મની ઉપાસના કરવી. તે બાહ્ય અવલંબન નિરાલંબન સ્થિતિ થવા પૂર્વે હોય છે.

દશવિધ વિનય

૧. અરિહંત ભગવંત તથા સામાન્ય કેવળીનો, ૨. સિદ્ધ ભગવંતાનો, ૩. જિનપ્રતિમાનો ૪. આચાર્યગાદિ આગમો, ૫. ક્ષમાદિ દશધર્મ ૬. સર્વ સાધુજનો, ૭. આચાર્ય ભગવંતો, ૮. ઉપાધ્યાય, ૯. પ્રવચન (શ્રી સંઘ) ૧૦. દર્શન. સમક્રિતવંત આત્માઓનો વિનય કરવો.

ઉપરનાં દશ સ્થાનકોના વિનયની વિધિ બતાવતા તેના પાંચ પ્રકારો જણાવ્યા છે.

૧. ભક્તિ : ઉપરના દશ સ્થાનકો પ્રત્યેના જે કોઈનો મેળાપ થાય ત્યારે તેમની સામે જઈને સત્કાર કરવો, આવ્યા પછી યોગ્ય આસન આપવું, અંતરથી બહુમાન રાખવું વગેરે પ્રકારે ભક્તિ કરવી. (સમ્માન વત્તિઆએ)

૨. પૂજા : વસ્ત્ર, પાત્ર, અન્નપાનાદિ આપવા વડે સત્કાર કરવો (સકકાર વત્તિઆએ)

૩. પ્રશંસા : તે સ્થાનકોની પ્રીતિપૂર્વક પ્રશંસા કરવી. લોકોમાં તેમનો પરિચય કરાવવો.

૪. નિંદાપરિહાર : જાણે અજાણે તેમનો અપભાષ ન કરવો. એમ માનવું કે જ્ઞાનીજનોની બાહ્ય કે અંતરંગ ચેષ્ટાઓ સંયમ અર્થે અને અન્યને શિક્ષાર્થે હોય છે. છર્મસ્થ અવસ્થાને કારણે કોઈ પ્રસંગોચિત કદાચ દોષ જણાય તો પણ તેનો પ્રચાર ન કરવો.

૫. આશાતનાનો ત્યાગ : દેવની ચોરાશી અને ગુરુની તેત્રીશ (શાસ્ત્રથી જાણવી) આશાતનાનો ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ તે તે સ્થાનકોની બાહ્ય શુદ્ધિ જાળવવી અને અંતરંગથી પણ તેમના પ્રત્યે અવિનય, અનાદર કે અવર્ણવાદ જેવા દોષોથી બચવું.

મુક્તિબીજ

સમકિતવંત આત્મામાં આવો વિનયધર્મ હોય છે.

ત્રણ શુદ્ધિ : ૧. જિનમત, ૨. જિનવચન, ૩. જિનપ્રવચન (શ્રી સંઘ)
આ ત્રણ પ્રકારમાં અનન્ય શ્રદ્ધાને શુદ્ધિ કહી છે.

નોંધ : સમકિતવંત આત્માનું અંતરંગનું ઉત્તરદાયિત્વ ઘણું મહત્વનું છે.
સંસારીપણામાં છતાં સંસારભાવથી તે મુક્ત થતો જાય છે. સુવિચારો દ્વારા તેને શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય લાગે છે.

જિન = વીતરાગદેવ પ્રત્યે તેની અનન્ય શ્રદ્ધા હોય છે. તે આ દેવ સિવાય હાઈકભાવે અન્યદેવને માથું નમાવતો નથી કે દ્વેષથી અન્ય દેવને દેવ તરીકે માનતો નથી. કારણ કે શુદ્ધ માર્ગના ઉપદેષ્ટા તીર્થંકરદેવ તેને સારભૂત લાગે છે. તેમના માર્ગે ચાલતા જીવો તેને સારભૂત લાગે છે.

જિનમત : સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કહેલા જીવાજીવાદિ તત્ત્વોને સ્યાબ્દાદશૈલીએ યથાર્થ માનનારો છે. સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ દર્શાવેલા શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનાં સાધનો તેને સારભૂત લાગે છે.

શ્રી સંઘ : સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘમાં આદરવાળો હોય છે. ચારમાંથી એક બે સ્થાનક ઓછું હોય તેવા પંથ કે મતમાં તે માનતો નથી.

આ પ્રકારે જિન, જિનમત અને ચતુર્વિધસંઘનો તેને યથાર્થ બોધ થવાથી, અન્ય પદાર્થો તેને અસાર દેખાય છે. આવી શ્રદ્ધા વડે સમકિત શુદ્ધિ થાય છે.

આ ઉપરાંત મન વચન ક્રયાની શુદ્ધિની વિશેષતા છે. ક્રોધાદિ ક્રપાઓ મનની અશુદ્ધિ છે. અપ્રિય, ક્રોધ વચન વચનની અશુદ્ધિ છે. હિંસાદિ ક્રપા ક્રયાની અશુદ્ધિ છે. સમકિત વંત આત્મા વિચાર અને આચારથી આ અશુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા સ્વયં શુદ્ધિમાં સજાગ છે. જીવ પોતે જ પોતાના શુભા-શુભ કર્મોથી બંધાય છે. શુદ્ધ આત્માના આરાધનથી જ નિર્દોષ સુખ મળે છે. તેથી જડ પુદ્ગલ દ્રવ્યોની આસક્તિ છોડે છે. રેતીમાંથી તેલ ન નીકળે તેમ એ પદાર્થોમાંથી સુખ ન મળે તેમ દ્રઢતાથી વર્તે છે.

પાંચ દૂષણ:- ૧. શંકા, ૨. કાંક્ષા (અભિલાષા) ૩. વિચિકિત્સા (સંદેહરૂપ) ૪. કુશીલ પ્રશંસા, ૫. મિથ્યાદર્શનનો પરિચય.

મુક્તિબીજ

૧. શંકા : સમકિત ક્ષયોપશમિકભાવે હોવાથી તેમાં કંઈ દોષ થઈ જાય છે અને જે જે કપાયનો ઉદય તે પ્રકારે દોષ લાગવા સંભવ છે. તેથી એવો સૂક્ષ્મભાવ થતો હોય કે હું ધર્મ કરું છું તે સાચો હશે કે નહિ. મને તેનો લાભ મળશે કે નહિ ? જીવદિ તત્ત્વો આ પ્રકારે હશે કે નહિ ! નિગોદ જેવી જીવયોનિના અસ્તિત્વની શંકા થાય. આવી શંકા અલ્પાધિક હોય છે. તેથી તે દેશ (અલ્પ) કે પૂર્ણ શંકા કહેવામાં આવે છે. સર્વજ્ઞના વચનમાં શંકા થવાથી સમકિતને દૂષણ લાગે છે. તેમના કહેલા તત્ત્વો ન સમજાય તે ઠીક છે, પરંતુ સમજવા પ્રયત્ન ન કરવો કે શ્રદ્ધા ન થવી તે મિથ્યાદ્રષ્ટિનું લક્ષણ છે. સાચો માર્ગ બતાવનાર હોય પણ શ્રદ્ધા ન થાય તો ઉપદેશરૂપ બીજ વૃદ્ધિ પામતું નથી. ખારી જમીનમાં બીજ બની જાય તેવી દશા થાય છે. માટે યોગ્ય ગુરુ પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો.

૨. કાંક્ષા : અન્ય ધર્મમાં કોઈ સગવડો, બાહ્યાડંબર જોઈને તે ધર્મમાં રૂચિ થવી જેમકે અન્યમતમાં વાહન, શયનની સગવડો હોય છે. વળી, ઉપવાસમાં પણ મિષ્ટાન્ન જેવા પદાર્થોનો આહાર થઈ શકે. સ્નાનાદિ વઈ શકે છે. વગેરે સગવડોથી જીવને તે ધર્મમતની આકાંક્ષા થઈ જાય છે તે દોષ છે અથવા પરલોકના સુખની આકાંક્ષા થવી કે ધર્મના ફળરૂપે ભૌતિક સુખોની આકાંક્ષા થવી તે દોષ છે, તે મનને વ્યાકુળ કરનારા છે.

આવી શંકા અને આકાંક્ષા જેવા અતિચારો ધર્મના સાચા અર્થપણાના અભાવે થાય છે. સાચી ભૂખના અભાવે રોગી ઉત્તમ ભોજનમાં પણ દોષ કાઢે છે. તેમ ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ ન સમજવાને લીધે જીવ જિનવચનોમાં શંકા અને અન્ય મતમાં આકાંક્ષા કરે છે.

જેને વસ્તુતઃ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું છે, જન્મમરણ રહિત સુખ પામવું છે તેણે કાંક્ષાનો ત્યાગ જરૂરી છે. મોહને કારણે ઈન્દ્રિય સુખ લલચાવે છે અને જીવને સ્વરૂપથી દૂર ફેંકી દે છે. માટે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવું તેવા ધર્મની કાંક્ષાને વળગી રહેવું.

૩. વિચિકિત્સા : નિંદા, ચિત્તની વિક્ષિપ્તતા - આકુળતા સંદેહ, અરુચિ, યુક્તિ અને આગમથી જૈનધર્મ સત્ય છે એવી ભાવના થયા પછી પણ ચારિત્રના કષ્ટકારી તપનું ફળ મળશે કે નહિ તેવી આકુળતા રહે છે. આવી

શંકાથી ભગવંતના વચનમાંથી શ્રદ્ધા ઘટે ત્યારે તે દૂષણરૂપ હોય છે. મહાત્મા ઓની નિંદા ન કરવી, તે કષાયજનિત છે. અનંત સંસારનું ભગ્ન કરાવે છે.

શંકા અર્થાત્ જીવાદિ પદાર્થો કે દ્રવ્યોના સ્વરૂપમાં સંદેહ તે શંકારૂપ છે અને ધર્મઅનુષ્ઠાનના ક્ષણમાં સંદેહ થવો તે સંદેહ છે.

મનમાં મલિનતા હોય છે ત્યાં સુધી મન વિચ્છિન્ન રહે છે તેથી ધાર્મિક ક્રિયા યોગ્ય ક્ષણવતી થતી નથી.

નોંધ: પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં આકુળ ન થવું. કર્મઉદય બાણના તીરની જેમ છૂટે છે તે ક્ષણ આપ્યા વગર રહેતું નથી. અશુભના યોગે અનિષ્ટ યોગ થાય ત્યારે સમતા ન ટકે તો દોષ લાગે છે; માટે સમ્યક્દૃષ્ટિ આત્મા સાવચેત રહે છે. આત્મબળ પર શ્રદ્ધા હોવાથી સકામ નિર્જરા થતાં આત્મોન્નતિ થાય છે.

વળી અપવિત્ર પદાર્થો પ્રત્યે દ્વેષ નથી કરતો. એ સર્વ પદાર્થોનું પરિણમન જાણે છે. વિષ્ટાના પરમાણુઓ કાળક્રમે સુંગધી પુષ્પ રૂપે કે સુવાર્ણરૂપે પરિવર્તન પામતા હોય છે. અને દેખાતા સુંદર પદાર્થો, પેટમાં ગયેલા રસગુલ્લા વિષ્ટારૂપે પરિણમે છે. આવું પરિવર્તનશીલ જગત યોગ્ય જીવોને અસાર જણાય છે.

૪. કુશીલ (કુદ્રષ્ટિ) પ્રશંસા: જૈનદર્શનથી વિપરીત દર્શનને સત્યધર્મરૂપે સ્વીકારીને આરાધિ તે કુદ્રષ્ટિ - કુદર્શન છે, તેને આરાધનારા ઉત્તમ છે, દયાળુ છે તેમનો જન્મ સફળ છે એમ પ્રશંસા કરી પોતાના દર્શનને હિચ્છુ માને તે કુદ્રષ્ટિ પ્રશંસા છે, તેથી દોષ લાગે છે. કે કારણકે તેના દર્શનમાં જડ ચૈતન્યનો યયાર્થ ભેદ નથી. હેય ઉપાદેયનું તેમને જ્ઞાન નથી. ભૌતિક જગતમાં સુખની માન્યતા ધરાવે છે. તેની પ્રશંસાથી તેને પોષણ મળે છે. તેથી જીવો ખોટે માર્ગે દોરાય છે.

૫. મિથ્યાદર્શની (કુદ્રષ્ટિ) પરિચય: જૈન દર્શનથી વિપરીત પણે ધર્મની આરાધના કે પ્રચાર કરનારાનો પરિચય રાખવાથી પોતાની શ્રદ્ધામાં ચપળતા થવા સંભવ હોવાથી તે દૂષણ મનાય છે. વળી વિશેષ પરિચય થવાથી ધર્મભ્રષ્ટ થવાનું બને છે. કુદ્રષ્ટિ જીવોમાં વિષયોનો પરિચય હોય છે, તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને કરાવે છે. તેની સોબનમાં જવાથી કોઈવાર શરમના માર્યા તેવી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો પડે છે, તેથી દોષ લાગે છે.

પ્રભાવના : પ્રભાવક

સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા જેમ જેમ પોતાના માર્ગમાં દૃઢ થતાં જાય છે તેમ તેમ તેમના ભાવ વધુ નિર્મળ થતાં જાય છે. આવી આત્મ વિશુદ્ધિને કારણે તેમની અંતરંગ શક્તિઓ પ્રગટ થતી જાય છે. તેનો સહજ ઉપયોગ તેઓ યોગ્ય રૂડા જીવો પર કરી તેઓ પણ ધર્મ પામે તેવી ભાવના રાખે છે.

રોગથી ઘેરાયેલા બાળકને જેમ માતા વાત્સલ્યથી રોગ દૂર કરવા ઔષધ આપે છે, તેનાથી વિશેષ અને નિઃસ્પૃહ ભાવે સમક્રિતવંત આત્મા યોગ્ય જીવોને પોતાની સમાન જાણી સત્યમાર્ગે લઈ જાય છે.

માતા બાળકને વિવિધ લાલચો આપે કે અન્ય રીતે સમજાવે તેમ તે પણ જે જીવોને શ્રદ્ધા ન થાય તેને લાલચ આપી કે પોતાની કોઈ અનુભૂતિની ચમત્કારી શક્તિ વડે માર્ગે લાવવા પ્રયત્ન કરે તેવા પ્રયોગો કરવા છતાં તેઓ નિર્લેપ અને નિર્દોષ રહે છે તે સાચો પ્રભાવક છે.

જૈન શાસનનો મહિમા અને પ્રભાવ વધે તેવી પ્રવૃત્તિ કરનારને પ્રભાવક કહે છે. એ આઠ પ્રકારના હોવાથી પ્રભાવના આઠ પ્રકારની છે.

૧. પ્રાવચની : પ્રવચન = બાર અંગો અથવા આગમો. બાર અંગો કે જેને આચાર્યભગવંતના જ્ઞાનરૂપી જવેરાતની પેટી કહેવામાં આવે છે. તેમાંનાં જે કાળે જેટલા આગમશાસ્ત્ર વિદ્યમાન હોય તે સર્વનો મર્મ જાણનારા પ્રાવચની કહેવાય છે.

૨. ધર્મકથક : ઉપદેશ (ધર્મકથા) આપવાની લબ્ધિ-શક્તિ.

ધર્મકથા ચાર પ્રકારની કહી છે. તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરવાની શક્તિથી કથા એવી રીતે સંભળાવે કે શ્રોતાઓ આનંદથી શ્રવણ કરે.

૧) આત્મેપણી કથા : મોહ ત્યાગ માટે સંસારનું ભયજનક સ્વરૂપ એવી રીતે સમજાવે કે જીવો સત્ય તત્ત્વ પ્રત્યે આકર્ષાય.

૨) વિન્નેપણી કથા : પૂર્વના મિથ્યા માર્ગને છોડવો, ઉન્માર્ગને છોડી સન્માર્ગે વળે તે, તેવું માર્ગનું સ્વરૂપ સમજાવે.

૩) સંવેગની : જે કથા વડે શ્રોતામાં જ્ઞાનપૂર્વક ધર્મઆરાધનાનું બળ વધે. અંતરમાં ધર્મમાર્ગની અભિલાષા વૃદ્ધિ પામે

મુક્તિબીજ

૪) નિર્વેદની : જે ઉપદેશથી જીવને સંસાર બંધનરૂપ લાગે અને સંસાર ત્યાગની ભાવના થાય.

૩. વાદી : વાદી, પ્રતિવાદી, સભાજનો અને સભાધિપતિ આ ચતુરંગ સભામાં પરપક્ષને અસત્યરૂપે અને પોતાના પક્ષને સત્યરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની શક્તિ. છતાં હરિભદ્રસૂરિમહારાજે જણાવ્યું છે, શુષ્કવાદ અને વિવાદ એ કર્મબંધનું કારણ બને છે, માટે આત્માર્થાએ વાદનો ત્યાગ કરવો. પરંતુ મધ્યસ્થ બુદ્ધિવાળા, સ્વશાસ્ત્રવેત્તાના જાણ એવા ઉત્તમ પુરુષો સાથે સત્ય ધર્મના નિર્ણય માટે વિવેકપૂર્વક ધર્મવાદ કરવો. જેથી જીત થાય તો પ્રતિવાદી ધર્મ પામે. હાર થાય તો ભૂલ સુધરે. માટે ધર્મવાદ પ્રભાવના છે.

૪. નિમિત્તિક : ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાનકાલીન ભાવોને કહેનારા આવું જ્ઞાન ધરાવનાર મહર્ષિઓ સ્વ-પર શ્રેય માટે તેવી પ્રવૃત્તિ કરે.

૫. તપસ્વી : તપ દ્વારા પ્રભાવના કરનારા.

જ્ઞાની જનોનું તપ સ્વ-પર શ્રેયરૂપ છે આલોક-પરલોકના સુખની અભિલાષા વગરનું હોય છે. સમતાભાવે અટકમ આદિ તપ કરનારા દેહાધ્યાસને તજનારા તપસ્વીઓ પ્રભાવક છે. તેમનાં તપાદિ જોઈને અન્ય જીવોને પ્રેરણા મળે છે.

૬. વિદ્યાવાન : અનેકવિધ વિદ્યાઓની સિદ્ધિવાળા. સમક્રિતવંત આત્મામાં જ્ઞાન અને નિર્મળતાને કારણે લબ્ધિઓ કે સિદ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. પરંતુ તે મહાત્મા તેનો પૌદ્ગલિક ઉપયોગ કરતા નથી કરે તો બંધનું કારણ થાય. પરંતુ ધર્મની પ્રભાવના માટે તેનો સહજ ઉપયોગ કરે.

૭. સિદ્ધ : (સિદ્ધિપ્રાપ્ત પ્રભાવક)

આંખમાં અંજન, પગે લેપ, કપાળે તિલક, મુખમાં ગોળી જેવા પ્રકારે દ્વારા દુષ્કર કાર્યો સાધ્ય કરે, વૈક્રિય શરીર રચે, તેવા મહર્ષિઓને પ્રભાવક કહે છે. આવી સિદ્ધિઓ જો પ્રશંસા, પ્રચાર કે સ્વાર્થજનિત હોય તો તે ત્યાજ્ય છે. શાસનની સેવા માટે ઉપયોગ કરે તો પણ દોષમૂલક હોવાથી પ્રાયશ્ચિત લેવું ઉચિત ગણાય છે.

૮. કવિ : વિશિષ્ટ રચના અને મર્મવાળા ગદ્ય પદ્ય કાવ્યો રચવાની શક્તિ. ભિન્ન ભિન્ન ભાષામાં કાવ્ય ગ્રંથોની રચના કરનારા જે રચના દ્વારા રાજા મહારાજાઓ ધર્મનો બોધ પામતા હતા અને ધર્મનો પ્રભાવ થતો હતો.

મુક્તિબીજ

નોંધ : શ્રી જૈનશાસન સ્વયં પ્રભાવશાળી છે. જિનેશ્વર ભગવંતાએ સ્થાપેલું હોવાથી નિર્દોષ છે; અને સ્વરૂપે ઉત્તમ છે. છતાં તેનો મહિમા વધે, દેશ-કાળને ઉચિત શાસનની સેવા થાય. તે માટે યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરનારા પ્રભાવક કહેવાય છે.

પ્રભાવક નિમિત્તમાર્ગ છે તે તે કર્તવ્યો, પ્રભાવના છે. તેમના સમકિતના બળની પ્રેરણાથી તેઓ આ પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેના દ્વારા અન્ય જીવો સમકિત પામે છે.

આ યુગમાં સ્વધર્મને સહાય કરી આગળ વધારવાની વિશેષ જરૂર છે. આફતમાં સપડાઈને તે ધર્મથી વિમુખ થઈ જાય, તો મંદિરમાં પૂજન વગેરે કોણ કરશે ? જિનેશ્વરને માનનારા ઘટશે તો ધર્મ કેવી રીતે ટકશે ? શાસન પ્રભાવના એ છે કે પ્રભુના કથનનો, સત્યધર્મનો વિશેષ પ્રસાર થાય માટે સ્વધર્મ પ્રત્યે પણ સદ્ભાવ રાખવો.

પાંચભૂષણ : જૈનદર્શનમાં કુશળપણું

૧. જિનશાસનમાં કૌશલ્ય ૨. પ્રભાવના ૩. તીર્થસેવા ૪. સ્થિરતા ૫. ભક્તિ.

૧. જિનશાસનમાં કૌશલ્ય = નિપુણતા

જિનાગમોમાં ધર્મના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વિધિવચનો છે, કેટલાક નિષેધવચનો છે. પદાર્થોના સૂક્ષ્મ વર્ણનરૂપે વચનો છે. અપવાદ અને ઉત્સર્ગ વચનો છે. લાલચ અને ભય પેદા કરનારાં વચનો છે. આવાં અનેક અપેક્ષાવાળા વચનોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવના પુરુષાર્થને આશ્રીને યોગ્ય વ્યવહાર કરે તેને કૌશલ્ય કહે છે. જ્યાં જે જે યોગ્ય હોય તે આચરે અને ત્યજવા જેવું ત્યજે તે નિપુણતા છે. અર્થાત્ ભૂષણ છે.

૨. પ્રભાવના : પ્રભાવકમાં આ કર્તવ્ય કહ્યું છે, પરંતુ પ્રભાવના એ ભૂષણરૂપ હોવાથી પાંચભૂષણમાં તેનું પુનઃ નિરૂપણ કર્યું છે. સવિશેષ આત્માની અનંત શક્તિનો મહિમા જીવોના ધ્યાનમાં લાવવો તે પરમાર્થ પ્રભાવના છે.

૩. તીર્થસેવા : બે પ્રકારે છે.

૧. દ્રવ્યતીર્થ : જિનેશ્વરોના જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન, મોક્ષ થયા હોય તે તે ભૂમિઓ તે દ્રવ્ય તીર્થો છે. તેની શુદ્ધિ જાળવવી, તેનો નિર્વાહ કરવા દાનાદિ કાર્યો કરવાં. તીર્થમાં રહેલાં જ્ઞાનીમહાત્માઓનો બોધ સાંભળવો.

મુક્તિબીજ

૨. ભાવતીર્થ : શ્રી ગણધર, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ શ્રી શ્રમણસંઘ. અરિહંતો તીર્થકર ભાવતીર્થ છે. શ્રી સંઘ તીર્થ છે, શ્રી ગણધર અને દ્વાદશાંગી તીર્થ છે. તેનો વિનય કરવો તે ભાવ તીર્થસેવા છે.

દેવગુરુનું ત્રિકાળ વંદન કરવું. પાંચ આણુવ્રત પાળવા. આત્મબોધ પ્રાપ્ત કરવો, તે ભાવતીર્થ છે.

૪. સ્થિરતા : અન્ય ધર્મના ચમત્કારાદિ જોઈને ચલાયમાન ન થવું, અન્યને સ્થિર કરવા. સાધર્મીને સ્વધર્મમાં સ્થિર કરવા સહાય કરવી. આત્મ નિશ્ચયમાં સ્થિરતા કરવી, અને અન્યને આત્મદૃષ્ટિની કળા બતાવવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને વિશુદ્ધ થવાનું નિમિત્ત છે.

૫. ભક્તિ : શ્રી જિન પ્રવચનો, સંઘનો વિનય કરવો. ગુરુ આદિને આહાર-પાણી, ઔષધ, વસ્તી વગેરે આવશ્યકતા પૂરી કરવી. અત્યંત ભાવપૂર્વક ભક્તિ કરવી. ભક્તિ દ્વારા પોતાનામાં ગુણનો સંચય થાય છે. અને અવસરે સાંસારથી છૂટી આત્માની શુદ્ધ માર્ગમાં પ્રવેશ થાય છે.

પાંચ લક્ષણો :

સમ્યગ્દૃષ્ટિવંત આ પાંચ લક્ષણોમાંથી પોતાને આવી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેને જાણી શકે છે અને વિશેષ આગળ વધવા પુરુષાર્થ કરે છે.

૧. સંવેગ ૨. ઉપશમ ૩. નિર્વેદ ૪. અનુકંપા ૫. આસ્તિક્ય

૧. સંવેગ = કેવળ સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્ત, મોક્ષની અભિલાષાવાળો.

૨. ઉપશમ = ઉદયમાં આવેલા અને આવનારા કષાયોનું શમન કરવાવાળો, ક્રોધાદિ કષાયોની મંદતા થાય છે. અપરાધીનું પણ સારું ચિંતવે છે. વ્યવહારની વ્યવસ્થા જાળવવા છતાં આકુળ થતા નથી. ધર્મક્ષેત્રોમાં પણ શાંતિથી સેવા આપે.

૩. નિર્વેદ = સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ કે સુખોથી પાછો હઠનારો. ઉદાસીનપણે પ્રવૃત્તિ કરનારો, વૃત્તિને આત્મસન્મુખ રાખનારો.

૪. અનુકંપા = સર્વજીવો પ્રત્યે વાસ્તવિક ભાવવાળો, દુઃખી જીવો પ્રત્યે અનુકંપા, પક્ષપાત રહિત પોતાની દયાળુવૃત્તિને સર્વત્ર પ્રગટ થવા દે છે.

૫. આસ્તિક્ય = સત્દેવ-ગુરુ અને ધર્મની અનન્ય શ્રદ્ધાવાળો. પરમાત્માએ કહેલા વચનમાં શ્રદ્ધા રાખે છે કે પ્રભુએ બતાવેલા માર્ગથી આત્મશ્રેય છે. અને

મુક્તિબીજ

તે પ્રમાણે વર્તવાનો પરિશ્રમ કરે છે. (કોઈ સ્થળે શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્તિક્ય, અનુકંપા એવો ક્રમ હોય છે.)

છ જ્ઞાણા = ઉપયોગ, વિવેકની જાગૃતિ. આચાર.

પરિવ્રાજક, ભિક્ષુક, સંન્યાસી વગેરે અન્ય દર્શનીઓ તેઓના મહાદેવાદિ દેવો, અરિહંતના પ્રતિમાજી અન્ય મતવાળાએ કબજે કર્યા હોય, તે સર્વને વંદન, નમન, આલાપ સંલાપ, ન કરવા કે દાન, પ્રદાન ન કરવું તે સ્વર્ધર્મ વિવેક છે.

વંદન = સ્તુતિ - પંચાંગ પ્રણામ

નમન = સન્માન કરવું.

આલાપ = વારંવાર વાર્તાલાપ કરવો

સંલાપ = આલાપને કારણે પરિચય વધવો.

દાન = આહારાદિ આપવા

પ્રદાન = વિનય, વૈયાવસ્ય કરવા.

આ પ્રકારેનું સેવન કરવાથી ક્ષયોપશમ ભાવવાળા સમકિતને દોષ લાગે અને તે ક્ષતિ પામે. સમકિતને નિર્મળ રાખવા માટે આ આચાર છે.

દાન અનુકંપા બુદ્ધિએ આપવાનો નિષેધ નથી. અનુકંપાને યાત્ર જીવોને મધ્યસ્થભાવે જરૂરિયાત પૂરી કરવી. અન્ય દર્શનીઓએ કબજે કરેલા પ્રતિમાજી માટે વ્યવસ્થા ન થઈ હોય તો ભક્તિ નિમિત્તે યોગ્ય પદાર્થો કે સામગ્રી આપવામાં વિવેક જાળવવો.

છ આગારો : (મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય જીવો વડે લેવાતી કંઈક છૂટ) અભિયોગ

૧. રાજાભિયોગ : રાજાના દુરાગ્રહથી કે પરવશતાથી પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છતાં છૂટ લેવી પડે. જેમકે રાજાના આગ્રહથી કોઈ જીવને દંડ આપવો પડે.

૨. ગણાભિયોગ : સ્વજન કે જનસમૂહના આગ્રહથી કોઈ દોષયુક્ત પ્રવૃત્તિ કરવી પડે. અન્ય દેવાદિના નમસ્કાર કરવા પડે વિગેરે.

૩. બલાભિયોગ : બળવાનના આગ્રહથી નિરૂપાય થઈને દોષિત વિધિ કરવી પડે.

મુકિતબીજ

૪. દેવાભિયોગ : હલકા દેવ, દેવીઓના ઉપસર્ગને ટાળવા, પ્રાણાંત સંકટ ટાળવા વંદનાદિ વિધિ કરવી પડે.

૫. કાંતરવૃત્તિ : જંગલમાં કોઈ પ્રાણાંત કષ્ટ આવે. કુટુંબાદિના નિર્વાહમાં કંઈ પીડાકારી પ્રસંગ આવે, કષ્ટ આવે તે કાંતરવૃત્તિ.

૬. ગુરુનિગ્રહ : ગુરુઆજ્ઞાને આધિન કંઈ વર્તન કરવું પડે.

આ છ આગારોમાં અત્યંત આગ્રહી ન થવું પણ ઉચિત જાળવવું. આ છ કારણોથી અન્યધર્મીઓને વંદન કરવું પડે તે અપવાદ માર્ગ છે. જ્યાં ત્યાં તે છૂટ લેવાની નથી. ઉત્સર્ગ માર્ગે તો કોઈ પણ છૂટ લેવાનો નિષેધ છે. છતાં દેશકાળ પ્રમાણે ગૌરવ કે આદર વિના ઉપચાર વિધિ કરવામાં દોષ નથી. સમકિતવંત આત્મા સ્વધર્મમાં દૃઢતાવાળો હોય છે. તે ગમે ત્યાં આચાર વિરુદ્ધ વર્તે તો અતિચાર લાગે માટે આવા પ્રકારોનો વિવેક જાણવો છે.

છ ભાવનાઓ : સમકિતને ભાવન કરવાની ભાવનાઓ.

૧. મૂલ : સમકિત એ ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે. સમકિતનું મૂળ દૃઢ હોય તો ચારિત્રરૂપી વૃક્ષ ઊગીને મોક્ષરૂપ ફળ આપે છે.

૨. દ્વાર : (દરવાજો) ધર્મરૂપ નગરમાં સમ્યક્ત્વ દ્વાર વગર પ્રવેશ મળતો નથી; કે ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. નગર સુંદર હોય પણ દરવાજા ન હોય તો પ્રવેશ ન મળે તેમ, આ ભાવના કરે.

૩. પીઠિકા : (પાયો) સુંદર મકાન બાંધતા પહેલાં જમીનમાં પાયો પૂરવો પડે, તો મકાન ટકે, તેમ સમકિતરૂપી પાયો ઉપર ધર્મરૂપી મહેલ સ્થિર રહે તેવી ભાવના કરવી.

૪. આધાર :- જગતના પદાર્થો પૃથ્વીના આધાર વગર રહી શકે નહિ તેમ જીવનો સ્વભાવધર્મ સમકિત વગર ધારણ થઈ શકે નહિ.

૫. ભાજન : પાત્ર વગર દૂધ, ઘી જેવા પદાર્થો રહી શકે નહિ તેમ સમકિતરૂપી ભાજન વગર શુદ્ધ ધર્મરસ પ્રાપ્ત ન થાય.

૬. નિધિ : ભંડાર મૂલ્યવાન હીરા, મોતી કે સુવર્ણને સુરક્ષિત રાખવા તિજોરી જોઈએ તેમ સમકિત રૂપી નિધિ વગર ચારિત્રરત્ન પ્રાપ્ત ન થાય, આવી ભાવનાઓ કરવી.

મુક્તિબીજ

છ સ્થાન :-

૧. આત્મા છે. ૨. આત્મા નિત્ય છે. ૩. આત્મા કર્તા છે. ૪. આત્મા ભોક્તા છે. ૫. મોક્ષ છે. ૬. મોક્ષનો ઉપાય છે.

નોંધ : આ છ સ્થાનકો સાધકને માટે શ્રદ્ધાનું અનુષ્ઠાન છે. જો આ છ સ્થાનકોને શ્રદ્ધા વડે ગ્રહણ કરે તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય. મહદ્અંશે જગત ના જીવો 'હું આત્મા છું' એવો ભાવ કરતા નથી. શરીર હરે છે, ફરે છે, મળા કરે છે, તે જ જાણે આત્મા હોય તેમ રાચે છે, હસે છે. અને શરીરની કોઈ ક્રિયા બંધ થવાથી, બધિરતા કે લકવા જેવી અસરથી નોટિસ મળે તો પોતે રડે છે. જ્યારે શરીરની સર્વ ક્રિયા બંધ થાય ત્યારે સ્વજનો પોક મૂકે છે, કે---ગયો, અને તેઓ માને છે કે મારો 'હું' રહ્યો પણ તે ક્યાં સુધી ? એક દિવસ એવો આવશે કે તું પણ નનામી ભેગો થઈશ.

સંસારી જીવો આવી ભૂલ કરે છે ત્યારે કેટલાક દાર્શનિકોએ પણ આ આત્મા પંચમહાભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થતો માની તેના વિલય સાથે આત્માનો નાશ માન્યો. અથવા કોઈકે તો આત્મા પ્રગટ લક્ષણવાળો છતાં સ્વીકાર્યો નહિ.

સર્વજ્ઞના જ્ઞાન વગર આ છ સ્થાનકોનું સળંગસૂત્ર નિરૂપણ કરવું સંભવિત નથી.

આથી પ્રથમ આત્મા છે તેવું આત્માનું વિધાન કર્યું. વ્યવહારમાં પણ વર હોય તો જાન સાજન જોડાય. મૂળમાં આત્મા ન હોય તો બીજા સ્થાનોની જરૂર ન રહે. મોક્ષના પુરુષાર્થની જરૂર ન રહે. આત્મા સ્વયં મોક્ષસ્વરૂપ ન હોય તો જીવમાં નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન નથી થતી. પણ પ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિ-પ્રગટતી હોય છે. તેથી જીવમાં મોક્ષની અવસ્થા પ્રગટ થાય છે.

વળી, જો આત્મા નિત્ય ન હોય તો સ્વર્ગ નરક વગેરેમાં કોણ જાય અથવા કરેલા કર્મો કોણ ભોગવે અથવા બે પાંચ વર્ષની વાત સ્મરણમાં કેમ આવે ? બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ જેવી અવસ્થાઓ બદલાય છતાં આત્મા એ જ રહે.

આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપે પ્રગટ છે. ચૈતન્યના ગુણવાળો હોવાથી તમામ પદાર્થોથી વિલક્ષણ છે. ગુણ ગુણી વગર ન રહે માટે તે સદા સર્વદા અર્થાન્ નિત્ય છે. આ હેતુથી જગતના જિજ્ઞાસુઓને આત્મજ્ઞાન કરાવવા પ્રથમ બે પદથી અનુષ્ઠાન આપ્યું.

મુક્તિબીજ

૧. આત્મા છે : આત્મા ચૈતન્યગુણથી પ્રત્યક્ષ છે.

નોંધ : આત્મા સ્વયં સ્વાધીન તત્ત્વ છે. ચૈતન્ય લક્ષણવાળો છે. જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગવાળો છે. અચલ, અવિનાશી અને ધ્રુવ છે. સ્વ-પર પ્રકાશક છે. સ્વ અને પરને જાણવાવાળો છે. ચૈતન્ય સિવાય કોઈ પદાર્થો અન્યને કે પોતાને જાણતા નથી. સૂર્યના પ્રકાશમાં પદાર્થો જાણાય પણ સૂર્ય સ્વયં તેજગોળો હોવા છતાં સ્વ કે પરને જાણવા સમર્થ નથી. કેવળ આત્મા જ જ્ઞાનગુણવાળો હોવાથી સ્વ-પરને જાણે છે.

સત્તાસ્વરૂપે અનંતજ્ઞાનવાળો, અનંતદર્શનવાળો, અનંતલબ્ધિવાળો, અનંત ગુણોવાળો, અરૂપી, અમર, અજન્મા જેવા ગુણોનો સ્વામી છે. અનન્ય અને અદ્ભુત તેનું સામર્થ્ય છે.

આવા સામર્થ્યના સ્વીકારથી જીવનું સમકિત શુદ્ધ થાય છે.

૨. આત્મા નિત્ય છે :

તે કોઈ સંયોગોથી ઉત્પન્ન થતો નથી માટે તેનો નાશ સંભવ નથી. આત્મા પદાર્થ છે. જે પદાર્થ સત્ રૂપે હોય તેનો ક્યારે પણ નાશ ન થાય. પદાર્થ માત્ર ટકીને બદલાય. પદાર્થ માત્ર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપે સત્ છે. તેમ આત્મા પણ તેના જ્ઞાનાદિ ગુણોને ધારણ કરનારો હોવાથી ગુણી છે. જ્ઞાનાદિ ગુણો સહભાવી ધર્મવાળા હોવાથી ગુણોનો કે ગુણીનો ક્યારે નાશ થતો નથી, તે શાશ્વત તત્ત્વ છે; નિત્ય છે. ગુણ ગુણીના સર્વ પ્રદેશે વ્યાપેલા હોય, સર્વથા સાથે રહેનારા હોય.

જેમકે સાકરનું ગળપણ તેના પૂરા ગાંગડામાં હોય અને તેમાંથી ક્લાક બે ક્લાક છૂટું ન પડે. પાણી કે દૂધમાં ઓગળે તોપણ ગળપણ તેમાં સ્વાધીનપણે ટકે. અર્થાત્ ગુણો સર્વ હાલતમાં અને પૂરા પદાર્થમાં વ્યાપીને રહે છે.

પર્યાય :- પદાર્થમાત્રમાં પર્યાયો રૂપાંતર થતી રહે છે તે અપેક્ષાએ તે અનિત્ય છે. જેમકે કોઈ જીવ દેવયોનિમાંથી મનુષ્યના જન્મમાં આવ્યો. ત્યારે દેવ પર્યાય પલટીને મનુષ્યની પર્યાયમાં આવ્યો પણ આત્મા તો એ જ હતો. દેહ એ આત્માનો ગુણ નથી એક અવસ્થા છે માટે પલટાય છે. આત્માને સહભાગી ગુણના ગુણીપણાથી નિત્ય માન્યો. અને અવસ્થાઓ ક્રમભાવી કે પરના સંયોગવાળી હોવાથી અનિત્ય માન્યો.

૩. આત્મા કર્તા છે

નોંધ : દરેક પદાર્થનું પરિણમન પોતાના પ્રદેશમાં થાય છે. જગતમાં રહેલ છે દ્રવ્યોમાં આત્મા અને પુદ્ગલનું પરિણમન અન્યોન્ય નિમિત્તથી થાય છે. પદાર્થમાત્ર ક્રિયાસંપન્ન છે પણ કર્તાપણું કેવળ આત્મામાં રહેલું છે. આત્માનો જ્ઞાન ઉપયોગ પોતાના મતિજ્ઞાનને જ્ઞેય નથી બનાવતો, ત્યારે તે જ્ઞેય પરપદાર્થમાં તદ્દુપ થઈ રાગાદિ વિકલ્પ કરે છે તેથી તે ઉપયોગમાં વિકાર ભળે છે તેથી અશુદ્ધ ઉપયોગરૂપ વિભાવદશામાં આત્મા કર્મનો કર્તા બને છે.

આત્મા રાગાદિવિભાવથી ભાવકર્મનો કર્તા બને છે.

આત્મા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ઉદયથી દ્રવ્યકર્મનો કર્તા બને છે.

આત્મા શરીરાદિના અધ્યાસથી નોકર્મનો કર્તા બને છે.

અનાદિકાળથી જીવ અજ્ઞાનવશ થતા રાગાદિભાવથી જડ કર્મનો સંયોગ પામી તેનો કર્તા રહ્યો છે. આત્મા અને કર્મનો સંબંધ સાંયોગિક છે, સ્વાભાવિક નથી, અર્થાત્ સાકર અને મીઠાશના સંબંધ જેવો નથી. પણ વસ્ત્ર પર લાગેલા મેલ જેવો છે. અર્થાત્ પ્રયત્નથી દૂર થાય તેવો છે.

આત્મા અને જ્ઞાનાદિ ગુણોનો, ચૈત્યન્યનો, અનંતલબ્ધિ આદિનો સંબંધ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તે સાવરણ હોવાથી પ્રગટ થતા નથી. રાગાદિ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થઈ આત્માને જ આવરણ કરે છે.

જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી સાગરનું પાણી બાષ્પીભવન થઈ વાદળારૂપ બને છે, પછી તે વાદળા સૂર્યને જ આવરણ કરે છે. વળી, સૂર્યનાં તેજકિરણોથી વાદળા તૂટી જાય છે તેમ આત્માના અજ્ઞાનને કારણે રાગાદિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને આત્માના જ શુદ્ધ ઉપયોગ વડે તે રાગાદિ નાશ પામે છે.

આમ, વિભાવદશા વડે કર્મનો કર્તા આત્મા છે. પોતે કરેલાં કર્મો પોતે ભોગવે છે. કર્તા કર્મના સંયોગથી જગતમાં અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા જોવા મળે છે. સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક, જન્મ-મરણ, રોગી-નિરોગી, આવી અવસ્થાઓ પાછળ કાર્યકારણનો સંબંધ છે. જગતમાં કારણ વગર કાર્ય નિપજતું નથી.

જગતમાં કોઈ દુઃખ ઈચ્છતું નથી છતાં દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે, રોગ ઈચ્છતું નથી છતાં રોગ થાય છે, સુખ ઈચ્છવા છતાં મળતું નથી. કદાચ મળી જાય તો તે ટકતું નથી. આ સર્વ વિચિત્રતાનો કર્તા આત્મા સ્વયં છે.

શાસ્ત્રકારોએ આવાં કર્મના કારણો મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય અને યોગ કલ્યા છે. જે આત્માના વૈભાવિક દોષો છે. આત્મા સાથે તેનો સંબંધ અનાદિકાળથી છે.

સ્વભાવથી આત્મા પરદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતો નથી તેથી પોતાના જ સ્વરૂપનો કર્તા રહે છે.

૪. આત્મા ભોક્તા છે

આત્માએ પોતાના જ અજ્ઞાનથી જે કર્મો ગ્રહણ કર્યા તે તેને ભોગવવા પડે છે, જે આત્મા જેવા કર્મ બાંધે તે ઉદય આવે ઈંદ્ર, ચંદ્ર, નાગિન્દ્ર કે જિનેન્દ્રને પણ ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી. કર્મનું સામ્રાજ્ય જડ હોવા છતાં તેમાં થતું સ્વતઃ પરિણમન અદ્ભુત રીતે કામ કરે છે. તેને કોઈ વિકલ્પ કરવો પડતો નથી પણ જડ પરમાણુઓનું સ્વતઃ પરિણમન એવું વ્યવસ્થિત છે કે, જે જે પુદ્ગલ પરમાણુઓનો આત્મા સાથે સંયોગ થયો તે તેના પ્રકૃતિ, સ્થિતિ રસ અને પ્રદેશથી વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ જઈ યોગ્ય સમયે તે ઉદયમાં આવી કૃષ્ણ આપી દે, તેવી ગહન વ્યવસ્થા એ જડ પરમાણુમાં રહી છે.

માટે જ્ઞાની પુરુષો કહે છે કે ભલે છાને ખૂણે બંસીને મનથી, વચનથી કે ક્રયાથી મિથ્યાભાવનું, અસંયમનું, અઠાર પાપોનું સેવન કરો, પણ ચૌદે રાજલોકમાં તેનું સામ્રાજ્ય વર્તે છે. દોષજનિત પરિણામ થાય કે એ જડ પરમાણુઓ આત્મપ્રદેશો સાથે ભૂતની જેમ વળગી જ પડે છે. દીર્ઘકાળ સુધી દેહ ધારીને ધૂણ્યા પછી જ તે નીકળે છે. આમ આત્મા કરેલા કર્મોનો ભોક્તા થઈ સુખ દુઃખને ભોગવે છે.

હવે જો આત્મા કર્મ કર્યા જ કરે અને આત્મા તે કર્મો ભોગવ્યા જ કરે તો મોક્ષના પ્રયોજનનો શું અર્થ છે ? વિભાવ દશાથી જેમ આત્મા કર્મનો કર્તા છે તેમ સ્વભાવદશાએ કે જ્ઞાન દશાએ, શુદ્ધ ઉપયોગની અવસ્થામાં પોતાના જ સ્વરૂપનો આનંદનો કર્તા હોવાથી આત્મા આનંદનો અનુભવનાર-ભોક્તા છે.

વાસ્તવમાં આત્મામાં વેદક-અનુભવ નામનો ગુણ હોવાથી તે કર્મના સંયોગ સુખદુઃખનો અનુભવ કરે છે અને કર્મરહિત અવસ્થામાં અનંત સુખ-આનંદનો અનુભવ કરે છે. એટલે વિભાવથી કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા છે, સ્વભાવથી સ્વરૂપ - આનંદનો કર્તા અને ભોક્તા છે.

મુક્તિબીજ

આત્માનો મોક્ષ છે; આત્મા સ્વયં મોક્ષ સ્વરૂપ છે.

પરમાત્મસ્વરૂપ પોતાના આનંદનું વેદન કરવાને બદલે પૌદ્ગલિક સુખોનું વેદન કરે છે તેથી તે અશુદ્ધ આત્મા છે. આત્મા અને પરમાત્મા ભિન્ન નથી. અદ્વૈત છે. પરમાત્મસ્વરૂપ આવરિત હોય ત્યારે તેને આત્મા કહીએ છીએ.

જેમ દીવો બુઝાઈ જવાથી પ્રકાશનો સર્વથા નાશ નથી થતો પણ તે અગ્નિ - પ્રકાશના તેજસ્વી કિરણોનું રૂપાંતર થઈ જવાથી તે શ્યામ બને છે, તેથી આપણે પ્રકાશને બદલે તેને અંધકાર કહીએ છીએ. પરમાણુઓ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે દેખાતા નથી, છતાં પણ તેનો કેવળ અભાવ થતો નથી.

આત્મા સ્વયં મોક્ષ સ્વરૂપ ન હોય તો તેમાં મોક્ષની અવસ્થા પ્રગટ ન થાય. દરેક પદાર્થોના સ્વાભાવિક ગુણનો અભાવ ન થાય. તેના પર આવરણ આવે, આવરણ દૂર થતાં તે તે ગુણ પ્રગટ થાય છે. જેમ તેલના અભાવે શાંત થયેલો દીવો તેજને છોડીને અંધકારરૂપ રૂપાંતરને પામે છે તેમ આત્મામાં પણ કર્મરૂપી તેલનો અભાવ થવાથી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય, કર્મસંયોગે થયેલી અશુદ્ધતા દૂર થઈ, અરૂપી શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ થાય છે.

જીવને રોગરૂપ લાગુ પડેલા રાગ, દ્વેષ મદ, મોહ, અજ્ઞાનને કારણે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, દુઃખો ઉત્પન્ન થતાં હતાં તે રાગાદિનો નાશ થતાં આત્મા મોક્ષસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. ત્યારે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ, બુદ્ધ અને સિદ્ધ અવસ્થાને પામે છે.

મોક્ષનો ઉપાય છે :

મોક્ષ છે તો તેને પ્રાપ્ત સ્વરૂપ એવા મોક્ષનાં સાધનો છે. સાધક, સાધ્ય અને સાધનનો અધ્યાત્મ સંબંધ છે. સાધકની શુભ ભાવના, સાધ્ય શુદ્ધ અને તેના સાધનો શુદ્ધ હોય છે. સાધના કરનાર જો કે અશુદ્ધ અવસ્થામાં છે, પણ તેનું મૂળ લક્ષ્ય પરમાત્મ સ્વરૂપ હોવાથી તેની ભાવના શુદ્ધ મનાય છે. તેથી સાધના વડે સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

સાધક : પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટેનો ઉદ્યમી

સાધ્ય : સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય

સાધન : આત્માનો શુદ્ધ ઉપયોગ

મુક્તિબીજ

આ ત્રણેની એકતા એ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે. શાસ્ત્રકારોએ મોક્ષનાં સાધનો સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્ચારિત્ર કહ્યાં છે. જેમ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાયાદિ ભાવો કર્મબંધનાં મૂળભૂત કારણો છે, તેમ કર્મનાશ માટે તેના પ્રતિપક્ષી સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ સાધનો છે.

મિથ્યાત્વનું પ્રતિપક્ષી સમ્યગ્દર્શન છે.

અજ્ઞાનનું પ્રતિપક્ષી સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

અસત્ પ્રવૃત્તિનું પ્રતિપક્ષી સમ્યગ્ ચારિત્ર છે.

આ ત્રણે સાધનો મળીને મોક્ષ મનાય છે. કોઈ એક, સાધનથી મોક્ષ સ્વરૂપ પ્રગટ થતું નથી, ત્રણેનો અવિનાભાવી સંબંધ છે.

જેમ શરીર કહેતા તેમાં રહેલાં ઈન્દ્રિય, અંગઉપાંગ વગેરે આવી જાય છે તેમ શ્રદ્ધા પ્રાણરૂપ છે, જ્ઞાન નેત્રરૂપ છે ચારિત્ર હાથ પગ રૂપ અવયવ છે.

જેમ નેત્રો કે અવયવોવાળું શબ જોઈ જાણી ન શકે

જીવતો હોય ને અંધ કે અવયવ વગરનો કંઈ કરી ન શકે

દેખતો હોય પણ હાથ પગ ન હોય તો પણ કંઈ કરી ન શકે

તેમ એકલું દર્શન, એકલું જ્ઞાન કે એકલું ચારિત્ર મોક્ષને પ્રગટ કરી ન શકે.

ત્રણે ભેગા મળીને જ્યારે જીવની દશામાં પૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટે છે ત્યારે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રગટ થાય છે.

અન્ય સર્વ સાધનો કે અનુષ્ઠાનો ભૂમિકારૂપ છે, નદી કાંઠે છબ-છબિયાં થાય, તરવાનો આનંદ ન મળે, તેમ અન્ય અનુષ્ઠાનોથી જો પાત્રતા થાય અને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય તો આત્માનો આનંદ અનુભવમાં આવે. તે સિવાય તે અનુષ્ઠાનો કેવળ પુણ્યબંધનું કારણ બને.

જેમ શરીરને નિભાવવા કે જીવવા માટે જમવાનું છે, જમવા માટે જીવવાનું નથી. તેમ ધર્મ અનુષ્ઠાનો સંસારના પરિભ્રમણ માટે નથી પછી ભલે પાપનું રૂપાંતર થઈ પુણ્યબંધ થાય તો પણ સંસાર ઊભો રહે છે. માટે અનુષ્ઠાનો સમ્યગ્દર્શન માટે છે તેમ સાધકે તેનું લક્ષ્ય કરી તેના જ પક્ષના અનુષ્ઠાનોનું સેવન કરવું જોઈએ.

ગુરુગમે ધર્મ અનુષ્ઠાનોમાં સેવન દ્વારા સમ્યક્ત્વ અંગિકાર કરીને, અણુવ્રતોને પાળનારો ભાવશ્રાવક સુપાત્ર છે.

ભાવશ્રાવકનાં લક્ષણો

૧. કૃતવ્રતકર્મા, ૨. શીલવંત, ૩. ગુણવંત, ૪. ઋગ્યુવ્યવહારી. ૫. ગુરુસુશ્રુષક, ૬. પ્રવચન કુશલ.

નોંધ : જૈનકુળમાં જન્મ્યો જૈન કહેવાયો, શ્રાવકના અનુષ્ઠાન કરતો થયો શ્રાવક કહેવાયો. હે જિજ્ઞાસુ ! ભાવશ્રાવક એ ધણું મૂલ્યવાન અને જવાબદારીવાળું સ્થાન છે. પૂર્વે અનંતવાર માનવદેહ ધારણ કર્યો, તેમાં અનેકવાર સંસારત્યાગ કર્યો કે શ્રાવકપાણું પામ્યો, પણ તે તે સ્થાનો ભાવરૂપે પરિણમ્યા ન હોવાથી ભવભ્રમણ ચાલું રહ્યું. વળી, આ જન્મમાં પણ ધર્મઅનુષ્ઠાનો, વ્રત, તપ, જપ કર્યા પણ શું બાકી રહી ગયું કે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું નહિ ?

વળી, જેમ જન્મે જૈન મનાયો તેમ કંઈ અનુષ્ઠાનો કરી સમકિતી મનાયો હોય તો પણ આ સડસઠ પ્રકારો, ભાવશ્રાવકનાં લક્ષણોનું માપદંડ મૂકી પરીક્ષણ અને નિરીક્ષણ કરી જોવું. મારું સમકિત પરમાત્મા સ્વીકારે તેવું છે ને ! વિચારો તો ધણું સરળ છે. ગુરુ આજ્ઞામાં રહેનારો અંતર્મુદૂર્તમાં યોગ્યકાળે મોક્ષ સુધી પહોંચે અને આવા દેશકાળે સમકિત પ્રાપ્ત કરે તેવું સરળ છે.

વળી, સત્ દેવ ગુરુ અને દયારૂપ ધર્મની શ્રદ્ધા તથા નવતત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધાવાળા આત્માને સમકિતની મહોર લાગે છે. અંતરંગ કારણમાં ચાર અનંતાનુબંધી કષાયનો તથા દર્શનમોહનીયમાં મિથ્યાત્વાદિનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થવાથી સમકિત પ્રગટ થાય છે. આ માપદંડમાં આપણે છીએ ?

જો આવા સાક્ષાત્ કારણ વગર લોકસંજ્ઞાએ સમકિત અંગીકાર કર્યું હશે તો તે ભાવના રૂડી છે પણ તેથી જીવ સમકિત પામ્યો છે એ માની ન લેવું, પણ શાસ્ત્રકારોએ જે લક્ષણો બતાવ્યા તેની સાથે વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિને માપીને જીવે નિર્ણય લેવો, જેથી સત્ પુરુષાર્થને અવકાશ રહે, ભ્રમ ભાંગે અને વાસ્તવિક રામ્યકૃત્વની પ્રાપ્તિ થાય.

સત્દેવની શ્રદ્ધા યથાર્થ ક્યારે કહેવાય ?

સત્દેવ એટલે સર્વજ્ઞ, વીતરાગ પરમાત્મા. ઈષ્ટ દેવ તરીકે હાર્દિક ભાવે તેમને વંદન, પૂજન કરવા અને અંશે પણ તેમની આજ્ઞા માન્ય કરી, ચગાદિભાવોને ઘટાડવા, સંવર નિર્જરા તત્ત્વની આરાધના કરવી તેમના ચરણના શરણમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા રાખવી તેમણે ચીધેલા માર્ગે ચાલવું.

મુક્તિબીજ

ના, આ સત્ દેવની શ્રદ્ધા ન મનાય.

ભલે, ક્રમ ક્રીડીવેગનો હોય પણ સાચી દિશાનો હોય. પરમાત્મા આપણા આત્માનું પૂર્ણ પ્રગટ સ્વરૂપ છે. માટે તેવા થવા પુરુષાર્થ કરવાનો છે. પુણ્યના પોટલાથી સુખી કે તૃપ્ત થવાનું નથી. પાપથી છૂટ્યા તેટલો જ ઉપકાર, બાકી શુદ્ધધર્મ એ જ સાચું સાધન છે. રત્નત્રયની ઉપાસના શુદ્ધ ઉપયોગથી શક્ય છે. પાત્રતા માટે અન્ય અનુષ્ઠાનો છે. માર્ગે ચઢી જવાનાં સાધનો છે. માટે સત્દેવની શ્રદ્ધામાં યથાર્થતા ગ્રહણ કરવી.

પૂજન વીતરાગનું ભાવના વૈરાગ્યની

ભગવાનની ભક્તિ ને સંસારથી વિરક્તિ

સર્વજનું સેવન અને અજ્ઞાનનું છેદન

પરમ સ્વરૂપની ઉપાસના સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા

આનંદસ્વરૂપ પરમાત્મામાં આત્માનંદ

આવી ભાવનાઓ આત્મપ્રદેશો પર લાગેલા આવરણોને દૂર કરે છે, અનાદિના અજ્ઞાનને નષ્ટ કરવાનું બળ વધે છે. જીવ અંતરમુખ થતાં સમક્તિ પ્રગટ થાય છે.

સત્ગુરુની શ્રદ્ધા-ભાવના

જેમણે રાગદ્વેષની ગ્રંથિ છેદી છે, નિર્મોહી છે, રત્નત્રયના આરાધક છે પંચમહાવ્રતધારી છે. પંચાચારના પાલનકર્તા છે. પાંચ સમિતિ ત્રણ ગુમ્ફિના ધારક છે, સંસારના પ્રપંચથી વિમુક્ત છે, એવા ભાવસાધુપણે રહેલા નિર્ગંથ મારા ગુરુ છે, હું તેમનો ઉપાસક છું, તેમની આજ્ઞાપણે વર્તું છું. અનન્યભાવે તેમની ભક્તિ કરીને ધન્ય બનું છું. તેમના વિરહમાં તેમનું ધ્યાન કરી તેમણે આપેલા આચાર પ્રમાણે વર્તું છું. મોક્ષમાર્ગની આરાધનાનો માર્ગ બતાવનાર મારા ગુરુની મને અનન્ય શ્રદ્ધા છે.

એ સિવાય જ્યાં સંસારની ઉપાસના કરે તેવા પ્રકારો કે મંત્ર તંત્ર વિદ્યાઓ ધરાવનાર મિથ્યાગુરુ મારે માટે વર્જ્ય છે.

સત્ધર્મ = દયારૂપ ધર્મ ભાવના

દયા એટલે કોઈને કંઈ દાનાદિ આપવા તેટલું પૂરતું નથી પણ દયાના

મુક્તિબીજ

અન્ય લક્ષણો જાણવા, દયા એટલે અનુકંપા, વાત્સલ્ય, સાધર્મિકતા, કરુણા વગેરે ગુણો, જેની સર્વાત્મમાં સમદ્રષ્ટિ છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા છે.

ધર્મવિમુખ જીવોને સંસારના દુઃખોથી કેવો ત્રાસ ઉપજે છે તેવું જાણી તેમને સાચા સુખના માર્ગે વાળવા તે વાત્સલ્ય કે કરુણા છે.

જરૂરિયાતવાળાને તેમની જરૂરિયાત પૂરી કરવી તે દયા કે અનુકંપા છે.

સૂક્ષ્મજીવો પ્રત્યે રક્ષાનો ભાવ અને જયાણા પાળવી તે દયા છે.

રાગાદિભાવોથી મુક્ત થવા પ્રયત્નશીલ રહેવું તે અહિંસા ધર્મ છે. સ્વદયા છે.

સત્દેવ, ગુરુ એ બે તત્ત્વ અવલંબનરૂપ અને ઉપાસના રૂપ છે.

દયાધર્મ આચરણ સ્વરૂપ છે.

આવા પ્રકારની ભાવના અને બોધનું પરિણમન તે યથાર્થ શ્રદ્ધા છે જેના વડે સમકિત પ્રગટવાની પાત્રતા થાય છે. અર્થાત્ આ શ્રદ્ધાને વ્યવહાર સમકિત મનાયું છે. ભાવશ્રાવકની પાત્રતા છે.

તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનમ્ સમ્યગ્દર્શનમ્

નવતત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા પણ સમ્યગ્દર્શન રૂપ છે. યથાર્થ શ્રદ્ધા એટલે આ નવતત્ત્વમાં જ્ઞેય, ઉપાદેય અને હેયના નિયમથી અનુસરવું.

જ્ઞેય = જાણવા જેવા પદાર્થોને જાણવા જેમકે જીવને જીવરૂપે જાણવો.

જીવનું મૂળ સ્વરૂપ શુદ્ધ પરમાત્મસ્વરૂપ છે. તેમ જાણી તે સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા કરવી.

અજીવ = દેહાદિ જડ પદાર્થો છે, તે સાંયોગિક છે, તેને ફક્ત સ્પર્શ રસાદિ ગુણોવાળા જાણવા પણ તેમાં સુખબુદ્ધિ ન કરવી.

ઉપાદેય = ઉપાસવા જેવા પદાર્થોની ઉપાસના કરવી (આદરવા) જીવ, ઉત્તમપુણ્ય સંવર, નિર્જર અને મોક્ષ. ચાર તત્ત્વની યથાર્થ ઉપાસના કરવી.

અજ્ઞાનવશ આત્માના વૈભાવિક પરિણામથી જીવ કર્માશ્રવથી બંધાયો છે, તેથી આવતા કર્મને રોકવા સંવર તત્ત્વની સંયમ્પ્રદિ વડે આરાધના કરવી અને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલાં કર્મોની તપ દ્વારા નિર્જરા કરવી. યથાર્થ નિર્જરા એ મોક્ષની ઉપાસના છે. આમ, ચાર તત્ત્વની યથાર્થ ઉપાસના કરવી જેના વડે મોક્ષમાર્ગ સાધ્ય થાય તે ઉપાદેયતા છે, પુણ્ય તત્ત્વ પાપભાવથી મુક્ત રાખે છે માટે

મુક્તિબીજ

અપેક્ષાએ ઉપાદેય છે પરંતુ શુભ આશ્રવ તત્ત્વનો પ્રકાર હોવાથી તે પણ હેય છે.

હેય = છોડવા જેવા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

અજીવ - (પુદ્ગલ) આશ્રવ (પાપ-પુણ્ય) બંધ.

અજીવાદિ તત્ત્વો પૌદ્ગલિક હોવાથી સ્પર્શાદિવાળા છે, જે આત્મસ્વરૂપ નથી તેથી તે શુભ હોય, સુખરૂપ લાગતા હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો, તે હેયની યથાર્થતાની સમજ છે. જે પુણ્ય પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે તે અપેક્ષાએ ઉપાદેય છે.

આ પ્રમાણે જે તત્ત્વ જે પ્રકારે જોયાદિ સ્વરૂપ છે તે પ્રમાણે તેનો વિધિ - નિષેધ યથાર્થપણે કરવો તે નવતત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા છે તેને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે.

મહદંશે જીવો નવતત્ત્વોના આ સ્વરૂપને જાણતા નથી, એટલે અન્ય અનુષ્ઠાનો કરવા છતાં આ જોયાદિ વિવેક ન હોવાથી લોકસંજ્ઞાએ થતા ધર્મના પ્રકારો જીવને સમ્યગ્દર્શનની નજીક લઈ જતાં નથી. છતાં જે જીવોને પરમાત્માના વચન પ્રમાણ લાગે છે તેમાં દ્રઢ શ્રદ્ધા હોય છે તેમને તત્ત્વોની યથાર્થતા ભાવનારૂપે પરિણમે છે. તેમને તત્ત્વોનો અભ્યાસ ભલે ન હોય છતાં તેમની શ્રદ્ધા ફળવતી બને છે.

અંતમાં વસ્તુતઃ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવાનું મૂળ અંતરંગ કારણ તો રાગદ્વેષની ગ્રંથિનો ભેદ થવો. મિથ્યાત્વ મોહનીયનો અને અનંતાનુબંધી ક્ષાયોનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થવો તે છે. બાહ્ય પ્રકાર નિમિત્તભૂત છે, તેને કારણે પરિણામની શુદ્ધિ થાય છે. તેથી મિથ્યાભાવ ટળી જીવ સમ્યગ્ ભાવમાં આવે છે.

સત્દેવાદિની શ્રદ્ધા તેને સ્વરૂપનો નિર્ણય કરાવે છે. નવતત્ત્વનો અભ્યાસ કે ચિંતન પરિણામની શુદ્ધિ કરે છે. અંતરંગ કારણોની ફળશ્રુતિરૂપે સમ્યગ્દર્શનને પ્રગટ કરે છે. સમ્યગ્ દર્શન પ્રાપ્ત એવા શ્રાવકપણાનું માહાત્મ્ય આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરી હવે તેના લક્ષણોને જાણવા પ્રયત્ન કરી તે પ્રમાણે તે ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી.

૧. કૃતપ્રતકર્મા = વ્રતધારી - તેના ચાર ગુણો છે.

૧. ધર્મશ્રવાણનો ઉદ્ધમી, સમ્યક્વ્રતો આદિના ગુણોને આદરપૂર્વક શ્રવણ કરવા ગુરુજનોનો પરિચય રાખે.

૨. જાણકાર = ગ્રહણ કરેલા વ્રતાદિ પ્રકારોને જાણે,

મુક્તિબીજ

૩. વ્રત ગ્રહણ કરનારો = સમજાયેલા વ્રતોને ગુરુ પાસે વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરનારો.
૪. પાળનારો, રોગાદિના કારણે કે અન્ય પ્રકારના ઉપસર્ગ આદિમાં ચલાયમાન ન થાય પણ લીધેલાં વ્રતો દ્રુટપણે પાળે.
૨. શીલવંત = સદાચારી, તેના છ લક્ષણો છે.
૧. સદાચારી = ધર્મભાવનાની વૃદ્ધિ થાય તેવા આયતનોને (સ્થાનો)ને ઘણો સમય સેવનારો.
૨. નિરર્થક વ્યવસાયથી મુક્ત: કારણ વગર અન્ય સ્થાને જાય નહિ.
૩. ઉદ્ભટ વેષ રહિત : વૈભવને શોભે તેવો યોગ્ય વેષધારી.
૪. અસભ્યવચન નહિ બોલનારો : વિકાર પેદા થાય તેવા વચનનો ત્યાગી.
૫. બાલક્રીડા નહિ કરનારો = જુગાર, વ્યસન જેવી પાપપ્રવૃત્તિનો ત્યાગી.
૬. મીઠા વચનથી કાર્ય કરનારો : હિતકારી અને મધુરવચન બોલનારો.
૩. ગુણવંત = ગુણી. તેનાં પાંચ લક્ષણો છે.
૧. સ્વાધ્યાયમાં ઉદમી : વાંચના પૃસ્થના આદિ પાંચે પ્રકારે સ્વાધ્યાયનો ઉદમી.
૨. ક્રિયામાં ઉદમી : તપ, વંદનાદિ આવશ્યક ક્રિયામાં પ્રમાદ ન કરનારો.
૩. વિનયમાં ઉદમી : ગુણવાનોનો વિનય કરનારો,
૪. સત્યનો અભિનિવેશી : સત્યને જાણે સમજાવે, અને અસત્યને છોડે; છોડાવે. (અભિનિવેશ - આગ્રહ)
૫. જિનવચનની રુચિવાળો : ધર્મશ્રવણમાં ઉદમી, જિનવચનની શ્રદ્ધાવાળો.
૪. ઋણુ વ્યવહારી : કપટરહિત - સરળ ચિત્તવાળો.
- આ ચોથા લક્ષણના ચાર પ્રકારો છે.
૧. યથાર્થ બોલનારો = કપટરહિત વચન બોલનારો, સંવાદી અને સત્ય છતાં સરળપણે બોલનારો.

મુક્તિબીજ

૨. અવંચક ક્રિયાવાળો = મન, વચન અને કાયાથી અન્યને ઠગવાના ઉદ્દેશથી કે દેખાવ માટે ખોટી પ્રવૃત્તિ નહિ કરવાવાળો.
૩. ભાવિ અપાય કથક = ભવિષ્યમાં પાપથી પડનારા દુઃખોને કહેનારો જુગાર આદિ પાપકાર્યોથી કેવાં દુઃખો પડશે તે કહીને જીવોને પાપપંથથી પાછો વાળનારો.

૪. નિષ્કપટ મૈત્રીવાળો : નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી રાખનારો.

યોગ્ય જીવોની સાથે નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી રાખનારો, ધર્મ-માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવાવાળો, ભાવ શ્રાવકનો બાધ્યાચાર પણ શુદ્ધ હોય છે.

૫. ગુરુસુશ્રુષક : 'ગુરુસેવાકારી'

આ લક્ષણનાં ચાર પ્રકારો છે.

૧. સેવાકારી = ગુરુની જ્ઞાનાદિ આરાધનામાં વિઘ્ન ન થાય તેમ તેમની અનુકૂળતા જોઈ સેવા કરનારો.

૨. સેવાકારક = ગુરુના ઉપદેશ અને ઉપકારાદિ ગુણોનું બહુમાન રાખી અન્ય જીવોને પ્રેરણા આપી તેઓ દ્વારા ગુરુની સેવા કરાવવાવાળો.

૩. ઔષધાદિ મેળવી આપનારો = અન્યને પ્રેરણા આપી ગુરુને ઔષધાદિ જરૂરિયાતો મેળવી આપનારો.

૪. ઈચ્છાને અનુસરનારો : ગુરુની ઈચ્છાનુસાર વર્તે.

૬. પ્રવચનકુશળ = સિદ્ધાંત સમજવામાં કુશળ.

તેના છ લક્ષણ છે.

૧. સૂત્રકુશળ = જે કાળે જે ઉચિત હોય તેવા મૂળ સૂત્રને ગુરુગમે ભણનારો

૨. અર્થકુશળ = ગુરુગમે અર્થનો જાણનારો.

૩. ઉત્સર્ગ અપવાદ કુશળ = ઉત્સર્ગ = સર્વ સામાન્ય મુખ્ય માર્ગ અને

૪. અપવાદ = તથાવિધ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરી કારણને યોગ કાર્ય કરનારો

૫. ભાવકુશળ = આદરપૂર્વક વિધિશુદ્ધિ ધર્મ અનુષ્ઠાન કરે, કરાવે અને કરનારનું બહુમાન કરે.

૬. વ્યવહારકુશળ = ગીતાર્થ જનોએ દર્શાવેલા દેશકાળ પ્રમાણે ધર્મ વ્યવહારમાં નિપુણ.

શ્રાવકનો વિશેષધર્મ

વિશેષધર્મનું મૂળ સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વવાન આત્મામાં સ્વાભાવરૂપ 'ધર્મ' ધારણ થાય છે.

સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ થયો હોય તેવા આત્માએ જ આજીવંતો, ગુણવ્રતો, કે શિક્ષાવ્રતો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા વિના ગ્રહણ કરેલા વ્રતાદિનું સાચું પરિણામ (કર્મફલ) મળતું નથી.

રણ જેવી ઉખરભૂમિમાં વાવેલાં બીજ ઉગતા નથી તેમ મિથ્યાત્વવાસિત જીવે સ્વીકારેલા વ્રતમાં મોક્ષને પ્રયોજનભૂત પરિણામ આવતું નથી.

પ્રલયકાળના અગ્નિ વડે ફળોથી નમી પડતા વૃક્ષો ભસ્મીભૂત થાય છે, તેમ મિથ્યાત્વરૂપી અગ્નિ વડે સર્વ પવિત્ર સંયમ- નિયમો પણ નાશ પામે છે. અર્થાત્ તેવાં વ્રતો શુભ પરિણામરૂપ હોય તો પણ પુણ્યબંધને કારણે સંસારના ફળને આપે છે, મોક્ષફળને આપનારા નથી. આ મત નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી છે.

વ્યવહારનયથી અભ્યાસ માટે મિથ્યાત્વી કે અવિરતિવાળાએ વ્રત, નિયમ કરવાથી પાત્રતા કેળવાય છે. જીવ માત્ર એમજ વિચાર કરે કે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ વગર વ્રતાદિ સાચાં ન હોય અને કર્મફલ ન થાય, પણ સંસારવૃદ્ધિ થાય, તો પછી તે કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

વાસ્તવકપણે આ વિચારમાં પ્રમાદનું સેવન થવાનો સંભવ છે. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પહેલાં જીવે વ્રતાદિ કરવાનો અભ્યાસ રાખવાથી પાત્રતા કેળવાય છે. કપાયની મંદતા થાય. વિષયોની આસક્તિ છૂટે, તેથી કંઈક ભૂમિકા તૈયાર થાય છે.

ખેડૂત બી રોપતાં પહેલાં ભૂમિને ખેડીને તૈયાર કરે છે, ત્યારે વાવેલું બી યોગ્ય કાળે ફળે છે. તેમ પાત્રતા થવાથી સ્વકાળે સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ શું છે ?

શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ નિરૂપણ કરેલા જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વોના અર્થમાં અજ્ઞાન, સંશય કે મિથ્યાજ્ઞાનાદિથી રહિત "આત્માની નિર્મળ રુચિને સમ્યક્ત્વ કહેવું છે." આ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થવું તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે. સમ્યક્ત્વથી માંડીને પાંચમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધી ઉત્તરોત્તર જે ગુણો આત્મામાં પ્રગટે તે ગૃહસ્થનો વિશેષધર્મ છે.

તત્ત્વશ્રદ્ધા એટલે જિનવરપ્રસિદ્ધિ તત્ત્વોમાં યથાર્થપણાનો વિશ્વાસ એ સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે, તેના કારણમાં મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલો જે શુદ્ધ પરિણામ તે સમ્યક્ત્વ છે.

વિશુદ્ધ સમકિતમોહનીયપુંજના, વેદવાથી, ઉપશમથી કે ક્ષયથી પ્રગટ થયેલો પ્રશમ, સંવેગ વગેરે લક્ષણવાળો આત્માનો શુભપરિણામ તે સમ્યક્ત્વ છે.

જીવ-અજીવાદિ નવ તત્ત્વ કે પદાર્થોને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણે, છતાં મંદમતિપણાથી જે જે ન સમજાય તે પણ જિનેશ્વરનું વચન છે, તે સત્ય જ એવી શ્રદ્ધા છે, તેનામાં સમ્યક્ત્વ છે. આ કથનમાં સત્દેવ, સત્ગુરુ, સત્ધર્મમાં શ્રદ્ધાના સમ્યક્ત્વનો સમાવેશ થાય છે.

સત્દેવ, સત્ગુરુ અને સત્ધર્મ એ સત્ અવલંબનરૂપ હોવાથી સત્ શ્રદ્ધાને છે.

જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વો ચિંતનરૂપી અવલંબન છે. સત્દેવાદિની શુદ્ધ શ્રદ્ધાને પરિણામે જીવને સ્વસ્વરૂપની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે. વળી તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા વડે ચિંતન દ્વારા જીવને સ્વસ્વરૂપની પ્રતીતિ થતાં જીવમાં સમ્યક્ત્વ નામનો ગુણ પ્રગટ થાય છે.

સમ્યક્ત્વની ફળશ્રુતિ

સમ્યક્ત્વગુણ આત્મશક્તિરૂપ હોવાથી તેનું સામર્થ્ય અદ્ભુત છે. આ સમ્યક્ત્વગુણનો જેઓને માત્ર અંતર્મુહૂર્ત જેટલો સમય સ્પર્શ થાય તો પણ તે આત્માઓને નિશ્ચયથી વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તકાળ જેટલો સંસાર શેષ રહે છે.

ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ

શ્રી જિનેશ્વર પરમાત્માના સંપૂર્ણ જ્ઞાનની અદ્ભુતતા સાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિની શુદ્ધ અધ્યવસાયરૂપ અંતરશુદ્ધિની અવસ્થાનું સ્પષ્ટ કથન કરવા કોણ સમર્થ હોઈ શકે ? અત્યંત સૂક્ષ્મ એવી આંતરિક અવસ્થાઓને પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી માંડીને ચૌદમા સોપાન સુધીની કથનમાં લાવવી તે સર્વજ્ઞના જ્ઞાન સિવાય કોઈનું સામર્થ્ય નથી. તે સર્વજ્ઞ પરમાત્માને સર્વ અપેક્ષાઓનો ત્યાગ કરી નમસ્કાર કરીએ.

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શનના અધ્યવસાયની અવસ્થાઓ

૧. યથાર્થ- (ચરમ) યથા પ્રવૃત્તકરણ
૨. અપૂર્વ કરણ.
૩. અનિવૃત્તિ કરણ.
૪. અંતરકરણ

“અનાદિઅનંત સંસારરૂપ આવર્તમાં પરિભ્રમણ કરતા પ્રાણીઓને જ્ઞાનાવ જ્ઞ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અંતરાય- એ ચાર કર્મોની ત્રીસ કોડકોડ સાગરોપમ-પ્રમાણ, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની વીસ કોડકોડ સાગરોપમ પ્રમાણ અને મોહનીય કર્મની સિત્તેર કોડકોડ સાગરોપમકાલપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે.

જેમ પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીમાં પાણીથી તણાતો - અથડાતો - ફૂટાતો પથ્થર અણઘડાયો પણ ક્યારેક ગોળ-સુંવાળો બની જાય છે, તેમ જીવને પણ તથાવિધ કર્મસ્થિતિ ઘટાડવાનાં કોઈ આશય વિના પણ ધુણાક્ષરન્યાયે સંસારનાં કષ્ટ સહન કરતાં કેટલાંક કર્મો ખપે છે તથા નવાં બંધાયા કરે છે; આને જૈનશાસ્ત્રોમાં ‘યથાપ્રવૃત્તકરણ’ કહ્યું છે. એ યથાપ્રવૃત્તકરણ દ્વારા કર્મસ્થિતિની હાનિ-વૃદ્ધિ થતાં સાતેય કર્મોની ઉપર જણાવી તે સ્થિતિ ઘટીને એક કોડકોડી સાગરોપથી પણ ન્યૂન બાકી રહે, ત્યારે સર્વસંસારી જીવોને વૃક્ષના મૂળની દુર્ભેદ અને કઠિન ગોઠ જેવો આકરો દુર્ભેદ રાગદ્વેષનો પરિણામ, કે જેને જૈન પરિભ્રાષામાં ‘ગ્રંથિ’ કહેવાય છે, તેનો ઉદય થાય છે.”

“જેમ વનમાં દાવાનળ (સળગતો સળગતો) ઉખર (અતૂણ) ભૂમિ કિંવા પહેલાં દાવાનળથી બળી ગયેલી ભૂમિ સુધી પહોંચે અને ત્યાં (બળવાનું નહિ હોવાથી) સ્વયમેવ બુઝાઈ જાય, તેમ જીવ સતત મિથ્યાત્વના પરિણામવાળો છતાં જ્યારે અંતરકરણે (જ્યાં અનિવૃત્તિકરણના બળે મિથ્યાત્વનાં દળિયાં ખસેડી નાખવાથી રહ્યાં નથી ત્યાં) આવે, અર્થાત્ અંતરકરણને પામે ત્યારે (મિથ્યા પરિણામમાં કારણભૂત દળિયાંના ઉદયનો અભાવ હોવાથી) ત્યાં ‘ઉપશમ’ સમ્યક્ત્વ (નિસર્ગથી) પામે. બીજી રીતે (ગુરુ - ઉપદેશદ્વારા) મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થવાથી જેના પરિણામ વિશુદ્ધ બન્યાં છે, તે આત્મા-અજીવ આદિતત્વોનો અધિગમ એટલે બોધ થવાથી - અધિગમથી સમ્યક્ત્વને પામે.

એ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિના પ્રકારોનું વર્ણન કર્યું. હવે સમ્યક્ત્વના પ્રકારો કહે છે ૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયિક, ૩ ક્ષયોપશમિક, ૪ વેદક, અને ૫ સાસ્વાદન. એમ સમ્યક્ત્વ પાંચ પ્રકારે છે.

૧. ઔપશમિક :-મિથ્યાત્વમોહનીય અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ; એ કર્મોનો અનુદય એટલે 'ઉપશમ' અને આ ઉપશમ દ્વારા થતું સમ્યક્ત્વ તે 'ઔપશમિક' કહેવાય છે. આ સમ્યક્ત્વ વખતે જીવને મિથ્યાત્વ વગેરે કર્મો સત્તામાં હોવા છતાં રાખોડીમાં ઢાંકેલા અગ્નિની જેમ તેનો (વિપાકથી) ઉદય હોતો નથી, અર્થાત્ તે મિથ્યા પરિણામમાં કારણ બનતાં નથી. આ સમ્યક્ત્વ અનાદિ મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકારણ, અપૂર્વકારણ અને અનિવૃત્તિકારણ — એ ત્રણ કારણો દ્વારા થાય છે. તેનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો હોય છે, અને ચારેય ગતિના સંશિષ્યેન્દ્રિયપર્યાયા જીવોને પૂર્વે કહ્યું તેમ ગ્રંથિભેદ થયા પછી તે પ્રગટે છે અથવા ઉપશમ શ્રેણિમાં પણ જીવને તે હોય છે.

કહ્યું છે કે :-

“ઉપશમશ્રેણિમાં વર્તતા જીવને ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ હોય છે અથવા જે જીવે મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કર્યા નથી અને મિથ્યાત્વ ખપાયું નથી; તે જીવ ઔપશમિક સમકિતને પામે છે.”

પહેલાં જણાવી ગયા તે ગ્રંથિદેશે (સાતેય કર્મોની એક કોડાકોડી સાગરોપમથી ન્યૂન સ્થિતિવાળી દશામાં) તો અભવ્ય પણ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા કાળ સુધી રહે છે, (અર્થાત્ કર્મોની ઘટેલી સ્થિતિ તેટલા કાળ સુધી વધતી નથી) અને તે સ્થિતિમાં વર્તતો તે શ્રી જિનેશ્વરદેવોની સમવસરણ વગેરે ઋદ્ધિ જોઈને “સંયમથી આ લોકમાં માનપૂજા અને પરલોકમાં સ્વર્ગસુખ વગેરે મળશે, એ બુદ્ધિએ સંયમ પણ ગ્રહણ કરે છે; એટલુંજ નહિ, દેશન્યૂન દશપૂર્વ સુધીનું દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન પણ ભાણે છે. એમ અભવ્ય મિથ્યાદ્રષ્ટિ પણ તેટલી શ્રુતિવાળો હોઈ શકે છે; માટે જ દેશેન્યુનદશપૂર્વ સુધીનું શ્રુત (મિથ્યદ્રષ્ટિને પણ થતું હોવાથી) તે મિથ્યાશ્રુત પણ હોય છે એમ કહ્યું છે. (સંપૂર્ણ દશ પૂર્વધરો નિયમા સમકિતી હોવાથી તેઓનું શ્રુત તો સમ્યક્શ્રુત જ હોય છે; તેથી ન્યૂન શ્રુતવાળાનું સમ્યક્શ્રુત જ હોય એમ એકાન્ત નથી. સમકિતીને સમ્યક્શ્રુત અને મિથ્યાત્વીને દ્રવ્યરુપ મિથ્યાશ્રુત હોય).

મુક્તિબીજ

અહીં પ્રસંગોપાત્ત કાંઈક વિશેષ જણાવતાં ગ્રંથકારશ્રી ફરમાવે છે કે - ઉપર કહ્યું તેમ અંતરકરણના પહેલા સમયથી જ ઔપશમિક સમકિતી બનેલો આત્મા, ઔષધિ સમા આ સમકિતના બળે, વિકારી સ્વભાવવાળા એટલે કે - કોદ્રવા(ધાન્યવિશેષ) ની જેમ મિથ્યાપરિણામરૂપ વિકાર કરનારા મિથ્યાત્વકર્મના કેટલાક પ્રદેશોને સંપૂર્ણ શુદ્ધ કરે છે; કોદ્રવા નામના ધાન્યના વિકારી સ્વભાવને જેમ ઔષધથી રાખી શકાય છે, તેમ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના પ્રદેશોમાં રહેલા આત્માના વિકાર કરવાના સ્વભાવને (રસને) પણ સમકિતરૂપ ઔષધના બળે દૂર કરી શકાય છે; પછી તે પ્રદેશોનો ઉદય થાય તો પણ મિથ્યાત્વરૂપ વિકાર થતો નથી. એમ સમકિતરૂપ ઔષધ દ્વારા એ પ્રદેશોને તેમાં રહેલા બાધક રસથી રહિત - શુદ્ધ કરે છે.

કેટલાક પ્રદેશોને અર્ધશુદ્ધ (કાંઈક રસવિકાર ટળે અને કાંઈક બાકી રહે તેવા) કરે છે, અને કોઈ પ્રદેશો તો રસવિકારવાળા અશુદ્ધ જ રહે છે; એમ શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા મિથ્યાત્વકર્મના ત્રણ વિભાગો થાય, તેને અનુક્રમે સમકિતમોહનીય મિશ્રમોહનીય, અને મિથ્યાત્વ મોહનીય કહેવાય છે; તેનેજ ત્રણ પુંજો કહેવા છે.

કાર્મગ્રંથિક મતના અભિપ્રાયે આ ક્રિયા ઔપશમિક સમકિતમાં વર્તતો જીવ સમકિતના પ્રથમ સમયથી અવશ્ય શરૂ કરે જ; અને જ્યારે (અંતરકરણરૂપ) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અંતર્મુહૂર્ત કાળ પૂર્ણ થાય ત્યારે અનંતર સમયે જ તે ત્રણ પુંજો પૈકી કોઈ એક પુંજનો તેને અવશ્ય ઉદય થાય જ. જો શુદ્ધ (સમકિતમોહનીય) પુંજનો ઉદય થાય તો જીવ ક્ષાયોપશમિક સમકિતવાળો, અર્ધશુદ્ધ (મિશ્રમોહનીય) પુંજનો ઉદય થાય તો મિશ્રસમકિતવાળો ને અશુદ્ધ (મિથ્યાત્વમોહનીય) પુંજનો ઉદય થાય તો મિથ્યાદ્રષ્ટિ કહેવાય, એટલે કે ઔપશમિક સમકિત પછી જીવ તે ત્રણમાંથી એક દ્રષ્ટિવાળો બને જ. અને કહ્યું છે કે -

“કાર્મગ્રંથિક અભિપ્રાયથી પ્રથમ ઔપશમિક સમકિત પામનારો જીવ અવશ્ય ત્રણ પુંજ કરે અને અંતર્મુહૂર્તનું તે સમકિત પૂર્ણ થતાં જ ક્ષાયોપશમિક સમકિતને, મિશ્રસમકિતને કે મિથ્યાત્વને પામે”

મુક્તિબીજ

આ મત કર્મગ્રંથનો સમજવો, સિદ્ધાન્તના મતે તો કોઈ 'અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ તથા પ્રકારની વિશિષ્ટ અધ્યવસાયાર્થિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં, પૂર્વે કહી ગયા તે અપૂર્વકરણ દ્વારા જ ત્રણ પુંજ કરે અને તેમાંના સર્વથા શુદ્ધ (સમકિતમોહનીય) પુંજને ભોગવતો - અનુભવતો (ઔપશમિક સમકિત પામ્યા વિના જ) પ્રથમ ક્ષાયોપશમિક સમકિત પામે, અથવા કોઈ અન્ય જીવ (કર્મગ્રંથના મતમાં જણાવ્યું તેમ) યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણના ક્રમે અંતરકરણના પ્રથમ સમયે જ ઔપશમિક સમકિત પણ પામે પરંતુ ઉપર જણાવ્યા તે પ્રમાણે ત્રણ પુંજ કરે નહિં. આથી તેને સમકિતમોહનીય - મિશ્રમોહનીય પુંજો ન હોવાથી ઔપશમિક સમકિત કાળ પૂર્ણ થતાં નિયમા મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય થાય. અર્થાત્ તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ જ બને. બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—

“જેમ ઈયળ (કીડો વિશેષ) પહેલાં શરીરને લંબાવી આગળના સ્થાને સ્થિર થઈ પછી પાછળના સ્થાનને છોડે છે. આગળ સ્થાન પકડી ન શકે તો મૂળ સ્થાનને છોડતી નથી-પાછી વળે છે; તેમ ત્રણ પુંજ વિનાનો ઉપશમ-સમકિતી જીવ પણ આગળ શુદ્ધ કે અર્ધશુદ્ધ પુંજના અભાવે તેના ઉદયરૂપ આલંબન નહિં મળવાથી મિથ્યાત્વે જ પાછો આવે છે, એટલે કે — મિથ્યાત્વનો અનુદય કાળ પૂર્ણ થયે પુનઃ તેને મિથ્યાત્વનો જ ઉદય થાય છે”.

કાર્મગ્રંથિક મતે જીવનું સમકિત ચાલ્યું જાય, પુનઃ મિથ્યાદ્રષ્ટિ બને, તો સાતેય કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ પુનઃ ઉત્કૃષ્ટ રસ બાંધે નહિ સૈદ્ધાન્તિક મતે તો એકવાર સમ્યક્ત્વ પામેલો (અર્થાત્ ગ્રંથિભેદ કરનારો) જીવ, તે પછી દીર્ઘકાળ સંસારમાં રખડે, મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય, તો પણ પુનઃ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ ન જ કરે, (અર્થાત્ કર્મોની સ્થિતિ ભિન્ન કોડાકોડ સાગરોપમથી વધારે ન જ બાંધે) વગેરે સૈદ્ધાન્તિક અને કાર્મગ્રંથિક મતાન્તરોરૂપ વિશેષ સમજવો. અહીં સુધી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રસંગોપાત્ત વિશેષ હકીકત સાથે જણાવ્યું.

ક્ષાયિક : મિથ્યાત્વમોહનીય (ના ત્રણ પુંજો) અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ સર્વનો સત્તામાંથી પણ ક્ષય થવાથી પ્રગટતું હોવાથી ક્ષાયિક સમકિત જાણવું.

મુક્તિબીજ

કહ્યું છે કે

“સંસારના નિદાનભૂત ત્રણેય પ્રકારનું (ત્રણેય પુંજોરૂપ) દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વ) કર્મ ક્ષીણ થવાથી નિષ્કંટક - શ્રેષ્ઠ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે”

આ સમ્યક્ત્વ પ્રગટયા પછી અવરાતુંજ નથી, માટે આનો કાળ સાદિઅનંત છે.

ક્ષાયોપશમિક - પૂર્વે જાણાવ્યું તેમ મિથ્યાત્વના ઉદય પામેલા દલિકોના ક્ષય, અર્થાત્ સત્તામાંથી નાશ કરવો અને ઉદય નહિ આવેલાનો ઉપશમ કરવો, એમ ‘ક્ષયની સાથે ઉપશમ’ તે ક્ષાયોપશમ. આવા ક્ષાયોપશમનું જેમાં પ્રયોજન હોય, અર્થાત્ જે સમ્યક્ત્વ અથવા ક્ષાયોપશમ દ્વારા પ્રગટ થાય તેને ‘ક્ષાયોપશમિક’ જાણવું.

કહ્યું છે કે

“જે મિથ્યાત્વ ઉદયમાં આવ્યું તેનો ભોગવીને ક્ષય કરવો અને ઉદયમાં ન આવેલું સત્તામાં રહ્યું તેનો ઉપશમ કરવો; અહીં ઉપશમ કરવો એટલે એક ઉદયથી અટકાવવું અને બીજો મિથ્યા સ્વભાવ (રસ) દૂર કરવો એમ બે અર્થો સમજવા. એથી મિથ્યાત્વ પુંજ તથા મિશ્ર પુંજ એ બન્નેના ઉદયને અટકાવવો અને ઉદિત મિથ્યાત્વનો મિથ્યા સ્વભાવ (રસ) દૂર કરી સમકિત પુંજ બનાવવો, એમ ત્રણેયનો ઉપશમ સમજવો, અર્થાત્ સમકિતમોહનીયરૂપે શુદ્ધ પુદ્ગલો ઉદયમાં હોય, માટે ઉપચારથી તેને પણ મિથ્યાત્વનો (રસનો) ઉપશમ જાણવો, અથવા બીજી રીતએ પૂર્વે ઉદયમાં આવેલું મિથ્યાત્વ ક્ષય કર્યું, સત્તામાં રહેલા મિથ્યાત્વ પુંજ તથા મિશ્ર પુંજ (રૂપ મિથ્યાત્વ)નો ઉદય અટકાવ્યો, અને સમકિત પુંજરૂપે વર્તમાનમાં ઉદિત મિથ્યાત્વ દલિકોમાંના મિથ્યા સ્વભાવને (રસને) દૂર કરવા રૂપ ઉપશમ કર્યો એમ સમજવું. એમ ક્ષય અને ઉપશમ દ્વારા મિશ્રભાવને પામેલો, વર્તમાનમાં વેદાતા, રસરહિત એવા સમકિતમોહનીય નામના શુદ્ધ પુંજરૂપ મિથ્યાત્વના ઉદયને (તે ક્ષયઉપશમયુક્ત હોવાથી) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવું છે”.

આ સમ્યક્ત્વને સત્તામાં રહેલા મિથ્યાત્વના રસ રહિત પ્રદેશોના ભોગવટાવાળું એટલે ‘સત્કર્મવેદક’ પણ કહેવાય છે. ઔપશમિકમાં તો સત્તામાં રહેલા મિથ્યાત્વનો પ્રદેશોદય પણ હોતો નથી. ઔપશમિકમાં અને ક્ષાયોપશમિકમાં એમ ભિન્નતા છે. કહ્યું છે કે -

મુક્તિબીજ

ક્ષયોપશમભાવને પામેલો જીવ ક્ષયોપશમભાવને પામેલા અનંતાનુબંધી આદિના, (આદિ શબ્દથી મિથ્યાત્વના પણ) સત્તાગત પ્રદેશોને ભોગવે છે, તેના રસને ભોગવતો નથી અને ઉપશમભાવને પામેલો ઉપશાન્ત ક્ષાયવાળો જીવ, સત્તાગત પ્રદેશોને પણ ભોગવતો નથી.

વેદક : ક્ષપકશ્રોણીને (ક્ષાયિક સમકિતને) પ્રાપ્ત કરતાં જીવને અનંતાનુબંધી ચારેય ક્ષાયો, મિથ્યાત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય - એ છનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયા પછી સમકિતમોહનીય (શુદ્ધ પુંજ)ને ખપાવતાં ખપાવતાં, તેનાં છેલ્લાં પુદ્ગલોને ખપાવવાના છેલ્લા સમયે ઉદય પામેલો છેલ્લો ગ્રાસ ભોગવે ત્યારે ક્ષાયોપશમિકનો જ છેડો છતાં, તેના અંતિમ ગ્રાસનું વેદન હોવાથી તેને 'વેદક સમકિત' કહેવામાં આવે છે. આ છેલ્લો ગ્રાસ ખપી જતાં જ દર્શનસમકનો ક્ષય થવાથી અનંતર સમયે જીવ ક્ષાયિક સમકિત બને છે.

પૂર્વે જણાવેલા (ઉદયમાં વર્તતા સમકિતમોહનીયના) પુદ્ગલોના છેલ્લા ગ્રાસનું વેદન, તેને વેદક સમકિત કહેવું છે.

સાસ્વાદન - પહેલાં જણાવ્યું તેમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વવંત કોઈ પતિતપરિણામી જીવને અંતરકરણમાં વર્તતાં, જઘન્યથી જ્યારે છેલ્લો સમય બાકી રહે અને ઉત્કૃષ્ટથી તેની છેલ્લી છ આવલીકાઓ બાકી રહે ત્યારે અનંતાનુબંધી ક્ષાયનો ઉદય થતાં સમ્યક્ત્વથી પડવા માંડે, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વનું વમન કરે; (ત્યારે ખીરનું ભોજન કર્યા પછી વમનવેળાએ પણ તેનો કંઈક સ્વાદ રહે તેમ) તે કાળે જીવને પણ સમ્યક્ત્વનો કંઈક આસ્વાદ હોય, માટે તેને 'સાસ્વાદન સમકિત' કહેવાય છે. ઉપશમ સમકિતનું વમન થતાં મિથ્યાત્વનો ઉદય થયા પહેલાં, વચ્ચે જઘન્યથી એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલીપ્રમાણ આ સમ્યક્ત્વ જીવને પડતી વેળાએ હોય છે.

કહ્યું છે કે,

ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી ખસતાં-પડતાં મિથ્યાત્વના ઉદય પહેલાં (ઉપશમસમકિત અને મિથ્યાત્વના) આંતરામાં છ આવલીપ્રમાણ સાસ્વાદન - સમકિત હોય છે.

એ પાંચેય પ્રકારોની સ્થિતિ - કાલમાન વગેરે નીચે પ્રમાણે છે.

મુક્તિબીજ

‘ઔપશમિક’ સમ્યક્ત્વ અંતર્મુહુર્ત, ‘સાસ્વાદન’ છ આવલિકા, ‘વેદક’ એક સમય ‘ક્ષાયિક’ સાધિક તેત્રીસ સાગરોપમ અને ‘ક્ષાયોપશમિક’ તેથી દ્વિગુણ (સાધિક) છાસઠ સાગરોપમ સુધી (ઉત્કૃષ્ટથી) ભોગવાય છે તે આ પ્રમાણે.

“કોઈ ક્ષાયોપશમિક સમકિતી જીવ બે વખત વિજ્યાદિ ચાર પૈકીના કોઈ અનુત્તર દેવલોકમાં કે ત્રણ વાર અચ્યુત દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય (તો અનુત્તર ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ હોવાથી બે ભવમાં અને અચ્યુતમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૨૨ સાગરોપમ હોવાથી ત્રણ ભવમાં ૬૬ સાગરોપમ થાય.) તે ઉપરાંત જેટલા મનુષ્યના ભવો કરે તેટલું અધિક. અર્થાત્ એક જીવની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનું ૬૬ સાગરોપમથી અધિક કાળમાન સમજવું અને જીવોને આશ્રયીને તો પ્રવાહની અપેક્ષાએ સર્વકાળ - અનાદિઅનંત કાળ સમજવો.”

એ સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ કહી, હવે તે કેટલી વાર પ્રાપ્ત થાય તે કહે છે.

“એક જીવને આખા સંસારચક્રમાં ઔપશમિક અને સાસ્વાદન - એ બે ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ વખત, વેદક અને ક્ષાયિક - એક એક વખત જ અને ક્ષાયોપશમિક અસંખ્યાત વાર પણ પ્રગટ થાય.”

ચાર સામાયિકમાંના શ્રુત-સામયિક સમ્યક્ત્વસામાયિક અને દેશવિરતિ-સામાયિક, એ ત્રણ એક જીવને એક જ ભવમાં સહસ્ત્રપૃથકત્વ વાર, અર્થાત્ બે હજારથી નવ (અનેક) હજાર વાર આવે અને જાય. તથા સર્વવિરતિ ગુણ એક જ ભવમાં શતપૃથકત્વ એટલે બસોથી નવસો (અનેક સેંકડો) વાર આવે ને જાય; અર્થાત્ તે ગુણોના તેટલા આકર્ષો થાય; એટલે કે આવે, જાય, એમ પુનઃ આવે તો ઉત્કૃષ્ટથી તેટલી વાર આવે; જઘન્યથી તો એ ગુણો એક ભવમાં એકજ વખત જીવને પ્રાપ્ત થાય છે.” અને

“પૂર્વે કહ્યાં તે શ્રુત, સમકિત અને દેશવિરતિ - એ ત્રણ ગુણો આખા સંસારચક્રમાં એક જીવને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત હજાર આવે અને જાય અને સર્વવિરતિ ગુણ આખા સંસારચક્રમાં બે હજારથી નવ (ઘણી) હજાર વાર આવે ને જાય.” (જઘન્યથી તો કોઈ જીવ એ ગુણોને પામીને પડયા વિના જ તે ભવમાં પણ મોક્ષે જાય.)

“સ્વસ્વાદન બીજે ગુણસ્થાનકે જ હોય, ઔપશમિક ચોથાથી આઠ (અગિયારમાં) ગુણસ્થાનક સુધી, ક્ષાયિક ચોથાથી અગિયાર કે ચૌદમા

મુક્તિબીજ

ગુણસ્થાનક સુધી તથા વેદક અને ક્ષાયોપશમિક ચોથાથી સાતમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.”

“સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં સાતેય કર્મોની સ્થિતિ જે દેશન્યૂન કોડકોડી સાગરોપમ જેટલી હોય, તેમાંથી બેથી નવ પલ્લોપમ જેટલી ઘટે ત્યારે દેશવિરતિ, તેમાંથી પણ સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી ઘટે ત્યારે પ્રમત-અપ્રમત ચારિત્ર, તેમાંથી પુનઃ સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી ઓછી થતાં ઉપશ્રેણી અને તેમાંથી પણ સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી ઘટી જાય ત્યારે ક્ષપકશ્રેણિની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

“એ પ્રાપ્તિ, અપ્રતિપતિત સમ્યક્ત્વવાળા આત્મા કે જે સમ્યક્ત્વ હોય ત્યાં સુધી દેવ કે મનુષ્યભવને જ પામે તેને અંગે સમજવી; કોઈ તો સમ્યક્ત્વ પામે તે જ ભવમાં દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ તથા ઉપશમ કે ક્ષપકમાંથી કોઈ એક શ્રેણિ; એ બધાં ભવોને એક ભવમાં પણ પામે, (બે શ્રેણિ એક જ ભવમાં પામે નહિ) અને વધુમાં વધુ સાત-આઠ ભવમાં તેનો મોક્ષ પણ થાય.”

ક્ષાયિક સમકિતદ્રષ્ટિ તો તે જ ભવમાં અથવા વધારેમાં વધારે ત્રીજા-ચોથા ભવે પણ સિદ્ધ થાય જ. પંચસંગ્રહ વગેરેમાં કહ્યું છે કે -

“કોઈ જીવ આગામી ભવના દેવ કે નરકના આયુષ્યનો બંધ કર્યા પછી ક્ષાયિકસમકિત પામે, તો તે મરીને દેવ કે નરકમાં જાય અને ત્યાંથી મનુષ્ય થઈ મોક્ષમાં જાય, એમ તેનો ત્રીજા ભવે મોક્ષ થાય. કોઈ અસંખ્યાત વર્ષનું તિર્યંચ કે મનુષ્યનું આયુષ્ય બાંધીને ક્ષાયિકસમકિત પામે, તો તે મરીને યુગલિકમાં તિર્યંચ કે મનુષ્ય થાય અને ત્યાંથી દેવ થઈ મનુષ્યપણું પામી મોક્ષે જાય, એમ ચોથા ભવે મોક્ષ જાય. જે જીવે સંખ્યાતા વર્ષનું તિર્યંચ કે મનુષ્યભવનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય, તે જીવ વર્તમાન ભવમાં ક્ષાયિકસમકિત પામી શકતો નથી. અને જેણે આગામી આયુષ્ય બાંધ્યું ન હોય તે (ચરમ દેહધારી જીવ)ક્ષાયિક સમકિત પામે તો ક્ષપકશ્રેણી પૂર્ણ કરીને તે જ ભવમાં મોક્ષે જાય.”

‘શમ’- પ્રથમ, અનંતાનુબંધી કષાયોના અનુદયને શમ કહેવાય છે, આવો શમ સ્વાભાવિક રીતે (આત્મામાં કષાયો મંદ પડવાથી) કે કષાયો વગેરેનાં કડવાં ફળો (દુઃખ)ને જોવાથી થાય છે. કહ્યું છે કે -

“સ્વભાવિક રીતિએ (નિસર્ગથી) અથવા તો કર્મોના અશુભ વિપાકોને (દુષ્ટ ફળોને) જાણીને કષાય વગેરેના ઉપશમ થાય છે. આ ઉપશમથી જીવ અપરાધી ઉપર પણ કોપ કરતો નથી.”

‘સંવેગ’ - મોક્ષની અભિલાષાને સંવેગ કહ્યો છે. સમકિતદૃષ્ટિ આત્મા રાજાનાં, ચક્રવર્તીના કે ઈન્દ્રોનાં પણ વિષયાદિ સુખોને દુઃખમિશ્રિત અને પરિણામે પણ દુઃખ દેનારાં હોવાથી દુઃખો જ માને, માત્ર એક મોક્ષસુખને જ સાચું સુખ માને અને તેની જ અભિલાષા કરે.

“સંવેગવાળો જીવ સંવેગથી રાજા, ચક્રી કે ઈન્દ્રોનાં સુખોને પણ તાત્પર્યથી દુઃખરૂપ સમજતો એક મોક્ષ સિવાય કોઈ પણ (સુખની) પ્રાર્થના (અભિલાષા) ન કરે.”

નિર્વેદ : સંસાર પ્રત્યેના વૈરાગ્યને (થાકને) નિર્વેદ કહ્યો છે. સમકિતદૃષ્ટિ આત્મા, દુઃખ-દુર્ભાગ્ય વગેરેથી ભરેલી સંસારરૂપ ભયંકર જેલમાં કર્મરૂપ કોટવાળની અનેક કદર્થનાઓ વેઠવા છતાં તેનો પ્રતિકાર કરવામાં અશક્ત અને (સંસારમાં) મમત્વ વિનાનો હોવાથી દુઃખથી કંટાળેલો હોય કહ્યું છે કે -

“પરલોકનો માર્ગ એટલે પારલૌકિક સુખની સાધના કરી નથી. (કરી શકતો નથી) તો પણ સંસાર પ્રત્યે મમત્વરૂપી ઝેરનું જોર જેને ટળી ગયું છે, એવો (સમકિતી) જીવ નિર્વેદગુણના યોગે નરક - તિર્યંચ - મનુષ્ય અને દેવ એ ચારેય ગતિમાં દુઃખ માનીને જ કાળ નિર્ગમન કરે અર્થાત્ ‘ક્યારે હું સંસારમાંથી નીકળું?’ એમ ઝંખનાપૂર્વક રહે”.

ઉપર જણાવ્યાં તે સંવેગ અને નિર્વેદનો અર્થ બીજા ગ્રંથકારો ઊલટો કરે છે. એટલે કે - સંવેગનો અર્થ ‘સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય’ અને નિર્વેદનો અર્થ ‘મોક્ષની અભિલાષા’ એમ સંવેગને નિર્વેદ અને નિર્વેદને સંવેગ કહે છે.

અનુકંપા - નિષ્પક્ષપાતપણે દુઃખીના દુઃખોને ટાળવાની ઈચ્છા તેને અનુકંપા કહી છે. પક્ષપાતથી તો સિંહ - વાઘ જેવા ફૂર જીવોને પણ પોતાનાં ભર્યાંઓ વગેરેનાં દુઃખોને દૂર કરવાની ઈચ્છા હોય છે, પણ તે કુરુણા મનાતી નથી. આ અનુકંપા ‘દ્રવ્યથી અને ભાવથી’ એમ બે પ્રકારે છે. શક્તિ પ્રમાણે દુઃખીનાં દુઃખોને ટાળવાની પ્રવૃત્તિને દ્રવ્ય અનુકંપા અને તે-ઓને જોવાથી હૃદય દ્રવિત થાય તેને ભાવ-અનુકંપા કહેવાય છે. (અન્યત્ર

મુક્તિબીજ

શારીરિક વિગેરે દુઃખોવાળા પ્રત્યેની દયાને દ્રવ્યદયા અને પાપાયશણ વગેરે કરનાર આત્મા પ્રત્યેની દયાને ભાવદયા કહી છે.) કહ્યું છે કે

“ભંચકર સંસારસમુદ્રમાં દુઃખથી પીડાતા પ્રાણીઓને જોઈને નિષ્પક્ષપાતપણે યથાશક્તિ દ્રવ્ય અને ભાવ, એમ બે પ્રકારની અનુકંપા કરે.”

આસ્તિક્ય - “(શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ કહ્યાં છે તે) ‘જીવાદિ તત્ત્વો સત્ય જ છે (નિશંક જ છે,) એવી બુદ્ધિવાળો આસ્તિક કહેવાય, અને તેના પરિણામને (ભાવને કે ધર્મને) આસ્તિક્ય (આસ્તિકતા) કહેવાય. અન્ય ધર્મીઓનાં (બીજાં) તત્ત્વોને સાંભળવા છતાં પણ તેમાં આકાંક્ષા ન થાય, માત્ર એક શ્રીજિનકથિત તત્ત્વોનો જ તેને દ્રઢ સ્વીકાર હોય, આવી તૃપ્તિવાળો આત્મા આસ્તિક કહેવાય.

જે શ્રી જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે, તે જ સત્ય અને શંકા વગરનું છે, એવી માન્યતાવાળો અને અન્યધર્મની અભિલાષારૂપ આકાંક્ષા વિનાનો આત્માનું શુભ પરિણામ તે સમ્યક્ત્વ સમજવું.

સમકિત વંત આત્માએ કરવા યોગ્ય કર્તવ્ય :

મિથ્યાત્વના કાર્યોનો વિચારપૂર્વક ત્યાગ કરવો.

જિનપૂજન, જિનદર્શન, દેવવંદન, ચૈત્યવંદન એકથી ત્રણ વાર કરવું.

પોતાની સંપત્તિ કે શક્તિ પ્રમાણે અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરવી તથા યોગ્ય દ્રવ્યોથી પૂજા કરવી.

દેવવંદનની જેમ ગુરુવંદનનો યોગ ન હોય તો ભાવવંદન તો અવશ્ય કરવું.

વર્ષમાં ખાસ પ્રસંગે મહોત્સવ, સ્નાત્રપૂજા કરવી, કરાવવી.

જિનમંદિર ધર્મસ્થાનકો શુદ્ધ કરવાં જીવોની રક્ષાનો ઉપયોગ રાખવો.

પૌષધશાળા શુદ્ધ કરી તેમાં રાખવાયોગ્ય સાધનો મૂકવાં.

સાધાર્મિક ભક્તિ કરવી, દાનાદિ કાર્યો કરવાં.

શ્રી નવપદજીના કે અન્ય કર્મક્ષયનિમિત્તે કાઉસગ્ગધ્યાન ગાથાઓ કે પદોનો સ્વાધ્યાય. સોથી ત્રણસો ગાથાઓ, ગણવી તેના પર ચિંતન કરવું.

દરરોજ ઓછામાં ઓછું નવકારસી કે વિશેષ પરચકખાણ કે અન્ય તપાદિ કરવાં, રાત્રે ચઉવિહાર કરવો.

મુક્તિબીજ

પ્રતિક્રમણ, સામાયિક આદિ આવશ્યક ક્રિયા કરવી.

અલ્પાધિકપણે બાર વ્રતાદિનું પાલન કરવું.

આવા કર્તવ્યકે નિયમોના ભાવ સમકિત ગુણસ્થાનકે ન હોય તે પણ અભ્યાસાર્થે અવશ્ય કરે. અવિરતિ સમ્યકિતી દેશવિરતિને પાત્ર થવા માટે આ કર્તવ્યોનું પાલન કરે, દેશવિરતિ તો આ કર્તવ્યોનું અવશ્ય પાલન કરે.

અભ્યાસ કરવાથી આવરક કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય છે. તેથી પરિણામની વિશુદ્ધિ થાય છે. આમ ક્રિયાથી પરિણામ અને પરિણામથી ક્રિયા બંને પરસ્પરના અવલંબનથી શુદ્ધ થતાં રહે છે. માટે સમ્યગ્ ક્રિયામાં પ્રમાદ કરવો નહિ. માટે સમ્યક્ત્વ અને વ્રતાદિ ગ્રહણ કરવા સાધ્ય સાધનાને અને સાધનોને આધીન છે. માટે યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવો.

નોંધ :- આ-બાહ્ય કર્તવ્યો ઉપરાંત સમકિતવંન આત્માએ તીર્થમાં કે નિવૃત્તિ સ્થાનમાં એકાંત ગાળવું. ધર્મ, ધ્યાનની ભાવનાઓ વ્દારા ચિત્ત શુદ્ધિ કરતા રહેવું. સંસારના પ્રકારો અને પ્રસંગોમાં એકત્વ ન કરવું પણ ભેદજ્ઞાનની હાજરી રાખી વર્તવું આત્મશ્રદ્ધા દ્રઢ કરવી. ક્ષયોપશમ સમકિત ક્ષાયિક જંતુ દ્રઢ નથી, ગમે ત્યારે દગો થઈ જાય. માટે જાગૃતિ પૂર્વક વ્યવહારમાં વર્તવું. પુનઃ પુનઃ અંતર્મુખતા પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખવું. આત્મભાવના પુષ્ટ કરવાં ધ્યાનાદિની આરાધના કરવી.

આત્મા અને દેહ એકક્ષેત્ર અવગાહે રહ્યા છતાં પદાર્થનું સ્વરૂપ સ્વક્ષેત્રી છે. છતાં જીવે શરીરમાં જ એકતા માની છે તે શરીરથી જુદો થતાં મુંઝાઈ જશે. એથી નવા શરીર પુનઃ પુનઃ ધારણ કરશે.

પણ જો તેના નિર્ણયમાં આવી જાય કે આ દેહથી હું તો ભિન્ન છું. ફક્ત સકર્મક અવસ્થાએ બે એકક્ષેત્રાવગાહી હોવાથી અપેક્ષાએ ભિન્ના ભિન્ન છું. છતાં ચેતન્યતત્ત્વ શરીરથી જુદા ધર્મ વાળું છું. એમ જાણી જ્ઞાનને સ્વભાવ પ્રત્યે વાળે તો ધર્મ પ્રગટ થાય.

૭

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ

શ્રાવક પ્રજ્ઞામિના આધારે

(શ્રાવક પ્રજ્ઞામિમાંથી ઉધ્ધૃત)

હવે ચાલુ વિષય જે સમ્યક્ત્વનો છે તે કહે છે—

સમત્તં પિ ય તિવિહં ચઠોવસમિય તહોવસમિયં ચ ।

ચઠ્ઠિયં ચ કારગાઈ વ પન્નત્તં વીયરાગેહિં ॥૪૩॥

સમ્માગ્ શબ્દ પ્રશંસા અર્થ અને અવિરોધ અર્થ એમ બે અર્થમાં છે. અને જે આ બે અર્થના ભાવવાન હોય તે સમ્યક્ત્વ, એટલે પ્રશસ્ત અથવા મોક્ષ વિરુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે સમ્યક્ત્વ. તે સમ્યક્ત્વ ઉપાધિ ભેદે ૩ પ્રકારે છે. અને ગાથામાં કહેલ 'અપિ' શબ્દથી અહીં શ્રાવક ધર્મનો મુખ્ય વિષય હોવાથી દેશવિરતિ ચારિત્ર પણ સામાન્ય રીતે અણુવ્રત, ગુણુવ્રત અને શિક્ષાવ્રત રૂપ ૩ પ્રકારે છે ગાથામાં ચ શબ્દ પોતાની (સમ્યક્ત્વમાં) અંદર રહેલા અનેક ભેદો જણાવવા માટે છે.

તે સમ્યક્ત્વ પાંચ પ્રકારનું છે. ઔપશમિક સાસ્વાદન, ક્ષયોપશમ વેદક અને ક્ષાયિક. ક્ષયોપશમ ઉપશમ અને ક્ષાયિક અથવા કારક રોચક અને વ્યંજક એમ ત્રણ ભેદે સમ્યક્ત્વનું ત્રિવિધપણું દર્શાવ્યું છે. ગાથામાં આદિ શબ્દ રોચક અને વ્યંજકના ગ્રહણ માટે છે. આ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાનાં છે માટે અહીં વિસ્તાર કરતા નથી. આ સમ્યક્ત્વનું વીતરાગ પરમાત્મા વડે પ્રરૂપણ કરાયું છે. (૪૩)

હવે ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વને કહેવાની ઈચ્છવાળા કહે છે.

મિચ્છત્તંજસુદિન્ન, તં ચ્વીણં અણુઠ્ઠિયં ચ ઠવસંતં ।

મીસીભાવપરિણયં વેયિજ્જંતં ચઠોવસમં ॥૪૪॥

ઉદયાવલિકામાં આવેલું જે મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ તેને ક્ષીણ કરે અને જે ઉદયમાં નથી આવેલું તેને ઉપશાંત કરે. ઉપશાંત એટલે ઉદયને રોકી બાકી રહેલા મિથ્યાત્વના સ્વભાવને દૂર કરે. ૩ પુંજ કરેલા મદન કોટ્રવાના દ્રષ્ટાંતની જેમ સમ્યક્ત્વને પણ શુદ્ધ કરે.

મુક્તિબીજ

પ્રશ્ન : જેનો ઉદય રોકાયો છે, તે મિથ્યાત્વમોહનીયનો અનુદય તો યોગ્ય છે. પરંતુ વિપાકોદય વડે ભોગવાતી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો અનુદય યોગ્ય નથી.

જવાબ : સાચી વાત છે. પરંતુ મિથ્યાત્વ મોહનીયનો વાસ્તવિક રીતે ઉદય ન હોવાથી મિથ્યાત્વનો સ્વભાવ દૂર થયો છે. તેથી સમ્યક્ત્વ મોહનીયને વિષે અનુદયનો ઉપચાર કરાયો છે. અથવા જે અનુદયતા છે તે મિથ્યાત્વ મોહનીયમાં જ છે. પણ સમ્યક્ત્વ મોહનીયમાં નથી કેમ કે જે મિથ્યાત્વ ઉદયમાં છે તે ક્ષય પામ્યું છે અને ઉદયમાં નથી આવ્યું તે શાંત થયું છે. તેથી જે અનુદય છે તે મિથ્યાત્વમોહનીય અને ઉપશાંત થયેલું સમ્યક્ત્વ મોહનીય તરીકે ગ્રહણ કરાય છે. એનો ભાવાર્થ પહેલાની જેમ જ સમજવો એ પ્રમાણે મિશ્રભાવને પ્રાપ્ત થયેલા એટલે ક્ષયોપશમ સ્વભાવમાં રહેવા મિથ્યાત્વ મોહનીયને પ્રદેશોદય વડે અને સમ્યક્ત્વમોહનીયને વિપાકોદય વડે ભોગવતા બંને ક્ષયોપશમ દ્વારા થયેલું જે સમ્યક્ત્વ તે ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : મોહનીયકર્મના ઉદયથી થતું હોવાથી આ સમ્યક્ત્વ તો ઔદયિક ભાવનું છે માટે આ સમ્યક્ત્વને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ ન કહેવાય.

જવાબ : વસ્તુસ્થિતિને સમજતા ન હોવાથી આ પ્રમાણે કહો છો. પણ આ પ્રમાણે નથી કારણ કે સમ્યક્ત્વ તો જ્ઞાનની જેમ સહજ આત્મ પરિણામરૂપ છે, નહીં કે કોષાદિ કષાયની જેમ કર્મપરમાણુઓના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થનારું, વળી, જેટલા પ્રમાણમાં મિથ્યાત્વરૂપી ધનધોર વાદળાના પડ ક્ષીણ થયે છે તે સ્વચ્છ વાદળની સમાન સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પરમાણુ ઓને ભોગવતા સૂર્યના પ્રકાશની જેમ ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વના પરિણામ સહજ છે. માટે આ સમ્યક્ત્વ ક્ષયોપશમ દ્વારા જ થયેલું છે. અને ક્ષયોપશમ ભાવવગર ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વનો અભાવ છે. ઉદયમાં આવેલાના ક્ષય વગર અને જે ઉદયમાં નથી તેના ઉપશમ વગર ક્ષયોપશમ ભાવ હોતો નથી. કોષાદિ પરિણામો તો નિમિત્તના બળથી સ્ફટિકની લાલાશ જેવા અસહજ છે.

પ્રશ્ન : જો પરિણામ એ જ સમ્યક્ત્વ છે. તો પછી મિશ્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ ભોગવાતું હોય તે ક્ષયોપશમ એ વ્યાખ્યામાં વિરોધ આવશે કેમ કે ક્ષય અને ઉપશમ મોહનીયના ભેદો જ મિશ્રભાવે પરિણત થઈ ભોગવાતા હોય છે માટે.

મુક્તિબીજ

જવાબ : વિરોધ નથી કારણ કે તે ક્ષય અને ઉપશમ બંને તેવા પ્રકારના આત્મ પરિણામનાં હેતુ છે. માટે તે ક્ષય અને ઉપશમમાં જ સમ્યક્ત્વનો ઉપચાર કરાયો છે. વિસ્તાર કરવાથી સર્યુ. (૪૪)

ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ પછી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહે છે.

उवसमगसेढिगयस्स होइ उवासामियं तु सम्मत्तं ।

જો વા અકયતિપુંજો અખવિયમિચ્છો સમ્મં ॥૪૫॥

ઉપશમ શ્રેણિના વિષે પ્રવેશ કરેલા જીવોને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જ હોય છે. તે સમ્યક્ત્વ અનંતાનુબંધી ચાર કષાયો અને ૩ દર્શનમોહનીયનો ઉપશમ થવાથી જ થાય છે. ગાથામાં તુ અક્ષર અવધારણુ અર્થમાં જ છે. અથવા જે તેવા પ્રકારના પરિણાવાળો જીવ સમ્યક્ત્વ મોહનીય મિથ્યાત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીયરૂપ ૩ પુંજ કર્યા વગર જ અને મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ક્ષય કર્યો નથી એવો જીવ જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તે પણ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જ છે. (૪૫)

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે.

खीणंमि उइन्नं मिअ अणुइज्ज ते अ सेसमिच्छत्ते ।

અંતોમુહ્ત મિત્તં ઉવસમમ્મં જીવો ॥૪૬॥

જે મિથ્યાત્વ મોહનીય ઉદયમાં છે તેને ભોગવવા વડે કરીને ક્ષય કરે અને જેનો મંદ પરિણામ હોવાથી સંપૂર્ણપણે ઉદય રોકાઈ ગયો છે, તે વખતે જીવ અંતર્મુહૂર્તકાળ સુધી જે સમ્યક્ત્વ પામે તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ છે. અંતર્મુહૂર્તકાળ પછી નિયામકનો અભાવ હોવાથી નિયમા મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪૬)

આ જ વાતને દ્રષ્ટાંત વડે સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.

ऊसरदेसंदडिढल्लयं व विज्जाइ वणदवो पप्प ।

इय मिच्छस्साणुदए उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥४७॥

જ્યાં આગળ ઘાસ વગેરે બિલકુલ ઊગી ન શકે એવી ભૂમિ તે ઉખરભૂમિ ત્યાં આગળ આવી દાવાનલ બાળવા યોગ્ય વસ્તુ ન હોવાથી પોતાની મેળે જ બુઝાઈ જાય છે. તેવી રીતે તથા પ્રકારના પરિણામથી મિથ્યાત્વનો ઉદય ન હોવાથી જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. અહીં મિથ્યાત્વ મોહનીય એ દાવાનલ સમાન છે. અને તેવા પ્રકારના પરિણામનો સમૂહ ઉખર ભૂમિ તુલ્ય છે.

પ્ર.ન : ક્ષયોપયમ સમ્યક્ત્વથી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં કઈ વિશેષતા છે ?

જવાબ : ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વમાં ઉપશાંત થયેલા મિથ્યાત્વનો પ્રદેશોદય હોય છે જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં તે પણ નથી. આ બાબતમાં બીજા આચાર્યો આ પ્રમાણે કહે છે કે, ઉપશમશ્રેણિમાં જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય ત્યારે જ પ્રદેશોદય નથી હોતો પણ નવું સમ્યક્ત્વ પામતા તો પ્રદેશોદય હોય છે. છતાં ત્યાં આગળ સમ્યક્ત્વ મોહનીયના ઉદયનો અભાવ હોય છે. આ જ ક્ષયોપશમથી ઔપશમિકની વિશેષતા છે. (૪૭)

ઔપશમિક પછી ક્ષાયિક કહે છે.

સ્ત્રીણેદંસણમોહે તિવિહંમિ વિ ભવનિયાણભૂયંમિ ।

નિપ્પચ્ચવાયમડલં, સમ્મત્તં ખાઈયં હોઈ ॥૪૮॥

ક્ષયક શ્રેણિમાં પ્રવેશ કરેલા જીવને, જેના વિષે જીવો કર્મોને આધીન થાય તે ભવ એટલે સંસાર તેના કારણ રૂપ મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય આ ૩ દર્શન મોહનીય સંપૂર્ણપણે ક્ષય થાય ત્યારે જેમાં અતિચારરૂપી આપત્તિ નથી એવું, જેની સરખામણીમાં કોઈ ન આવે એવું, મોક્ષનું તદ્દન નજીકનું કારણ એવું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કે જેનો આગળ અર્થ કહેવાઈ ગયો છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. તે ક્ષાયિક સમક્તિ મિથ્યાત્વના ક્ષયપૂર્વક જ થાય છે. (૪૮)

ક્ષાયિક સમક્તિ પછી કારક વગેરે સમક્તિ કહે છે.

જં જહ મણિયં ત તહ કરેઈ સઈ જમિ કારગં તં તુ ।

રોયગસમ્ભતં પુણ રૂઢમિત્તકરં મુણેયવ્વં ॥૪૯॥

જે પ્રમાણે સૂત્રમાં અનુષ્ઠાન કહ્યું હોય તે પ્રમાણે તે અનુષ્ઠાન પરમશુદ્ધ સ્વરૂપે જે સમ્યગ્ દર્શનમાં કરવામાં આવે તે કારક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, જે કરાવે તે કારક, અને રોચક સમ્યક્ત્વ કરેલા અનુષ્ઠાનોમાં તેવા પ્રકારની શુદ્ધિ ન હોવાથી ક્ષુદ્ધિ રુચિ જગાડે તે રોચક સમ્યક્ત્વ છે. જે રુચિ જગાડે તે રોચક. (૪૯)

સયમિહ મિચ્છદિટ્ઠી ધમ્મકહાઈહિ દીવઈ પરસ્સ ।

સમ્મત્તમિણં દીવગ કારણફલમાવઓનેયં ॥૫૦॥

મુક્તિબીજ

અભવ્ય અથવા ભવ્ય પોતે જાતે મિથ્યાદ્રષ્ટિ અંગારમદક આચાર્યની જેમ માયાવીપણાથી ધર્મકથા વગેરે દ્વારા બીજા શ્રોતાને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરે તે મિથ્યાદ્રષ્ટિને દીપક સમ્યક્ત્વ કહે છે.

પ્રશ્ન : મિથ્યાદ્રષ્ટિ અને સમ્યક્ત્વ એ તો વિરોધી વાત લાગે છે.

જવાબ : સાચી વાત છે. પરંતુ કાર્યકારણ ભાવથી મિથ્યાદ્રષ્ટિમાં સમ્યક્ત્વ જાણવું, મિથ્યાદ્રષ્ટિના પણ જે પરિણામ છે તે જ પરિણામ નવું સમકિત પામનારને માટે કારણરૂપ થાય છે.

તે પરિણામ સમ્યક્ત્વમાં કારણરૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. આથી કારણમાં જ કાર્યનો ઉપચાર હોવાથી તેને સમ્યક્ત્વ કહેવામાં વિરોધ નથી. જેમ ધીને આયુષ્ય કહેવાય છે. (૫૦)

હવે બધા જ સમ્યક્ત્વનાં ભાવાર્થ બતાવે છે.

તત્ત્વિહ્વઓવસમઓ તેસિમણૂં અમાવઓ ચેવ ।

एवं विचित्करुवं सनिबन्धणमो मुणेयव्वं ॥૫૧॥

મિથ્યાત્વના કર્માણુઓની તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમથી તથા અભાવથી જ ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિકાદિ વિચિત્રરૂપ સમ્યક્ત્વના ભેદો છે. અને તે પણ સકારણ જાણવા આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. તેવા પ્રકારના આત્માના પરિણામ વડે તે જીવ મિથ્યાત્વના પરમાણુઓને કોઈક પ્રકારની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે ત્યારે ક્ષયોપશમ સમકિત થાય છે. ક્ષયોપશમ સમકિત કોઈક વખત સ્મૃતિચારવાળું હોય અને કોઈક વખત કાળબળે નિરતિચાર પણ હોય. અને તે પરમાણુના ઉપશમથી ઔપશમિક અને ક્ષયથી ક્ષાયિક સમકિત કહેવાય છે. (૫૧)

બીજા પણ સમ્યક્ત્વના ભેદો થાય છે, તે પણ બતાવવા માટે કહે છે.

किं चेहुवाहिमेया दसहावीमं परुविय समए ।

ओहेण तंपिमेसिं भेयाणमभिन्नरूप तु ॥૫૨॥

અહીં ઉપાધિના ભેદથી ૧૦ પ્રકારનું આજ્ઞારુચિ વગેરે ભેદોવાળું સમ્યક્ત્વ આગમોમાં કહેલું છે : પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે :

निस्सगुवएसुरई आणरुई सुत्तवीयरईमेव ।

अभिगमवित्थारुरई किरियासंखेव घम्मरुई ॥

નિસર્ગરુચિ (૧) ઉપદેશરુચિ (૨) આજ્ઞારુચિ (૩) સૂત્રરુચિ (૪) બીજરુચિ (૫) અભિગમરુચિ (૬) વિસ્તારરુચિ (૭) ક્રિયારુચિ (૮) સંક્ષેપરુચિ (૯) ધર્મરુચિ (૧૦)

પ્રશ્ન : તો ૧૦ ભેદો અહીં કેમ નથી કહ્યા ?

જવાબ : આ ૧૦ પ્રકારો પણ ક્ષયોપશમ વગેરેથી સામાન્ય રીતે અભિન્ન જ છે. એ ક્ષયોપશમ વગેરેના કેટલાક ભેદોથી એના ભેદો હોવાથી જ ૧૦ ભેદો છે. આ આચાર્ય મહારાજ સંક્ષેપમાં કહેવાની ઇચ્છવાળા હોવાની અહીં ગાથામાં તેના ભેદોના નામ કહ્યા નથી. (૫૨)

આ સમ્યક્ત્વ આત્માના પરિણામરૂપ હોવાથી છમ્મસ્થ જીવો વડે તે જાણી શકાય નહીં માટે તેનું લક્ષણ કહે છે.

આ સમ્યક્ત્વ આત્માના પરિણામરૂપ હોવાથી છમ્મસ્થ જીવો વડે તે જાણી શકાયનાહિં માટે તેનું લક્ષણ કહે છે.

તં ઉવસમસંવેગાદૃહિ લક્ષિજ્જઈ ઉવાઈહિં ।

આયપરિણામરૂવં બજ્જેદિં પસત્થજોગહિં ॥૫૩॥

આત્મ પરિણામરૂપ તે સમ્યક્ત્વ, કષાયોનું ઉપશમન તે ઉપશમ. અને મોક્ષાભિલાષરૂપ સંવેગ વગેરે બાહ્ય પ્રશસ્ત યોગો દ્વારા જાણાય છે. આદિ શબ્દ નિર્વેદ અનુકંપા આસ્તિક્યને ગ્રહણ કરવા માટે છે. (૫૩)

इत्थ य परिणामो खलु जीवस्स सुहो उ होइ विन्नेओ ।

किं मलकलंकमुक्क कणगं भुवि सामलं होइ ॥५४॥

સમ્યક્ત્વ હોય ત્યારે જીવને અશુભ અધ્યવસાય થતા જ નથી, પરંતુ શુભ અધ્યવસાય જ હોય છે. ગાથામાં ખલુ શબ્દ અવધારણ અર્થમાં છે. પૃથ્વી ઉપર (જગતમાં) મેલ અને કલંકથી રહિત સોનામાં શું કાળાશ હોય ખરી ? ન જ હોય. એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વમાં પણ જાણવું, મેલ કલંકના સ્થાને ઘણા કિલ્લકર્મ લેવાં અને કાળાશની જગ્યાએ અશુભ પરિણામ લેવાં તે અશુભ પરિણામ ઘણા કિલ્લકર્મનો ક્ષય થયા પછી જીવને થતા નથી. (૫૪)

पयईइ व कम्माणं वियाणित्तं व विवागमसुहंति ।

अवरध्धे वि न कुप्पइ, उवसमओ सव्व कालंपि ॥५५॥

મુક્તિબીજ

સમ્યક્ત્વ મોહનીયને ભોગવતા એવા જીવને સ્વભાવથી જ, અથવા કષાયને વશ થયેલો જીવ અંતર્મુહૂર્તમાં જે કર્મ બાંધે છે, અને તે કર્મ અનેક કોડાકોડી સાગરોપમમાં દુઃખપૂર્વક ભોગવે છે. આ પ્રમાણે કષાયથી બંધાયેલા કર્મોના અશુભ વિપાકને જાણી, જીવ પ્રતિકુલ આચરણ આચરનારા એવા અપરાધી ઉપર પણ જ્યાં સુધી સમક્રિતાનાં પરિણામ હોય છે ત્યાં સુધી ક્રોધ કરતા નથી. પરંતુ ઉપશમ ભાવને ધારણ કરે છે. (૫૫)

નર વિબુહેસર સુકલ્પં દુકલ્પં ચિય ભાવઓ ય મન્નંતો ।

સંવેગઓ ન મુકલ્પં, મૂત્તૂણં કિંચિ પત્થેઈ ॥૫૬॥

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા ચકવર્તી કે ઈન્દ્રના સુખને પણ અસ્વાભાવિક, કર્મજનીત અને અંતવાળા હોવાથી વાસ્તવિક રીતે તેને દુઃખ રૂપ જ માને છે. અતિસંવેગથી જે સ્વાભાવિક જીવસ્વરૂપ, કર્મજન્ય નહીં અને અંત વગરના અનંત સ્વરૂપવાળા મોક્ષને છોડીને બીજા કોઈ પણ સુખની ઇચ્છા કરતા નથી. (૫૬)

નારથતિરિયનરામતભવેસુ નિવ્વેયઓ વસડ દુકલ્પં ।

અકયપરલોયમગ્ગો મમત્તવિસવેગરહિઓ વિ ॥૫૭॥

સ્વભાવથી જ મમત્વરૂપી ઝેરના ફેલાવાથી રહિત એવો સમ્યગ્દ્રષ્ટિઆત્મા આ સંસારમાં પરલોકના કાર્ય સિવાય સર્વકાર્યને અસાર માનતો અને પરલોકને યોગ્ય સદનુષ્ઠાન નથી કર્યું એવો જીવ નિર્વેદથી નરક તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવભવના વિષે દુઃખપૂર્વક રહે છે. (૫૭)

દટ્ટુળ પાણિનિવહં, મીમે ભવસાગરંમિ દુકલ્પતં ।

અવિસેસઓણકપં, દુહાવિસામત્થઓ કુણ્ઠ ॥૫૮॥

ભયાનક સંસાર-સાગરમાં શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી દુઃખી થયેલા પ્રાણીઓના સમુદાયને પોતાના અને પારકાનો ભેદ કર્યા વગર બે પ્રકારે, દ્રવ્યથી નિર્દોષ અન્ન વિગેરેના દાનપૂર્વક અને ભાવથી જિનેશ્વરના માર્ગમાં જોડવાપૂર્વક પોતાની શક્તિ અનુસાર દયા કરે. (૫૮)

મન્નઈ તમેવ સચ્વં નિસ્સંકં જ જિણેહિંપન્નત્તં ।

સુહ પરિણામો સવ્વ કંઘાઈ વિસુત્તિયા રહિઓ ॥૫૯॥

જે તીર્થંકર પરમાત્માએ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે બધું જ સાચું અને શંકા વિનાનું છે. એ પ્રમાણે આગળ ઉપર કહેલા સર્વગુણોથી યુક્ત થઈ શુભ પરિણામપૂર્વક

મુક્તિબીજ

બધું સ્વીકારે. પરંતુ થોડુંક માને અને થોડું ન માને એ પ્રમાણે ન સ્વીકારે, કારણ કે પરમાત્માના વચનમાં અવિશ્વાસ થતો હોવાથી વળી વચનકાંક્ષા વગેરે દોષોના વિપરીત પ્રવાહથી રહિતપણે સ્વીકારે. કાંક્ષા એટલે અન્ય દર્શનની ઈચ્છા આદિ શબ્દથી વિચિકિત્સા ગ્રહણ કરવું. વિશ્વોત્સિકા એટલે સંયમરૂપી પાકને અંગીકાર કરી અધ્યવસાયરૂપી પાણીનો વિપરીત પ્રવાહ વહે તે વિશ્વોત્સિકા (૫૯)

ઉપસંહાર કરે છે.

एवंविह परिणामो सम्मदिष्टी जिणेहिं पन्त्तो ।

एसो य मवसमुद्दं लंघइ थोवेण कालेण ॥६०॥

આવા પ્રકારના એટલે આગળ કહેલા પ્રથમ વગેરેના પરિણામથી યુક્ત જે જીવ હોય તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ કહેવાય એમ જિનેશ્વર પરમાત્માએ કહ્યું છે. અને જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો જીવ ઉત્કૃષ્ટથી પણ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલા ટૂંકા કાળમાં સંસાર-સાગરને ઓળંગી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૬૦)

આ પ્રમાણે જ સમ્યક્ત્વ છે એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે.

जं मोणं तं सम्मं जं-सम्मं तंमिह होइ मोणं ति ।

निच्छयओ इयरस्स उ सम्मं सम्मत हेऊ वि ॥६१॥

નિશ્ચય નયથી જે મૌન તે જ સમ્યક્ત્વ છે અને જે સમ્યક્ત્વ તે જ મૌન છે. જે જગતની ત્રિકાળ અવસ્થાને માને તે મુનિ અથવા તપસ્વી કહેવાય છે. અને તે મુનિપણની સંપૂર્ણવૃત્તિ અથવા પાલન તે જ મૌન છે.

આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે

जं मोणांति पासहा तं सम्मंति पासहा ।

जं सम्मंति पासहा तं मोणांति पासहा ।

જે મૌન દેખાય છે તેને જ સમ્યક્ત્વ જો. અને જે સમ્યક્ત્વ દેખાય છે તેને જ મૌન જો. આ વાત નિશ્ચય નયથી કહી છે.

जो जहवायं न कुणइ मिच्छदिष्टी तओ हु को अन्नो ।

वड्ढेइ य मिच्छत्तं परस्स संकं जणेमाणो ॥

શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે જે નથી કરતો તે બીજાને શંકા ઉત્પન્ન કરવા વડે કરી મિથ્યાત્વને વધારતો હોવાથી તેના જેવો બીજો મિથ્યાદ્રષ્ટિ કોણ હોઈ શકે ?

વ્યવહાર નયના મતે તો સમ્યક્ત્વના જે અર્હંતશાસન ઉપર પ્રેમ વગેરે જે કારણો છે તે કારણો પણ સમ્યક્ત્વ છે. કારણ કે કારણમાં પણ કાર્યનો ઉપચાર થતો હોવાથી આ સમ્યક્ત્વના કારણો પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા જીવોને પરંપરાએ મોક્ષના કારણે થયા છે. કહ્યું છે કે -

જિણમયં પવ્વજ્જહ તા મા વબહાર નિચ્છણ મુંચહ ।
વવહાર નય ઉચ્છેણ તિત્થુચ્છેઓ જઓડવસ્સ ॥

જો જિનમતમાં આવવાની ઈચ્છા હોય તો વ્યવહાર કે નિશ્ચય નય બેમાંથી એકને પણ ન છોડો. કારણ કે વ્યવહારના ઉચ્છેદથી અવશ્યમેવ તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય છે. ઉમા સ્વામિ મહારાજે પણ કહ્યું છે કે. -

‘તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્... તત્ત્વાર્થ ઉપરની જે શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે.’

તત્ત્વાર્થ ઉપરની જે શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ. સમ્યક્ત્વમાં આગળ કહેવાયેલાં જે પ્રથમાદિ ગુણો છે તે અનંતાનુબંધી ક્ષાયની ઉપશમ વગેરેની અપેક્ષાપૂર્વક જ નિયમા થાય છે. અનંતાનુબંધીના ક્ષયોપશમ વગર તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા થતી જ નથી. અનંતાનુબંધી પ્રથમ ક્ષાયનો ક્ષયોપશમ હોયે છે તેને તો પ્રથમ વગરે ગુણો જ છે તેથી તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. (૬૨)

સમ્યક્ત્વના અતિચારો

एयमिह सद्धहंतो सम्मदिट्ठी तओ अ नियमेण
भवनिव्वेय गुणाओ पसमाइ गुणासओ होइ ॥८४॥

આગળ કહેલા જીવજીવાદિ તત્ત્વોને આ લોકમાં અથવા પ્રવચનમાં ‘આ આમ જ છે.’ એ પ્રમાણે કરુણાવાળા હૃદયપૂર્વક શ્રદ્ધા કરતો હોય તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ કહેવાય છે કારણ કે તે અવિપરીત દર્શન છે માટે તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ સંસાર ઉપરના નિર્વેદથી જેમનું લક્ષણ કહેવાયું છે તે પ્રથમ વગેરે ગુણોનો અવશ્યમેવ અધિકારી થાય છે. એ પ્રમાણે જીવજીવાદિનું જ્ઞાન થયે છતે સંસાર ઉપર નિર્વેદ થાય છે અને નિર્વેદ થવાથી પ્રથમ વગેરે ગુણો થાય છે આ-વાત પ્રસિદ્ધ છે. (૮૪)

હવે આની વિપરીત વાત કહે છે.

विवरीय सहहाणे मिच्छाभावाओ नत्थि केइ गुणा
अणभिनिवेशो कयाइ होइ सम्मत्त हेऊ वि ॥८५॥

મુક્તિબીજ

ઉપર કહેલા જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા નહીં કરવાથી કોઈ પણ જાતના લાભો થતા નથી, કારણ કે મિથ્યાત્વ વર્તતું હોવાથી વિપરીત શ્રદ્ધા હોવા છતાં અનભિનિવેશ (અનાગ્રહપણું) 'આ આ પ્રમાણે જ છે' એવો જો આગ્રહ ન હોય તો કોઈક વખત તે સમ્યક્ત્વનું કારણ પણ થાય. પરંતુ અનભિનિવેશપણું સમ્યક્ત્વનું નિયમા કારણ નથી.

આ સમ્યક્ત્વ અતિચાર રહિતપણે પાળવું જોઈએ. તેથી હવે અતિચારો જણાવે છે.

સમ્મત્તસ્સદ્ધારા સંકા કંઘા તહેવ વિતિગિચ્છા ।

પરપાસંહ પસંસા સંથવમાઈય નાયવ્વા ॥૮૬॥

આગળ જેનું સ્વરૂપ રહ્યું છે તે સમ્યક્ત્વના અતિચારો કહે છે તે આ પ્રમાણે શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, પરપાખંડ સંસ્તવ વગેરે જાણવા આદિ શબ્દથી અનુપબૃહણા, અસ્થિરીકરણ વગેરેનું ગ્રહણ કરવું. જે અતિચારય તે અતિચાર. અતિચાર એટલે અસદનુષ્ઠાન વિશેષ જેઓ વડે સમ્યક્ત્વને અતિચારય અથવા વિરાધાય તે અતિચારો. (૮૬)

શંકા વગેરેના સ્વરૂપને કહે છે.—

સંસય કરણં સંકા કંઘા અન્નન્ન દંસણ ગાહો

સંતંમિ વિ વિતિગિચ્છા સિજ્ઞિજ્જ ન મે અયં અહ્થો ॥૮૭॥

સંશય કરવો તે શંકા, અરિહંત પરમાત્માએ પ્રરૂપેલા ધર્માસ્તિકાય વગેરે અત્યંત ગહન વિષયોમાં બુદ્ધિની દુર્બલતાથી સારી રીતે ન જાણી શકવાથી આ પદાર્થ આ પ્રમાણે હશે કે નહીં એવી જે શંકા કરવી, તે શંકા. તે શંકા બે પ્રકારે છે : (૧) સર્વશંકા (૨) દેશશંકા. દેશશંકા આ પ્રમાણે છે કે 'શું આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશી છે કે નિષ્પ્રદેશી છે કે નિરવયવી છે.' આ પ્રમાણે શંકા કરવી તે દેશશંકા કહેવાય. સર્વશંકામાં આ પ્રમાણે શંકા કરે કે 'સમસ્ત ધર્માધર્મ વગેરે અસ્તિકાયનો સમુદાય શું આ પ્રમાણે છે કે નહીં' આવી શંકા કરે તે સર્વશંકા કહેવાય.

કાંક્ષા-એટલે બીજા દર્શનોની ઈચ્છા. બૌદ્ધૌ વગેરેએ સ્થાપેલા ધર્મોની ઈચ્છા કરવી તે કાંક્ષા. સર્વકાંક્ષા, અને દેશકાંક્ષા એમ બે પ્રકારની કાંક્ષા છે. કોઈ પણ એક બૌદ્ધ વગેરે ધર્મને ઈચ્છે. તે આ પ્રમાણે, મનનો જય તો આ (બૌદ્ધ) ધર્મમાં કહ્યો જ છે; અને એ જ ધર્મ, મુક્તિનું પરમ કારણ છે. આથી આ જ

મુક્તિબીજ

ધર્મ યોગ્ય લાગે છે માટે તે દૂર કરવા યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે જે ઈચ્છા કરે તે દેશકાંક્ષા. બધાય ધર્મોને ઈચ્છે તે સર્વકાંક્ષા બધાય ધર્મો અહિંસાનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને કપિલશ્ર્ષિ, અક્ષયપાદશ્ર્ષિ વગેરેના મનો આલોકમાં અત્યંત કલેશકારક કષ્ટપ્રતિપાદન નથી કરતા માટે આ ધર્મો પણ સારા છે.

વિચિકિત્સા-એટલે બુદ્ધિનો ભ્રમ. યુક્તિ અને આગમ વડે સિદ્ધ એવી પણ ક્રિયા વગેરેના ફળમાં સંદેહ કરવો તે વિચિકિત્સા. રેતીના કણના કોળિયા જેવા (સિકતાકણકવલના) કનકાવલિ વગેરે મોટા તપના કષ્ટનો પ્રયત્ન કરનારા મને આનું ફળ મળશે કે નહીં ? જેમ લોકોમાં ખેડવાની ક્રિયા ખેડૂતોને બંને પ્રકારની દેખાય છે ફળવાળી અને નિષ્ફળ.

પ્રશ્ન : શંકા અને વિચિકિત્સા બંને જુદા નથી પણ એક જ છે.

જવાબ : બરાબર નથી. શંકા એ બધા પદાર્થો વિષયક અને દ્રવ્યગુણ વિષયક છે. જ્યારે વિચિકિત્સા તો ક્રિયા વિષયક છે. બાકી વાસ્તવિક રીતે તો આ બધા મોટે ભાગે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી થતા જીવના પરિણામ વિશેષ જ સમ્યક્ત્વના અતિચારો કહેવાય છે. અહીં ઘણી ઝીણવટ કરવી નહીં. અથવા વિચિકિત્સા એટલે વિદ્વાનોની જુગુપ્સા. વિદ્વાન એટલે જેમણે સંસારનો સ્વભાવ જાણ્યો છે એવા સાધુઓ કે જેમણે સર્વસંગનો ત્યાગ કર્યો છે. તેમની નિંદા આ પ્રમાણે કે 'સાધુઓ સ્નાન નથી કરતા માટે પરસેવાથી ભીના થયેલા મેલના કારણે દુર્ગંધી શરીરવાળા છે. જો સાધુઓ અચિત્ત પાણીથી સ્નાન કરે તો શું દોષ લાગે ? એમ પણ નિંદા ન કરવી, કેમકે શરીર જ ખરેખર અશુચિમય છે. (૮૭)

परपासंड पसंसा सक्काईणमिह वन्नवाओ उ

तेहिं सह परिचओ जो स संथवो होइ नायब्बो ॥८८॥

સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત ધર્મ સિવાય બીજા ધર્મોની પ્રશંસા કે સ્તુતિ કરવી તે પરપાસંડ પ્રશંસા જેમ કે લાલવસ્ત્રવાળા ભિક્ષુ જે શાક્ય પરિવ્રાજક વગેરેની આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરવી કે 'આ લોકો પુણ્યશાળી છે. એમણે મનુષ્યજન્મ સારો પ્રાપ્ત કર્યો છે. એ લોકો દયાળુ છે' વગેરે પ્રશંસા કરવી. તથા તે પાખંડીઓની સાથે જે પરિચય કરવો તે પરપાખંડ સંસ્તવ કહેવાય છે. સંસ્તવ એટલે એકબીજાની સાથે બોલવું, રહેવું ભોજન વગેરે કરવાં સ્વરૂપ પરિચય ગ્રહણ.

મુક્તિબીજ

કરવો. પરંતુ સ્તુતિરૂપ નહીં, તથા લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે સમ્ પૂર્વકં સ્તુ
ધાતુ પરિચય અર્થમાં છે. 'અસંસ્તુતેષુ પ્રસમં મયેષુ' વગેરે. (૮૮)

હવે શંકા વગેરે અતિચારોનું અતિચારપણું બતાવે છે.

સંકાએ માલિન્નં જાયઙ્ઠ ચિત્તસ્સપચ્ચઓઞ્ઠ જિણે

સમ્મત્તાણુચિઓ યલુ ઇઙ્ઠ અઙ્ઠઆરો મવે સંકા ॥૧૮॥

ઉપર કહેલા સ્વરૂપવાળી શંકા હોય છે, તેનાથી શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનરૂપી
પ્રકાશમાં શ્યામતા રૂપી મલિનતા ઉત્પન્ન થાય છે અને હૃદયમાં અરિહંત
પરમાત્મા ઉપર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મપુરુષ પરમાત્માના વચન
ઉપર સંશય ઉત્પન્ન થવો એ સમ્યક્ત્વને માટે યોગ્ય નથી. સમ્યક્ત્વની
મલિનતા શંકા વગર થતી નથી. આ રીતે શંકા સમ્યક્ત્વની અંદર અતિચાર રૂપે
થાય છે. એમ જણાય છે. અહીં અતિચાર પરિણામ વિશેષથી અથવા નયભેદ
વડે સમ્યક્ત્વમાં હોયે છતે સમ્યક્ત્વમાં સ્ખલન થાય છે. અથવા સમ્યક્ત્વનો
અભાવ થાય છે. તથા બીજા આચાર્યોએ પણ કહ્યું છે કે,

એકસ્મિન્નપ્યર્થે સંદિગ્ધે પ્રત્યયોઽર્હીતિ હિ નષ્ટઃ ।

મિથ્યા ચ દર્શનઃ તત્સઃ ચાદિ હેતુર્મુલ્વ ગતીનામ ॥

એક પણ પદાર્થના વિષે શંકા કરવાથી અરિહંત પરમાત્મા ઉપરથી શ્રદ્ધાનો
નાશ થાય છે અને તેને ભગવતિના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ લાગે છે. (૮૯)

શંકાનું અતિચારપણું બતાવી, હવે દોષ કહે છે.

નાસઙ્ઠ ઇમીઙ્ઠ નિયમા તત્તામિનિવેસ મો સુકિરિયા ય

તત્તો અબંધ દોસો તમ્હા ઇયં વિવજ્જિજ્જા ॥૧૯॥

શંકા હોવાથી નક્કી સમ્યક્ત્વના અધ્યવસાય કે જે તત્ત્વના આગ્રહ રૂપે છે તે
નાશ પામે છે. કારણ કે શ્રદ્ધાનો અભાવ છે. તથા અત્યંત ઉપયોગી પ્રધાનતાવાળી
ક્રિયા પણ નાશ પામે છે. ગાથામાં મો પૂર્તિ માટે ગ્રહણ કર્યો છે. તે તત્વાભિનિવેશ
અને સુક્રિયાના નાશથી કર્મબંધ થાય છે. તેથી આ શંકાને છોડી દેવી. મુમુક્ષુઓએ
શંકારહિતપણે કાંઈક બુદ્ધિની દુર્બલતાથી કોઈક વાત ન સમજાય છતાં પણ
જિનેશ્વરનું વચન સત્ય જ હોય એ પ્રમાણે અંગીકાર કરવું. જેવી રીતે સર્વજ્ઞ
ભગવંતે કહેલા બીજા પદાથો અંગીકાર કરીએ છીએ તેમ. (૯૦)

પરલોક સંબંધી દોષ કહ્યો, હવે આ લોક સંબંધી દોષ કહે છે.

મુક્તબીજ

इहलोगम्मि वि दिट्ठो संका चैव दारुणो दोसो
अविसय विसयाए खलु पेयापेया उदाहरणं ॥१९१॥

આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં પણ જ્યાં શંકા કરવા જેવી નથી ત્યાં શંકા કરવાથી ઘણા ભયંકર દોષ થાય છે. અને શંકા કરવામાં (પેયાપેય) પીવા યોગ્ય અને ન પીવા યોગ્યનું દ્રષ્ટાંત છે.

એક નગરમાં એક શેઠને બે પુત્રો છે. તે બંને શાળામાં ભણે છે. તે બંને છોકરાને તેમની મા પ્રેમથી કોઈ તુચ્છ સ્ત્રી તેમને નજર ન લગાડે તે માટે તથા બુદ્ધિવર્ધક ઔષધિ હંમેશાં પીવા માટે આપે છે. તે ઔષધિ પીતા એક પુત્ર તે ઔષધિમાં માખી છે એમ વિચારતો (વાપરે) પીએ છે, તે શંકાથી વારંવાર ઊલટી કરતો હોવાથી તેને વલ્ગુરીનો રોગ થયો અને મરી ગયો, અને આલોકના ભોગ સુખથી વંચિત રહ્યો. બીજો પુત્ર માતા કદી પણ અહિત ન કરે, એમ વિચારતો નિસ્સંકપણે (વાપરતો) પીતો હોવાથી નિરોગીપણે વિદ્યાવાન અને કલાવાન થયો, અને આલોકના સુખને ભોગવનારો થયો. આનો ઉપનય ઉપર કર્યો જ છે. (૮૧)

હવે કાંક્ષા આદિનું અતિચારપણું જણાવે છે.—

एवं कंखाईसु अइयारत्तं तहेव दोसाय

जोइज्जा नाए पुण पत्तेयं चैव वुच्छामि ॥१९२॥

જે પ્રમાણે શંકામાં અતિચારપણું બતાવ્યું તે પ્રમાણે કાંક્ષા વગેરેમાં પણ મલીનતા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ચિત્તની અંદર જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રત્યે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. તે કાંક્ષા વગેરે દોષો ભગવાને નિષેધ કર્યા છે. એ પ્રમાણે વિચિકિત્સા વગેરેમાં પણ અતિચારપણું વિચારવું તેથી કાંક્ષા વગેરે ન કરવા (૮૨)

કાંક્ષા વગેરે દરેકના દ્રષ્ટાંતો કહે છે.

रायामच्चो विज्जासाहग सड्ढग सुयाय चाणक्को

सोरहसाबओ खलु नाया के खाइसु हवन्ति ॥१९३॥

કાંક્ષાદોષમાં રાજા અને અમાત્યનું દ્રષ્ટાંત કહે છે : એક રાજા અને પ્રધાનનું ઘોડાએ અપહરણ કર્યું અને તેઓને જંગલમાં લઈ ગયો. રાજા અને પ્રધાન બંને ત્યાં ભૂખ્યા થયા ત્યારે ત્યાં ફળ વગેરે ખાય છે. રાજા ત્યાં વિચારે

મુક્તિબીજ

છે પણ ફરીશું ત્યારે લાડુ, પુડલા વગેરે સર્વ વસ્તુ ખાઈશું બંને જણા જંગલમાંથી નગરમાં આવ્યા. પછી રાજાએ રસોઈયાઓને બોલાવીને કહ્યું કે લોકની અંદર જેટલી વાનગી હોય તેટલી બધી રાંધો. રસોયાઓએ તે રાંધીને રાજા આગળ મૂકી. રાજા પણ ત્યાં આગળ નાટક જોનારાના ટ્રાંટાંતની જેમ કરે છે. જેવી રીતે નાટક જોવા આવેલા કાર્પટીક વગેરે ગરીબ માણસો જે આગળ બેઠેલા હોય અને તેમને બળવાન પુરુષો માર મારીને પાછળ કરે તેમ રાજા પણ બીજી તુચ્છ રસોઈ હાઠવે છે અને મીઠાઈની જગ્યા કરે છે. જગ્યા થવાથી વિવિધ પ્રકારની અનેક વાનગીઓ ખાધી. તે ખાવાથી શૂળ ઉત્પન્ન થયું અને મરણ પામ્યો, જ્યારે અમાન્ય તો ઊલટી અને જુલાબ કરીને સ્વસ્થ થયો અને સુખનો ભાગી થયો. તાત્પર્યાર્થ જેમ રાજા અનેક વાનગીને ખાવાથી મૃત્યુ પામ્યો તેમ આ જીવ અનેક દર્શનોની ઈચ્છા કરવાથી પોતાના સમકિત રત્નનો નાશ કરે છે.

વિચિકિંત્સામાં વિદ્યાસાધક અને શ્રાવકનું ટ્રાંટાંત : એક શ્રાવક નંદીશ્વર ટ્રીપમાં ગયો, ત્યાં દેવના સંસર્ગથી દિવ્ય સુગંધવાળો થયો. જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના મિત્રે દિવ્યગંધવાળો જોઈ તેને પૂછ્યું, ત્યારે તેને બધી હકીકત કહી અને વિદ્યાના પદોને સાધવાની વિધિ કહી કે સ્મશાનમાં ચાર પાયાવાળા છિકકાની નીચે અંગારાથી ભરેલો ખાડો રાખવો. પછી ૧૦૮ વાર મંત્રજાપ કરી છિકકાનો એક પાયો કાપવો, પછી પાછો ૧૦૮ વાર જાપ કરી બીજા પાયો કાપવો એ પ્રમાણે ઊભો અને ૪થો પાયો પણ કાપવો. ચોથો પાયો કપાય ત્યારે તે છિક્કુ આકાશમાં જાય. ત્યારે તે મિત્રે તે વિદ્યા ગ્રહણ કરી, અને કાળીચૌદશની રાતે સ્મશાનમાં સાધવા બેઠો. તે વખતે જેની પાછળ નગરના રક્ષકો પડેલા છે, એવો ચોર ત્યાં આગળ ફરતો ફરતો આવી ગયો. તે વખતે નગરરક્ષકોએ સવારે ચોર પકડીશું એમ વિચારી સ્મશાનને ઘેરીને રહ્યાં. તે ચોરે સ્મશાનમાં ફરતા ફરતા પેલા વિદ્યા સાધનારને જોયો. તેણે પૂછ્યું ત્યારે વિદ્યાસાધકે કહ્યું કે 'હું વિદ્યાસાધુ છું.' ચોરે પૂછ્યું કોણે આપી છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે શ્રાવકે આપી છે. ચોરે કહ્યું કે આ દ્રવ્ય લઈને મને વિદ્યા આપ. ત્યારે તે સાધક શંકા કરે છે કે 'આ વિદ્યા સિદ્ધ થશે કે નહીં.' એમ શંકા કરી તેને વિદ્યા આપી ચોરે વિચાર્યું કે શ્રાવક એક કીડીને મારવાના પાપને પણ ન ઈચ્છે, માટે આ વિદ્યા સાચી છે. એમ વિચારી તેણે વિદ્યા આપવા માંડી અને

મુક્તિબીજ

તે વિદ્યા તેને સિદ્ધ થઈ ગઈ. જ્યારે બીજો સવારે નગર રક્ષકો દ્વારા પકડાઈ ગયો, ત્યારે તે ચોરે આકાશમાં રહીને લોકોને ડરાવીને તે વિદ્યાસાધકને છોડાવ્યો, પછી ચોર અને વિદ્યાસાધક બંને જણા શ્રાવક થયા. તાત્પર્યાર્થ વિદ્યાસાધકે વિદ્યામાં શંકા કરવાથી નગરરક્ષકો દ્વારા પકડાઈ ગયો, અને ચોર નિસ્સંકપણે સાધવાથી છૂટી ગયો. તેમ ક્રિયાઓમાં શંકા કરવાથી મિથ્યાત્વ વડે આત્મા પકડાય છે, અને નિસ્સંકપણે કરવાથી મિથ્યાત્વથી મુક્ત થઈ આત્મ સુખનો ભાગી બને છે.

સાધુની જુગુપ્સામાં શ્રાવકપુત્રીનું ઉદાહરણ : એક શેઠને ત્યાં પોતાની દિકરીનો લગ્નોત્સવ ચાલતો હતો, તે વખતે કોઈક ઠેકાણેથી સાધુઓ આવ્યા ત્યારે તેના પિતાએ તેની પુત્રીને કહ્યું, કે સાધુઓને વહોરાવ.' તે શાસ્ત્રગાર સજેલી પુત્રીએ સાધુને વહોરાવ્યું. વહોરાવતી વખતે સાધુઓના મેલની ગંધ આવવાથી તે વિચારે છે કે 'ભગવાને નિષ્પાપ ધર્મ કહ્યો છે. પરંતુ અચિત પાણી વડે જો સાધુઓ સ્નાન કરે તો શો દોષ લાગે ? આ ખરાબ વિચારણાની આલોચના કે પ્રતિક્રમણ કર્યા વગર તે મરીને રાજગૃહીમાં વેશ્યાવાડે ઉત્પન્ન થઈ. ગર્ભમાં આવતાંની સાથે જ બીજાને અપ્રિય થવા લાગી. ગર્ભપાત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં નાશ ન પામી. આખરે જન્મી તેવી જ તેની માતાએ તેને વનમાં છોડી દીધી. તે છોકરીએ દુર્ગંધ વડે આખાં વનને દુર્ગંધવાળું કર્યું. તે વખતે શ્રેણિક રાજા તે પ્રદેશમાંથી ભગવંતને વંદન કરવા માટે નીકળે છે, ત્યારે તેમનો પરિવાર તે દુર્ગંધને સહન કરી શકતો નથી. રાજાએ પૂછ્યું કે 'શું છે ?' ત્યારે પરિવારે દુર્ગંધી છોકરીની વાત કરી તો રાજાએ જાતે જઈને તેને જોઈ, અને કહ્યું કે પહેલાં જઈને ભગવાનને આ જ વાત પૂછીશ. ભગવાન પાસે જઈ વંદન કરી ભગવાનને દુર્ગંધી છોકરીની વાત પૂછે છે. ત્યારે ભગવાને તેની આદિથી અંત સુધીની વાત કરી. ત્યારે રાજા પૂછે છે કે ક્યાં સુધી આ દુઃખ ભોગવશે ? ભગવાને કહ્યું કે આ એનું કર્મ ધીમે ધીમે ભોગવાઈ જશે. અને ભવિષ્યમાં તે તારી પટરાણી થશે. આઠ વર્ષની થયેલી એ જ્યારે તારી સાથે રમતી પીઠ પર ચડીને રમત રમે ત્યારે આ વાત સાચી માનજે. રાજા વંદન કરીને ગયો તે છોકરીની દુર્ગંધી દૂર થઈ ત્યારે એક રખારીએ ગ્રહણ કરી પોતે મોટી કરી અને યૌવનવયમાં આવી.

મુક્તબીજ

એક વખત કૌમુદી મહોત્સવમાં માતાની સાથે ત્યાં આવી. ગુપ્ત રીતે અભયકુમાર અને શ્રેણિક રાજા પણ કૌમુદીમહોત્સવ જુએ છે. ત્યાં પેલી છોકરીના અંગનો સ્પર્શ થવાથી કામાતુર થયેલા શ્રેણિકે પોતાના નામવાળી વીંટી તેની સાડીએ બાંધી. પછી અભયકુમારે દરવાજા આગળ માણસો રાખ્યા અને કહ્યું કે દરેકને તપાસ્યા પછી જવા દેવા. તે માણસોએ પેલી છોકરીને જોઈ અને ચોર તરીકે પકડી પછી રાજાએ તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. એક વખત રાજા તેની સાથે સોગઠા વડે રમે છે. તેમાં રાણી રાજાને વાહન રૂપે ચલાવે છે અને પોતે રાજાની પીઠ પર બેસી કપડાની લગામ કરી ચલાવે છે. રાજાએ એકદમ યાદ કરી તેને ઉતારી મુક્ત કરી ત્યારે તે રાણીએ દીક્ષા લીધી.

તાત્પર્ય - શેઠની છોકરીએ સાધુના મલિન શરીરની જુગુપ્સા કરવાથી દુર્ગંધમય શરીર પ્રાપ્ત કર્યું.

પરપાખંડ પ્રશંસામાં ચાણક્યનું દ્રષ્ટાન્ત -

પાટલીપુત્ર નગરમાં ચાણક્ય મંત્રી રહે છે. ત્યાં ચંદ્રગુપ્ત રાજાએ ભિક્ષુકોની આજીવિકા લઈ લીધી તેથી તેઓ રાજાને ધર્મ કહે છે. રાજા ખુશ થઈ ચાણક્યની સામે જુએ છે પણ ચાણક્ય તેઓની પ્રશંસા કરતો નથી. તેથી રાજા દાન આપતો નથી. એટલે ભિક્ષુકોએ ચાણક્યની સ્ત્રીને વાત (ખુશામત) કરી, ત્યારે તે સ્ત્રીએ તે વાત અંગીકાર કરી અને ચાણક્યને વાત કરી. બીજે દિવસે રાજસભામાં રાજાની પાસે પોતે હસ્યો એટલે રાજાએ તે ભિક્ષુકોને અનાજ આપ્યું. બીજે દિવસે ચાણક્યે રાજાને કહ્યું. કેમ તમે દાન આપ્યું ? ત્યારે રાજાએ કહ્યું તમે પ્રશંસા કરી એટલે આપ્યું. ચાણક્યે કહ્યું, હું સર્વારંભમાં પ્રવર્તેલાની પ્રશંસા કરતો નથી. તાત્પર્યાર્થ-ચાણક્યે જરાક હસવા માત્રથી જ રાજાએ ભિક્ષુકોની વાતને યોગ્ય જાણી દાન આપ્યું. દાન આપવાનું કારણ પૂછતા રાજાએ કહ્યું કે 'તમે પ્રશંસા કરી' માટે વાતો કરવાથી, જરાક હસવા માત્રથી મિથ્યાત્વની પુષ્ટિ થઈ તો પછી મિથ્યાત્વીઓનો પરિચય કરવાથી સમ્યક્ત્વ દુષિત કેમ ન થાય ?

પરપાખંડ સંસ્તવમાં સૌરાષ્ટ્રના શ્રાવકનું ઉદાહરણ—

સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં તે શ્રાવક ભિક્ષુકોની સાથે ભિક્ષા માટે ફરવા માંડ્યો. એને ખાવાનું મળવા માંડ્યું. એક વખત વિસૂચિકાના રોગથી તે મરણ પામ્યો. ત્યારે તેને વસ્ત્ર વડે ઢાંક્યો. મરણ પામી તે દેવલોકમાં ગયો. ત્યારે વિભંગ જ્ઞાન વડે

મુક્તિબીજ

ભિક્ષુકોને જુએ છે અને દિવ્ય હાથ વડે ભિક્ષુકોને આહાર ઘન કરે છે. આથી શ્રાવકોની નિંદા થવા માંડી એટલે શ્રાવકોએ યુગપ્રધાન આચાર્ય મહારાજને વાત કહી યુગપ્રધાન મહારાજે, “એ વિરાધિત ગુણવાલો છે. માટે આ પ્રમાણે થયું છે.” એમ વિચારી આલોચના અને નમસ્કાર મંત્રના પાઠ દ્વારા પ્રતિબોધ કર્યો. (૯૩)

તાત્પર્યાર્થ : જેમ શ્રાવકે ભિક્ષુકો સાથેના સહવાસથી પોતે કોણ છે તે ભૂલી જઈ પોતાના સમ્યક્ત્વનો નાશ કરી મિથ્યાત્વીઓને પોષવા માંડ્યા. તેમ મિથ્યાત્વી-ઓના સહવાસથી આત્મા પોતાને ભૂલી જઈ શાસનની અપભ્રાજનામાં નિમિત્ત બને છે. માટે મિથ્યાત્વીઓનો સહવાસ ન કરવો.

અન્ને વિ ય અઙ્યારા આઙ સદેણ સૂઙ્યા ઇત્ય
સાહંમિ અણુબવૂહણમથિરી કરણાઙ ॥૧૪॥

સમ્મત્તસ્સઙ્યારા ગાથામાં સમ્યક્ત્વના અધિકારમાં આદિ શબ્દ કહ્યો છે. તે આદિ શબ્દ વડે બીજા પણ અતિચારો બતાવ્યા છે. જેવા કે સાધાર્મિકની અનુપબૃહણા, અસ્થિરીકરણ વગેરે જાણવા ગાથામાં જે અનુસ્વાર કહ્યો છે તે અવાક્ષણિક છે. સમ્યગ્દ્રષ્ટિ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એ સાધાર્મિક કહેવાય. તેઓની ઉત્તમ માર્ગ વિષે જે જે પ્રવૃત્તિઓ હોય તેની પ્રશંસા કરવી. તે આ પ્રમાણે ‘તમને ધન્ય છે, પુણ્યશાળી છો, તમે જે શરૂ કર્યું તે કરવા યોગ્ય છે.’ આ પ્રશંસાને ઉપબૃહણા કહેવાય. તે ઉપબૃહણા ન કરવી તે અનુપબૃહણા. એ પ્રમાણે સદ્ધર્માનુષ્ઠનમાં સીદાતા જે હોય તેને ધર્મમાં સ્થિર કરવા તે સ્થિરીકરણ. તે સ્થિરીકરણ ન કરવું તે અતિચાર આદિ શબ્દ વડે સાધાર્મિક વાત્સલ્ય તીર્થ પ્રભાવના વગેરે ગ્રહણ કરવા. આપત્તિમાં પડેલા સાધાર્મિકનો ઉદ્ધાર વગેરે દ્વારા સાધાર્મિક વાત્સલ્ય. તે સાધાર્મિક વાત્સલ્ય. તે સાધાર્મિક વાત્સલ્ય ન કરે તો અતિચાર એ પ્રમાણે પોતાની શક્તિ અનુસાર ધર્મકથા વગેરે દ્વારા પ્રવચનની પ્રભાવના કરવી. તે પ્રભાવના ન કરે તો અતિચાર લાગે. (૯૪)

તથા આ પણ કહે છે —

નો ખલુ અપ્પરિવહિણે નિચ્છયઓ મહિલિણવ સમ્મત્તે
હોઙ્ગ તઓ પરિણામો જત્તોઽણુવવૂહણાઙ્યા ॥૧૫॥

નિશ્ચયનયથી સમકિત ગયું જ ન હોય અને વ્યવહાર નયથી સમ્યક્ત્વ મલિન થયું હોય તો આત્માને અનુપબૃહણા વગેરેના પરિણામ થાય છે, આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના અતિચારો કહ્યા. એ અતિચારો મોક્ષના અભિલાષીઓએ છોડવા યોગ્ય છે. (૯૫)

એમ કેમ ?

જં સાહ્યારમેયં ચિવ્વં નો મુકલ્સાહગં ધનિઅં
તમ્હા મુલ્લલ્લટ્ટી લલ્લુ વલ્લિલ્લ ઇમે અઈઆરે ॥૧૬॥

જે અતિચારવાળું આ સમ્યક્ત્વ જલદી મોક્ષને સાધનારું નથી થતું એમ તીર્થંકર ગણધર ભગવંતે કહ્યું છે. વિશિષ્ટ કર્મક્ષયમાં અતિચાર સંલિત અનુષ્ઠાન જ નિમિત્ત બને છે. તેથી મોક્ષાભિલાષીઓએ આશંકા વગેરે અતિચારો છોડવા જ જોઈએ. (૯૬)

આહે સુહે પરિણામે પડસમયં કમ્મલ્લલ્લબળઓ કહણુ
હોઈ તહ સંકિલ્લેસો જત્તો ઇ ઇ અઈચારા ॥૧૭॥

આ પ્રમાણે અતિચારો સંલિત સમ્યક્ત્વનું વર્ણન કર્યું ત્યારે વાદિ પ્રશ્ન કરે છે.

પ્રશ્ન : ઉપશમ સંવેગ વગેરે શુભપરિણામપૂર્વક જ સમ્યક્ત્વ હોય તો સમયે સમયે મિથ્યાદ્રષ્ટિ કરતા સમ્યક્ત્વી વિશિષ્ટ કર્મક્ષય કરનારો હોય જ છે. તો પછી શી રીતે તે સમકિતીના ચિત્તમાં સંકલ્લેશ હોઈ શકે કે જેથી તે સંકલ્લેશ વડે શંકા વગેરે અતિચારો થાય ? કારણ કે સમકિતીને સંકલ્લેશનો અભાવ હોય છે માટે અતિચારો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ જ નથી. (૯૭)

અહીં આચાર્ય મહારાજ જવાબ આપે છે.

નાણાવરણાદુદયા તિલ્લવ્વ વિવાગાઠ ધંસણા તેસિં
સમ્મત્ત પુગ્ગલાણાં તહા સહાવાઠ કિં ન ધવે ॥૧૮॥

જ્ઞાનાવરણીય વગેરેના તીવ્ર વિપાકથી, નહીં કે મંદ વિપાકથી, કારણ કે મંદ વિપાક હોય તો અતિચારો ઉત્પન્ન થતા નથી અને સમ્યક્ત્વીઓને જ્ઞાનાવરણીય વગેરેનો મંદ વિપાક હોય છે. માટે તીવ્ર વિપાકથી જ પોતાના આત્મસ્વભાવથી પડવા રૂપ અને તે સમકિત મોહનીયનો તેવો સ્વભાવ છે. કારણ કે સમકિત મોહનીય પણ મિથ્યાત્વના દલીલામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી અતિચારો કેમ ઉત્પન્ન ન થાય ? થાય જ. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના કર્મ પ્રકૃતિપદ બંધચિંતાના વિષયમાં કહ્યું છે કે,

કહનં ધંતે જીવે । અટ્ઠ કમ્મપગડીઠ બંધઈ ? ગોયમા ।
પાણાવરણિલ્લલ્લસસ કમ્મસસ ડદણં દંસણાવરણિલ્લલ્લ કમ્મં નિચલ્લઈ,
દંસણાવરણિલ્લલ્લસસ કમ્મસસ ડદણં દંસણામોહણિલ્લલ્લ કમ્મંનિચલ્લઈ
દંસણામોહણિલ્લલ્લસસ કમ્મસસ ડદણં મિલ્લલ્લતં નિચલ્લઈ, મિલ્લલ્લત્તેણં
ડદિન્નેણ ઇવં લલ્લુ જીવે અકમ્મપગડીઠ બંધઈતિ ।

મુક્તિબીજ

હે ભગવંત ! જીવ ૮ કર્મપ્રકૃતિઓ કેવી રીતે બાંધે છે ? હે ગૌતમ ! જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી દર્શનાવરણીય કર્મગ્રહણ કરે છે. દર્શનાવરણીયના ઉદયથી દર્શન મોહનીય કર્મ ગ્રહણ થાય છે દર્શન મોહનીય કર્મના ઉદયથી મિથ્યાત્વ ગ્રહણ થાય છે. મિથ્યાત્વના ઉદયથી જીવ ૮ કર્મપ્રકૃતિઓ બાંધે છે. (૯૮)

નેગંતેનં ચિય જે તદુદયભેયા કુણંતિ તે મિચ્છં
તત્તો હુંતિડ્ઙયારા વજ્જેયઘ્વા પયક્ષેણં ॥૧૧॥

જે જ્ઞાનાવરણીય વગેરેના ઉદયો તે સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પુદ્ગલોને એકાંતે મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો નથી કરતા પરંતુ સમ્યક્ત્વમાં સ્ખલના માત્ર જ કરે છે. તેથી જ્ઞાનાવરણીય વગેરેના ઉદયથી થતી શંકા વગેરે અતિચારો પ્રયત્નપૂર્વક છોડવા જોઈએ. (૯૯)

જે નિયમવેયણિજ્જસ્સ ઉદયઓ હોન્તિ તહ કહં તેડ ।
ઇવજ્જિજ્જંતિ ઇદ ધલુ, સુદ્દેણં જીવવિરિણં ॥૧૦૦॥

પ્રશ્ન : જો શંકા વગેરે અતિચારો જ્ઞાનાવરણ વગેરેના ઉદયથી નિયમા યતા હોય તો તેને સમ્યક્ત્વમાં કેવી રીતે છોડી શકાય ? તથા ચારિત્ર વગેરેમાં પણ તે કર્મોનો ઉદય હોવાથી ત્યાં પણ અતિચારો થશે. આથી ચારિત્ર વગેરે નિષ્ફળ જશે.

જવાબ : કોઈક વખત ઉત્પન્ન થતા જીવના પ્રથમ પરિણામથી દૂર થાય છે. (૧૦૦)

આ જ વાતનું સમર્થન કરતાં કહે છે.

કત્થઇ જીવો બલીઓ બત્થઇ કમ્માઇ હુંતિ બલિયાઇં
જમ્હા અણંતા સિદ્ધા, ચિદ્દંતિ ભવંમિ વિ અણંતા ॥૧૦૧॥

કોઈ વખત જીવ બળવાન હોય છે કે જેથી પોતાની શક્તિ વડે કિલ્ષ્ટ કર્મનો પરાજય કરી સમ્યક્દર્શન વગેરે પ્રાપ્ત કરવા દ્વારા અનંતા આત્માઓ સિદ્ધ થયેલા સંભળાય છે. કોઈ વખત કર્મ બળવાન હોય ત્યારે શક્તિમાન જીવ પણ કર્મના પ્રભાવથી સંસારમાં સિદ્ધથી અનંતગુણ આત્માઓ રહ્યા છે. (૧૦૧)

જે કારણથી અનંતાજીવો સિદ્ધ થયા અને જે કારણથી સંસારમાં અનંતાજીવો રહ્યા તે વિષયને પ્રગટ કરતા કહે છે.

અચ્ચંત દારુણાઇં કમ્માઇં ધવિતુ જીવ વિરિણં
સિદ્ધિમણંતાસત્તા પત્તા જિણયયણ જણિણં ॥૧૦૨॥

મુક્તિબીજ

જિનવચન વડે ઉત્પન્ન થયેલા શુભ આત્મપરિણામરૂપ વીર્ય વડે અત્યંત ભયંકર વિપાકને આપનાર જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મોને ખપાવી નાશ કરી અનંતાજીવોએ મોક્ષને પ્રાપ્ત કર્યો છે. અહીં વૈરાગ્યના કારણરૂપ બધા વચનો જિનવચન કહેવાય છે. (૧૦૨)

તત્કોઽપંતગુણાં ખલુ કમ્મેણ વિણિજ્જિઆં ઇહ અડંતિ

કહસારીર માણસાણં દુકખાણં પારમલહંતા ॥૧૦૩॥

મોક્ષમાં ગયેલા સિદ્ધેથી પણ અનંતગુણાજીવો, કર્મો વડે જતાયેલા આ સંસારમાં રખડે છે. કારણ કે અનાદિકાળમાં એક નિગોદનો અનંતામો ભાગ જ સિદ્ધ થયો છે. તે નિગોદો અસંખ્યાતી છે કેવી રીતે તેઓ સંસારમાં રખડે છે ? શારીરિક તાવ, ક્રોધ વગેરે રોગો અને ઈષ્ટ વિયોગ વગેરે માનસિક દુઃખોનો પાર ન પામતા સંસારમાં રખડે છે. (૧૦૩)

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે

તમ્હા નિચ્ચસઈએ વહુમાણેણં ચ અહિગય ગુણંમિ

પડિંવક્ખં દુગંચ્છાએ પરિણઈ આલોયણેણં ચ ॥૧૦૪॥

તૌત્યંકર મત્તીએ સુસાહુજ્જણ પજ્જુવાસણાએ ચ

ઉત્તરગુણ સધ્ધાએ અપમાઓ હોઈ કાયવ્વો ॥૧૦૫॥

તેથી જ સમ્યક્ત્વ વગેરે ગુણોના નિત્ય સ્મરણપૂર્વક અને બહુમાનપૂર્વક તથા મિથ્યાત્વની ઘૂણા કરવા પૂર્વક અને તે મિથ્યાત્વના દુઃખદાયક ફળોના ભોગવટાનો વિચાર કરવા પૂર્વક પરમગુરુ તીર્થંકરની ભક્તિ વડે, સુસાધુઓની સેવા વડે તથા ઉત્તરગુણોની શ્રદ્ધાપૂર્વક એટલે સમ્યક્ત્વ હોય તો અણુપ્રતની ઈચ્છા અને અણુપ્રતો હોય તો મહાપ્રતોની ઈચ્છાપૂર્વક, આ પ્રમાણે અપ્રમત બનેલો જીવ નિયમા ભોગવવા યોગ્ય કર્મની શક્તિનો પણ ક્ષય કરે છે. જીવનું વીર્ય શુદ્ધ કરવાનો આ ઉપાય છે. (૧૦૪-૧૦૫)

૮

સમ્યક્ત્વની પાત્રતા

સ્વ. પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી રામ વિજય સૂરિશ્વરજી
રચિત - સમ્યગ્દર્શનના આધારે ટૂંકનોંધ

જેને માત્ર મોક્ષની અભિલાષા થઈ છે, મિથ્યાત્વની હાજરી ભલે હો, છતાં મોક્ષના ઉપાયની રુચિ થઈ શકે છે. સમ્યક્ત્વ એ મોક્ષના ઉપાય અંગેનું હાર્દિક નિર્ણયાત્મક વલણ છે.

અજ્ઞાન પ્રત્યે અનાગ્રહી અને જ્ઞાન પ્રત્યે આદર તથા જ્ઞાનીની નિશ્રામાં જીવને સમ્યક્ત્વની પાત્રતા થાય છે.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્માનું જ્ઞાન સમ્યક્ પ્રકારનું હોવાથી તે અલ્પ હોવા છતાં તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ જેવું અજ્ઞાન નથી.

પરિશ્રમ કરવા છતાં, જિજ્ઞાસા હોવા છતાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ જ્ઞાન પ્રત્યે અરુચિ કે અનાદર ન કરવો પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરનાર જ્ઞાની બને છે.

મૂળમાં જીવને અજ્ઞાન ખટકવું જોઈએ, મને દર્શન પ્રાપ્ત ક્યારે થશે તેવી અંખના જોઈએ. જ્ઞાની પ્રત્યે તેની શ્રદ્ધા જોઈએ.

એક ગામથી બીજે ગામ જતાં માર્ગમાં ગામનાં નામો લખેલાં પાટિયાં આવે ત્યારે તમને વાંચતા આવડતું ન હોય તો તમે મૂંઝવણ છો, તમારી સંસારયાત્રામાં તમને અજ્ઞાનથી મૂંઝવણ થાય ત્યારે એમ થાય કે મને જ્ઞાન હોય તો સારું.

જે ભવ્યજીવોનો સંસારકાળ એક પુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક નથી, જે ચરમાવર્તકાળને પામેલા છે તે જીવમાં સંસાર ક્યાં સુધી ટકે ? જ્યાં સુધી બોધિ, સમકિતબીજ કે મોક્ષમાર્ગની અભિલાષા ન આવે ત્યાં સુધી, તે ભવ્ય જીવનું મન સંસારના સુખોથી રંજિત થતું નથી.

બોધિને પામેલો જીવ નિર્મમત્વ થાય છે. આથી દેહ, કુટુંબ, ધન વગેરેમાંથી મારાપણાનો ભાવ છૂટી જાય છે અને પુનઃ પુનઃ આત્મભાવ જાગ્રત થાય છે અને વિષયકષાયની તાકાત નબળી પડે છે. સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા દેવગુરુ પાસે કંઈ પાચના ન કરે, છતાં માંગે તો જિનશાસનનું ભિક્ષુકપણું માંગે (દીક્ષા).

મુક્તિબીજ

કુમારપાળરાજા અઢાર દેશના અધિપતિ, શત્રુંજયમાં દાદા સમક્ષ સ્તૂતિ કરતાં, પ્રભુગુણમાં ભાવ ઠરી ગયા અને જ્યારે હૃદયના ઉદ્ગાર નીકળ્યા ત્યારે શું માંગ્યું ?

પ્રભુ તારા શાસનનું ભિક્ષુકપાણું આપજે.

કેવું આશ્ચર્ય ? શ્રીમંત ગણાતા, ધર્મમાર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કરનારા પણ ભૂલા ક્યાં પડે ? દેવગુરુ પાસે રાજ્ય ઋદ્ધિ માંગે, વૈભવ માંગે, કુમારપાળે માંગ્યું જીનશાસનનું ભિક્ષુકપાણું.

સમ્યગ્દર્શન બોધબીજ વિચારણા

જૈનદર્શન એટલે વીતરાગદર્શન, જેનું સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગથી સમજાય. અર્થાત્ જ્યાં પૂર્ણ વીતરાગતા ધારણા થાય છે, ત્યાં જ્ઞાન પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે. એવા મૂળમાર્ગનું બીજ છે સમ્યગ્દર્શન.

જૈનદર્શન એ સંપ્રદાયમાં સીમિત દર્શન નથી, પણ એક શાશ્વત અને શુદ્ધદર્શન છે. જેમાં રાગદ્વેષ રહિત શુદ્ધતત્ત્વનું નિરૂપણ છે. એ શુદ્ધતત્ત્વ ચૈતન્ય-આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે. સ્વભાવે શુદ્ધ એવા આત્મા પર લાગેલી મલિનતા દૂર થતાં, કર્મના પરમાણુઓ સર્વ પ્રકારે દૂર થતાં શુદ્ધસ્વરૂપે આત્મા પ્રગટ થાય છે. તેમાં મોક્ષ સમાય છે. જેમાં જાતિ વેશનો ભેદ નથી.

આવા મોક્ષમાર્ગનું બીજ સમ્યગ્દર્શન, જેની પ્રાપ્તિ પછી જીવના જન્મ-મરણનો સંક્રોપ થઈ જાય છે. તે જીવ કાળક્રમે મોક્ષને પામે છે. જ્ઞાનીજનો કહે છે કે સમ્યગ્દર્શન રહિત માનવજીવન વ્યર્થ છે. માનવજીવનનું મહાન કર્તવ્ય એ છે કે તેણે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિના આદર્શને અગ્રિમતા આપવી.

આવું ક્યારે બને ? અથવા તેની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ?

સમ્યગ્દર્શન આત્મગુણ હોવાથી તે અંતરંગ સાધન છે. તેને બહારથી મેળવવું પડતું નથી. જીવમાં મિથ્યાદર્શન જ્યાં સુધી રહ્યું છે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતું નથી.

મિથ્યાદર્શન એટલે શું ?

મિથ્યાદર્શન એટલે દ્રષ્ટિમાં દોષ.

જ્યાં સુખ નથી ત્યાં સુખનો ભાવ થવો તે દ્રષ્ટિનો દોષ. અર્થાત્ પર પદાર્થના નિમિત્તે થતાં સુખના ભાવ તે મિથ્યાદર્શન છે.

મુક્તિબીજ

તો પછી સુખ ક્યાં છે ?

સુખ આત્માના સમત્વમાં છે, રાગદ્વેષ રહિત વીતરાગતામાં છે. દેહ સુખનું સાધન છે, તેની શાતામાં સુખ છે તે મિથ્યાભાવ છે. વિષય અને ક્રમાયના ભાવ તે મિથ્યાદર્શનનું લક્ષણ છે. આત્મા-પરમાત્મા વિષે રુચિ ન થવી મિથ્યાદર્શન છે. પુણ્યયોગને સુખ માની અટકી જવું તે મિથ્યાદર્શન છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવ નિર્ગૂંથ ગુરુ સિવાય અન્ય દેવોને માનવા, પૂજવા તેમાં સાંસારિક સુખની અપેક્ષા રાખવી તે મિથ્યાદર્શન છે. અહિંસા કે દ્યારુપ ધર્મ સિવાય હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિવાળા ધર્મને માનવો તે મિથ્યાદર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શન એ ભાવાત્મક દર્શન છે, તેથી તે આત્મગુણો વડે જણાય છે.

શુદ્ધ-આત્મા અને પરમાત્માના પ્રગટ અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શનનું સાચું બીજ છે.

સ્વયં આત્મા મોક્ષસ્વરૂપ છે તેવા ભાવનું સેવન તે સાચું દર્શન છે. મૂળમાં જો આત્માને જ કે તેના નિત્ય સ્વરૂપને સ્વીકારે નહિ તો કોના આધાર પર જીવને દર્શન થાય ? દર્શન કરનાર તત્ત્વ તો આત્મા છે. એટલે સમ્યગ્દર્શનનું સાચું અધિષ્ઠાન સ્વયં સ્વાત્મા જ છે.

આથી જ્ઞાનીઓએ છ સ્થાનક દર્શાવ્યા છે.

આત્મા છે.

આત્મા નિત્ય છે.

આત્મા સ્વભાવે સ્વગુણનો કર્તા, વિભાવે કર્મનો કર્તા છે.

આત્મા સ્વભાવે સ્વગુણનો કર્તા હોવાથી સ્વગુણનો ભોક્તા છે.

વિભાવે કર્મનો કર્તા હોવાથી કર્મનો ભોક્તા છે.

કર્મ એ સંયોગ છે તેનાથી મુક્તિ તે મોક્ષ છે.

મોક્ષ માટેનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર છે.

જગતના જીવો દેહના હરવા ફરવા વિગેરેની ક્રિયા થાય ત્યાં સુધી શરીર જીવે છે તેમ માને છે, તેનાથી આગળની તેમની ચેતનાનો વિકાસ થયો નથી. ઈન્દ્રિયજ્ઞાનથી તે ચેતનાનો વિકાસ કરવા પ્રયત્ન કરે તો ઈન્દ્રિયો સ્વયં મર્યાદાવાળી અને જડના લક્ષણવાળી છે, તેનાથી ચેતન્ય અનુભવમાં કેવી રીતે આવે ? કે ચેતનનો વિકાસ કેવી રીતે થાય ?

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શન એ આત્માના ગુણોના દર્શનનો અનુભવનો પ્રારંભ છે. એ પ્રારંભ જ પૂર્ણતાને પ્રગટ કરનારો છે. એ દ્રશ્ય પદાર્થોની જેમ જણાતો નથી તેથી જીવ તેની શુદ્ધ દશાનો વિશ્વાસ કરી શકતો નથી.

જગતના સર્વ પદાર્થોનું બહારનું રૂપ જણાય છે, પણ તેના ગુણ તો અનુભવાત્મક રહે છે ને ? જેમ મીઠું ગાંગડારૂપે જણાય પણ તે સાકરનો ગાંગડો છે કે મીઠાનો તેના નિર્ણય માટે તો તેનો સ્વાદ ચાખવો પડે. વળી સ્વાદ રૂપી નથી તેથી અનુભવમાં આવે પણ વર્ણન થઈ ન શકે.

આત્મા અરૂપી છે, છતાં એક તત્ત્વ કે પદાર્થ છે તેમ તે ગુણો સહિત છે, તેના જ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણો જણાય ખરા પણ તેમાં થતા અનુભવનું વર્ણન થવું શક્ય નથી. અને તેથી જીવોને મૂંઝવણ થાય છે કે આત્મા છે તો જણાતો નથી, દેખાતો નથી પણ ભાઈ, આ તું જીવે છે તે જ તેનું પ્રગટ લક્ષણ છે. વળી મરણ સમયે બંને છૂટા થઈ જાય છે. ખારાશ અને મીઠાની જેમ એકમેક હોય તો છૂટા ન પડે. મીઠું ઓગળી જાય પણ ખારાશ છોડે નહિ.

આત્મા શરીરથી છૂટો પડે છે માટે તેમાં લક્ષણ પણ જુદા હોય તેમ સ્વીકારવું રહ્યું તો પછી તે લક્ષણ કયા છે ?

આત્મા અમૂર્ત છે, સ્વરૂપને જાણવાવાળો છે.

સુખથી પરિપૂર્ણ છે. જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગવાળો છે.

નિત્ય અને અચળ છે, અસંખ્યાત પ્રદેશી છે.

આત્મા અનુભવમાં આવે તેવો છે, તે અત્યંત સૂક્ષ્મ, શુદ્ધ ચૈતન્ય અને જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી સ્થૂલ, જડ કે પૌદ્ગલિક ઈન્દ્રિયો જેવા સાધનથી જણાતો નથી.

પુષ્પની આકૃતિ દેખાય પણ સુવાસ દ્રષ્ટિગોચર નથી, અનુભવાત્મક છે. તે અનુભવેલી સુગંધનું વર્ણન પણ કરી શકાતું નથી. સુગંધનો આનંદ માણી શકાય છે, તે પણ બહાર સુગંધનું સાધન અને ઘ્રાણેન્દ્રિય હોય તો અનુભવી શકાય.

આત્મા અરૂપી છે, ચૈતન્યવાળો છે, તે ઈન્દ્રિયોથી નથી જણાતો, પણ આત્મા જ્ઞાનગુણ વડે જણાય છે, દરેક પદાર્થ તેના લક્ષણથી જણાય છે, તેમ આત્મા જ્ઞાન વડે પોતાને અને પરને બંનેને જાણે છે, પોતાને અભિન્નપણે જાણે છે, પરને ભિન્નપણે જાણે છે, અર્થાત્ સ્વને સ્વપણે જાણે, આનંદરૂપે જાણે છે. પરને પરરૂપે જાણે.

મુક્તિબીજ

પરંતુ સ્વને જાણવાવાળું જ્ઞાન જ્યાં સુધી રાગાદિ વિકલ્પવાળું છે ત્યાં સુધી તે આત્મા મૂળસ્વરૂપનો અનુભવ કરી શકતો નથી, પરને જાણવાથી મુક્ત થઈ રાગાદિ ભાવથી રહિત શુદ્ધ ઉપયોગના દર્પણમાં સ્વયં આત્મા તેના ગુણોથી પ્રગટ થાય છે. તે ગુણોનું દર્શન આનંદરૂપે અનુભવમાં આવે છે, ત્યારે બહારના કોઈ પદાર્થની કે ઈન્દ્રિયોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. વળી તે આનંદ ઈન્દ્રિયોના વિષયની જેમ ક્ષણિક નથી પણ શાશ્વત છે. આનંદ સ્વરૂપ આત્માના અનુભવ માટેનું બીજ સમ્યગ્દર્શન છે, તે સતત તત્ત્વના યથાર્થ બોધથી અને વૈરાગ્ય ભાવથી પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા જ્ઞાન વડે જ અનુભવાય છે.

વ્યવહાર પ્રયોજન માટે વ્યક્તિને જ્ઞાનની જરૂર પડે છે, અને તેથી જેમ વ્યવહારિક જ્ઞાન માટે, માનવને તેનું મુલ્ય છે, તેમ ધર્મમાર્ગમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂલ્ય કેમ જાણાતું નથી. ?

શહેરમાં તે-તે વિષયની શાળા-કોલેજ ન હોય તો બીજી વ્યવસ્થા કરે, ધન ખર્ચે દુઃખ વેઠે અને છતાં જો પુત્ર-પુત્રી ભણે નહિ, તો તમારી ઊંઘ ઊડી જાય પણ તમારા સંતાનો ધર્મ-તત્ત્વનું જ્ઞાન ન મેળવે તો તમે નિશ્ચિંત રહો છો અને છતાં ધર્મી કહેવડાવો છો ?

કોઈ સાધુ મહાત્મા પૂછે તમને કે તમારા સંતાનોને તત્ત્વનું જ્ઞાન છે ?
'ના, શું કરીએ અમારા કર્મ ભારે છે.'

અને વ્યવહારનું જ્ઞાન મેળવવા કર્મ હળવાં છે ? આવી માન્યતા મિથ્યાત્વ છે.

પ્રૌઢતામાં પ્રવેશવા છતાં જીવને એમ થતું નથી કે આપણે તત્ત્વજ્ઞાન વગર રહી ગયા, પછી તમારા સંતાનો માટે તો વિચાર જ કેમ આવે ? આ મિથ્યાત્વનો ઉદય છે.

ઘણાં કહે છે આપણે તો તત્ત્વની વાતમાં ઊંડા ઊતરતા નથી. એટલે પછી તેને શિરે સંસારના પરિભ્રમણમાં ઊંડા ઊતરવાનું બાકી રહેને ? વિચારો કે જ્ઞાની થવાની ઈચ્છા છતાં અજ્ઞાની કેમ રહ્યા ? સુખી થવાની ઈચ્છા છતાં દુઃખી કેમ રહ્યા ?

સારું કરવાની ઈચ્છા છતાં ખરાબ કેમ થઈ જાય છે ? આનો વિચાર એક પળ માટે પણ કેમ આવતો નથી ?

સંસારનું સુખ ભૂત જેવું છે. વળગે તેને દુઃખી કર્યા વગર ન રહે. એ દુઃખથી છૂટવા જીવે મોક્ષનો માર્ગ પકડવો જોઈએ.

મુક્તિબીજ

સંસારમાં અસંતોષ તે પાપ છે, ધર્મમાં સંતોષ થઈ જવો તે પાપ છે. કરોડપતિ થયો કે ઊભા ઊભા પણ દર્શન કરવામાં કે એકાદ માળા ગણવામાં સંતોષ માને છે. અરે ! એ પણ બનતું નથી ધર્મથી સંતોષ છે, અને ધન વધવા છતાં અસંતોષ છે. ધનનો સંતોષ તો ક્યારેય થવાનો નથી. ધર્મનો સંતોષ સંસારમાં રહે ન થાય પણ સર્વવિરતિ ધર્મથી તે પ્રગટ થાય.

તેની પાસે ઘણું ધન હોય, પણ જો કોઈ મિત્ર મળી જાય અને વધુ ધન મેળવવાનું કોઈ સાધન બતાવે તો પરદેશ વેઠે. પણ કોઈ સાધુજન મળી જાય અને ધર્મ માટે કોઈ તીર્થમાં આવવાની વાત કરે તો,

શું કહો ? 'હમણાં સમય નથી.'

પાપના ઉદયથી ધનનો અસંતોષ અને ધર્મનો ^{સંતોષ} સંકલ્પ થાય છે

અંતિમ સમયે કામ કોણ આપશે ? હુંક કોની મળશે ? જાણો છો ?

સંસારીજીવ માને છે કે ધન હશે તો ઔષધાદિ થશે, ધર્મથી કંઈ દરદ મટે ? સંતો કંઈ ઔષધિ આપશે ?

અરે, ઔષધ આપનારા અમર થયા જાણ્યા નથી, ધર્મ સાધનારા કોઈ ઋષભ, મહાવીર, શાલિભદ્ર, ચંદના, ચિલાતી જેવા ધર્મ સાધીને અમર થયા. ધર્મનું શરણુ પૂર્વે લીધું હોય તો રોગ ન થાય, પછી લીધું હોય તો ભાવિમાં રોગ ન થાય. અર્થાત્ મૂળમાંથી રોગનું નિવારણ કરે ધર્મ અને ધનથી લીધલા તેજ ઔષધો પ્રતિક્રિયા ઉપજાવે, અને આયુષ્ય ખૂટે ત્યારે ઔષધ નિરર્થક બને. બધું સમાપ્ત થઈ જાય.

છતાં ભલે તું શારીરિક નબળાઈમાં ઔષધ કરે, પણ એટલું સ્વીકારજે કે આ માનવશરીર ખાઈ-પીને બીમાર પડવા અને ઔષધ લેવામાં સમાપ્ત થતું નથી, એવા અશાતાના ઉદય જ ટળી જાય, તેવું ઔષધ કે જે ભવરોગ મટાડે એવું છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે અથવા કહો કે આત્માદર્શન છે. જે સર્વ દુષ્કોની મુક્તિનું સાધન છે.

સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ સ્વયં સ્વ-આત્મસુખ અનુભવ્યું, અને જગતના કલ્યાણ અર્થે તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવ્યો પણ જીવો ભ્રમ સેવે છે. કે ઈન્દ્રિયોનું સુખ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આહાર જે સમયે લઈએ તે જ સમયે સુખનો અનુભવ થાય છે, પણ આત્માનો અનુભવ તો થતો નથી.

મુક્તિબીજ

હે ભવ્યાત્મા ! ઈન્દ્રિયોના સુખમાં પણ જો ચૈતન્યની ઉપસ્થિતિ ન હોય તો જડ ઈન્દ્રિયો સુખનો અનુભવ કરતી નથી. સુખનું વેદન તો ચૈતન્યના જ્ઞાનગુણમાં રહ્યું છે. પરંતુ તે અંતરમુખ થવાથી અનુભવમાં આવે છે, અનાદિકાળથી જીવે બહાર સુખ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પુણ્યયોગે ઈન્દ્રિયોને અનુકૂળ વિષયો મળવાથી જીવ ત્યાં સુખનો ભ્રમ સેવે છે અને તેથી ક્યારે પણ અંતરમાં સંશોધન કરતો નથી.

કોઈ વિરલ જીવોને જ આત્માના સુખની વાત સમજાય છે અને તેથી તેની પ્રાપ્તિ માટે સંશોધન કરે છે. આત્મ- સંશોધનનો માર્ગ પ્રારંભમાં કાંટાળી કેડી જેવો છે. તેથી ભીરુ માનવો ત્યાં જવાનો પ્રયાસ કરતાં નથી. તેઓ વિશ્વાસ કરી શકતા નથી કે દેખાતી કાંટાળી કેડી પછી તદ્દન સરળ અને સુખદ માર્ગે જવાય તેવું છે.

શ્રદ્ધારહિત જીવોને મોક્ષનું સુખ પરોક્ષ લાગે છે. તે જીવો માને છે કે અમને પ્રત્યક્ષ જણાય તો સાચું માનીએ.

ભાઈ ! તું આ સંસારમાં તો આંધળાની જેમ દોટ મૂકીને જીવે છે. જે થવાનું હોય તે થાય પણ બધા દોડે છે તેમ દોડું તો સુખી થઈશ. દોડેલાને દુઃખી થતાં જુએ તો પણ દોડે છે. ધન મેળવીને ચિંતા કરનારા તું જુએ છે ! માન મેળવેલા વધુ માન મેળવવા કાવાદાવા કરી ચિંતા સેવનારા જુએ છે. છતાં તું તેમાં સુખ માની દોડે છે.

ભાઈ-તને જ્યારે પેટમાં દુઃખે ત્યારે ડોક્ટર પાસે જઈને બેસે ત્યારે ડોક્ટરને તારે કહેવું પડે છે કે તને ક્યાં દુઃખે છે છતાં ડોક્ટર કંઈ તારા દુઃખનો અનુભવ કરતાં નથી. તે દર્દ માટે તને જે ઔષધ આપે તે પોતે ખાઈને આપતા નથી. છતાં તું ડોક્ટર અને ઔષધ પર વિશ્વાસ રાખે છે અને ઉપચાર કરે છે. કેમ ?

જવાબ - ડોક્ટરને દરદનું અને ઔષધનું જ્ઞાન છે.

એ જ્ઞાન ક્યાંથી મેળવ્યું ?

નિષ્ણાત ડોક્ટરો, પ્રોફેસરો અને પુસ્તકોમાંથી.

તેમના એ મેળવેલા જ્ઞાન પર તને શ્રદ્ધા ખરીને ?

હા.

મુક્તિબીજ

તેનાથી શું લાભ ?

શરીરનો રોગ મટે.

તો પછી હવે વિચાર કર કે આપણા સાધકો અને સંતોએ શરીરમાં રહેલા આત્માનું દુઃખ અનુભવ્યું કે આ જન્મ-મરણ, રોગ-શોક, સુખદુઃખ, જેવા ભવરોગથી આત્મા દુઃખી થાય છે. જેમ નિરોગ શરીરનો સુખદ અનુભવ છે. તેમ તેમણે જન્મ-મરણ રહિત આત્માના સુખનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો અને દુઃખ દૂર કરવાનો ભાવ એ જન્મ્યો. આથી તેઓએ જેની પાસે તેનો ઉપચાર હતો તેવા સત્પુરુષો પાસેથી રોગનું નિદાન કરાવ્યું. જ્ઞાનીઓએ અનુભવથી તેમણે માર્ગ બતાવ્યો. તેને યોગ્ય શાસ્ત્રોનું નિરુપણ કર્યું. હવે જેમ તમે ડોક્ટરોમાં વિશ્વાસ રાખ્યો, તેમ તે સાધકોએ આ નિસ્પૃહ જ્ઞાની સંતોમાં વિશ્વાસ રાખી, જ્ઞાન, ધ્યાન અને ભક્તિરૂપી સાધન મેળવ્યું.

હે ભવ્યાત્માઓ ! વિચારો કે તમે દીર્ઘકાળ શરીરાદિ સુખના પ્રયોગોમાં ગાળ્યો હવે આ એકાદ ભવ, અરે એકાદ વર્ષ તમે આત્મસુખનો પ્રયોગ તો કરો. જો એકવાર પ્રયોગ કરશો તો પછી તમે તે સુખને છોડી શકશો નહિ.

જ્ઞાનીજનો કહે છે કે રણમેદાનમાં હજારો સુભટોને શૌર્યગીતો વડે શૌર્ય ઉપજાવી શકાય અને તેઓ શૂરવીર થઈને જાન આપી દે પણ સંસારીજીવોને આત્મા પરમાત્માની વાતો કરી મોક્ષના શાશ્વત મેદાનમાં ખેંચી લાવવા કઠણ છે.

છતાં ભાગ્યશાળી જીવો આ કાળમાં પણ સાચા સુખના સાધનોને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

એકવાર આ માર્ગમાં ઝુકાવી દો

આગળ વિજયમાળા તમારી રાહ જુએ છે.

મિથ્યાત્વ ટળી જતાં જીવના દુર્ગતિના કારણો હોવા છતાં સમ્યક્ત્વની હાજરીમાં તે કારણો દુર્ગતિમાં લઈ જતાં નથી. આત્માની રુચિ જ બદલાઈ જાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનકે અવિરતિનો ઉદય ઘણો હોય તો પણ તેના હૈયામાં પાપબુદ્ધિ ન ઊઠે, હિંસાદિ પાપ પ્રવૃત્તિ થાય પણ તેનું હૃદય હવે પાપ મુક્ત થયું છે.

તત્ત્વજ્ઞાન પામેલો આત્મા સંસારમાં રહેવું પડે તો પણ સાવચેત થઈને રહે, તેનામાં વિરતિધર્મ ન હોય પણ વિરાગ તો હોય, જેટલા કષાયનું શમન થયું

મુક્તિબીજ

છે તેટલી વિરાગતા છે. ભોગોનું સેવન કરે છતાં વિરાગ હોવાથી તે વિરતિની નજીક જાય છે.

અહો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા સંસારને સંસારથી તરવાનું સાધન બનાવી દે છે. આ આત્માના ભાવ મંદક્રાપી હોવાથી શુભભાવવાળા હોય છે, ત્યાં જ્યાં સુધી સંસારકાળ છે ત્યાં સુધી તે જીવ રાજ્યાદિકની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ પામે, દેવગતિ પામે, ચક્રવર્તીપદ પામે, અર્થાત્ પુણ્યોદયને કારણે સારામાં સારી સામગ્રી અને વૈભવ પામે છતાં સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા એ બધાની વચ્ચે રહે કેવો ?

એ સર્વ સામગ્રી તેને સંસાર તરવામાં ઉપયોગી બને, પુણ્યની નિર્જરા થતી રહે, સંસારનાં દુઃખો તેને વૈરાગ્યનું કારણ બને. સામાન્ય રીતે સંસારના સંયોગો રાગાદિજનિત હોવાથી જીવને અકલ્યાણકારી છે, પરંતુ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા સંસારના સાધનોને મંગળરૂપ બનાવે છે.

બોધિ, સમ્યક્ત્વની ગેરહાજરીમાં એ સર્વ સાધન ખતરનાક છે. માટે બોધિની ગેરહાજરીમાં સુખ મેળવવાની અભિલાષા ન કરવી.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિને કદાચ પૂર્વના અશુભયોગે પ્રતિકૂળતા આવે તો પણ તે દુઃખી નથી. દુઃખને પણ તે મંગળકારી માને છે અને કર્મની નિર્જરા કરે છે, કારણ કે એને દુઃખ ડંખતું નથી પણ પાપ ડંખે છે.

સમ્યક્ત્વરત્નાન્ત પરં હિ રત્નં,
સમ્યક્ત્વ મિત્રાન્ત પરં હિ મિત્રમ્,
સમ્યક્ત્વ બંધોર્ન પરો હિ બન્ધુઃ,
સમ્યક્ત્વલાભાન્ત પરો હિ લાભઃ.
સમ્યક્ત્વ રત્નથી કોઈ શ્રેષ્ઠ રત્ન નથી,
સમ્યક્ત્વરૂપી મિત્રથી કોઈ શ્રેષ્ઠ મિત્ર નથી,
સમ્યક્ત્વરૂપી બંધુથી કોઈ શ્રેષ્ઠ બંધુ નથી,
સમ્યક્ત્વના લાભથી વિશેષ કોઈ લાભ નથી.

૯

સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપની ઝલકો

(સંક્ષિપ્ત નોંધ)

લે. પં. શ્રી ચંદ્રશેખર વિજયજી ગણિ.

આત્માના વિકાસમાં સમ્યગ્દર્શન નામના ગુણનું મહત્ત્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓએ ખૂબ જ વિશેષ જણાવ્યું છે. બેશક સર્વવિરતિધર્મ (મુનિજીવન)થી જ મોક્ષ મળે છે. એટલે તેનું જ સૌથી વધુ મહત્ત્વ ગણાય. પરંતુ જગતમાં બે પ્રકારના પદાર્થો હોય છે. કેટલાક મુખ્ય હોય છે તો કેટલાક તે મુખ્ય માટેના પ્રથમ હોય છે. પ્રારંભની ભૂમિકાગુણે હોય છે.

મોક્ષ પામવા માટે સર્વવિરતિ મુખ્ય છે પરંતુ સર્વવિરતિ 'પ્રથમ' નથી તે માટે પ્રથમ તો સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવું એ અત્યંત જરૂરી છે.

ભૂખ્યા માણસને ભોજન એ 'મુખ્ય' ગણાય; પરંતુ ભોજન તૈયાર કરવા ગેસનો ચૂલો એ 'પ્રથમ' ગણાય.

પાંડુરોગીને આરોગ્ય માટે દૂધ મુખ્ય ગણાય પરંતુ મળશુદ્ધિ માટે 'પ્રથમ' તો મગનું પાણી જ મુખ્ય ગણાય.

યુદ્ધમાં 'તલવાર' મુખ્ય છે પણ મંગળ નિમિત્તે કંકુનું તિલક એ પ્રથમ છે.

મોક્ષ પામવા માટે સર્વવિરતિ એ મુખ્ય છે પણ પ્રથમ તો સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શન એ મુખ્યત્વે મનની-અનુભવની વસ્તુ છે. બેશક, સમ્યગ્દર્શન પામેલા આત્મામાં તનની (બાહ્ય) ત્રણ વાતો તો હોય જ. દેવગુરુની ભક્તિ, જિનવાણીનું શ્રવણ અને ચારિત્રધર્મ પ્રત્યે કાયાની અભિવ્યક્તિવાળો તીવ્ર રાગ.

છતાં બીજા કાર્યિક ધર્મોનો સમ્યગ્દર્શન સાથે સદ્ભાવ હોવો જ જોઈએ તેવો નિયમ નથી.

જો હૈયે આ સમકિત (સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્ત્વ) પેસી જાય તો તેના ફાયદા ઓ બેસુમાર છે. અને તે જો હૈયે ન પેઠું તો તેનાં નુકસાન પણ ઘણાં છે.

સમકિતી જીવ બે પ્રકારના વૈરાગ્યથી વાસિત હોય.

મુક્તિબીજ

સંસારના તમામ પરપદાર્થોથી તે વિરાગી હોય. તે પદાર્થોને ભોગવે તો ય તેનાથી મળતા સુખને તે કદી સારું માનતો ન હોય. કાયાથી સુખ ભોગવવાના સમયે પણ મનથી તે સજાગ હોય.

સમકિતી કહે છે : સુખ માત્ર દ્રષ્ટા બનીને જોયા કરવા જેવું છે.

દુઃખ ભોગવવા જેવું છે (કર્મક્ષય માટે).

પાપ કાઢવા જેવું છે (દુઃખના ક્ષયમાટે).

સમકિતી આત્માને બધી ભૌતિક સુખસામગ્રી, પાપસામગ્રી લાગે. આથી જ તેની ધર્મસામગ્રી પાપસામગ્રી બની શકે નહિ. જે સમકિતી નથી તે આત્માને સુખસામગ્રીઓ પાપસામગ્રી ન લાગવાથી, તેની ધર્મસામગ્રી પણ પાપસામગ્રી બની ગયા વિના રહેતી નથી. માટે જેની પાસે સમકિત છે તેની પાપની ક્રિયાઓ 'પાપ' બની શકતી નથી. પાપની ક્રિયાઓ જો પાપ ન બને તો તે પાપક્રિયાઓ જીવને દુર્ગતિમાં લઈ જઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે તેને પરપદાર્થમાં સુખબુદ્ધિ નથી. તેથી ઉદયકર્મને ખપાવે છે.

વળી, આ આત્મા જે કાંઈ ધર્મક્રિયા કરે તે અચૂક ધર્મ બની જાય છે. ભલે પછી તે ધર્મક્રિયાઓ સરળભાવ સાથે અવિધિ, આશાતના કે અર્થની આણસમજવાળી હોય. અહીં અવિધિ આદિનું એટલું મહત્ત્વ નથી જેટલું મહત્ત્વ સમકિતના અભાવનું છે.

સર્વવિરતિધર સાધુ પાસે જો સમ્યગ્દર્શન ન હોય તો તેનું સાધુપણું માત્ર વેશમાં રહી જાય, એટલું જ નહિ પણ તેની ધર્મક્રિયાઓ 'ધર્મ' બની શકે નહિ. ધર્મ વિના કોઈ પણ આત્મા મોક્ષ પામી શકતો નથી. ધર્મક્રિયાઓ તો સ્વર્ગ જ આપી શકે; મોક્ષ આપવાની તાકાત તેનામાં નથી. જો સાધુએ મોક્ષ જ પામવો હોય તો તેની પાસે સમકિત હોવું એ અત્યંત આવશ્યક છે.

સાધુ એટલે જેને મોક્ષ કરતાં જરાય ઓછું ખપતું નથી. સ્વર્ગાદિક ભૌતિક સુખોની તો તેને કામના જ નથી.

મર્ત્યલોકની નારીનો ત્યાગ કાંઈ સ્વર્ગલોકની અપ્સરાઓ મેળવવા કરાતો નથી, મર્ત્યલોકના ધનાદિ વૈભવનો ત્યાગ સ્વર્ગલોકના અખૂટ વૈભવની પ્રાપ્તિ માટે કરાતો નથી.

મુક્તિબીજ

એટલે હવે બે વાત નક્કી થઈ ગઈ કે દુર્ગતિએ ન જવું હોય તો પાપની ક્રિયાઓને 'પાપ' બનવા દેવી ન જોઈએ; અને મોક્ષમાં જ જવું હોય તો ધર્મક્રિયાઓને 'ધર્મ' બનાવીને જ જંપવું જોઈએ. આ બે ય કાર્યો સમકિત પ્રાપ્ત કરવાથી એકીસાથે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

આથી જ કહ્યું છે કે સમકિતની જીવ નિયમથી દેવલોકે (હાલ આ ભરત ક્ષેત્રથી મોક્ષ બંધ છે) જાય. એ દુર્ગતિએ જાય જ નહિ. પછી ભલે તેને કેટલીક પાપક્રિયાઓ સંસારમાં રહીને કરવી પડતી હોય તો પણ.

જેની પાસે સમકિત નથી તે નિયમથી ભ્રષ્ટ છે; જેની પાસે સર્વવિરતિ (સાધુવેષ) નથી તે આત્મા ભ્રષ્ટ હોઈ શકે; અને ભ્રષ્ટ ન પણ હોઈ શકે. સાધુવેષ વિનાના ભરત, ગુણસાગર, પૃથ્વીચંદ્ર રાજા વિગેરેને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે; પરંતુ સમકિત વિનાના કોઈને ય કદાપિ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું જ નથી.

આથી જ કહ્યું છે :

દંસણમદ્દો દંસણમદ્દસ્સ નત્થિ નિવ્વાણં ।

સિજ્સંતિ ચઅણઅહિંણ દંસણઅહિઆ ન સિજ્સંતિ ॥

અહીં કોઈ સવાલ કરશે કે, "જો આ રીતે સમકિતનું જ મહત્વ હોય તો સાધુવેષ લેવાની જરૂર ક્યાં રહી?"

એનો જવાબ એ છે કે સમકિત એ જો રત્ન છે તો સાધુવેષ એ તેને સાચવી રાખતો દાબડો છે. દાબડા વિનાનું રત્ન ખોવાઈ, ચોરાઈ, લૂંટાઈ જવાની શક્યતા દરેક પળે રહે છે.

ક્યારેક કેટલાક ધર્માત્માઓ - નંદિષેણ, અષાઠાભૂતિ વગેરે - સર્વવિરતિ ગુમાવી દેતા હોય છે, પણ જો તે વખતે ય તેઓ હૈયે સમકિત બરોબર સાચવી રાખે તો ગુમાવેલી સર્વવિરતિને પાછી આવી જતાં વાર લાગતી નથી.

સમકિતની બહુ મોટી વિશેષતા એ છે કે, જીવ અનંત ભ્રમણમાં જ્યારે પણ પહેલી વાર સમકિત પામે ત્યારે તેના અનંતા ભવોનું એક, એવા અનંતા પુદ્ગલ પરાવર્તનો સંસાર કપાઈ જતો હોય છે. હવે તેનો સંસાર અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તથી વધુ હોતો નથી. આટલો ય સંસાર સમકિતથી પડી જઈને મિથ્યાત્વે જઈને જે આત્મા ધોર પાપો આચરી બેસે તેને થાય; બાકી તો સમકિત પામ્યા પછી થોડાક ભવોમાં જ મોક્ષ પામી જવાની પૂરી શક્યતા રહે છે.

મુક્તિબીજ

હા, સમકિત જો ક્ષાયિક સમકિત હોય તો વાત જુદી છે, તે તો કદી જાય નહિ; બાકી ક્ષયોપશમ સમકિત તો એક જ ભવમાં લાખો વાર આવે અને પાછું ચાલી પણ જાય. સમગ્ર ભવભ્રમણમાં તો અસંખ્ય વાર જતું પણ રહે. (પરિણામના પરિવર્તનની અપેક્ષાએ)

માર્ગાનુસારીના ગુણો તે ખાતર છે
જિનવાણીના શ્રવણનો સત્સંગ તે બીજ છે
• ધર્મની ક્રિયાઓ તે વૃક્ષ છે
અને સમકિત એ વૃક્ષનું ફળ છે.

વિશ્વદર્શન

સમ્યગ્દર્શન એટલે વિશ્વનું સમ્યગ્દર્શન. વિશ્વમાં બે તત્વો છે. જગત અને જગત્પતિ

જગતનું દર્શન બાર ભાવનાઓ દ્વારા જ્યારે કરાય છે, ત્યારે જગતનું પૂર્ણ દર્શન થાય છે. જગત અત્યંત હેય તરીકે જણાય છે, જગત્પતિ (વીતરાગ) અત્યંત ઉપાસ્ય તરીકે દેખાય છે.

ટૂંકમાં રાગ ઉપર રાગ એ જ મિથ્યાત્વ, રાગ પર વિરાગ એ જ સમ્યક્ત્વ.

આથી જ સમકિતી જીવ એવો હોય કે જીભને ગળ્યું ખવડાવો કે કડવું ખવડાવો અને કશું અડે નહિ. એ તો જીવો હતો તેવો જ રહે છે. ને

સમકિતી જીવ સાગર જેવો હોય. એમાં ગમે તેટલી નદીઓ ઠલવાય તો તેથી કાંઈ સાગર ઉછળી ન પડે. દુકાળના સમયમાં પાણીનું ટીપું ય તેમાં ન ભળે તો તેથી તે કાંઈ ઉકળી ન પડે. ન તે રીઝે કે ન તે રીસે.

સંસારની અગનજવાળાઓ વચ્ચે સમકિતી જીવ ફરતો રહે તો ય તે કદાપિ દાઝી ન જાય; કેમ કે તેના હૈયે સમ્યક્ત્વ નામનો ચન્દ્રકાન્ત મણિ પડેલો છે.

જિનેશ્વરદેવનો અને તેમની આજ્ઞાઓના યથાશક્તિ પાલક તથા કટ્ટર પક્ષપાતી એવા સદ્ગુરુઓનો અને તેવા સુંદર સાધર્મિકોનો તે ભક્ત હોય. ટૂંકમાં તે જિનેશ્વરદેવની પૂજા અચૂક કરતો હોય; ગુરુઓની વૈયાવચ્ચ કરતો હોય અને સાધર્મિકોની ભોજન વગેરે ભક્તિમાં તે કદી પાછો પડતો ન હોય.

તે ચારિત્ર-ધર્મનો ભારે રાગી હોય. ચારિત્રધર મહાત્માઓને જોતાં જ તેને કાંઈ ને કાંઈ થઈ જતું હોય.

મુક્તિબીજ

સમકિતી જીવનું ત્રીજું લક્ષણ એ છે કે તેને જિનવાણીનું શ્રવણ મધ કરતાં યે મધુર લાગતું હોય. જો તેને આ શ્રવણ મળતું હોય તો તે સંસારના બંધાય લાભોને બાજુ મૂકીને ત્યાં દોડી જાય.

જન્મશુદ્ધ આત્માઓ તો ખૂબ થોડા હોય; પણ દરેક આત્માએ પાપશુદ્ધ તો રહવું જ જોઈએ. પાપનો પશ્ચાતાપ, પાપધિક્કારનો જોરદાર ભાવ એ પણ પાપ થવા છતાં પાપશુદ્ધિના જ સ્વરુપો છે; જે સમકિતી પાસે અવશ્ય હોય.

સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિ

પૂજ્યપાદ શ્રી ચંદ્રશેખર ગણિજી રચિત
ચૌદ ગુણસ્થાનક ગ્રંથના આધારે.

હવે આપણે જોઈએ કે સમ્યક્ત્વ-ધર્મની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય છે ?

સંસારભાવમાં જીવને ફસાવનાર જીવના રાગ-દ્વેષાદિ ભાવો છે, જેને શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ ભાવકર્મ તરીકે સંબોધ્યા છે. ચૌદે રાજલોકમાં એવા પ્રકારની રજકણો ઠાંસીને ભરેલી છે, જે રજકણોના સમૂહોને કાર્મણવર્ગણા કહેવાય છે. જ્યારે જ્યારે જીવ મન-વચન-કાયાનો કોઈ પણ વ્યાપાર કરે છે, શુભાશુભ વિચાર કરે છે કે સમૂચ્છિમ જેવી અનુપયોગ દશામાં વર્તે છે ત્યારે આ કાર્મણવર્ગણાની રજકણો તેની ઉપર ચોંટે છે. પ્રતિસમય અનંતી રજકણો જીવને ચોંટતી જ રહી છે. અનાદિકાળથી જીવ સંસારમાં છે, માટે અનાદિકાળથી આ કાર્મણ વર્ગણાની રજકણો જીવને ચોંટતી જ રહી છે. આ રજકણો જીવની સાથે સંબંધ પામ્યા પછી તેને કર્મ કહેવાય છે.

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ કર્મબંધના ચાર પ્રકાર છે :-

કોઈ પણ કાર્મિક રજકણ ચોંટતાની સાથે જ એનો ચાર રીતે બંધ થાય છે. એક તો એ કર્મની પ્રકૃતિ બંધાય છે એટલે કે સ્વભાવ નક્કી થાય છે, બીજું એની આત્મા ઉપર રહેવાની સ્થિતિ નક્કી થાય છે, ત્રીજું એ કર્મનો રસ નક્કી થાય છે અને ચોથું એ કર્મનું દળ નક્કી થાય છે. આ ચારને અનુક્રમે પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ કહેવાય છે.

મુક્તિબીજ

દા. ત., એક માણસે એક જીવની ખૂબ આનંદથી હિંસા કરી એ વખતે જીવને જે રજકણો ચોંટી પડી એને જો વાચા હોય અને આપણે ઉપલી ચાર વાત પૂછીએ તો તે જાણે કહે કે મારી પ્રકૃતિ (Nature) એવી છે કે હું જ્યારે ઉદયમાં આવીશ ત્યારે આ જીવને અશાતા આપીશ, હું બે હજાર વર્ષ સુધી રહીશ, અશાતા પણ સામાન્ય નહિ આપું પણ ભયંકર કોટિની આપીશ. અને હું એક જ રજકણ નથી પણ એક લાખ રજકણોના જથ્થામાં ચોંટી છું.

આ ચારેય વાતથી તેની પ્રકૃતિ (Nature), સ્થિતિ (Time-limit), રસ (Power), પ્રદેશ (Bulk) રૂપ ચાર બંધ નિશ્ચિત થાય છે.

કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્મિક-રજકણ જીવને ચોંટે તે ચોટ્યું ત્યારે જ કર્મ કહેવાય, જ્યાં સુધી આકાશમાં પડ્યું હોય ત્યાં સુધી કાર્મણવર્ગણાની રજકણો કહેવાય.

ગમે તે વિચારથી, ગમે તે ભાષાપ્રયોગથી, ગમે તેવા વર્તનથી વિચ્છના ૩ અબજ માનવો કે ૧૪ રાજલોકની તમામ જીવસૃષ્ટિ જે કોઈ રજકણોને પોતાની ઉપર ચોંટાડે તે તમામ રજકણ ૮ જાતના સ્વભાવમાંથી ગમે તે એક સ્વભાવરૂપ હોય જ. ૮ ની ઉપર ૯ મો એવો કોઈ સ્વભાવ નથી, જે રૂપે અનાદિ અનંતકાળના જીવોએ બાંધેલી અનંતાનંત રજકણોમાંથી એક પણ રજકણ જીવ ઉપર ચોંટીને રહી હોય.

આ ૮ સ્વભાવને લીધે કર્મના ૮ પ્રકાર છે.

૧ જે કર્મ જીવનો અનંત જ્ઞાનપ્રકાશ ઢાંકી દેવાના સ્વભાવવાળું હોય છે તેને જ્ઞાનવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

૨ જે કર્મ જીવના અનંતદર્શન સ્વભાવને આવરી દેવાના સ્વભાવવાળું છે તે દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

૩ જે કર્મ જીવને સુખ કે દુઃખ આપવાના સ્વભાવવાળું છે તે વેદનીય કર્મ કહેવાય છે.

૪ જે કર્મ જીવની રાગ-દ્વેષ રહિત વીતરાગ અવસ્થાને અથવા તત્ત્વદર્શનને ઢાંકી દેવાના સ્વભાવવાળું છે તે મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

૫ જે કર્મ જીવના અનંતવીર્ય, અનંતલાભ, અનંતભોગ વગેરેને આવરી દેવાના સ્વભાવવાળું છે તેને અંતરાય કર્મ કહેવાય છે.

૬ જે કર્મ જીવની અજરામર અવસ્થાને રોકવાના સ્વભાવવાળું છે તે આયુષ્ય કર્મ કહેવાય છે.

મુક્તિબીજ

૭ જે કર્મ જીવના અરૂપી સ્વભાવને રોકવાના સ્વભાવવાળું છે તે નામ કર્મ કહેવાય છે.

૮ જે કર્મ જીવના અગુરુલઘુ પર્યાયને રોકવાના સ્વભાવવાળું છે તે ગોત્ર કર્મ કહેવાય છે.

આ આઠે ય કર્મોના સ્વભાવ જીવના સ્વાભાવિક ગુણોને રોકવાનું જ કામ કરતા હોય છે. એટલું જ નહિ પરન્તુ જીવમાં નવી નવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે.

આ તો એમના સ્વભાવની વાત થઈ. હવે એમની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ. દરેક કર્મ બંધાતી વખતે પોતાની અમુક સ્થિતિને નક્કી કરે છે. તે વખતે ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ કેટલી નક્કી થાય ? અને વધુમાં વધુ સ્થિતિ કેટલી નક્કી થાય ? તે આપણે જોઈએ.

જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-વેદનીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડા કોડી સાગરોપમની હોય છે.

મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કો. કો. સાગરોપમની બંધાય છે.

નામ કર્મ અને ગોત્ર કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કો. કો. સાગરોપમની હોય છે.

આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સોગરોપમની બંધાય છે.

હવે આઠે ય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ જોઈએ.

વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી ૧૨ મુર્હૂતની સ્થિતિ હોય છે. નામ-ગોત્ર કર્મની ૮ મુર્હૂતની અને બાકીના પાંચે ય કર્મની ૧ અંતર્મુર્હૂતની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે.

‘ અંતર્મુર્હૂતના અસંખ્ય પ્રકાર છે.

૯ સમયથી માંડીને ૪૮ મિનિટમાં ૧ સમય ઓછા સુધીનો બધો કાળ અન્તર્મુર્હૂતમાં ગણાય. આંખના ૧ પલકારામાં અસંખ્ય સમય પસાર થઈ જાય છે તો ૧ મિનિટમાં કેટલા સમય પસાર થતા હશે ? અને ઉપરોક્ત મોટામાં મોટા અન્તર્મુર્હૂતમાં કેટકેટલા અસંખ્ય સમય સમાતા હશે ? આથી જ અન્તર્મુર્હૂતના અસંખ્ય પ્રકાર પડે.

ઉપરોક્ત આઠે ય કર્મ જીવ ઉપર ચોંટી પડીને શું ભાવ ભજવે છે તે જોઈએ.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જીવને અજ્ઞાની બનાવે છે.

મુક્તિબીજ

દર્શનાવરણીય કર્મ અંધાપો વગેરે કે અનેક પ્રકારની નિદ્રા લાવે છે.

મોહનીય કર્મ મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-રાગ-દ્વેષ-કામ-ક્રોધાદિ લાવે છે.

વેદનીય કર્મ શાતા-અશાતા લાવે છે.

આયુષ્ય કર્મ જન્મ-જીવન-મૃત્યુ લાવે છે.

નામ કર્મ ગતિ-શરીર-ઈન્દ્રિયાદિ-યશ-અપયશ-સૌભાગ્ય-દૌર્ભાગ્યાદિ લાવે છે.

ગોત્રકર્મ ઉચ્ચ-નીચ કુળ આપે છે.

ઉપરોક્ત ૮ કર્મમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય એ ૪ કર્મને ઘાતી કર્મો કહ્યાં છે.

આ ચારે ય આવરણો જીવના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત કરી નાંખે છે માટે તેમને ઘાતી કહેવાય છે. જ્યારે બાકીનાં ચારમાં ગુણોનો સીધો ઘાત કરવાની તાકાત ન હોવાથી તેમને અઘાતી કહેવાય છે.

૪ ઘાતી કર્મમાં પણ મોહનીય કર્મ સૌથી વધુ ઘાતક કર્મ કહેવાય છે કેમ કે એના તોફાન ઉપર જ બાકીનાં ૩ ઘાતી કર્મનું તોફાન હોય છે.

ઉપરોક્ત ૮ કર્મના પેટાભેદ ૧૫૮ પડે છે. એમાં મોહનીય કર્મના પેટાભેદરૂપે જે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ છે તેની ભયાનકતા તો બીજા પેટાભેદવાળા મોહનીય કર્મથી પણ અતિશય વધુ હોય છે. આથી એમ કહી શકાય કે સર્વ કર્મમાં સૌથી વિઘાતક-સૌથી ભયંકર કર્મ હોય તો તે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ છે. આ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉદયમાં ગુણો પણ દુર્ગુણનું કાર્ય કરે છે, અને એના હાસ-કાળમાં દુર્ગુણો પણ ખાસ અસર બતાવી શકતા નથી. જ્યારે આ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (૭૦ કો. કો. સાગરોપમની) એક પણ વખત જીવ બાંધવાનો નથી, ત્યારે જ તે જીવ અપુનર્બંધક કહેવાય છે, એ વાત આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ.

જીવ અપુનર્બંધકતામાં જ્ઞાનાવરણિયાદિ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના હાસનો સંબંધ ન લગાડતા મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના હાસનો સંબંધ લીધો એ જ વાત બતાવી આપે છે કે ધર્મપ્રાપ્તિમાં મોટામાં મોટી દખલગીરીરૂપ કોઈ કર્મ હોય તો તે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ જ છે.

આ જ કર્મ સમ્યક્ત્વ ભાવની પ્રાપ્તિમાં પણ ભારે અટકાવ કરે છે. ૭૦ કો. કો. સાગરોપમની અંદરની સ્થિતિને જ બાંધતો જીવ અનપુર્બંધક થઈ શકે એ અવસ્થામાં ઊંચામાં ઊંચો ગણાતો વિકાસ પામી શકે, પરન્તુ ઉચ્ચ વિકાસની

મુક્તિબીજ

તદન નિકટમાં જ ઊભો રહેલો સમ્યક્ત્વ ભાવ પામી ન શકે એ ભાવ પામવા માટે સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અંદર આવી જવા જેટલી શરત નથી ચાલતી કિન્તુ એ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની સ્થિતિ ફક્ત કો. કો. સાગરોપમની પણ અંદર આવી જાય ત્યારે જ તે સમ્યક્ત્વ ભાવ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ખૂબ માર ખાઈને તડકા, તાપ વેઠીને, નરકમાં જઈને ધોર દુઃખો ભોગવીને બાળતપ વગેરે કરીને ગમે તે રીતે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની એક કો. કો. સાગરોપમ ઉપરની સ્થિતિ કપાઈ જાય, અને પછી પણ હજી થોડી ઓછી યઈ જાય, એટલે કે જીવ ઉપર ચોંટેલા મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની સ્થિતિ અંતઃકોટાકોટિ સાગરોપમની સ્થિતિ થાય ત્યારે જ સમ્યક્ત્વ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં પણ વચ્ચે એક સાધના કરવાની તો રહી જ છે. એ છે રાગદ્વેષની ગાંઠનું ભેદન. અનાદિકાળના રાગ-દ્વેષના પરિણામની જીવ ઉપર જે ગ્રન્થિ ગંઢાઈ છે તે એવી દુર્ભેદ છે કે તેને તોડવાનું કામ પર્વતને ચૂરી નાંખનારા ચક્રવર્તી માટે પણ મુશ્કેલ હોય છે.

જ્યાં સુધી આ ગ્રન્થિનું ભેદન ન થઈ જાય ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી.

કર્મ	કયો ગુણ ઢાંકે ?	શું આપે ?	સ્થિતિ		ઘાતી કે અઘાતી ?
			જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	
જ્ઞાનાવરણ	અનંતજ્ઞાન	અજ્ઞાન	અંત. મૂં.	૩૦ કો. કો. સાગરોપમ	ઘાતી
દર્શનાવરણ મોહનીય	અનંતદર્શન સમ્યક્ત્વ વીતરાગતા	અંત્યાપાદિ-નિદ્રા મિથ્યાત્વ-અવિરતિ રાગ-દ્વેષ-કામ ક્રોધાદિ	"	૭૦ કો. કો.	"
અંતરાય	અનંત-વીર્યાદિ	કૃપણતા-દરિદ્રતા પરાધીનતા, દુર્ભલતાદિ	"	૩૦ કો. કો. સાગરોપમ	"
વેદનીય	અનંતસુખ	શાતા-અશાતા	૧૨ મુહૂર્ત	૩૦ કો. કો. સાગરોપમ	અઘાતી
આયુષ્ય	અક્ષય-સ્થિતિ	જન્મ-જીવન-મૃત્યુ	અંત. મૂં.	૩૩ સાગરોપમ	"
નામ	અરૂપિતા	ગતિ-શરીર ઈન્દ્રિયાદિ યથા, સૌભાગ્ય-દુર્ભાગ્યાદિ	૮ મુહૂર્ત	૨૦ કો. કો. સાગરોપમ	"
ગોત્ર	અગુરુલધુતા	ઉચ્ચ-નીચ	"	"	"

મુક્તિબીજ

અભવ્ય વગેરે જીવો અનેકાનેક વખત આ ગ્રન્થિની નજદીક આવ્યા, ઘોર ચારિત્ર્ય વગેરે પાળ્યા પણ ગ્રન્થિને ભેદા વિના જ પાછા કૃયા આપું તો તેમને અનંતી વખત બની જાય અને તો ય એ અભવ્ય જીવો ગ્રન્થિભેદ કદાપિ કરી શકે નહિ. ગ્રન્થિપ્રદેશની નજદીક આવ્યા વિના દ્રવ્યથી પણ ધર્મસાધના પ્રાપ્ત થતી નથી. અર્થાત્ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ઓછો એવા કો. કો. સાગરોપમ જેટલી મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની સ્થિતિ થઈ જાય, ત્યારે જ ગ્રન્થિની નજદીક પણ આવી શકાય અને ત્યારે જ દ્રવ્યાનુષ્ઠાનની પણ પ્રાપ્તિ થાય.

કેટલાકને ગ્રન્થિભેદ કરીને સમ્યક્ત્વ ભાવ નિસર્ગથી એટલે કે તે વખતે ગુર્વાદિના નિમિત્ત મેળવ્યા વિના પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તો કેટલાકને ગુર્વાદિનિમિત્ત પામીને અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ થતાં એ રાગદ્વેષની ગ્રન્થિનું ભેદન થઈ જાય છે અને તરત જ સમ્યક્ત્વ ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આમ, બે રીતે ગ્રન્થિભેદપૂર્વક સમ્યક્ત્વ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, નિસર્ગથી અને અધિગમથી.

યથાપ્રવૃત્તકરણ :-

પર્વત પાસેની નદીમાં પાણીથી તણાતો-અથડાતો-કુટાતો પથ્થર અણુઘડ્યો પણ ક્યારેક ગોળ સુંવાળો બની જાય છે તેમ જીવને પણ કોઈ તથાવિધ કર્મસ્થિતિ ઘટાડવાનો આશય ન હોય તો પણ ધુણાક્ષર ન્યાયે કષ્ટો વેઠતાં કોઈ કર્મો ખપે છે તેમ નવું બંધાયા પણ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિ સહજરૂપે થયા કરે છે માટે તેને યથાપ્રવૃત્તકરણ કહ્યું છે. એ યથાપ્રવૃત્તકરણ દ્વારા કર્મસ્થિતિની હાનિ અને વૃદ્ધિ બે ય થયા કરે છે. કોઈ વાર હાનિનું પલ્લું નમી પડે છે. પરંતુ આમ કરતાં કરતાં જ્યારે હાનિનું પલ્લું ખૂબ જ નમી જાય છે એટલે કે કર્મસ્થિતિ અંત કો. કો. સાગરોપમની જ બાકી રહે છે ત્યારે ગ્રન્થિભેદ કરવાનો અવસર આવે છે.

આયુષ્ય વિનાના સાતે ય કર્મની અંત કો. કો. સાગરોપમની સ્થિતિ થાય ત્યારે તે જીવ ગ્રન્થિભેદ પાસે આવ્યો કહેવાય છે. જ્યારે જે જીવનું ભાવિમાં કલ્યાણ થવાની સામગ્રી પ્રગટી હોય છે ત્યારે તે જીવને તેવો રાગ-દ્વેષનો તીવ્ર પરિણામ ઊભો રહેતો નથી. એ વખતે કોઈ એવો અનેરો ઉલ્લાસ પ્રગટે છે કે તેથી તે વખતે તે જીવ પાંચ વસ્તુઓ અપૂર્વ કરે છે. આને અપૂર્વકરણ કહેવાય છે.

મુક્તિબીજ

આ વીર્યોલ્લાસના બળે રાગ-દ્વેષની ગાંઠનું ભેદન થાય છે જ્યારે આ રીતે જીવ અપૂર્વકરણ કરે છે ત્યારે તે જીવનું તે અપૂર્વકરણ પૂર્વનું યથાપ્રવૃત્તકરણ તે છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ કહેવાય છે.

અપૂર્વકરણ : અપૂર્વકરણમાં કઈ પાંચ બાબતો અપૂર્વ બને છે તે જોઈએ.

૧. અપૂર્વ સ્થિતિઘાત ૨. અપૂર્વ રસઘાત ૩. અપૂર્વ ગુણશ્રેણિ ૪. અપૂર્વ ગુણસંક્રમ ૫. અપૂર્વ સ્થિતિબંધ.

(૧) અપૂર્વ સ્થિતિઘાત : બાંધેલા કર્મની સ્થિતિ એટલે ટકવાનું કાળમાન.

આપણે જોઈ ગયા કે કોઈ કાર્મિક રજકણ ચોંટાતની સાથે તેની સ્થિતિ (Time-limit) નક્કી થયેલી જ હોય છે. આ અપૂર્વકરણના એક મુહૂર્તના વીર્યોલ્લાસથી તે સ્થિતિ ઉપરથી પ્રતિસમય તૂટતી જાય છે. અર્થાત્ એમાંની ઉપરની અંતિમ સ્થિતિના કર્મસ્કન્ધોને પ્રતિસમયે અસંખ્ય ગુણની વૃદ્ધિ સાથે ઉપાડે છે અને ઉપર નીચેની સ્થિતિવાળા કર્મસ્કન્ધમાં ભેળવી દે છે. તેથી એ ભાગની સ્થિતિમાં કર્મ જ નહિ રહેવાથી તેટલી સ્થિતિનો ઘાત થયો કહેવાય.

યથાપ્રવૃત્તકરણની શરૂઆત વખતે કર્મોની સ્થિતિ ઠેઠ એક કોટાકોટિ સાગરોપમની અંદર આવેલી હતી. તેમાં એ કરણથી અંતઃ કો. કો. માં ૫ ઓછી કરી મૂકી હતી તે હવે અહીં અપૂર્વકરણમાં છેવટે જઈને એમાંથી સંખ્યાતા ભાગ ઓછા થઈ જવાથી, પ્રારંભ કરતાં સંખ્યાતમા ભાગ જેટલી કાળસ્થિતિ બાકી રહે છે. આને અપૂર્વ સ્થિતિઘાત કહેવાય. અપૂર્વ એટલા માટે કે પૂર્વ આવો સ્થિતિઘાત કદી જીવે કર્યો ન હતો.

(૨) અપૂર્વ રસઘાત : અહીં અશુભ કર્મોમાં રહેલા ઉગ્રરસનો ઘાત થાય છે. અર્થાત્ અશુભ કર્મોમાં પડેલા રસને મંદ બનાવી દેવામાં આવે છે. જો આ રસઘાત ન થયો હોય તો તે કર્મોનો રસ કર્મના ઉદય વખતે ભારે તોફાન મચાવત, જે હવે નહિ મચાવી શકે.

(૩) અપૂર્વ ગુણશ્રેણિ : અહીં ગુણ એટલે 'અસંખ્ય ગુણાકારે' અને શ્રેણિ એટલે કર્મના દળની રચના કરવી. પૂર્વે જે સ્થિતિઘાત જણાવ્યો ત્યાં પ્રતિસમય ઉપરની સ્થિતિમાંથી જે કર્મ-દળિયા નીચે ઉતારે તેને ઉદય સમયથી

મુક્તબીજ

માંડીને અંતર્મુદૂર્ત સુધીનાં સ્થિતિસ્થાનોમાં અસંખ્ય ગુણના ક્રમે ગોઠવે. અર્થાત્ ૧ લાખ દલિક ઉપાડ્યા હોય તેમાંથી પહેલા સમયે ઉદયમાં જે કર્મો છે તેના ભેગા ૧૦૦ દલિક ગોઠવે. બીજા સમય ઉદયમાં આવનાર જે કર્મો છે તેના ભેગા ૫૦૦ દલિક ગોઠવે. ત્રીજા સમયે ઉદયમાં આવનાર જે કર્મો છે, તેના ભેગા ૨૫૦૦ દલિક ગોઠવે. આમ ઉદય સમયથી માંડી અંતર્મુદૂર્ત સુધીનાં સ્થિતિસ્થાનોમાં અસંખ્ય ગુણના ક્રમથી થતા દલિક રચનાને ગુણશ્રેણી કહે છે. આ રીતે, અપૂર્વકરણના ચરમ સમય સુધી ગુણશ્રેણીની રચના ચાલુ રહે છે.

(૪) અપૂર્વ ગુણસંક્રમ : અહીં અસંખ્યાત ગુણ-અસંખ્યાત ગુણ ચડતા ક્રમે અશુભ કર્મદલિકોનું નવાં બંધાઈ રહેલાં શુભ કર્મોમાં સંક્રમણ કરે, અર્થાત્ અશુભને શુભમાં પલટાવી નાંખે. સામાન્યતઃ તો નિયમ એવો છે કે બંધાતા શુભ કર્મમાં પૂર્વે બાંધેલા સજાતીય અશુભ કર્મના અમુક અંશોનું અને બંધાતા અશુભ કર્મમાં પૂર્વબદ્ધ સજાતીય શુભકર્મના અમુક અંશોનું સંક્રમણ ચાલુ જ હોય છે. પરન્તુ સંક્રમ પામતો અંશ પ્રતિસમય અસંખ્ય ગુણ બનતો જાય તેને ગુણસંક્રમ કહે છે.

અહીં મુખ્યત્વે મિથ્યાત્વ કર્મનો વિચાર છે. આ કર્મમાં કોઈ કર્મનો સંક્રમ થવાનો પ્રબંધ નથી. તેથી આ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો અપૂર્વ ગુણસંક્રમ અહીં બનતો નહતો. પણ બાકીના આયુષ્ય સિવાય સાતે કર્મોમાં ગુણસંક્રમ ચાલુ છે.

(૫) અપૂર્વ સ્થિતિબંધ : અહીં અંતર્મુદૂર્ત - અન્તર્મુદૂર્ત નવા નવા કર્મબંધમાં કાળસ્થિતિ, પલ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલી ઓછી ને ઓછી નક્કી થતી જાય છે. એવો નિયમ છે કે અધ્યવસાયનો સંકલેશ જેમ વધારે તેમ સ્થિતિબંધ વધારે ને વધારે અને અશુદ્ધિ વધારે તેમ સ્થિતિબંધઓછો ઓછો થાય. શુભ હોય કે અશુભ હોય બે ય કર્મ માટે આ નિયમ છે. જ્યારે રસબંધમાં નિયમ એવો છે કે સંકલેશમાં શુભ કર્મમાં મંદરસ અને અશુભનો તીવ્રરસ થાય, જ્યારે વિશુદ્ધિમાં શુભનો તીવ્ર અને અશુભનો મંદરસ બંધાય.

સારાંશ એ છે કે અપૂર્વકરણ વખતે શુભ અધ્યવસાય પ્રતિ સમય ચડતી માત્રામાં હોય છે. તેથી સમયે સમયે ઉપરોક્ત પાંચે ય કાર્ય ચડતા ચડતા થાય છે. આ રીતે સ્થિતિઘાતાદિ પાંચે ય કદાપિ થયા ન હતા. કેમ કે આવો ચડતો પરિણામ કદાપિ આવ્યો ન હતો. માટે જ આ પાંચેયને અપૂર્વ કહેવામાં આવે છે. આ વીર્યોલ્લાસવાળું અપૂર્વકરણ અન્તર્મુદૂર્તકાળ સુધી જ ચાલે છે.

મુક્તિબીજ

અનિવૃત્તિકરણ : છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણ વખતે આયુષ્ય સિવાયના સાતે ય કર્મની સ્થિતિ તૂટી પડીને અંતઃ કો. કો. સાગરોપમની થઈ ગઈ હતી. હવે આ અપૂર્વકરણમાં તેથી પણ સંખ્યાતમા ભાગની માત્ર સ્થિતિ રહી, સંખ્યાતા બહુ ભાગનો નાશ થયો તેમજ એ કર્મોના રસો પણ તૂટ્યા. અર્થાત્ એ કર્મો કાંઈક નિર્બળ થયાં. માટે જ અપૂર્વકરણ દ્વારા આત્મા (મિથ્યા મોહનીય કર્મ) રાગ-દ્વેષના તીવ્ર રસરૂપ ગ્રન્થિને ભેદી નાંખે છે. એટલે કે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો સત્તામાં રહેલાં તીવ્ર રસ તૂટી પડે છે, તે એકદમ મંદ પડી જાય છે. જેથી આગળનું કામ સરળ થાય છે.

આ અપૂર્વકરણનો એક અંતર્મુહૂર્તનો કાળ પૂર્ણ થતાં આત્મા અનિવૃત્તિકરણના એક અન્તર્મુહૂર્તના કાળમાં પ્રવેશે છે. અહીં પણ અપૂર્વ સ્થિતિઘાતાદિ ચાલુ તો રહે જ છે, પણ આ કરણમાં એકસાથે તે તે સમયે પ્રવેશતા જીવોના અધ્યવસાય ઉત્તરોત્તર સમયે વધતા જાય છે અને તે તે સમયે એક સાથે તે અનિવૃત્તિકરણમાં ચડેલા તે જીવોના પરસ્પરના અધ્યવસાય ભાવમાં ફેરફાર હોતો નથી. અપૂર્વ કરણમાં તો એક જ સમયે તેમાં પ્રવેશેલા જીવોના અધ્યવસાયમાં પરસ્પર ફેરફાર રહ્યા કરે છે.

જેમ કે ૧ લાખ જીવ એક સાથે અપૂર્વ સ્થિતિઘાતાદિ કરે છે. પરન્તુ જ્યાં સુધી તેના પરસ્પરના અધ્યવસાયમાં તારતમ્ય રહે છે ત્યાં સુધીનો એક અન્તર્મુહૂર્તનો કાળ એ અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. પણ આ કાળને તારતમ્યવાળું કરણ એટલે કે નિવૃત્તિવાળું (નિવૃત્તિ તારતમ્ય) કરણ કહેવાય છે.

હવે અપૂર્વ સ્થિતિઘાતાદિ તો ચાલુ જ છે પણ જે સમયથી એક સાથે તે જીવો પરસ્પરના તારતમ્ય વિનાના અધ્યવસાયવાળા એટલે કે સરખા અધ્યવસાયવાળા બની જઈને આગળ આગળના સમયોમાં પસાર થતા જાય છે. તે સમયથી તે જીવો અનિવૃત્તિકરણમાં (પરસ્પરના અધ્યવસાયના તારતમ્ય વિનાના) કરણમાં પ્રવેશ્યા એમ કહેવાય છે. અહીં પ્રવેશતાં ૧ લા સમયે જે અધ્યવસાય વિશુદ્ધિ હોય છે, તેના કરતાં અનંતગુણા વિશુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર સમયે સાથે પ્રવેશેલા બધા જીવોની એકસરખી રીતે વધતી જ જાય છે. પણ એમાં પરસ્પરની વિશુદ્ધિમાં જરા ય ઓછા-વત્તાપણું થતું નથી. માટે જ આ કરણને અનિવૃત્તિકરણ કહેવાય છે. આ અનિવૃત્તિકરણ પણ એક અન્તર્મુહૂર્તના સમય જેટલું જ હોય છે.

મુક્તિબીજ

અનાદિ સંસારમાં સર્વજીવે અનંતા યથાપ્રવૃત્તિકરણ કર્યા છે. પરન્તુ તેમાં જે અપૂર્વકરણ કરે તેને તે અપૂર્વકરણની પૂર્વનું છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ એક અન્તર્મુહૂર્તનું થાય. પછી એક અન્તર્મુહૂર્તનું અપૂર્વકરણ થાય. અને પછી એક અન્તર્મુહૂર્તનું અનિવૃત્તિકરણ થાય.

અનાદિની ત્રીપ્ર મિથ્યાત્વ	મંદ મિથ્યાત્વ	છેલ્લું યથા પ્રવૃત્તિકરણ	અપૂર્વકરણ	અનિવૃત્તિકરણ
મિથ્યાત્વ દશા	દશા			
અનંતકાળ	અનંતકાળ	૧. અંતર્મુહૂર્ત કાળ	૧. અંતર્મુહૂર્ત કાળ	૧. અંતર્મુહૂર્ત
		અપૂર્વકરણના છેડે રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિનો ભેદ થયો.		

અહીં ખ્યાલ રાખવો કે ઉપરોક્ત ત્રણેય અન્તર્મુહૂર્તના કાળમાં જીવ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના દલિકોને ભોગવે છે. માટે તે જીવ ૧લા મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જ છે. અપૂર્વકરણના છેડે રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિ ભેદાઈ ગઈ પછી પણ ૧ અન્તર્મુહૂર્તકાળના અનિવૃત્તિકરણને પસાર કર્યા પછી જ જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. કેમ કે તે અનિવૃત્તિકરણમાં પણ મિથ્યાત્વ મોહના દલિકોનો જ ઉદય ચાલુ છે. અર્થાત્ તે દલિકોને ઉદયમાં લાવીને જીવ પોતાની ઉપરથી ખંખેરી નાંખવાનું કાર્ય ભયંકર વેગથી કરી રહ્યો છે.

એક અન્તર્મુહૂર્તના કાળનું અનિવૃત્તિકરણ પૂર્ણ થતાં પછીના એક અન્તર્મુહૂર્તકાળમાં મિથ્યાત્વ મોહનીયનું કર્મ ઉદયમાં આવી શકતું નથી.

કેમ કે અનિવૃત્તિકરણના કાળના પાછલા ભાગમાં જીવે તે ભાગની સાફસૂફી કરવાનું કામ શરૂ કરી દઈને તે કાળને મિથ્યાત્વ મોહના એક પણ દળિયા વિનાનો બનાવી રાખ્યો છે. શી રીતે અનિવૃત્તિકરણમાં જીવ આગળની સાફસૂફી કરે છે તે જોઈએ.

ઉપરના કોઠામાં આપણે અનિવૃત્તિકરણનું એક અન્તર્મુહૂર્ત કાળનું ખાનું જોઈએ છીએ. ધારો કે આ અનિવૃત્તિકાળના ૧૦૦ સમય છે. (વસ્તુતઃ અસંખ્ય) તો જ્યારે તે જીવ ૬૦ સમયનો અનિવૃત્તિકરણનો કાળ પસાર કરી દે છે એટલે બાકીના ૪૦ સમયમાં એવું કામ કરે છે કે ૪૦મા સમયે આવતાં આવતાં તો તે

મુક્તિબીજ

પછી આવનારા ૧૦૦ સમયના એક અન્તર્મુહૂર્તમાં એક પણ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનું દળિયું રહેવા દેતો નથી.

અર્થાત્ અનિવૃત્તિકરણના ૬૧-૬૨-૬૩મા સમયમાં પસાર થતો જતો તે જીવ આખા અનુવૃત્તિકરણની પછી આવનારા નવા અન્તર્મુહૂર્ત કાળમાં (= ૧૦૦ સમયમાં) આવી શકનારા મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના દળિયાને ઉઠાવીને દૂરના કાળમાં એટલે કે એ ૧૦૦ સમયના અન્તર્મુહૂર્તની ઉપરની સ્થિતિમાં અને પોતાના ભોગવાતા ૬૧-૬૨-૬૩ વગેરે સો સુધીના સમયરૂપ નીચલી સ્થિતિમાં ફેંકતો જાય છે.

આ ક્રિયા અન્તર્મુહૂર્તકાળ (એક સ્થિતિબંધ કે સ્થિતિઘાત જેટલા) સુધી ચાલે છે (૪ સમય સુધી). શેષ રહેલા અનિવૃત્તિકરણના સંખ્યાતમા ભાગ સુધી જ ચાલે છે. તેટલા કાળમાં અનિવૃત્તિકરણના અન્ત પછીના અન્તર્મુહૂર્તકાળને મિથ્યાત્વના દલિક વગરનો બનાવી દે છે. આ મિથ્યાત્વના દલિક વગરના કાળને અન્તરકરણ કહે છે. અન્તરકરણના નીચેના અનિવૃત્તિકરણના શેષ કાળને પ્રથમ સ્થિતિ તથા અન્તરકરણની ઉપરના કાળને દ્વિતીય સ્થિતિ કહે છે.

અનિવૃત્તિકરણના જે એક અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણુ (૬૧ થી ૬૪ સમય) કાળમાં ઉપરની જગ્યાને ખાલી કરી તે કાળને અન્તરકરણ-ક્રિયાકાળ કહેવાય છે. અન્તરકરણ- ક્રિયાકાળ પછી બાકીની પ્રથમ સ્થિતિમાં (૬૫ થી ૧૦૦ સમયની) મિથ્યાત્વના દળને ભોગવતો જીવ આગળ વધે છે અને પ્રથમ સ્થિતિનો ભાગ પૂરો થતાં જ અન્તરકરણમાં (મિથ્યાત્વના દળિયા વિનાનાં સ્થિતિસ્થાનોના ભોગવટામાં) પ્રવેશ કરતો જીવ સમ્યગ્દર્શનને પામે છે.

કેમ કે હવેના અન્તર્મુહૂર્તમાં તે મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મના દલિકોને ઉદયમાં ભોગવતો નથી. કેમ કે તેણે પહેલેથી તે સ્થાનેથી તે દલિકોને સાફ કરવાનું કામ કરી રાખ્યું છે તે જ કાળમાં જે મિથ્યાત્વ મોહનીયના દલિકો ઉદયમાં આવવાના હતા, તેમાંના કેટલાકને તો તેણે ભોગવી નાંખેલા અને કેટલાકને એવા દાબી દીધા છે, ઉપશાન્ત કરી દીધા છે કે તે બિચારા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ચૂં કે ચા કરી શકે તેમ નથી. આથી જ તે જીવ સમ્યક્ત્વભાવમાં રમે છે. આ સમ્યક્ત્વ ઉપશમ ભાવનું સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

મુક્તિબીજ

અનિવૃત્તિકરણનો અર્થ એ પણ થાય છે કે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કર્યા વિના પાછા ન ફરવું - નિવૃત્તિ ન કરવી - જંપીને બેસવું નહિ - કેમ જાણે આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને જ જીવ અનિવૃત્તિકરણનો સંખ્યાતમો ભાગ (૪૦ સમય) બાકી રહે ત્યારે આપણે જાણ્યું કે અંતરકરણ કરવાની ક્રિયા ચાલુ થાય છે. આ ક્રિયાને 'આગાલ' કહેવામાં આવે છે.

અનિવૃત્તિકરણ પૂર્ણ થતાં જ જીવ મિ-મોહના ઉદય ભાવથી મુક્ત થઈ જાય છે અને સમ્યક્ત્વ ભાવની ખુશનુમા હવાને અનુભવે છે. હવે તેની અનંતકાળની મિથ્યાત્વની અંધકારમય ગૂંગળામણ દૂર થાય છે. એ દૂર થતાં જ અનંતાનુબંધી ક્રોધ - માન-માયા-લોભનાં કર્મોનાં તોફાન પણ ઉપશાન્ત થઈ જાય છે. હવે એક અંતર્મુહૂર્ત સુધીના કાળમાં ગૂંગળામણની શક્યતા નથી. કેમ કે ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો કાળ પૂર્ણ થયે ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામનારને ગૂંગળામણ ભોગવવાની નથી.

આ અંતરકરણમાં પ્રવેશતો જીવ ઉપશમ ભાવના સમ્યક્ત્વવાળો હોય છે. અહીં યદ્યપિ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનું એક પણ દલિક નથી તથાપિ જ્ઞાનાવ-રણાદિ કર્મોના દલિકો તો ઢગલાબંધ ઉદયમાં આવ્યા જ કરે છે. કેમ કે તે બધાયની સાફસૂઝીનું કાર્ય જીવે કર્યું જ નથી.

હવે ઉપશાંત ભાવમાં રહેલા જીવની વિશુદ્ધિ શું કરે છે તે જોઈએ. અર્થાત્ અંતરકરણના કાળમાં પ્રવેશેલો ઉપશમ સમ્યક્ત્વી જીવ શું કરે છે તે તપાસીએ.

તે આત્માનો ઉપશાંત ભાવ ભાવિમાં ઉદયમાં આવનારાં કર્મોને એવા સખત આંચકા - ઝાટકા (શોક) મારે છે કે તે કર્મના તો છક્કા છૂટી જાય છે, તેમના રસ એકદમ તૂટી પડવા લાગે છે.

૧. કેટલાક મિથ્યાત્વ મોહ-કર્મના દળિયાને તો એવો ઝાટકો લાગે છે કે તેનો રસ એટલો બધો ઘટી જાય કે પછી તેનામાં અત્યલ્પ પ્રમાણમાં નહિવત્ રસ જ રહે છે. (સમક્તિ મોહનીય)

૨. બીજા કેટલાક મિથ્યાત્વ મોહનીય-કર્મના દળિયાને ઝાટકો લાગતાં તેમનામાંથી અડધો રસ નીકળી જાય છે. એટલે કે તે દળિયા અડધા મિથ્યાત્વ ભાવ વિનાના અને અડધા મિથ્યાત્વ ભાવવાળા એવા મિશ્ર ભાવમાં રહે છે. (મિશ્ર મોહનીય)

૩. કેટલાક મિથ્યાત્વ મોહનીયના દળિયાને ધારી અસર ન થતાં તેમનો રસ ખાસ નીકળતો નથી એટલે મિથ્યાત્વની મેલી અવસ્થામાં જ લગભગ રહી જાય છે. (મિથ્યાત્વ મોહનીય)

આમ થતાં મિથ્યાત્વમોહના દલિકો ઝટકાની જુદી જુદી અસરોથી ૩ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. કેટલાક મિથ્યાત્વ મોહના ભાવ વિનાના, કેટલાક મિશ્ર ભાવવાળા અને કેટલાક લગભગ મિથ્યાત્વ મોહનીય ભાવવાળા.

આમ એક જ ઢગલાના ૩ ઢગલા થાય છે. જેને ૩ પુંજ કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણેય ને ક્રમશઃ શુદ્ધપુંજ (સમ્યક્ત્વપુંજ), અર્ધશુદ્ધપુંજ (મિશ્રપુંજ), અશુદ્ધપુંજ (મિથ્યાત્વપુંજ) કહેવાય છે.

ખ્યાલમાં રાખવું કે અંતરકરણમાં પ્રવેશેલા જીવના ઉપશમ ભાવની વિશુદ્ધિના ઝટકાઓ સમયે સમયે મિથ્યાત્વ કર્મના દળિયાને લાગવાથી આવા ત્રણ પુંજ બન્યા છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો કાળ અધિક એક આવલિકા કાળ બાકી રહે ત્યારે બીજી સ્થિતિમાં રહેલ ત્રણ પુંજોને લઈને જીવ છેલ્લી આવલિકાની સ્થિતિ સ્થાનોમાં ગોઠવે છે. જ્યારે તે આવલિકા ઉપરનો કાળ પૂર્ણ થાય છે અને છેલ્લી આવલિકામાં જીવ પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે અધ્યવસાય અનુસાર કોઈ પણ એક પુંજને વિપાક ઉદય થાય છે. બાકીના બે પુંજના દલિકો પ્રદેશોદયથી વિપાકોદયવાળા પ્રકૃતિમાં સંક્રમીને ભોગવાઈ જાય છે. પ્રદેશોદયવાળા કર્મનું ફળ ભોગવાતું નથી આથી છેલ્લી આવલિકામાં પ્રવેશ કરતા જીવને જો સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મોનો ઉદય થાય તો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને જો મિશ્ર મોહનીયનો પુંજ ઉદય થાય તો મિશ્ર ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યાંથી અંતર્મુહૂર્ત પછી જીવ અવશ્ય ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે કે મિથ્યાત્વે જાય. મિથ્યાત્વનો પુંજ ઉદય આવે તો જીવ મિથ્યાત્વે જાય છે. અર્થાત્ ૧ લા ગુણસ્થાનકને પામે છે.

જેને પહેલા શુદ્ધ પુંજનો અમુક અંશ ઉદયમાં આવે છે તેને-તે પુંજમાં મિથ્યાત્વનો તીવ્રરસ ન હોવાથી-અત્યલ્પરસ હોવાથી ભોગવતી વખતે તે જીવ સમ્યક્ત્વભાવમાં જ વર્તતો કહેવાય છે. યદ્યપિ મિથ્યાત્વ મોહનીયનો તે શુદ્ધ પુંજ ઉપશમભાવને-ઉપભાવના સમ્યક્ત્વને દૂર કરે છે. તથાપિ જીવમાં

મુક્તિબીજ

ઉપશમભાવનું સમ્યક્ત્વ ન રહેવા છતાં ક્ષયોપશમભાવનું સમ્યક્ત્વ તો રહે જ છે. અર્થાત્ ઉપશમભાવના સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને પણ તે જીવ ૪ થા ગુણસ્થાને જ ટકી રહે છે. માત્ર નામ બદલાય છે. પહેલાં જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. આ ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉત્કૃષ્ટથી ૬૬ સાગરોપમ સુધી ટકી રહે છે કેમ કે તેટલા કાળ સુધી શુદ્ધ થયેલા મિથ્યાત્વ પુંજના અંશો ક્રમશઃ ઉદયમાં આવીને ભોગવાઈ શકે છે.

જો કે આ વખતે જે સમ્યક્ત્વભાવ પ્રાપ્ત થયો છે, તે મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના શુદ્ધ દલિકોના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયો છે. પરંતુ છતાંય મિથ્યાત્વી છે માટે તે અતિચાર લગાડી શકે છે. કેટલીક વાર તત્ત્વ સંબંધી સૂક્ષ્મ સંશય પણ થવા દે છે.

હવે અંતરકરણની છેલ્લી આવલિકામાં આવેલા જીવને (લગભગ છેડે) મિ.મોહકર્મનો ૧ લો શુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં ન આવે અને બીજો મિશ્ર પુંજ ઉદયમાં આવી જાય તો તે જીવ મિશ્રભાવ પામે એટલે કે તેનામાં અડધો સમ્યક્ત્વભાવ અને અડધો મિથ્યાત્વભાવ એક અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે. ત્યાર પછી તે અવસ્થામાં ગમે તે ફેરફાર થઈ જ જાય. આ અવસ્થાવાળા જીવને અતત્ત્વ ઉપર રુચિભાવ ન હોય તેમ તત્ત્વ ઉપર અરુચિભાવ પણ ન હોય, બેયની મિશ્રતા હોય. આ સ્થિતિમાં જીવ ચોથા ગુણસ્થાને ટકી શકતો નથી તે વખતે તે ૩ જા મિશ્રગુણસ્થાને ગણાય છે. એ અન્તર્મુ. પછી જો ૧ લો શુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં આવી જાય તો ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વભાવ પ્રાપ્ત કરીને ૪ થા ગુણસ્થાને ચડી જાય અને જો અશુદ્ધ પુંજનો ઉદય થઈ જાય તો તે જીવ ૧ લા ગુણસ્થાને ધકેલાઈ જાય.

આપણે ઉપશમભાવના સમ્યક્ત્વ પછી શુદ્ધપુંજ ઉદયમાં આવે તો શું થાય તે જોયું. હવે અશુદ્ધપુંજ ઉદયમાં આવે તો શું થાય તે પણ જોઈ લઈએ.

જીવને અંતરકરણની છેલ્લી આવલિકામાં ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો અન્તર્મુહૂર્ત કાળ પૂરો થતાં જ સીધો અશુદ્ધ પુંજ એકદમ ઉદયમાં આવી જતો નથી, કેમ કે તેને ઉદયમાં આવતાં વધુમાં વધુ છ આવલિકા જેટલો સમય લાગી જાય છે. જ્યાં સુધી આ છ આવલિકાનો સમય પૂરો થાય નહિ ત્યાં સુધી જીવ અશુદ્ધ પુંજના ઉદયવાળો ૧ લા ગુણસ્થાને ધકેલાઈ ગયેલો ગણાય નહિ.

આ ૬ આવલિકા પછી આવનારા મિથ્યાત્વના મિત્ર સમા ૪ અનંતાનુબંધી કષાયમાં ગમે તે એક મિત્ર ઉદયમાં ધસી આવે છે. એમ થતાં શુદ્ધ

મુક્તિબીજ

ઉપ.સમ્યક્ત્વ ન રહે અને ક્ષયોપશમ કે મિશ્રભાવનું સમ્યક્ત્વ પણ ન રહે, એટલું જ નહિ પણ હજી અશુદ્ધ પુંજનો ઉદય થયો ન હોવાથી તે જીવ મિથ્યાત્વી પણ ન કહેવાય તો શું કહેવાય ? એ પ્રશ્ન સહેજે થાય.

સાસ્વાદનભાવ

તેનું સમાધાન એ છે કે આ સ્થિતિમાં અનંતાનુબન્ધી કષાય ઉદયમાં આવી ગયેલ છે, એટલે એ સ્થિતિ ડહોળાએલી તો બની જ ગઈ છે અને વધુમાં વધુ ૬ આવલિકામાં અશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં આવતાં જ જીવ ૧ લા ગુણસ્થાને ધકેલાઈ પણ જવાનો છે. આ જઘન્ય ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટથી ૬ આવલિકાના ડહોળાએલા ભાવને સાસ્વાદન ભાવ કહેવાય છે. આ ભાવનો જીવ બીજા ગુણસ્થાને રહેલો ગણાય છે.

અહીં મિથ્યાત્વનો ઉદય નથી અને સમ્યક્ત્વ ભાવની ઊલટી થવા લાગી છે એટલે એ ઊલટીમાં સમ્યક્ત્વનો સ્વાદ આવે જ છે માટે આ ભાવને (સ + આસ્વાદ) સમ્યક્ત્વના આસ્વાદ સહિતનો સાસ્વાદન ભાવ કહેવાય છે. આ ભાવ ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધુમાં વધુ ૬ આવલિકા સુધી જ ટકી શકે છે. ત્યાર પછી તે ભાવવાળો જીવ અવશ્ય ૧ લા ગુણસ્થાને ધકેલાઈ જાય છે. કેમ કે મિથ્યાત્વ મોહકર્મના અશુદ્ધ પુંજનો ઉદય થઈ ગયા વિના રહેતો નથી.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે બીજું ગુણસ્થાનક ચોથેથી પડીને ૧ લે જતા જીવને જ હોઈ શકે છે. પરંતુ ૧ લે થી ૩ જે, ૪ થે વગેરે ગુણસ્થાને ચડતા કે ૪ થે થી ૩ જે જતા કે ૩ જે થી ૧ લે જતા કે ૪ થે જતા આ બીજું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ટૂંકમાં, ઉપશમ-ભાવ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ ચોથેથી - પડતાં અને ૧ લે જતાં આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષયોપશમભાવનું સમ્યક્ત્વ પણ ૪ થા જ ગુણસ્થાને છે, છતાં તે ભાવથી પડનાર ૧ લે ગુણસ્થાને જાય તો પણ આ બીજું ગુણસ્થાન તો પ્રાપ્ત ન જ કરે.

ઉપશમભાવના સમ્યક્ત્વ ભાવવાળા ૪ થા ગુણસ્થાનેથી પડીને ૧ લે જતાં જીવને જ બીજું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય.

અહીં ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું કે ઉપશમભાવના સમ્યક્ત્વથી પડતાં જેમ બીજું ગુણસ્થાન આવે તેમ ઉપશમભાવના ચારિત્ર્યથી (૧૧ મા ગુણસ્થાનેથી) પડતાં પણ આ બીજું ગુણસ્થાન આવે.

મુક્તિબીજ

ઉપશમભાવનું સમ્યક્ત્વ એક મતે જીવ અનંતી વાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેથી ત્યાંથી દરેક વાર પડીને અનંતી વાર બીજું ગુણસ્થાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ઉપશમભાવનું ચારિત્ર્ય તો ભવચક્રમાં વધુમાં વધુ ચાર જ વાર પ્રાપ્ત થાય છે. (એક ભવમાં એકીસાથે બે વાર, તેમ બે ભવમાં ચાર વાર) છતાં શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જીવ ઉપશમભાવ પાંચ જ વાર પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી ત્યાં અવશ્ય પડવાનું હોવાથી બીજું ગુણસ્થાન પણ પાંચ જ વાર પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં ઉપશમ ભાવનું સમ્યક્ત્વ અનંતી વાર પ્રાપ્ત થવા છતાં જાતિ તરીકે એકની જ વિવક્ષા કરીએ અને એ જ રીતે એ ઉપશમભાવના સમ્યક્ત્વથી પડતાં અનંતી વાર પ્રાપ્ત થતા બીજા ગુણસ્થાને પણ જાતિથી એક જ માનીએ (૪ + ૧) ભવચક્રમાં પાંચ વારની પ્રાપ્તિની હકીકત સંગત થઈ જાય છે.

પહેલાં તો ઉપશમ-સમ્યક્ત્વ દરેક જીવને અવશ્યમેવ પ્રાપ્ત થાય જ. ત્યાર પછી જો ૧ લો શુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં આવે તો તે જીવ ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે, અને જો બીજા પુંજ ઉદયમાં આવે તો મિશ્ર-સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે, અને જો અનંતાનુબંધી ક્ષાય ઉદયમાં આવ્યા હોય અને ૩ જો પુંજ ઉદયમાં આવવાની તૈયારી કરી ન આવ્યો હોય તે વખતે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે અને ૩ જો પુંજ ઉદયમાં આવે તો ૧ લું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થઈ જાય. વળી, એ જ ગૂંગળામણ એ જ અંધકારમાં અટવાઈ જવાનું. છતાં પૂર્વની એ ગૂંગળામણ અને અંધકાર કરતાં હવે તેમાં ઘણી જ ઓછાશ તો ખરી જ.

(૧) હવે જે આત્માને ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જો ૧ લા શુદ્ધ પુંજનો કેટલોક પુંજ ઉદયમાં આવે તો ત્રીજા અશુદ્ધ પુંજ (મિથ્યાત્વ પુંજ)માંથી બીજામાં કેટલોક અર્ધશુદ્ધ જથ્થો ઠલવાય છે. અને જ સંક્રમ કહેવાય છે. અને બીજા મિશ્ર પુંજમાંથી ૧ લામાં તે જ વખતે શુદ્ધ થઈને સંક્રમે છે.

(૨) જો ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી બીજો મિશ્ર પુંજ ઉદયમાં આવી જાય તો-૧લા શુદ્ધપુંજમાંથી અડધા મેલા થઈને અને ત્રીજામાંથી અર્ધા ચોખ્ખા થઈને કર્મપ્રદેશો બીજામાં સંક્રમે છે.

(૩) જો ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ત્રીજો અશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં આવી જાય તો ૧ લામાંથી અડધા મેલા થઈને બીજામાં સંક્રમે અને તેમાંથી પૂરા મેલા થઈને ત્રીજા પૂરા મેલા પુંજમાં સંક્રમે.

મુક્તિબીજ

આપણે જોઈ ગયા કે ૧ લો શુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં આવતાં જ જીવ ક્ષયોપશમભાવનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. તે વખતે મિશ્ર અને અશુદ્ધ પુંજના કર્મપ્રદેશો સંક્રમતા સંક્રમતા શુદ્ધ પુંજમાં એકઠા થતા અને તે એકઠો થયેલો જથ્થો ઉદયમાં આવીને ક્ષય પામતો જાય છે.

આમ કરતાં કરતાં અશુદ્ધ અને મિશ્રના બધા જ કર્મપ્રદેશ ૧ લા શુદ્ધ પુંજમાં ફેરવાઈ ગયા એટલે એ બે પુંજ નાશ પામ્યા એટલે ૧ લા પુંજમાં કર્મપ્રદેશો પણ ઉદયમાં આવી આવીને ક્ષય પામતા હોવાથી તે ૧ લો પુંજ ખતમ થઈ જવાની આણી ઉપર આવી જાય ત્યારે ૧ લા પુંજનો છેલ્લો જથ્થો ઉદયમાં વેદાનો હોય તે વખતે સત્તામાં ઉપશાન્ત ભાવે ૩ માંથી એકે ૫ પુંજનું એક પણ દલિક રહ્યું નથી. અર્થાત્ આ વખતે શુદ્ધ પુંજના છેલ્લા જથ્થાનો કેવળ ઉદય દ્વારા વેદવાનું (ક્ષય કરવાનું) જ કામ ચાલે છે.

એટલે અહીં એકે ૫ પુંજનો ઉપશમ નથી. તેમ જ છેલ્લા જથ્થાને વેદવાનું કામ ચાલુ હોવાથી તેનો ક્ષય પણ નથી. માટે આ સ્થિતિનું સમ્યક્ત્વ તે ક્ષયોપશમ-સમ્યક્ત્વ તો ન કહેવાય કિન્તુ તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આ સમ્યક્ત્વ એક જ સમયનું હોય છે. આ સમ્યક્ત્વને ઉપશમભાવનું, ક્ષયોપશમ ભાવનું, સાસ્વાદન ભાવનું કે આગળ કહેવાતા ક્ષાયિક ભાવનું કહી શકાય નહિ.

જ્યારે શુદ્ધ પુંજનો છેલ્લો જથ્થો ૧ જ સમયમાં સંપૂર્ણ ભોગવાઈ જાય છે, ત્યારે હવે આત્મા ઉપર ત્રણેય પુંજનું અસ્તિત્વ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયું હોય છે. આ વખતે આત્માનો સ્વાભાવિક સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ થઈ જાય છે. અત્યાર સુધી આ ગુણને મિથ્યાત્વ મોહનીયના કર્મદળિયાઓએ ઢાંકી રાખ્યો હતો. માત્ર શુદ્ધ એવા તે દળિયાના ઉદય વખતે મિથ્યાત્વનો રસ ન હોવાથી તે કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલું પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું પરન્તુ હવે તો આત્માનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું, જે અનંતકાળ સુધી એ જ સ્વરૂપમાં પ્રગટ રહેવાને સર્જાયેલું છે. આ જ રીતે જે ઉપશમભાવનું સમ્યક્ત્વ હતું તે પણ કર્મના ધરનું ન હતું કેમ કે ત્યાં પણ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના પુદ્ગલનો સંપૂર્ણ ઉપશમ થઈ ગયો હતો. આમ, ઉપશમ અને ક્ષાયિક ભાવના સમ્યક્ત્વ અપૌદ્ગલિક કહેવાય છે. જ્યારે ક્ષાયોપશમિક, મિશ્ર, સાસ્વાદન અને વેદક ભાવના સમ્યક્ત્વ પૌદ્ગલિક કહેવાય છે.

મુક્તિબીજ

આ રીતે આપણે છ પ્રકરના સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનો વિચાર કર્યો.

		કાળ	પૌકે.અપૌ.	ગુણસ્થાન
૧.	ઉપશમ સમ્યક્ત્વ	૧ અંતર્મુહૂર્ત	અપૌદ્ગલિક	૪ થે
૨.	ક્ષાયિક	સાદિ અનંત	"	૪ થે થી ૧૪મે
૩.	ક્ષાયોપશમ	૧ અંતર્મુ.થી ૬૬ સાગરોપમ	પૌદ્ગલિક	૪ થી ૭મે
૪.	વેદક	૧. સમય	"	૪ થે થી ૭મે
૫.	મિશ્ર	૧ અંતર્મુ.	"	૩ જે
૬.	સાસ્વાદન	૧ સમયથી ૬ આવલિકા	"	૨ જે
૭.	મિથ્યાત્વ (ભવ્યનું)	અનાદિ સાન્ત	"	૧ લે
	" (અભવ્યનું)	અનાદિ અનંત	"	૧ લે

જીવ જ્યારે કર્મનો બંધ કરે છે ત્યારે માત્ર મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો જ બંધ કરે છે. કિન્તુ કદી પણ સમ્યક્ત્વ કે મિશ્ર-મોહનીય કર્મનો બંધ કરતો નથી.

પ્રશ્ન : આ બે કર્મના બંધ વિના તે બેનો ઉદય થી રીતે થાય ?

ઉત્તર : મિથ્યાત્વ મોહના દલિકો જ ત્રણ પુંજની સંક્રમણ ક્રિયા પ્રાપ્ત કરીને ૩ પુંજમાં ફેરવાય છે. એટલે તેમાંનો જે શુદ્ધ પુંજ છે તેને સમ્યક્ત્વ મોહનીયકર્મ કહેવાય છે અને જે મિશ્ર પુંજ છે તેને મિશ્ર મોહકર્મ કહેવાય છે. આથી જ બંધ પામતી કર્મપ્રકૃતિ ૧૨૦ કહી છે. જ્યારે ઉદયમાં આવતી કર્મપ્રકૃતિ ૧૨૨ કહી છે.

જે જીવો કદી પણ મોક્ષભાવ પ્રાપ્ત કરવાના નથી તે અભવ્યો અને જાતિ ભવ્યોને સદાય મિથ્યાત્વ મોહકર્મનો જ ઉદય રહે છે. છતાં અભવ્યો તે કર્મની કાંઈક લઘુતાથી અનિદેશ નજદીક આવે છે ત્યારે તે તીર્થંકર ભગવંતના સમવસરણ સુધી જઈ શકે છે અને મુક્તિના અદ્વેષપૂર્વક દેવલોકાદિનાં સાંસારિક સુખો માણવાની ઈચ્છાથી સદનુષ્ઠાનના રાગ વિના સાધુજીવનનો આચાર પાળી

મુક્તિબીજ

શકે છે. અને ૯ મા ગ્રેવેયક સુધી પણ જઈ શકે છે. આ બધુ ય ગ્રન્થિદેશની નજદીક આવ્યા વિના બની શકતું નથી.

ક્ષયોપશમભાવનું સમ્યક્ત્વ ભવચક્રમાં અસંખ્ય વાર આવે છે અને ચાલી જાય છે. પરંતુ એક વાર પણ જે જીવ સમ્યક્ત્વ પામી જાય છે તેનો સંસાર અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તથી વધુ તો રહી શકતો જ નથી. એ જીવ સમ્યક્ત્વ ભાવથી પડીને મિથ્યાત્વ ભાવ પામે ત્યારે જગતનાં ભયંકરમાં ભયંકર પાપો કરે તો પણ તેનો સંસાર અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તથી વધી શકતો નથી. આવાં પાપો ન કરનાર પતિત સમ્યક્ત્વી જીવ તો થોડા કાળમાં જ સંસારનો અંત આણી શકે છે.

મતાંતરો : સમ્યક્ત્વ ભાવ પ્રાપ્ત કરવા સંબંધમાં મતાંતર છે.

કર્મગ્રન્થનો અભિપ્રાય એવો છે કે ૧ લી ૪ વાર સમ્યક્ત્વ પતિત થઈને મિથ્યાત્વ ભાવ પામે પછી પણ ત્યાં રહીને મિથ્યાત્વની ૭૦ કો. કો. સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધી શકે છે, પણ ઉત્કૃષ્ટ રસ બાંધતો નથી.

જ્યારે આ અંગે સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય એવો છે કે સમ્યક્ત્વથી પડેલો જીવ મિથ્યાત્વ ભાવ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે ત્યાં રહીને પણ તે ફરી કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ બાંધતો નથી.

ગમે તેમ હોય પણ એક અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર પણ જે સમ્યક્ત્વ ભાવને સ્પર્શી જાય છે તેનો સંસાર વધુમાં વધુ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તથી વધુ હોઈ શકતો નથી. વળી, સમ્યક્ત્વ ભાવવાળો મનુષ્ય જો તે ભાવ પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં કોઈ ગતિના આયુષ્યને નિશ્ચિત (નિકાચિત) ન કરી ચૂક્યો હોય અને સમ્યક્ત્વ ભાવમાં જ આયુષ્યનો બંધ કરે તો નિયમતઃ વૈમાનિક દેવલોકનું જ આયુષ્ય બાંધે, પરંતુ મનુષ્યાદિ ગતિ ન બાંધે. હા, સમ્યક્ત્વ ભાવવર્તી તેવો દેવ આયુષ્ય બાંધે તો તે મનુષ્યઆયુ જ બાંધે કેમ કે દેવ મરીને દેવ થઈ શકતો નથી.

આપણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનો જે ક્રમ કહ્યો છે તે કર્મગ્રન્થના અભિપ્રાયે છે. જ્યારે સિદ્ધાન્તમાં તો કહ્યું છે કે, કોઈ અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ તેવા પ્રકારના વિશિષ્ટ અધ્યવસાયોદિને પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ (અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા નથી કહ્યું) અપૂર્વ-કરણ દ્વારા જ ત્રણ પુંજ કરીને તેમનાં સર્વથા શુદ્ધ કરેલાં સમ્યક્ત્વ-મોહનીય-કર્મના પુંજને ભોગવતો ઔપશમિક સત્ત્વ પામ્યા વિના જ પ્રથમતઃ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તો કોઈ અન્ય જીવ યથાપ્રવૃત્ત-કરણોદિ

૩ કરણના ક્રમે અંતરકરણમાં પ્રથમ સમયે જ ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વ પામે (આપણે સ્વીકારેલો મત) પણ ૩ પુંજ કરવાની ક્રિયા તે કરે નહિ. આથી તેને સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય રૂપ બે પુંજ ન હોવાથી ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વનો કાળ પૂર્ણ થતાં નિયમતઃ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ જ ઉદયમાં આવે અર્થાત્ તે મિથ્યાત્વી જ બને.

બૃહત્કલ્પ ભાષ્યની ૧૨૦ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે, “જેમ ઈયળ પહેલાં પોતાના શરીરને લંબાવી આગળના સ્થાને સ્થિર ઘઈને પછી જ પાછલા સ્થાનને છોડે છે પણ આગળનું સ્થાન પકડી ન શકાય તો પાછળના સ્થાનને છોડતી નથી, અને પાછી વળે છે. તેમ ૩ પુંજ વિનાનો ઉપશ્યમ-સમકિતી જીવ આગળ શુદ્ધ કે અર્ધશુદ્ધ પુંજના અભાવે તેના ઉદય રૂપ આલંબન ન મળતાં મિથ્યાત્વે જ પાછો આવે છે.” તા-પર્યં એ છે કે સૈદ્ધાન્તિક મતે કોઈ વિશિષ્ટ અધ્યવસાયી જીવ પ્રથમ જ ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વ પામીને કાલાંતરે મિશ્ર કે મિથ્યાત્વના ઉદયવાળો બને છે.

અને કોઈ તેવા વિશિષ્ટ અધ્યવસાય વિનાનો જીવ ઉપશ્યમ-સમ્યક્ત્વ પામીને પછી નિયમતઃ મિથ્યાત્વી જ બને છે.

વળી પહેલી જ વાર સમ્યક્ત્વ પામતા જીવ પણ ઉપશ્યમ-સમ્યક્ત્વ ભાવમાં જ રહીને દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ ધર્મ પામી શકે છે. (જો સાસ્વાદન ભાવ પામવાનો ન હોય તો) એવું શતક બૃહચ્યૂણિમાં કહ્યું છે.

સમ્યક્ત્વથી પડેલો જીવ જ્યારે ફરી સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે પણ તે અપૂર્વકરણથી ત્રણ પુંજ કરે છે અને અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વના પુંજને ઉદયમાં લઈને ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. અર્થાત્ હવે તે અંતરકરણની ક્રિયાદિ કરતો નથી.

પ્ર. ૧લી જ વાર સમ્યક્ત્વ પામતાં તેણે અપૂર્વકરણ કર્યું છે, હવે ફરી સમ્યક્ત્વ પામતાં અપૂર્વકરણ કેમ કહો છો? કેમ કે હવે તો તે પૂર્વે થઈ ચૂક્યું છે?

ઉ. પૂર્વે જે અપૂર્વકરણ કર્યું હતું તેથી પણ વિશિષ્ટ આ અપૂર્વકરણ હોવાથી તેને પણ અપૂર્વકરણ જ કહેવાય.

સૈદ્ધાન્તિક મત એ પ્રમાણે છે કે, “સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિની જેમ દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિ વખતે પણ જીવને યથાપ્રવૃત્ત અને અપૂર્વ-એ બે

કરણો તો થાય છે પરંતુ અપૂર્વકરણનો કાળ સમાપ્ત થતાં અનન્તર સમયે જ દેશ કે સર્વવિરતિ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી અનિવૃત્તિકરણ થતું નથી. વળી દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિન પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ એક અન્તર્મુહૂર્ત સુધી તો જીવ અવશ્ય વધતા પરિણામવાળો જ હોય છે અને તે અન્તર્મુહૂર્ત પસાર થઈ ગયા બાદ તે દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ જીવ વિશુદ્ધ પરિણામી તે સંકલ્પ પરિણામી બને છે.

કાર્મગ્રન્થિકો આ વિષયમાં કહે છે કે, “જે જીવ ઉપયોગ વિના જ કથંચિત્ સંકલ્પ પરિણામી બનીને દેશ કે સર્વવિરતિથી પતિત થયો હોય છે, તે જીવ યથાપ્રવૃત્ત કે અપૂર્વકરણ કર્યા વિના જ ફરીથી દેશ.સર્વવિરતિ પામી શકે છે. જે જીવ ઉપયોગપૂર્વક પતિત થઈને મિથ્યાત્વે ગયો હોય તે જીવ પતિત થઈ ગયા પછી જઘન્યથી અન્તર્મુ. કાળે અને ઉન્કૃષ્ટથી ઘણા લાંબા કાળે પણ પૂર્વે કહેલા યથા.પ્ર. આદિ કરણો કરીને જ દેશ કે સર્વવિરતિ પામી શકે છે.

વળી સૈદ્ધાન્તિક મતે સમ્યક્ત્વનો વિરાધક કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વ સહિત પણ મરીને છઠ્ઠી નારકી સુધી ઉપજે છે અર્થાત્ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પૂર્ણ થતાં શુદ્ધ પુંજને વેદતો કોઈ નારક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે અથવા મનુષ્ય નિર્ઘન્ય ગતિમાંથી ક્ષાયોપશમસમ્યક્ત્વી કોઈ જીવ નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને પરભવનું સમ્યક્ત્વ સાથે હોય છે. કારણ કે સમ્યક્ત્વની વિરાધના કરનારો કોઈ જીવ દ્ઠ્ઠી નરક સુધી સમ્યક્ત્વ સાથે પણ જાય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી જો નરકમાં ઉપજે તો સમ્યક્ત્વ સાથે જ ત્રીજી નરક સુધી જાય છે.

પ્ર. ક્ષાયોપશમ અને ઉપશમ સમ્યક્ત્વમાં ફરક શું ? કેમ કે બેયમાં ઉદય પ્રાપ્તનો ક્ષય થયો છે અને અનુદય પ્રાપ્ત કર્મનો ઉપશમ થાય છે.

ઉ. ક્ષાયોપશમ સમ્યક્ત્વી જીવ સત્તામાં રહેલા મિથ્યાત્વના અને અનંતાનુબંધીકષાયના પ્રદેશોને વિપાકથી ભોગવે છે પણ તેનો રસ ભોગવતો નથી. જ્યારે ઉપશમ સમ્યક્ત્વી તે સત્તાગત પ્રદેશોને પણ ભોગવતો નથી. અર્થાત્ એકને સત્તાગત તે દલિકોને પ્રદેશોદયથી તો ભોગવવાના હોય છે. જ્યારે બીજાને તે પ્રદેશોદય પણ હોતો નથી. (રસોદય વિના પ્રદેશોનો ભોગવતો તે પ્રદેશોદય).

પંડિત શ્રી પનાલાલ જ. ગાંધી

(પ્રબુદ્ધ જીવનમાંથી ઉદ્ધૃત)

આત્માના સ્વ-,સ્વરૂપની સાથે જે અંતર પડી ગયું છે, તે અંતરને દૂર કરવું અર્થાત આવરણ ભંગ કરવો તે રૂપાંતર છે. રૂપાંતર કરવાની પ્રક્રિયા માત્ર સંસારી-સંસાર ભાવવાળા આત્મદ્રવ્યમાં જ કરવાની છે. બીજા કોઈ પણ દ્રવ્યમાં રૂપાંતર કરવાની વૃત્તિ રાખવાની કે પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે જીવદ્રવ્ય સિવાયના બાકીના દ્રવ્યો ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય પોતાના નીજ સ્વભાવમાં જ છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યમાં રૂપાંતર થવું એ તો એનો નીજ સ્વભાવ છે. ઘાસમાંથી દૂધ થવું, દૂધમાંથી દહીં થવું, દહીંમાંથી માખણ થવું, અને માખણ માંથી ધી થવું, એ બધો પુદ્ગલદ્રવ્યનો સ્વ-સ્વભાવ-(નીજ) છે. તેમાં કદી સ્વરૂપાંતર - જાત્યાંતર કહેતાં દ્રવ્યાંતર થતું નથી, રૂપાંતર થાય છે.

આપણે આત્મદ્રવ્ય, આપણા નીજ સ્વભાવમાં, મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જવાની વૃત્તિ- પ્રવૃત્તિ નહિ કરતાં પુદ્ગલદ્રવ્યમાં રૂપ રૂપાંતર કરવાનો સદા સતત પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અને એથી આપણી વૃત્તિ એમાંજ ગૂંચવાયેલી રહે છે. પુદ્ગલદ્રવ્યના રૂપ રૂપાંતર કરવાની વૃત્તિનો કોઈ અર્થ નથી. એ રૂપ રૂપાંતર એનું કાર્ય હોઈ, સ્વભાવ હોવાથી ભવિતવ્યતાનુસાર એના આધારે થયાં કરશે.

આત્માએ તો પોતાના જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગમાં રૂપાંતર કરવાનું છે. જો આત્મા પોતાના જ્ઞાનોપયોગ, દર્શનોપયોગમાં રૂપાંતર કરી નાખે, એ જ્ઞાનોપયોગ, દર્શનોપયોગમાંથી મોહભાવ-રાગભાવ કાઢી નાખે, અને વિતરાગ ભાવ દાખલ કરે, તો કોઈ પણ અવસ્થામાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે. પછી એ આત્મા ગૃહસ્થાવસ્થામાં કે સાધુ અવસ્થામાં હોય, પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય, જૈન હોય કે અજૈન હોય, સ્વલિંગે હોય કે અન્યલિંગે હોય ! આમાં બાહ્ય લિંગ-વેશ, દેશ-કાળ આદિનું કોઈ વિશિષ્ટ મહત્વ નથી. પરંતુ.. ઉપયોગમાં રૂપાંતર કરવું - ઉપયોગ નિર્વિકારી કરી નિરાવરણ કરવો તે જ અતિ મહત્વનું છે, જે ખરી સાધના છે.

મુક્તિબીજ

નિશ્ચય નયનું જેવું જ્ઞાન છે તેવી દ્રષ્ટિ જોઈએ. નિશ્ચય દ્રષ્ટિ થવી તે જ રૂપાંતર છે. વર્તમાનકાળમાં અને પ્રાચીનકાળમાં નિશ્ચયનું પ્રરૂપણ કરનારા ઘણા છે અને થઈ ગયા છે. નિશ્ચય નયનું જ્ઞાન મેળવવું અને એનું પ્રરૂપણ કરવું તે જરાય મહત્વનું નથી. પરંતુ નિશ્ચયનય પ્રમાણે પોતાની દ્રષ્ટિ કેળવવી, નિશ્ચયનય પ્રમાણે પોતાના જ્ઞાનોપયોગને દર્શનોપયોગને બનવાવવા એજ રૂપાંતર કહેવાય. અને તેજ મહત્વની વાત છે. સિધ્ધિને માટેની સાચી સાધનાની પ્રક્રિયા છે.

આપણું શરીર, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને ભૌતિક જગત એ બધું દ્રશ્ય છે. આપણને એનું નિત્ય અસ્તિત્વ દેખાય છે, અગર એને નિત્ય રાખવા સતત પ્રવૃત્ત છીએ. આજ આપણી મોટી ભૂલ છે, દ્રશ્ય વસ્તુ નિત્ય નથી અને તે કદી નિત્ય બની શકનાર નથી. એ સાદિ સાંત છે - અનિત્ય છે - ક્ષણભંગુર છે, પરિવર્તનશીલ છે.

સંસારની દ્રશ્ય અવસ્થાઓ, દ્રશ્ય જગત વિનાશી છે જ્યારે એને જોનારો દ્રષ્ટા અવિનાશી છે.

આપણે પહેલાં કે શાસ્ત્ર પહેલાં ? આપણે પહેલાં છીએ અને પછી શાસ્ત્ર છે. આપણા જીવનોત્થાન માટે શાસ્ત્ર રચાયાં છે. આપણા હિત માટે શાસ્ત્રો બનાવાયાં છે.

“જેવી દ્રષ્ટિ તેવું શાસ્ત્ર.” શાસ્ત્રોમાં તો સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે સમ્યગદ્રષ્ટિ માટે જગતનું તમામ શાસ્ત્ર સમ્યગશાસ્ત્ર છે. અને મિથ્યાદ્રષ્ટિ માટે જગતનાં તમામ શાસ્ત્ર મિથ્યા શાસ્ત્ર છે. આગમગ્રંથો અને ધર્મશાસ્ત્રો મિથ્યાદ્રષ્ટિ આત્મા માટે મિથ્યાશાસ્ત્રો છે. સમ્યગદ્રષ્ટિ ન હોય તો સાડાનવ પૂર્વ સુધીનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવનાર જ્ઞાનીનું પણ પતન થાય છે એવું શાસ્ત્રવિધાન છે. આ વિધાનનું રહસ્ય જ એ થયું કે દ્રષ્ટાની જેવી દ્રષ્ટિ તેવું શાસ્ત્ર !

તેથી જ તો શાસ્ત્રજ્ઞાન ભણી જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ રૂપ, સ્વયંની દ્રષ્ટિ રૂપાંતરિત કરીને શુદ્ધ બનાવવાની છે. આપણા આત્માના સ્વરૂપને નિરાવરણ બનાવવાનું છે.

શાસ્ત્ર એ દ્રશ્ય છે. દ્રષ્ટિ અને દ્રષ્ટા સ્વયં આત્મા છે. આપણી દ્રષ્ટિમાં જે અશુદ્ધતા-દોષ છે, જે મિથ્યાભાવ - દુર્ભાવ - વિભાવ - વિપરીતતા છે તે દૂર

મુક્તિબીજ

કરવાની છે. આપણી દ્રષ્ટિમાં જ પરિવર્તન કરવાનું છે; સ્વરૂપ દશામય દ્રષ્ટિ કેળવવાની છે.

શાસ્ત્ર દ્વારા, દ્રશ્યથી - સાધનથી અસંગત થવાનું છે. શાસ્ત્ર એ આલંબન છે. સાધન દ્વારા સાધના કરવાની છે, આગળ આગળની ભૂમિકાએ - સાધનો ઓછાં ને ઓછાં થતાં જાય છે અને સિદ્ધિ સાંપડતા સાધક સાધનાતીત સિદ્ધ બની જાય છે. વાંદરીનું બચ્ચું વાંદરીને વળગી પડે તેમ સાધનાને કાયમ વળગી રહેવાનું નથી. સાધના કરી એનાથી અલગ થવાનું છે. - અલિપ્ત થવાનું છે. હા... એટલું ધ્યાન રાખવું કે સાધના સિદ્ધ થયા પછી શાસ્ત્રથી અલિપ્ત થવાનું છે, નહિ કે સાધના થયાં પહેલાં.

શાસ્ત્રમાં સાધનાના ચૌદ સોપાન અર્થાત ચૌદ ગુણ સ્થાનક દર્શાવેલ છે. તે કોઈ નામ, લિંગ કે વેષના સ્થાનકો નથી. એટલું જ નહિ અધિકારણ, ઉપકારણ કે કરણના સ્થાનકો નથી. પણ મોહભાવ ઘટવાથી ગુણોના આધારે અકષાય ભાવના સ્થાનકો છે. અર્થાત અંતઃકરણમાં આવિર્ભાવ થતાં ગુણોના સ્થાનકો છે. ગુણોની ઉપર ઉપરની કક્ષા છે. સાધનામાં જેમ સાધક ઉપલી કક્ષાએ પહોંચતો જાય છે, તેમ તેમ સાધનો ઓછાં ને ઓછાં થતાં જાય છે, અને સાધનાકાળ પણ ઘટતો જાય છે.

આ દેહમાં રહી આપણે મન દ્વારા દેહભાવને ભોગવીએ છીએ. પુદ્ગલદ્રવ્યના વેદનાની સુખાનુભૂતિ કે દુઃખાનુભૂતિ કરીએ છીએ. તેને બદલે સાધકે સાધનામાં દેહમાં રહે તે છતે મન દ્વારા, અંતઃકરણ દ્વારા આત્મસ્વરૂપાનુભૂતિ અનુભવવાની છે. - સ્વરૂપવેદન કરવાનું છે. સ્વરૂપ દશાના સ્વાદનો આંનદ માણવાનો છે નિરાવરણ જ્ઞાનની વાનગી ચાખવાની છે. આ માટે આપણે અલ્પાશે ય સંકલ્પ કર્યો છે ખરો ?

ધર્મક્ષેત્રે આપણે અંતર્મુખ થવાનું છે. અંતરાત્મા બનવાનું છે. બાહ્ય દ્રશ્ય જગતથી વિમુખ-પર થવાનું છે. જેટલે અંશે આપણે દ્રશ્ય જગતથી પર થતાં જઈશું અને જેટલે જેટલે અંશે આપણે અંતર્મુખ થઈશું તેટલે તેટલે અંશે સ્વાનુભૂતિ થતી જશે.

દ્રશ્ય જગતની સાથે આપણું મન જોડાયેલું રહે છે. તે જ મન સ્વરૂપાનુભૂતિમાં મહાવિધ્નરૂપ બને છે.

મુક્તિબીજ

શરીરમય અને ઈન્દ્રિયમય બનેલું મન, સંકલ્પ વિકલ્પ, તરંગ, વિમાસણ, વિચારણા, કલ્પના, વૃત્તિ, આકાંક્ષા, અભિલાષા આદિ કરે છે અને અસ્થિર બને છે. આવું વૃત્તિઓથી ભરેલું અંતઃકરણ આત્મામાં દોષોનો ઉમેરો કરે છે અને આવરણ-પડળ ગાઢા બનાવે છે. આમ આત્મા સ્વરૂપાનુભૂતિથી - નિજાનંદથી - સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપથી દૂર ને દૂર થતો જઈ પુદ્ગલાનંદી બની જાય છે.

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીનો આત્મા પૂર્વના ભવમાં સંભૂતિ મુનિ તરીકે ચારિત્રમાં વિહરતો હતો. સ્વરૂપાનંદના અચ્છા આસ્વાદમાં મસ્ત હતો, ત્યાં એક પ્રસંગે નગરમાં ગોચરીએ જતાં તીરસ્કૃત થયાં, તેથી અણસણ સ્વીકારી દેહત્યાગની પ્રવૃત્તિ આદરી. એમાં ચક્રવર્તી વંદન કરવા આવ્યા. સાથે સ્ત્રીરત્ન હતું. તે પણ વંદન કરે છે. વંદન કરતાં અંબોડો છૂટી ગયો અને કેશની લટ મુનિને સ્પર્શી ગઈ. ખેલ ખતમ થયો ! મુનિના અંતઃકરણમાં સ્ત્રી વૃત્તિએ સ્થાન લીધું. ભોગ ભાવનાએ હૃદયનો કબજો લીધો. સ્વરૂપાનુભૂતિ ચાલી ગઈ. પુદ્ગલવૃત્તિ આવી ગઈ. આનું જ નામ શરીરમય અને ઈન્દ્રિયમય વૃત્તિ.

જ્યારે એ જ મન અંતઃકરણમાં ધારણા, ધ્યાન, સમાધિને સ્થાન આપે અને સ્વયં સ્થિર બનતું જાય, એકાગ્ર થાય ત્યારે શરીર અને ઈન્દ્રિયથી મન ઉપર ઉઠી જાય છે. નવી નવી કલ્પનાના ચિત્રામણો કરતું બંધ થાય છે અને દ્રશ્ય જગતને સાક્ષીભાવે જોવાની શરુઆત કરે છે. ત્યારે એ મન અંતઃકરણ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં કહો, કે સ્વની સ્વરૂપાનુભૂતિમાં કહો, એમાં લીન બને છે. આ રીતે ધીરે ધીરે ઉન્મત્તી ભાવ આવે છે. મન લય પામે છે વિલય પામે છે, અર્થાત મનનો પ્રલય થાય છે. - મન અમન બની જાય છે. તૃપ્ત થાય છે. પૂર્ણકામ બની જાય છે. અર્થાત આત્મા પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ અશુદ્ધતા-આવરણોની વિદ્યમાનતામાં મન અમન કદિ નહિ બને. એ માટે સાધકે અંતઃકરણના દોષો ટાળવા જ રહ્યાં.

મોહાદિ ભાવો એ જ ભાવદોષ છે ને ભવભ્રમણનું કારણ છે. આ મોહાદિભાવો જ આત્મા ઉપર આવરણ રચે છે. મોહાદિભાવો એ કારણ છે અને આવરણ એ કાર્ય છે.

આવરણ દૂર કરવા, આવરણ હટાવવા માટે જીવે પોતે સેવેલા દોષો જોતાં શીખવું જોઈએ. દોષને દોષરૂપે જોયા જાણ્યા પછી દોષ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ આખીય પ્રક્રિયા નિષ્કપટ ભાવે અંતઃકરણમાં થવી જોઈએ.

મુક્તિબીજ

આધ્યાત્મભાવે અર્થાત ધર્મભાવે દોષોને ટાળવાનું મન હોય તો દોષો જાય અને દોષ જતાં દુઃખ પણ જાય. જ્ઞાની ભગવંતોએ સ્વદોષ દર્શન કરવા ફરમાવેલ છે. આ સ્વદોષ દર્શનને તપના બાહ્ય અભ્યંતર બાર ભેદમાંનો એક અભ્યંતર ભેદ જણાવેલ છે. (પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે)

આવરણનું કારણ દોષ છે. દોષનું ઉદ્ભવક્ષેત્ર મોહાદિભાવ છે - મોહનીય કર્મ છે.

અન્યના દોષ જોવા એ સ્વયં ને માટે દોષ રૂપ બની જાય છે. જ્યારે સ્વયંના દોષ જોવા, સ્વદોષ દર્શન કરવું તે સ્વયંને માટે ગુણરૂપ બની જાય છે.

પરદોષ દર્શન અવગુણ છે. સ્વદોષ દર્શન ગુણ છે. "પોતાનામાં રહેલાં દોષો સનાવતા હોય, એની પીડા, દુઃખી બનાવતી હોય, એ દોષોના પ્રતિપક્ષી ગુણોનો અભાવ દિલમાં ખટકતો હોય તો ગુણીજનોમાં રહેલા ગુણોને જોઈ ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના કરવી કે જેથી પોતામાં રહેલાં અવગુણો ટળે અને ગુણો ખીલે.

દોષ એ આશ્રવ છે. - બંધ છે. - પાપ છે. - અધર્મ છે. - આવરણ છે. દોષોને અટકાવવા વીતરાગ ભગવંતોએ સંવર બતાવેલ છે. અને દોષને ટાળવા નિર્જરા બતાવેલ છે.

અનિત્યાદિ બાર ધર્મભાવનામાં દોષની ઓળખ માટે આશ્રવ ભાવના, ગુણ કેળવવા અને દોષ અટકાવવા માટે સંવર ભાવના તથા દોષ ટાળવા નિર્જરા બતાવેલ છે. અને સમ્યગ્દર્શનના સ્થિરીકરણ માટે બોધિ દુર્લભભાવના બતાવેલ છે.

આ ભાવનાઓ દ્વારા આશ્રવો અટકે છે, નિર્જરા થાય છે. આવરણ ટળે છે. આ કારણે જીવનું મૂળભૂત આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે. અસત્ અને અનિત્યપણું ટળે છે. સત્ અને નિત્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મામાં સત્તાગત કેવળજ્ઞાન છે જ. અખૂટ અને અખંડ આનંદનો ઝરો તો આત્મામાં છે જ. ધરતીમાં પાણીના વહેણના અખંડ ઝરા છે જ, પરંતુ તેની ઉપર માટીના અને પથ્થરના આવરણો છે. એમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાન અને આનંદના વહેણ - ઝરા છે જ, પરંતુ તેની ઉપરના મોહના - અજ્ઞાનના પડજો - આવરણ હટાવવાની જરૂર છે. જેથી માટી અને પથ્થર આધા હટાવતાં પાણીના દર્શન થાય છે તેમ આત્મા ઉપરના આવરણ હટાવતા-પડજો દૂર થતાં કેવળજ્ઞાન વેદન એટલે કે આનંદ વેદન થાય છે. આવરણ

હટાવવાનો - નિરાવરણ થવાનો - નિર્મોહી વીતરાગ બનાવાનો જ પુરુષાર્થ કરવાનો છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યના ભૌતિક પદાર્થોમાં જેટલે અંશે સ્વરૂપ બુદ્ધિ ઘટે એટલે અંશે આનંદ અનુભવાય. પર - મિથ્યા - અસત્ - વિનાશી તત્ત્વમાં - પદાર્થમાં સ્વ બુદ્ધિ કરવી અર્થાત સ્વરૂપ બુદ્ધિ કરવી તેનું જ નામ મિથ્યાત્વ. જેમાં જે નથી, તે છે એવી બુદ્ધિ કરવી તેનું જ નામ મિથ્યાત્વ. જેમાં જે નથી, તે છે એવી બુદ્ધિ કરવી તેનું જ નામ મિથ્યાત્વ. રેતીમાં તેલ નથી છતાં તેમાંથી તેલ મળશે તેવી વાત કરનારને અને રેતીમાંથી તેલ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ કરનારને મૂઠ કે મુર્ખ કહીએ છીએ, તેવી આ વાત છે.

સમ્યક્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ આનંદનો અનુભવ થવા લાગશે. સંસાર પરત્વેનો રાગ હઠવા લાગશે. વૈરાગ્ય આવતો જશે. પછી દુન્યવી - ભૌતિક વસ્તુઓના ગ્રહણમાં અને ઉપરના મોહમાં પડવાનું મન નહિ થાય.

સમ્યગ્દર્શન દ્વારા મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ આત્માએ સુખ અને કેવળ આનંદનો જ અનુભવ કરવો જોઈએ. પ્રતિકૂળતામાં પણ અનુકૂળતાની અનુભૂતિ થવી જોઈએ. જ્ઞાન ઓછું હશે કે વધુ હશે તો ચાલશે પણ દ્રષ્ટિ તો વાસ્તવિક સમ્યગ્ જ જોઈએ અને સ્વરૂપાનંદની અનુભૂતિ કરતાં આવડવું જોઈએ. સ્વરૂપાનંદની અનુભૂતિ દ્વારા સાચી વીતરાગતા પ્રાપ્ત થશે અને વીતરાગતાથી જ્ઞાન નિરાવરણ બનશે.

પ્રતિક્ષણ વીતરાગતા ટકાવી રાખવા માટે આપણે જાગૃત રહેવું જોઈએ. આવી સતત, સરલ, અને સહજ જાગૃતિ એજ સમ્યગ્દર્શન.

“હું સિદ્ધ સ્વરૂપ છું.” આવું જ્ઞાન તે નિશ્ચયનયનું જ્ઞાન કહેવાય. બુદ્ધિ તો એક વિકલ્પ ગણાય. એની ખરી સાધના શું ? “હું સિદ્ધ સ્વરૂપ છું” એની ખરી સાધના “હું દેહ નથી” એવી દ્રષ્ટિમાં છે, એવી આંશિક અનુભૂતિમાં છે. એ વખતે દેહભાવો અંતઃકરણમાં ન આવવા જોઈએ, જેથી વીતરાગદશા આવતી જાય. છેવટે “હું સિદ્ધ સ્વરૂપ છું.” એ વિકલ્પ પણ યાદ રાખવો ન પડે એવી નિર્વિકલ્પ દશા આવે અને તે સ્થિર રહે, ત્યારે છેવટના સંજવલન કષાયો પણ ક્ષય પામે છે. મોક્ષની ખરી સાધના સમ્યગ્દર્શન પછી ધ્યાન અને સમાધિમાં છે.

મુક્તિબીજ

ધ્યાન એટલે પોતાના સ્વરુપરસને પોતાના આત્માના સહજ અખંડ આનંદને વેદવો - અનુભવવો અને સમાધિ એટલે આત્માના અખંડ આનંદમાં દૂબકી મારી પડ્યા રહેવું. આ પ્રક્રિયાથી મોહનીય કર્મ તૂટશે. મોહનીય કર્મ તૂટતા, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પણ તૂટશે.

આપણે જો ધ્યાન અને સમાધિ દ્વારા સ્વરુપરસના આનંદનો અનુભવ નહિ કરીએ તો દેહભાવના ક્ષણિક આનંદમાં ગબડી પડવાના જ. અને પછી દુઃખમાં સબડવાના જ.

આપણને પહેલાં તો બાહ્યજગત - સ્વપ્નવત્, અનિત્ય અને મિથ્યા લાગવું જોઈએ. જેથી આપણી દ્રષ્ટિ, સ્વરુપદ્રષ્ટિ બને, સચ્ચિદાનંદમય બને. આપણે જગતના દ્રષ્ટા છીએ અને નહિ કે ભોક્તા.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા ક્ષણિક જીવન જીવતો હોય, દેહમાં પૂરાયેલ છે એટલે ક્ષણિક જીવન જીવ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. છતાં તે ક્ષણિકજીવનનો, નશ્વર દેહનો, પ્રાપ્ત કાળનો, એવો સદુપયોગ કરે કે તે દેહાતીત બની જાય, કાળાતીત બની જાય. અકાલ બની જાય. નિત્ય બની જાય. જીવન ભલે વિનાશી હોય પણ તે જ જીવન જો જીવી જતાં આવડે તો તે અવિનાશી અજરામર પદની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવા સમર્થ છે. વર્તમાનકાળ-પ્રાપ્ત સ્વ સમયનો સદુપયોગ થાય તો સમયાતીત, અકાલ - ત્રિકાળ નિત્ય બની શકાય છે.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ દશ્યને ન જુએ, દ્રશ્યના પરિણામને જુએ. 'પરિણામનું લક્ષ્ય તે જ નિશ્ચયદ્રષ્ટિ' અને એજ નિશ્ચય નય.

નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ એટલે કે નિશ્ચય નયની દ્રષ્ટિએ પર દ્રવ્યમાં સ્વ બુદ્ધિ ન જ રખાય. અરે ! વ્યવહાર પણ એવો છે કે પારકાના ધનને પોતાનું નહિ મનાય કે નહિ ગણવાય પર પદાર્થનું સ્વામિપણું ન હોય. આવી અંતઃકરણની વૃત્તિ એજ પરમાર્થદ્રષ્ટિ છે. આવી નિશ્ચયપૂર્વકની પરમાર્થદ્રષ્ટિ આવ્યા પછી પર વ્યક્તિઓ સાથેના મોહભાવપૂર્વકના સંબંધો, સાધક, ઓછાં ને ઓછાં કરતો જાય, અને પર પદાર્થોનો ઉપયોગ પણ ઘટાડતો જાય. આ રીતથી જ નિશ્ચયદ્રષ્ટિ સ્થિર અને હિતસ્વી રહી શકે.

આપણો દેહ એ આપણો નથી. તે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો છે. તેનો ઉપયોગ પોતાના માટે કેવી રીતે થાય ? એનો ઉપયોગ પરાર્થે, અન્યના હિતમાં થવો જોઈએ.

મુક્તિબીજ

જ્યારે દેહ જ પોતાનો નથી ત્યાં એના વડે પોતાના જીવનનું અસ્તિત્વ માનવું એ અજ્ઞાનદશા છે. - મિથ્યાત્વ છે. ખેર ! કર્મના ઉદયે દેહમાં રહેવું પડે તો તે વાત જુદી છે. બાકી વાસ્તવિક તો, દેહના અસ્તિત્વ વિના જ આત્માનું ખરું અને સાચું અસ્તિત્વ છે. સિદ્ધદશા એટલે દેહના અસ્તિત્વ વિનાની દશા સિદ્ધ ભગવંતો દેહાતીત છે, એ જ દશાને પોતાની શુદ્ધ દશા માને તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ, અને આગળ દેહભાવ રહિત જીવન વ્યવહાર તે સમ્યગ્ ચારિત્ર્ય.

આપણો દેહ પુદ્ગલ રાશિના એક અંશરૂપ છે. તે આપણો નથી જે આત્માઓ પુદ્ગલમાં સ્વરૂપ બુદ્ધિ રાખે છે, સુખબુદ્ધિ અને ભોગવૃત્તિ રાખે છે, તે તેમની અનાત્મદશા અર્થાત અજ્ઞાનદશા છે, અને એવી બુદ્ધિને મિથ્યાત્વ બુદ્ધિ જણાવેલ છે. સમ્યગ્દ્રષ્ટિએ આ દેહનો, સાધનામાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. સાધકની સાધના સિદ્ધ થયા બાદ સાધના અને સાધન બન્ને છૂટી જશે. આયુષ્ય પૂર્ણ થયે અજન્મા થવાશે. નિર્વાણ થતાં દેહનો પરિત્યાગ થશે અને નવો દેહ ધારણ કરવાનો નહિ રહેશે. નિર્વાણનો અર્થ જ નિ = નહિ, વાન = શરીર.

જેમ ચક્રવર્તી પુણ્યના ઉદય વખતે ભેદજ્ઞાનથી સમ્યક્ત્વ પામી શકે છે, તેમ નારકીનો આત્મા પોતાના પાપના ઉદય વખતે ભેદજ્ઞાનથી સમ્યક્ત્વ પામી શકે છે. ભલે પુણ્ય અને પાપ સામસામા વિરોધી તત્ત્વો હોય છતાં તેના ઉદય વખતે સમ્યક્ત્વ પામી શકાય છે. કારણ કે આત્મા તો પુણ્ય અને પાપથી પર છે. માત્ર બદ્ધ સંબંધને કરીને પુણ્યપાપ કર્મથી જોડાયેલો છે.

જેમ આત્મા દેહથી ભિન્ન છે તેમ આત્મા પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મથી પણ પરમાર્થથી ભિન્ન છે.

પુણ્યના ઉદયમાં એટલે શાતા વેદનીય આદિ શુભ પ્રકૃતિના ઉદયમાં સમ્યક્ત્વ, એટલે પર પદાર્થોમાં સુખબુદ્ધિ અને ભોગવૃત્તિ નહિ તેમજ પાપના ઉદયમાં અશાતાવેદનિય આદિ અશુભ પ્રકૃતિના ઉદયમાં સમ્યક્ત્વ એટલે દુઃખમાં દુઃખ બુદ્ધિ નહિ, અને દુઃખથી ઉદ્દોગની વૃત્તિ નહિ.

“ભેદજ્ઞાન એટલે સુખ અને દુઃખ એ બેયથી પોતાને પર એટલે કે જુદો માનવો.”

મુક્તિબીજ

સમ્યક્ત્વ એટલે અંતરાત્મા ! અંતરાત્મા માટે પુણ્ય અને પાપથી પ્રાપ્ત થનારા બહિરંગ દ્રશ્ય પદાર્થો દ્રશ્યરુપ નથી. એને તો એનું અંતઃકરણ જ દ્રશ્યરુપ છે. અંતરને જુએ તે અંતરાત્મા બને અને બાહ્યદ્રશ્યને જુએ તે બહિરાત્મા બને.

અંતરાત્મા પોતાના અંતરમાં થતાં મોહાદિ ભાવો ખતમ કરે છે. આત્માએ પોતાના જ્ઞાનોપયોગમાં અને દર્શનોપયોગમાં ઉત્પન્ન થતાં મોહાદિભાવોને ખતમ કરવાના છે. ઉપયોગમાંથી મોહાદિભાવો ખતમ થયેથી ઉપયોગ શુદ્ધ બને છે, પૂર્ણ બને છે, નિત્ય બને છે, આનું નામ જ “કેવળજ્ઞાન” અને “કેવળદર્શન”.

મોહાદિભાવો જીવના જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગનો આધાર લઈને રહે છે. આપણી દ્રષ્ટિ જો જાગૃત બને, વિવેકી બને, સમ્યક્ બને તો મોહાદિભાવો હણાતા જશે. સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થશે.

મહેલાતોમાં મહાલતો પુણ્યવંત સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ચકવર્તી અને રસ્તે રઝળતો પાપોદયવંત સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ભિખારી પોતાના ઉદયને બદલવા શક્તિમાન ન થઈ શકે, પણ સમ્યક્ત્વના આધારે, ભેદજ્ઞાનના બળે પોતાના મોહાદિ ભાવો ખતમ કરવા શક્તિમાન છે.

જીવ કદી પણ પોતાનાથી અભિન્ન એવા જ્ઞાન દર્શન વિહોણો બની શકતો નથી. પરંતુ પોનાથી પર - ભિન્ન એવાં મોહાદિ ભાવ વગરનો તે અવશ્ય બની શકે છે. જો તે પુરુષાર્થ કરે તો જીવે પોતાને મોહાદિભાવથી મુક્ત કરવો એજ સમ્યક્ત્વશીલ આત્માનું કર્તવ્ય છે.

પરમાત્માની અપાર કરુણાથી સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય છે. સદ્ગુરુની કૃપાથી અંતરમાં બોધ થાય છે. આ બોધ પોતાની અંદર રહેલા પરમતત્ત્વની ઝાંખી કરાવે છે. આ સ્થિતિની પ્રાપ્તિનું નામ સિદ્ધિ છે. તે સાધનાની નિષ્પત્તિરુપ સિદ્ધિ છે.

(પંડિત ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા લિખીત ચૌદગુણ સ્થાનકમાંથી ઉદ્ધૃત)
શરીરમાં જેમ મહાવ્યાધિનો વિકાસ વ્યાપ્ત થયો હોય ત્યારે સમ્યક્ પ્રકારે પથ્ય વસ્તુનો આશય કદાપિ થતો નથી. તે જ પ્રમાણે ચરમાવર્તથી અન્યત્ર (બીજા કાળે) ભારે ભાવમલ (ભારે કર્મોનો ઉદય) હોવાથી પ્રધાનતાએ મોક્ષનો આશય આવતો નથી.

અચરમાવર્તનો કાળ તે ધર્મ ને માટે સંસારમાં બાળકાલ કહેલ છે, અને ચરમાવર્ત તે ધર્મનો યુવાકાળ છે. બન્નેકાળમાં ચિત્ત જુદું હોય છે.

આ ચરમાવર્તમાં ભવ્યાત્માને તથાસ્વભાવે ધર્મરાગ પ્રગટ થાય છે. અહિંથી આગળ હવે કરાતો આ ધર્મ તે શુદ્ધધર્મ થાય છે.

ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તનના કાળમાં જ તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી આ સંશુદ્ધચિત્ત આત્માને નક્કી પ્રગટ થાય છે. પરંતુ અન્યકાળે (અચરમાવર્ત કાળે) આ સંશુદ્ધચિત્ત હોતું નથી એમ જ્ઞાની પુરુષો કહે છે.

ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તન કાળે આ ભાવમલનો ક્ષય જીવોને થાય છે કારણ કે તે કાળે ભાવમલના ક્ષયનાં આ લક્ષણ (શાસ્ત્રમાં) કહેલાં છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે સંસારમાં રખડવાના ભવો પાકી જાય છે. મોક્ષની અભિમુખતા થાય ત્યારે “તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી” આ જીવને ધર્મ સંજ્ઞા રુચે છે. પછી તે લૌકિક ધર્મ હોય કે લોકોત્તર ધર્મ હોય. પરંતુ દુઃખીઓ પ્રત્યે દયા, ગુણવાન્ પુરુષો પ્રત્યે અદ્વેષ, ઉપકારો પ્રત્યે વિનય ભાવ, દેવ-ગુરુઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, ગ્લાન-સંતપ્ત જીવો પ્રત્યે વૈયાવચ્ચનો ભાવ, દરિદ્ર જીવો પ્રત્યે દાનાદિનો ભાવ, ઈત્યાદિ ધર્મ કરવો કરાવવો, સાંભળવો, સંભળાવવો, અને તેમાં જોડાવાનું રુચે છે. અહિંથી જીવનું યત્કિચિત્ત ઉર્ધ્વગમન શરુ થાય છે.

આવી લૌકિક ધર્મસંજ્ઞાઓમાં પ્રવર્તતાં, ધર્મબુદ્ધિએ હોમ-હવન-પૂજા-પાઠ કરતાં, લૌકિક પરોપકારનાં કાર્યો કરવા રુપ ધર્મ કરતાં કરતાં ચરમાવર્તમાંથી લગભગ અડધુ આવર્ત નીકળી જાય અને અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન જેટલો કાળ જીવનો બાકી રહે ત્યારે ઉપરના ગુણો પ્રાપ્ત થવાના બીજભૂત ગુણો આવવા લાગે છે.

મુક્તિબીજ

(૧) જ્યારે જ્યારે પાપ કરવાના પ્રસંગો આવે ત્યારે તીવ્ર પરિણામપૂર્વક પાપ ન કરે, પરંતુ પાપ કરવા છતાં મન ઘણું દુઃખાય, હોંશે હોંશે પાપ ન કરે !

(૨) આ સંસારને નિર્ગુણ સમજે જે કંઈ સારભૂત દેખાય છે તે સર્વ કાળાન્તરે રૂપાન્તર થનાર, ક્ષણવર્તી, અને દુઃખદાયી છે. સારભૂત નથી એમ સમજે.

(૩) ઉચિત સ્થિતિનું આચરણ કરે. પોતે જે માનવાદિ ભવ પામ્યો, જે અધિકાર પામ્યો, તેને ઉચિત પરને પીડા ન કરવી, યોગ્યને માન આપવું. કપટવૃત્તિ ન સેવવી, નિખાલસ દીલ અને ભદ્રપરિણામ રાખવા, ઈત્યાદિ ઉચિત આચરણ કરે.

આવી ઉંચી ઉંચી પરિણામની (અધ્યવસાયની - વિચારોની) ધારાઓમાં ચઢતાં આ આત્માને તણ કરણ થાય છે. (કરણ એટલે અધ્યવસાય, વિચાર, પરિણામ, આશયવિશેષ) (૧) યથાપ્રવૃત્તકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ, (૩) અનિવૃત્તિ-કરણ, સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં પહેલાં આ તણ કરણ અવશ્ય થાય છે. એકેક કરણનો કાળ "અન્તર્મુહૂર્ત" જ કહેવાય છે. કરણ કે અન્તર્મુહૂર્તના નાના - મોટા અસંખ્યાતા ભેદો છે. અડતાલીસ મીનીટને એક મુહૂર્ત કહેવાય છે. તેમાં કંઈક ઓછું તે અંતર્મુહૂર્ત એટલે ૨ થી ૯ સમયનું જ્યન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ૧૦ સમયથી બે સમયન્યૂન ૪૮ મીનીટ તે મધ્યમ અન્તર્મુહૂર્ત, અને એક સમયન્યૂન ૪૮ મીનીટ તે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત કહેવાય છે.

(૧) જેમ પર્વત પાસે ખળખળ વહેતી નદીના નીરના પ્રવાહમાં પર્વત ઉપરથી પડેલા પથ્થરો તણાતાં આજુ-બાજુની ભૂમિ સાથે અથડાતાં અનાયાસે ગોળ થાય છે (આ ન્યાયને "નદી ઘોલપાપાણ ન્યાય" કહેવાય છે) તેની જેમ આ આત્મા પણ અનાદિ કાળથી સંસારમાં અનેકવિધ ભવોમાં અથડાતાં વિવિધ દુઃખોને અનુભવતો અનુભવતો સ્મશાનીયા વૈરાગ્યથી અનાયાસે ક્યારેક વૈરાગ્યના વિચારવાળો બને છે. તેને હ્રદયદ્રાવક રુદનો સાંભળીને પણ સંસારની અસારતા લાગે છે. આ ભવ અસાર છે, દુઃખહેતુ છે, હેય છે, અન્તે દરેકને જરા-મરણ આવવાનાં જ છે. ઈષ્ટના વિયોગો અને અનિષ્ટના સંયોગો થવાના જ છે. ઈત્યાદિ વિચારધારાથી સહજભાવે આવેલા વૈરાગ્યના પરિણામોને શાસ્ત્રમાં "યથાપ્રવૃત્તકરણ" કહેવાય છે.

卐 યથા = જેમ તેમ, સહજભાવે, અનાયાસે, વગર પ્રયત્ને, પ્રવૃત્ત = પ્રવર્તેલો,
 卐 આવેલો કરણ = અધ્યવસાય વિચાર તે યથાપ્રવૃત્તકરણ આવો સહજ પણ
 卐 આવેલો વૈરાગ્ય આત્માને ગુરુ ભાવમલ માંથી લધુ ભાવમલ વાળો બનાવે છે.
 卐 જ્ઞાનાવસ્થાયાદિ સાતે કર્મોની (આયુષ્યવિના) સ્થિતિ જે ૭૦/૩૦/૨૦ કોડાકોડી
 卐 સાગરોપમની આ આત્મા પાસે સત્તામાં છે. તેને તોડીને ફક્ત ૧ કોડાકોડી
 卐 સાગરોપમમાં પણ કંઈક ઓછી, અર્થાત અંતઃકોડાકોડી કરે છે. કર્મો એ
 卐 ભાવમલ છે. તે ભારે હતો તે આ ક્રીડણથી લધુ-હળવો થાય છે. આ યથાપ્રવૃત્ત-
 卐 કરણ થવાથી જીવ કંઈક ઉંચો આવે છે. પરંતુ તેની પાછળ પડેલા મોહના
 卐 અનાદિના સંસ્કારો તેને સંસારભણી ખેંચે છે. એટલે કોઈ કોઈ જીવો આવી
 卐 સ્થિતિને પામીને પાછા પડી જાય છે, અર્થાત દીર્ઘસ્થિતિ પાછી બાંધે છે. અને
 卐 ગુરુકર્મો બને છે. કોઈ કોઈ જીવો ત્યાં જ વિરામ પામે છે. આગળ વધવામાં
 卐 હતોત્સાહી બને છે. અને કોઈ મહાત્મા મોહમાં ન ફસાતાં આગળ પણ વધે
 卐 છે. આ યથાપ્રવૃત્તકરણ કરીને પડી જવાના કારણે આ કરણ જીવ
 卐 અસંખ્યાતીવાર કરે છે.

卐 આ યથાપ્રવૃત્તકરણ કરીને કર્મોની સ્થિતિને તોડતાં અને પાછાં પડીને ફરી
 卐 ફરી બાંધતાં, વારંવાર આવી ચડ-ઉતર થતાં જ્યારે આ જીવોને કાળ પાકે અને
 卐 ફક્ત બે જ વખત દીર્ઘસ્થિતિ બાંધે એવી યોગ્યતા રહે ત્યારે દ્વિર્બન્ધક કહેવાય
 卐 છે. તેમાંથી વળી કાળ જતાં જ્યારે એક જ વખત દીર્ઘસ્થિતિ બાંધે તેવી
 卐 યોગ્યતા વર્તે ત્યારે સકૃદ્બંધક કહેવાય છે. અને જ્યારે એક પણ વખત હવે
 卐 દીર્ઘસ્થિતિ બાંધવાની યોગ્યતા ન રહે ત્યારે “અપુનર્બન્ધક કહેવાય છે. આ
 卐 પ્રમાણે કાળક્રમે અપુનર્બન્ધક થતાં હવે છેલ્લું ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણ થાય છે.”
 卐 એવો સમય નિકટ આવે છે.

卐 અપુનર્બન્ધક થયા પછી જીવનો જે આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય છે. તેમાં
 卐 પ્રથમ મિથ્યાદ્રષ્ટિ ગુણસ્થાનક હોવા છતાં મિથ્યાત્વ નબળું પડવાના કારણે
 卐 ઉત્તરોત્તર ત્રણ વિકસિતાવસ્થા આવે છે. (૧) માર્ગાભિમુખ (૨) માર્ગપતિત (૩)
 卐 માર્ગાનુસારી.

卐 આત્માના હિતકારી માર્ગમાં પ્રવેશની યોગ્યતાને પામેલો જીવ તે
 卐 માર્ગાભિમુખ કહેવાય છે. આત્માનાં હિતકારી માર્ગમાં પ્રવેશવું તે માર્ગપતિત.
 卐 આત્માના હિતકારી માર્ગમાં પ્રવેશ્યા પછી તેમાં આગળ વધવું તે માર્ગાનુસારી.

મુક્તિબીજ

આ ત્રણે અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકાવસ્થા આવ્યા પછી ઉત્તરોત્તર આત્મહિત તરફ વિકસીત અવસ્થા છે. (માર્ગપતિત = માગમાં ચઢેલો)

પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિન્દુમાં કહ્યું છે કે :-

ભવાભિનન્દી આત્માઓના ક્ષુદ્ર- લાભરતિ - દિનાદી દોષોના પ્રતિપક્ષી એવા અક્ષુદ્રતા, નિર્લોભતાદિગુણોથી યુક્ત, શુકલપક્ષના ચંદ્રની જેમ વધની ગુણકલા વાળો જીવ અપુનર્બંધક કહેવાય છે.

આ જીવને જ પૂર્વે જાણાવેલી યોગસેવા મુખ્યપણે હોય છે. શેષ જીવોને (દ્વિર્બંધક અને સકૃદબંધકને) કલ્યાણકારી આશયવિશેષને અનુસારે ઉપચારથી હોય છે. તત્વથી હોતી નથી. તત્વથી તો અપુનર્બંધકાદિ જીવોને જ હોય છે. -

૧. યથાપ્રવૃત્તકરણ :-

આ પ્રમાણે અનાદિકાળનું મોહનીયકર્મનું જોર ધીમે ધીમે મન્દ થવાથી કેટલાક વ્યવહારિક ગુણોને પામતો આ જીવ પરિણામની ધાર સુધરવા વડે એક વખત એવું "યથાપ્રવૃત્તકરણ" કરે છે કે જે કરવા વડે બીજા અપૂર્વ કરણની નજીક પહોંચી જાય છે. પતન ન પામે એવી કક્ષાનું આ યથાપ્રવૃત્તકરણ થવાથી "ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણ" કહેવાય છે.

૨. અપૂર્વકરણ :-

આજ સુધી "રાગ-દ્વેષ" જે પ્યારા લાગતા હતા. તેને આધીન જીવ હતો. તેને બદલે હવે તે આત્માને "રાગ-દ્વેષ" ખટકે છે. બુરા લાગે છે. જાણે શરીરમાં ગાંઠ થઈ હોય અને જેમ ખુંચે તેમ આ જીવને "રાગ-દ્વેષ" ગાંઠની જેમ ખુંચે છે, તેને રાગ-દ્વેષની ગ્રન્થિ કહેવાય છે. આ ગ્રન્થિ અનાદિની છે. મજબૂત છે કર્કશ છે, દુર્ભેદ છે. આ આત્મા પોતાનામાં આવેલા અપૂર્વ (પહેલાં કોઈ દિવસ નહિ આવેલા) અધ્યવસાય વડે આ રાગ-દ્વેષની ગ્રન્થિને તોડી નાખે છે. અર્થાત "ગ્રન્થિભેદ" કરે છે. ગ્રન્થિભેદ કરનારા આ અધ્યવસાય (પરિણામ - વિચારધારા) ને "અપૂર્વકરણ" કહેવાય છે. ગ્રન્થિભેદ થવાથી રાગ - દ્વેષનું જે પ્રાબલ્ય હતું તે પ્રાબલ્ય ક્ષીણ થઈ જાય છે. જેમ એક સોપારી ગાંઠરૂપ હોવાથી ખાઈ શકતી નથી, તે જ સોપારીનો ચૂરો-કરવાથી તેનું બળ ક્ષીણ થઈ જાય છે., અને ખાઈ શકાય છે. તેમ રાગ - દ્વેષની ગ્રન્થિ તુટવાથી તેનું બળ ક્ષીણ થઈ જાય છે.

મુક્તિબીજ

તેના કારણે જીવને જે સંસાર ગમતો હતો, તેને બદલે મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાયો ગમે છે. સંસાર વિશેષ નિર્ગુણ લાગે છે. સત્પુરુષો પ્રત્યે પ્રેમ જાગે છે. સત્સંગ વધારે છે. આ ભવ સર્વ દુઃખરુપ છે તેનો ઉચ્છેદ કેમ થાય ? અને કેવી રીતે થાય ? શિષ્ટપુરુષોની વાણી જ પ્રમાણ છે. માટે તેને સાંભળવી જોઈએ, અનુસરવું જોઈએ, ઈત્યાદિ દ્રષ્ટિ બદલાય છે. શાસ્ત્રમાં આવી આત્માની બદલાતી દ્રષ્ટિને મિત્રા - તારા - બલા અને દીપ્તા દ્રષ્ટિ કહેલી છે. આ જીવ અનાદિકાળથી મિથ્યાદ્રષ્ટિ તો હતો જ, પરંતુ દોષોને છોડીને ગુણવાળું ચિત્ત અને જીવન હવે જ બન્યું છે. માટે મિથ્યાદ્રષ્ટિ અવસ્થામાં “ગુણસ્થાનક પણું” તો નિશ્ચયનયથી તો હવે જ આવ્યું છે અત્યારસુધી લૌકિકગુણોને લીધે વ્યવહારનયથી “ગુણસ્થાનકપણું” હતું, પરંતુ માર્ગ તરફ જવાના ગુણો હવે આવ્યા છે. માટે “ગુણસ્થાનક” એવું નામ હવે “સાર્થક” બને છે.

રાગ દ્વેષની ગ્રન્થિ જે આત્માએ ભેદી છે, તેનું ચિત્ત મોક્ષમાં હોય છે. અને શરીર જ માત્ર સંસારમાં હોય છે. તે આત્માને અહિં સર્વે યોગ પણ ભાવથી હોય છે.

પ્રથમ ગુણસ્થાનકને સામાન્યથી જે “ગુણસ્થાનક” કહેલું છે, તે સર્વ આ અવસ્થામાં જ મુખ્યપણે ઘટે છે, કારણ કે અહિં જ ગુણસ્થાનક શબ્દનો અન્યર્થ (સાયો અર્થ) ઘટી શકે છે.

૩. અનિવૃત્તિકરણ :-

જે અપૂર્વકરણ કરે છે તે હવે સમ્યક્ત્વ પામ્યા વિના પાછો આવતો નથી. એકવખત મોહ મન્દ પડે તો તેની મન્દતા અને આત્માની પ્રબળતા વધતી જ જાય છે. ચરમાવર્તના પશ્ચાદ્ અર્ધભાગમાં મિથ્યાદ્રષ્ટિ ગુણઠાણે રહેલો આ આત્મા અપૂર્વકરણ કર્યા પછી તીવ્ર વૈરાગ્યબળે સંવેગ-નિર્વેદપૂર્ણ અધ્યવસાયોના બળે ત્રીજું “અનિવૃત્તિકરણ” કરે છે.

જે કરણમાં એકસમયવર્તી જીવોના અધ્યવસાયો પરસ્પર નિવૃત્તિ-તક્ષવત વિનાના છે, તે અનિવૃત્તિકરણ કહેવાય છે. આ કરણમાં આવેલા જીવો પ્રતિસમયે અનંતગુણી વિશુદ્ધિ વડે આગળ વધે છે. જેમ જેમ વિશુદ્ધિ

૧ ભુખ્યા બ્રાહ્મણને જેમ ઘેબરનુ ભોજન ગમે તેમ મોક્ષની તીવ્રાભિલાષા તે સંવેગ

૨ સંસારની ચારેગતિ બંદીખાનું છે એમ સમજી તેમાંથી ઉદ્ધવેગપરિણામ તે - નિર્વેદ

મુક્તિબીજ

(આત્માની નિર્મળતા) વધતી જાય છે તેમ તેમ મોહનીયકર્મ (ખાસ કરીને મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ) ઢીલું થતું જાય છે. આત્માની પ્રબળતા અને મિથ્યાત્વની મંદતા વધતી જાય છે. અનિવૃત્તિકરણનો અંતર્મૂર્છૂર્ત પ્રમાણ જે કાળ છે, તેના સંખ્યાતા ભાગ ચાલ્યા જાય, અને ફક્ત એક સંખ્યાતામાભાગ જેટલો કાળ બાકી રહે ત્યારે આ આત્મા મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મની સળંગ સત્તામાં રહેલી સ્થિતિને વચ્ચેથી તોડીને “અંતરકરણ” કરે છે.

૪. અંતરકરણ :-

જેમ કોઈ જંગલમાં કમશઃ હજારો વૃક્ષો પંક્તિબદ્ધ ઉગેલાં હોય, અને ધારો કે પ્રથમવૃક્ષમાં આગ લાગે તો તેને છેદવા જતાં જે સમય જાય તેમાં આગ આગળ વ્યાપી જાય, અને સર્વ વૃક્ષો બળીને ભસ્મ થઈ જાય. તેથી પ્રથમવૃક્ષને ન છેદતાં આશરે તે આગન’ ભક્ષ્ય તરીકે જ પચીસેક વૃક્ષો છોડી, ૨૬ થી ૫૦ સુધીનાં બીજાં પચીસ વૃક્ષો જો તુરત છેદી નાખવામાં આવે, તો ૫૧ મા વૃક્ષથી બાકી રહેલાં હજારો વૃક્ષો આગથી બચી જાય. પ્રથમનાં ૨૫ વૃક્ષો આગથી બળે, બીજાં પચીસ છેદાય, પરંતુ પાછળનાં હજારો વૃક્ષો સુરક્ષિત બની જાય. તે માટે ૨૬ થી ૫૦ વૃક્ષોનો કરેલો છેદ તે અંતરકરણ (આંતરું કરવું વિક્ષેપ કરવો) કહેવાય છે. તેની જેમ આ આત્મા પાસે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ સત્તામાં હજુ અંતઃકોડકોડી સાગરોપમ છે, તેમાં જ્યાં જીવ વર્તે છે ત્યાંથી ફક્ત એક અંતર્મૂર્છૂર્ત કાળ જેટલી સ્થિતિ વેદવા માટે રાખી તેની ઉપરની બીજા એક અંતર્મૂર્છૂર્ત જેટલી સ્થિતિનું અંતરકરણ કરે છે.

યાવત્ ગ્રંથિ પાસે આવે ત્યાં સુધી પ્રથમકરણ થાય છે. ગ્રંથિનો છેદ કરે ત્યારે બીજું કરણ થાય છે. અને સમ્યક્ત્વ અતિશય સન્મુખ બને ત્યારે ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ થાય છે.

ચરમાવર્તમાં આવ્યા પછી અપુનર્બંધકાવસ્થાથી આરંભીને સમ્યક્ત્વ પામે ત્યાં સુધી દિન-પ્રતિદિન મિથ્યાત્વ રુપ ભાવમલ ક્ષીણ થતો જાય છે અને તેનાથી અવરાયેલા ગુણો આવિર્ભૂત થતા જાય છે. તેના પ્રતાપે આ જીવ ઉપરના ગુણસ્થાનકમાં ચઢે છે. આરોહણદશામાં આ જીવમાં ધીમે ધીમે નીચેના ગુણો વિકસતા જાય છે.

મુક્તિબીજ

(૧) જિનેશ્વર પ્રભુ પ્રત્યે બહુમાનાદિ ભાવવાળુ ચિત્તપરિણામ, (૨) તેમની મૂર્તિઆદિ સમક્ષ ઉત્તમ શ્લોકો બોલવા પૂર્વક નમસ્કાર - સ્તુતિ કરવી. (૩) તથા તેમને ભાવથી વીનરાગ - પૂજ્ય સમજીને પ્રણામાદિ કરવા (૪) આહારાદિ મોહસંજ્ઞાઓનું વિષ્કંભણ (રોકવું), (૫) સંસારસુખરુપ ફળના અભિપ્રાય વિનાનું સંશુદ્ધ ચિત્ત, (૬) ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિ મહાત્માઓને વિષે વિશુદ્ધ એવી વૈયાવચ્ચ, (૭) સ્વાભાવિક જ ભવઉદ્દેગ (૮) દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાલાદિના અભિગ્રહોનું ધારણ, (૯) સિદ્ધાન્તો (આગમો) લખાવવાં, પૂજવાં, બીજાને આપવાં, રાજ સાંભળવાં, પ્રકાશિત કરવા, આવા આવા આત્માભિમુખતાના ગુણો મનુષ્યોને મોહનીયકર્મ રુપ ભાવમલ ઘણો ક્ષીણ થયો હોય ત્યારે ત્યારે પ્રગટ થતા જાય છે. આ ગુણો એ યોગદશાનું બીજ છે.

આ મિથ્યાદ્રષ્ટિ ગુણસ્થાનકનો કાળ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) અભવ્યોને આશ્રયી અનાદિ-અનંત, (૨) ભવ્યોને આશ્રયી અનાદિસાન્ત અને (૩) પતિતને આશ્રયી સાદિસાંત કાળ જાણાવો. અભવ્ય જીવો અનાદિ કાળથી આ પ્રથમ ગુણઠાણે છે અને આ જ ગુણઠાણે સદા રહેવાના છે. કદાપિ આ ગુણઠાણાનો તેઓમાં અંત આવવાનો નથી, માટે અનાદિઅનંત જે ભવ્યજીવો છે, તેઓમાં પણ આ ગુણસ્થાનક છે, તો અનાદિકાળથી જ, પરંતુ દેવ-ગુરુ આદિનો યોગ મળતાં તે જીવોમાં ભવ્યતા હોવાથી આ ગુણ સ્થાનકનો અંત આવશે, માટે અનાદિસાન્ત તથા જે જીવો ત્રણ કરણ કરી એકવાર સમ્યક્ત્વ પામી ચુક્યા છે, અને સમ્યક્ત્વથી પડીને પાછા મિથ્યાત્વે આવ્યા છે, તે જીવો વધુમાં વધુ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તે પણ અવશ્ય મોક્ષે જવાના હોવાથી તેઓને આશ્રયી સાદિ-સાન્ત.

પ્રશ્ન :- ભવ્ય - અભવ્ય એટલે શું ?

ઉત્તર : જેમ મગ અને કોયડુ, જેનામાં પાકની યોગ્યતા છે તે મગ અને જેમાં પાકની યોગ્યતા નથી તે કોયડુ; તેની જેમ જેમાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા છે તે ભવ્ય, અને જેનામાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા નથી તે અભવ્ય.

પ્રશ્ન :- ભવ્ય - અભવ્યના પેટાભેદો છે ?

ઉત્તર :- ભવ્યો ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) નજીકના કાળમાં મોક્ષે જવાને યોગ્ય જે હોય તે આસન્નભવ્ય, (૨) દૂર-દૂર કાળે પણ મોક્ષ જવાને યોગ્ય હોય તે

મુક્તિબીજ

દૂરભવ્ય, (૩) જેઓ મોક્ષે જવાને યોગ્ય હોવા છતાં મોક્ષે જવાના જ નથી તે જાતિભવ્ય, અભવ્યના પેટાભેદો નથી.

પ્રશ્ન :- જાતિભવ્યો ભવ્ય હોવા છતાં મોક્ષે કેમ જતા નથી ?

ઉત્તર :- નિગોદ - એકેન્દ્રિયાદિ તુચ્છ ભવોમાંથી નીકળવાનો નંબર જ ન લાગવાથી મનુષ્યાદિભવો રુપ નિમિત્તોનો સંયોગ ન મળવાથી ભવ્ય હોવા છતાં પણ મોક્ષે જવાના નથી. જેમ અગ્નિના સંયોગને ન પામેલા મગ પાકને યોગ્ય હોવા છતાં પાકદશા પામતા નથી તેમ.

પ્રશ્ન :- અભવ્ય અને જાતિભવ્યમાં તફાવત શું ?

ઉત્તર :- અભવ્યમાં મનુષ્યભવાદિ શુભનિમિત્તનો યોગ છે પરંતુ યોગ્યતા નથી, તેથી વંધ્યા સ્ત્રી સમાન છે. અને જાતિભવ્યોમાં યોગ્યતા છે, પરંતુ શુભનિમિત્તોનો યોગ નથી તેથી વિધવા સ્ત્રી સમાન છે. બન્નેમાં ફળની અપ્રાપ્તિ તુલ્ય હોવા છતાં પણ કારણ ભિન્ન-ભિન્ન છે.

આ પ્રમાણે મિથ્યાદ્રષ્ટિ ગુણસ્થાનકમાં પણ ધીમે ધીમે વિકસિત અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં, મોહનીયકર્મ મંદ થતાં, મિત્રા-બલા આદિ દ્રષ્ટિઓ નો વિકાસ થતાં, યોગનાં બીજો પ્રાપ્ત થતાં, તેના અંકુર સ્વરુપે સમ્યક્ત્વ ની પ્રાપ્તિ થતાં; પહેલા ગુણઠાણેથી સીધું ચોથું ગુણઠાણું જ આવે છે. બીજું - ત્રીજું ગુણઠાણું ચોથા ગુણઠાણેથી પડતાં આવે છે. ચડતાં સીધું ચોથું ગુણઠાણું આવે છે. તેથી હવે પ્રથમ ચોથું ગુણઠાણું સમજાવી પછી બીજું - ત્રીજું ગુણઠાણું સમજાવીશું.

(૪) અવિરત સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ગુણસ્થાનક :-

આત્મા જ્યારે મોક્ષતત્ત્વની રુચિ ધરાવે છે, ત્યજવા લાયક અહિતકારી ભાવોને હેય સમજે છે. આત્મહિતકારી આદરવા લાયક ભાવોને ઉપાદેય સમજે છે. સંસાર-મોક્ષ અનુક્રમે હેય-ઉપાદેયપણે સમજાય છે. ભવ ઉપરનો યથાર્થ વૈરાગ્ય થાય છે. તીવ્રભાવે પાપો કરવાની વૃત્તિ બળી જાય છે. અનંતાનુબંધી ક્રમાયોથી થતા તીવ્ર સંકલ્પ પરિણામો નાશ પામે છે. દ્રષ્ટિ સમ્યગ્ = સાચી બને છે. સંસારિક ભોગો હેય લાગે છે. ફક્ત ચારિત્રમોહનીયકર્મના તીવ્ર ઉદયની પરવશતાથી ભોગો ત્યજી શકતો નથી. તેવી અવસ્થામાં આત્માનું જે ગુણસ્થાનક તે "અવિરતસમ્યગ્દ્રષ્ટિ ગુણસ્થાનક" કહેવાય છે.

મુક્તિબીજ

આ ગુણસ્થાનકે આવેલા આત્માને સંસારની બધી જ ચેષ્ટા (સ્ત્રી-પુત્રાદિ અને ધન-ગૃહાદિના વ્યવહારો) બાળકોએ બનાવેલાં રેતીનાં ઘરો જેવી અસ્થિર-ચંચળ અને અસાર લાગે છે. શ્રુતજ્ઞાનના બળથી સંસારિક બાધભાવો ઝંઝવાના જળ જેવાં કલ્પિતસુખાભાસ માત્ર લાગે છે. અંદરથી ભોગસુખથી અલિપ્ત રહે છે. ચિત્ત તદ્દન ન્યારુ વર્તે છે. આત્મપરિણતિ વધારે આત્માભિમુખ બનતી જાય છે. આત્મભાવમાં વધારે સ્થિર બને છે. આથી પાંચમી સ્થિરાદ્રષ્ટિ પ્રગટ થાય છે.

પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારજજીએ યોગદ્રષ્ટિસમુચ્ચયમાં કહેલ છે કે :

આ ગુણધાણે વર્તતા જીવો જિનેશ્વર પ્રભુના શાસન પ્રત્યે અનુપમ પ્રીતિ ધરાવતા હોવાથી ભોગોની વિરતિ એ જ આદરણીય છે. એમ જાણવા છતાં તેને આદરી શકતા નથી અને તેથી જ પાળી પણ શકતા નથી. તેથી ચોથું ગુણધાણું અર્થાત "અવિરતિ" કહેવાય છે. વિરતિને જાણવા - આદરવા અને પાળવાના આઠ ભાંગા થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે.

- (૧) ન જાણે, ન આદરે, ન પાળે, એકેન્દ્રિયાદિ જીવો
- (૨) ન જાણે, ન આદરે, પાળે, તાપસો,
- (૩) ન જાણે, આદરે, ન પાળે અગીતાર્થ પાર્શ્વસ્થ મુનિઓ
- (૪) ન જાણે, આદરે, પાળે વિનયરત્નાદિ મુનિઓ
- (૫) જાણે, ન આદરે, ન પાળે, અનુત્તરાદિ દેવો
- (૬) જાણે, ન આદરે, પાળે નારદમુનિ વિગેરે
- (૭) જાણે, આદરે, ન પાળે ગીતાર્થ પાર્શ્વસ્થમુનિઓ
- (૮) જાણે, આદરે, પાળે ગીતાર્થ સંવેગપાક્ષિક મુનિઓ.

આ આઠ ભાંગા પૈકી પ્રથમના ચાર ભાંગામાં વર્તનારા જીવો અજ્ઞાની હોવાથી વ્રતો લે તો પણ, પાળે તો પણ, મિથ્યાદ્રષ્ટિ કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વ વિનાનું જ્ઞાન જેમ અજ્ઞાન કહેવાય છે તેમ સમ્યક્ત્વ વિનાની વિરતિ પણ અવિરતિ જ કહેવાય છે. પાંચમે ભાંગે વર્તનારા જીવો અવિરતિ સમ્યગદ્રષ્ટિ ગણાય છે. છઠ્ઠે સાતમે ભાંગે વર્તનારા જીવો પણ અવિરત સમ્યગદ્રષ્ટિ કહેવાય છે. આઠમે ભાંગે વર્તનારા જીવો દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ કહેવાય છે.

મુક્તિબીજ

આ ગુણઠાણે આવનારો જીવ ત્રણ કરણ કરીને સૌ પ્રથમ અંતરકરણ અવસ્થામાં દાખલ થયો ત્યારે સૌ પ્રથમ "ઉપશમ સમ્યક્ત્વ" ને પ્રાપ્ત કરે છે. તે અંતરકરણના કાળમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય બીલકુલ નથી. સત્તામાં રહેલી મિથ્યાત્વની સ્થિતિ તદ્દન ઉપશાન્ત કરેલી છે. જેમ રેતીને પાણીનું સિંચન કરી ઘણથી કુટવામાં આવે તો દબાઈ જાય છે. તેમ અનિવૃત્તિકરણ રુપ ઘણ વડે કર્મને એવું દબાવી દેવામાં આવ્યું છે કે ઉદીરણાદિ અન્ય કરણો વડે પણ હાલ ઉદયમાં ન આવે અને આત્મપરિણતિને મલીન ન કરે. તેથી મિથ્યાત્વ ઉપશાન્ત હોવાથી આ સમ્યક્ત્વને ઉપશમસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. ઉપશમસમ્યક્ત્વના કાળે મિથ્યાત્વમોહનો ઉદય ન હોવાથી તત્સખા (તેનો મિત્ર) અનંતાનુબંધી તે કાળે સત્તામાં હોવા છતાં ઉદયમાં આવી શકતો નથી.

અત્યાર સુધી આ આત્મા મિથ્યાદ્રષ્ટિ હતો તેથી મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ જ બાંધતો હતો. તેથી દર્શનમોહનીયમાં તે એક જ સત્તામાં હતી. પરંતુ હવે સમ્યક્ત્વ પામવાથી વિશુદ્ધિના બળે મિથ્યાત્વનો બંધ તો નથી જ થતો. પરંતુ સત્તામાં રહેલાં મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકોનો તીવ્રરસ હણી-હણીને મંદરસવાળાં બનાવે છે. તેથી એક જ કર્મલતાની ત્રણ લતા બને છે. જેમ ખેતરમાંથી લાવેલી ડાંગર ફોતરાંવાળી હોવાથી ખોરાકની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ કહેવાય છે. તેને ખાંડવાથી જે દાણા અર્ધફોતરાવાળા બને છે તેને અર્ધશુદ્ધ કહેવાય છે. અને જે દાણા ફોતરાં વિનાના બને છે તે શુદ્ધ કહેવાય છે તેમ મિથ્યાત્વ ના દલિકો અશુદ્ધ પૂંજ છે. તેમાં મંદરસ જે દલિકોમાં થાય તે અર્ધશુદ્ધ પૂંજ કહેવાય છે તેનું નામ મિશ્રમોહનીય છે. અને જે દલિકોમાં અતિશય મંદરસ થાય તે શુદ્ધપૂંજ કહેવાય છે તેનું નામ સમ્યક્ત્વમોહનીય છે. એમ એક જ પૂંજના ત્રણ પૂંજ કરે છે.

સારસ્વાદન સમ્યગ્દ્રષ્ટિ

આ કાળે મિથ્યાત્વનો ઉદય ન હોવાથી તેનો મિત્ર અનંતાનુબંધી જો કે ઉદયમાં આવતો નથી (ઉપશાન્ત છે). તથાપિ કોઈ આત્માને આ અંતરકરણનો ૧ સમય, ૨ સમય, ૩ સમય બાકી હોય અથવા વધુમાં વધુ છ આવલિકા કાળ બાકી હોય ત્યારે મિથ્યાત્વમોહનીય વિના પણ કેવળ એકલો અનંતાનુબંધી કષાય જાણે ધરતી ફાટીને જવાળામુખી બહાર આવે તેમ ઉદયમાં આવી જાય છે. આવલિકા એ એકપ્રકારનું કાળનું માપ છે. જેમ ૬૦ સેકંડની મિનિટ

મુક્તિબીજ

કહેવાય છે. તેમ અસંખ્યાત સમયોની એક આવલિકા થાય છે. અસત્કલ્પનાએ ધારો કે ૨ સમયની એક આવલિકા કલ્પીએ તો $૬ \times ૨ = ૧૨$ બાર સમયની છ આવલિકા કાળ થાય છે. ત્યારે અનંતાનુબંધીનો ઉદય આ ઉપશમ સમ્યક્ત્વને મલીન કરે છે. અતિચારો વાળુ કરે છે. શુદ્ધસમ્યક્ત્વમાંથી આત્માનું પતન થાય છે. તેથી તે કાળમાં (છ આવલિકાવાળા કાળમાં) મલીન સમ્યક્ત્વ થવાથી તે વખતના ગુણસ્થાનકને "સાસ્વાદન સમ્યગદ્રષ્ટિ" નામનું બીજું ગુણસ્થાનક કહેવાય છે.

જેમ ખીર ખાતી વખતે પણ ખીરની મધુરતા અનુભવાય, અને કોઈ કારણસર વમન થાય તો પણ મધુરતા અનુભવાય, પરંતુ ખાતી વખતની મધુરતા સ્વચ્છ અને શુદ્ધ હોય છે અને વમતી વખતે ગંદી અને અશુદ્ધ હોય છે. તેમ અંતરકરણની શુદ્ધભૂમિમાં અનંતાનુબંધીનો ઉદય ન હોવાથી શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ હોય છે તે ચોથુ ગુણઠાણું કહેવાય છે. અને તે જ શુદ્ધ ભૂમિમાં છેલ્લી છ આવલિકાવાળો કાળ અનંતાનુબંધીના ઉદયવાળો થવાથી મલીન થવાના કારણે વમેલી ખીર જેવો અશુદ્ધ કાળ છે. માટે "સાસ્વાદન સમ્યગદ્રષ્ટિ" બીજુ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. સ + આસ્વાદન = સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વનો વમેલી ખીર જેવો માત્ર અશુદ્ધ આસ્વાદ જ છે જ્યાં તે સાસ્વાદન.

આ બીજુ ગુણસ્થાનક ચોથે ગુણઠાણેથી પડતાં જ આવે છે અને તે પણ ઉપશમસમ્યક્ત્વથી જ પડતાં આવે છે. ઓછામાં ઓછુ એક સમય અને વધુમાં વધુ છ આવલિકા માત્ર જ ટકે છે. આ ગુણઠાણે આવેલા જીવો નિયમા મિથ્યાત્વે જ જાય છે. એક જીવને એક ભવમાં અથવા સંસારચક્રમાં જેટલીવાર ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામી શકાય તેટલી વાર આ બીજુ સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક પામી શકાય છે. જીવ સંકિલષ્ટપરિણામી જો બને તો તેવા જીવને મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ પુનઃ ઉદયમાં શરુ થાય છે અને તે જીવનું ચોથા ગુણઠાણાથી પતન થાય છે. પહેલું મિથ્યાદ્રષ્ટિ ગુણઠાણું શરુ થાય છે. મિશ્ર ગુણસ્થાનક કોઈ જીવ મધ્યમ પરિણામી જો બને તો ત્રણપુંજ પૈકી બીજા પુંજનો મિશ્રમોહનીયનો ઉદય શરુ થાય છે, તે વખતે પણ ચોથાગુણઠાણેથી પતન થાય છે. મિશ્રમોહનીયનો ઉદય હોવાથી "મિશ્રદ્રષ્ટિ" નામનું ત્રીજુ ગુણસ્થાનક આવે છે. આ ગુણઠાણે વર્તતા જીવને જિનેશ્વરપ્રભુના ધર્મ ઉપર રુચિ પણ હોતી નથી અને અરુચિ પણ હોતી નથી. આ ગુણઠાણું ફક્ત

મુક્તિબીજ

અંતર્મુહૂર્ત જ ટકે છે. ત્યાર બાદ જીવ પડીને પહેલે ગુણદાણે પણ જાય છે અને કોઈ પુનઃ ચડીને ચોથે ગુણદાણે પણ આવે છે.

પૂજ્ય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજજીએ "કર્મવિપાક" માં કહ્યું છે કે :-

આ મિશ્રદ્રષ્ટિ ત્રીજી ગુણસ્થાનક જેમ સમ્યક્ત્વથી (ચોથા ગુણદાણેથી) પડતાં આવે છે, તેમ ચોથે ગુણદાણેથી પડી પહેલે ગુણદાણે ગયા પછી, કેટલોક કાળ ગયા વીત્યા બાદ પણ પહેલેથી ત્રીજે ક્વચિત આવે છે. આ પ્રમાણે ત્રીજી ગુણસ્થાનક બહુ વખત આવી શકે છે.

કોઈ જીવ અંતરકરણ પૂર્ણ કર્યા પછી તેવાને તેવા સમ્યગ્ પરિણામ વાળો જ રહે તો તે જીવ ચોથા ગુણદાણેથી પતન પામતો નથી. પરંતુ સમ્યક્ત્વ મોહનીય નામના ત્રીજા પુંજનો અવશ્ય ઉદય થાય છે. તેથી ઉપશમસમ્યક્ત્વને બદલે "ક્ષયોપશમ" સમ્યક્ત્વવાળો કહેવાય છે. ગુણસ્થાનક તે જ રહે છે.

પ્રશ્ન :- ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વમાં શું તફાવત ?

ઉત્તર :- દર્શનત્રિક અને અનંતાનુબંધિ ચાર એમ દર્શનસત્રક જેને તદ્દન ઉપશાન્ત હોય, સાતમાંથી એક પણ કર્મ પ્રકૃતિનો ઉદય ન હોય, ત્યારે જે સમ્યક્ત્વ તે ઉપશમસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અ. આ સાતમાંથી સમ્યક્ત્વમોહનીય કર્મ નો જેને ઉદય છે, બાકીની છ કર્મપ્રકૃતિઓ જેને ઉપશાન્ત છે તેને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ઉદય શરૂ થવાના કારણે ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- "ક્ષયોપશમ" શબ્દનો અર્થ શું ? અને તે અર્થ અહિં કેમ સંગત થાય ?

ઉત્તર :- ક્ષય અને ઉપશમ એમ બે પ્રક્રિયા જેમાં સાથે છે તે ક્ષયોપશમ છે. જે સમ્યક્ત્વમોહનીય હાલ ઉદયમાં વર્તે છે, તે પ્રથમ મિથ્યાત્વમોહનીય રુપ હતી તેનો તીવ્રરસ જે હતો, તે દબાવીને (ઉપશમાવીને) મંદ કરીને સમ્યક્ત્વ મોહનીય બનાવી આ ઉપશમપ્રક્રિયા થઈ. હવે મંદરસરુપે બનેલ તે સમ્યક્ત્વ મોહનીયને ઉદયથી ભોગવી ભોગવી તે કર્મદલિકનો આ જીવ ક્ષય કરે છે તે ક્ષય પ્રક્રિયા થઈ. એમ રસનું મંદ કરવું, અને મંદરસને ભોગવવું આ બન્ને પ્રક્રિયાવાળો જે ઉદય તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. આનું બીજું નામ શાસ્ત્રોમાં

મુક્તિબીજ

(મોહનીયકર્મને આશ્રયી) પ્રદેશોદય કહેવાય છે કારણ કે મિથ્યાત્વમોહનીયના જ દલિકોનો બીજપ્રકૃતિરુપે ઉદય આવેલ છે.

પ્રશ્ન :-ચોથે ગુણઠાણે શું ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ એમ બે જ સમ્યક્ત્વ હોય કે ત્રીજુ કોઈ સમ્યક્ત્વ હોય છે ?

ઉત્તર :-ચોથે ગુણઠાણે વર્તનારા જીવોમાં ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વ હોઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે આગળ સમજાવવામાં પાંચમા - છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણઠાણમાં પણ ત્રણે પ્રકારના સમ્યક્ત્વ હોય છે. આઠમાથી અગ્યારમા ગુણઠાણા સુધી ઉપશમ અને ક્ષાયિક એમ માત્ર દ્વિવિધ સમ્યક્ત્વ હોય છે. તથા ૧૨ થી ૧૪ ગુણઠાણામાં માત્ર ક્ષાયિક એક જ સમ્યક્ત્વ હોય છે.

પ્રશ્ન :-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એટલે શું ?

દર્શનસત્તકનો સંપૂર્ણપણે સત્તામાંથી જેણે ક્ષય કર્યો છે, તેને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ ફક્ત મનુષ્ય ભવમાં જ થાય છે. પ્રથમસંઘયાણવાળા જ કરી શકે છે. અને મોક્ષમાર્ગ ચાલુ હોય તેવા ક્ષેત્રમાં અને કાળમાં જ પામી શકાય છે. અન્યત્ર પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. મનુષ્યભવમાં પ્રાપ્ત કરી અન્ય ગતિમાં જાય તો ચારે ગતિમાં પણ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ હોઈ શકે છે. પરંતુ નવું પામી શકાતું નથી.

પ્રશ્ન :-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પરભવમાં જવાનું આયુષ્યકર્મ શું બંધાય ?

ઉત્તર :-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ માત્ર મનુષ્યગતિમાં જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તે પામ્યા પહેલાં જો પરભવનું આયુષ્યકર્મ ન બાંધ્યું હોય અને તે ક્ષેત્ર કાળમાં મોક્ષમાર્ગ ચાલું હોય તો તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી જીવ નિયમા ક્ષપકશ્રેણી માંડીને મોક્ષે જ જાય છે. પરંતુ જો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામતાં પહેલાં ચારે ગતિમાંથી કોઈ પણગતિનું આયુષ્ય બાંધી લીધું હોય અને પછી આત્મા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામ્યો હોય તો બદ્ધાયુષ્ય હોવાથી ક્ષપકશ્રેણી પ્રારંભતો નથી. પરંતુ બાંધેલા આયુષ્ય પ્રમાણે પરભવમાં જાય છે. દેવ- નરકમાં જાય છે અને મનુષ્ય - તિર્યંચમાં જો જાય તો માત્ર યુગલિકમાં જ જાય છે. દેવ-નરકમાં જાય તે ત્રણ ભવે મોક્ષે જાય છે. તેથી વધુભવો ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વીને થતા નથી. પરંતુ

દેવ-નરકમાં જનારા ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વની જીવોને દેવ-નરકના ભવ પછીનો મનુષ્યનો ભવ એવો મળે કે જ્યાં મોક્ષમાર્ગ બંધ જ હોય તો તે આત્માને ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ હોવા છતાં પણ ફરજિયાત દેવાયુષ્ય બાંધીને દેવભવમાં જઈ ફરી મનુષ્યમાં આવી મોક્ષે જવાય છે. અને આવા પાંચ ભવ કરનારા ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વની વચ્ચેના ત્રીજા ભવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોવા છતાં પરભવનું આયુષ્ય બંધાય છે.

પ્રશ્ન :-શાસ્ત્રમાં ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક, વેદક, અને સાસ્વાદન એમ પાંચ સમ્યક્ત્વ આવે છે. અહિં ત્રણ જ સમજાવ્યાં તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર :-વેદક અને સાસ્વાદન એ આ ત્રણથી જુદાં સમ્યક્ત્વ નથી માત્ર વિવક્ષા વશથી તેને જુદાં કલ્યાં છે. વેદક અને ક્ષયોપશમમાં અને સાસ્વાદન એ ઉપશમમાં અંતર્ગત છે. સમ્યક્ત્વ મોહનીયના ઉદયકાળને ક્ષયોપશમ કહેવાય છે, જ્યારે સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો છેલ્લો ગ્રાસ (સમય) ઉદયમાન હોય ત્યારે તે જ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમને જ વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. ક્ષયોપશમનો અંતિમ કાળ અને ક્ષાયિકનો પૂર્વકાળ તે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમને જ વેદક કહેવાય છે. અંતરકરણની અવસ્થા તે દર્શનસમકની ઉપશાન્ત અવસ્થા હોવાથી ઉપશમસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેમાં ક્વચિત્ અનંતાનુબંધીના ઉદયવાળી જે મલીનાવસ્થા તે જ સાસ્વાદન છે. માટે સાસ્વાદનનો સમાવેશ ઉપશમમાં અને વેદકનો સમાવેશ ક્ષયોપશમમાં જાણવો.

પ્રશ્ન :-આ ત્રણે સમ્યક્ત્વનો અને ચોથા ગુણદાણાનો કાળ કેટલો ?

ઉત્તર : ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો કાળ જ્ઞાન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મુહૂર્ત હોય છે. અંતર્મુહૂર્તથી વધુ સમય ઉપશમ સમ્યક્ત્વ ટકતું નથી. ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વનો કાળ જ્ઞાન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬૬ સાગરોપમ થી કંઈક અધિક હોય છે. અનુત્તર વાસી દેવના બે ભવ, અથવા અચ્યુતદેવલોકના ત્રણ ભવો સુધી ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ ટકે છે. તેથી તે ભવોનો કાળ ૬૬ સાગરોપમ છે અને વચ્ચે થતા મનુષ્યોના ભવોનો કાળ કંઈક અધિક સમજવો. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આવ્યા પછી જતું નથી. તેથી તેનો કાળ સાદિ અનંત છે. ચોથા ગુણદાણાનો કાળ ૬૬ સાગરોપમથી કંઈક અધિક સમજવો, કારણ કે અનુત્તરવાસી દેવનો ભવ અવિરત સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ગુણદાણે છે અને તેનો કાળ ૩૩ સાગરોપમ છે. ત્યાંથી ઋત્વી મનુષ્યમાં આવી દેશવિરતિ સર્વવિરતિ ગ્રહણ ન કરે ત્યાં સુધીનો કાળ અધિક સમજ લેવો.

મુક્તિબીજ

પ્રશ્ન :- આ ત્રણે સમ્યક્ત્વ વધુમાં વધુ કેટલીવાર પ્રાપ્ત થઈ શકે ?

ઉત્તર :- ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પાંચ વાર (એકવખત અનાદિ મિથ્યાત્વી સમ્યક્ત્વ પામતાં જે પ્રથમ પામે તે, અને ચાર વખત ઉપશમશ્રોણીમાં પામે છે.) ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ અસંખ્યાતીવાર પામી શકાય છે. અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ફક્ત એક જ વાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આ પ્રમાણે ઉપશમ - ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામેલા જીવોમાં જે વિરતિ નથી લઈ શક્યા, તેવા આત્માઓનું જે ગુણસ્થાનક તે અવિરત સમ્યગદ્રષ્ટિ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે.

(૫) દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક :-

ઉપશમાદિ ત્રણ પ્રકારમાંના કોઈ પણ એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સાંસારક ભોગો અસાર-તુચ્છ લાગવાથી પોતાની શક્તિને અનુસારે યત્કિંચિત્ ભોગોનો જે ત્યાગ તે દેશવિરતિ નામનું પાંચમું ગુણસ્થાનક જાણવું. દેશ = અલ્પ પ્રમાણમાં, વિરતિ = ત્યાગ, તે દેશવિરતિ આ ગુણસ્થાનક મનુષ્ય નિર્યયગતિમાં જ આવી શકે છે, અને તે પણ સંખ્યાતવર્ષના આયુષ્યવાળા ભરત ઐરાવત - મહાવિદેહ ક્ષેત્રવર્તી નિર્યય મનુષ્યોને જ હોય છે. દેવ - નારકી અને યુગલિક નિર્યય, મનુષ્યો અવિરતિ જ હોય છે.

આ ગુણસ્થાનકવર્તી મનુષ્યોને શ્રાવક શ્રાવિકા કહેવાય છે. જિનેશ્વર ભગવંતે બતાવેલાં ૧૨ વ્રતોમાંના એકવ્રતધારણ કરનારથી પ્રારંભીને સંપૂર્ણ બાર વ્રતધારી સુધી આ દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વ સહિત દેશવિરતિ અથવા સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો જ પાંચમું છઠ્ઠું વિગેરે ગુણઠાણાં આવે છે. સમ્યક્ત્વ વિના દેશવિરતિ - સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પણ અવિરતિ જ ગણાય છે. જેમ આગળ એકનો અંક ન હોય તો પાછળનું શૂન્ય શૂન્યતાને જ બતાવે છે. પરંતુ જો આગળ એકનો આંક હોય તો પાછળનું તેજ શૂન્ય દસના આંકને બતાવે છે. તેમ અહિં સમ્યક્ત્વ એકના આંક બરાબર છે, અને દેશવિરતિ સર્વવિરતિ પાછળના શૂન્ય બરાબર છે.

આ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરનાર આત્માની પરિણતિ અનિશ્ચય નિર્મળ થતી જાય છે. તેના પ્રતાપે તે આત્મામાં નીચેના ગુણો આવે છે. (૧) ધર્મની વૃદ્ધિ કરે તેવા દાનાદિ ગુણથી યુક્ત હોય છે. (૨) નિત્ય જિનેશ્વરનું વચન

મુક્તિબીજ

સાંભળવામાં રુચિ હોય છે. (૩) માર્ગાનુસારી (૪) પ્રજ્ઞાપનીય (સમજાવી શકાય તેવા કોમળ સ્વભાવવાળો) (૫) ક્રિયામાં તત્પર (૬) ગુણી પુરુષોનો અનુરાગી, (૭) પોતાનાથી શક્ય હોય તેવા જ કાર્યનો આરંભ કરનાર (૮) તીર્થંકરભગવન્તની પૂજાભક્તિ (૯) સુસાધુ જનની પર્યુપાસના (૧૦) નમસ્કારદિના સ્મરણપૂર્વક શયન-જાગરાણ, (૧૧) વિધિપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન કરનાર, (૧૨) દેશ-કાળથી અવિરુદ્ધ વ્યવહાર કરનાર, (૧૩) મોહનીદુર્ગંછા, (૧૪) અંતરમૂખતા સહિત ઉદાસીન, (૧૫) આત્મતત્ત્વનું ચિંતન, (૧૬) સ્ત્રીના શરીરને કલેવર માનનાર, તેના ત્યાગી પુરુષો પ્રત્યે બહુમાનવાળો ઇત્યાદિ અનેકવિધ ગુણોથી યુક્ત આ ગુણસ્થાનક વર્તી જીવ હોય છે.

દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકવર્તી આત્મા સત્યધર્મને બાધા ન આવે તેવી આજીવિકા વાળો, સુવિશુદ્ધ દાનવાળો, જિનેશ્વરની પૂજાયુક્ત, વિધિપૂર્વક ભોજન કરનારો, સંધ્યાસમયે દર્શન કરનારો, આત્મ ભાવનાઓવાળો, ચૈત્યવંદન તથા સાધુઓની ભક્તિ કરનારો, ધર્મવિષયક, વ્યાખ્યાન સાંભળનારો, ગૃહસ્થોને પણ આ યોગ હોય છે. તો પછી ભાવનામાર્ગ સ્વરુપ યોગ તો હોય જ ? એમાં કહેવાનું શું ?

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ

પંચમ ગુણસ્થાનક વર્તિ, આત્મા મનમાં આવી ભાવનાઓ ભાવનારો હોય છે.

ત્રણે ભુવનમા ગુરુ વીતરાગ પ્રભુ જ વન્દનીય છે. એ જ સાચુ તત્ત્વ છે. એ જ મહાકલ્યાણ રુપ છે. દુઃખો રુપી પર્વતોને ભેદવામાં વજ્ર સમાન છે. સુખોની પ્રાપ્તિમાં કલ્પ વૃક્ષ સમાન છે. જીવલોકમાં આ જ સારભૂત છે. દુર્લભોમાં પણ શિખરતુલ્ય છે. સર્વવિરતિ વાળા ચારિત્રીયા પુરુષો આત્મકલ્યાણમાં ઉદ્યમી છે. તેમની સેવા એ જ મારો ધર્મ છે. એ સેવા જ ઉત્તમભાવનું બીજ છે. ધર્મવિષયક વ્યાખ્યાન સાંભળવા જેવું છે. આ વ્યાખ્યાન શ્રવણ જ મોહરુપી અંધકારને હણવામાં સૂર્યસમાન છે. પાપ રુપી વૃક્ષને હણવામાં પટલ સમાન છે. સાંભળવા લાયકમાં સર્વોત્તમ છે. આ જ વાસ્તવિક ભાવ અમૃત છે. મોક્ષગતિને બતાવનાર છે. આનાથી બીજું કોઈ કલ્યાણકારી નથી. આ જીવલોક ઈન્દ્રજાલની તુલ્ય અસાર છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો વિષયતુલ્ય છે, વજ્ર જેવુ બલવત્તર દુઃખ છે. પ્રિયવ્યક્તિઓના સમાગમ ચલિત

મુક્તિબીજ

છે. સંપત્તિ અસ્થિર છે. પ્રમાદ ભયંકર છે. દુર્ગતિનો હેતુ છે. ધર્મના મહાન સાધનભૂત મનુષ્યત્વ અતિદુર્લભ છે. માટે મારે ઈન્દ્રિયોના વિષયો વડે સર્યુઃ હું ધર્મ જ પ્રપત્ન કરું, મૃત્યુ દિન-પ્રતિદિન નજીક આવી રહ્યું છે, સત્દેવ-ગુરુનો સંયોગ અને તેમનું દર્શન દુર્લભ છે. આવી ઉત્તમોત્તમ ભાવનાઓ ભાવવા વડે વાસિત દ્વેષવાળો આ આત્મા મોક્ષના કારણભૂત યોગનો અધિકારી બનતો જાય છે.

આ ગુણસ્થાનક સંખ્યાતવર્ષના મનુષ્ય-તિર્યમમાં જ સંભવિત હોવાથી તેનો કાળ જ્યન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોડ વર્ષ જાણવો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિકાળે આયુષ્યકર્મ વિનાના શેષ સાત કર્મોની સ્થિતિ અંતઃકોડા-કોડી સાગરોપમ થયેલી હતી. તેમાંથી પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ સ્થિતિ તુટે, છતે આ પાંચમા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ગુણસ્થાનક અસંખ્યાતી વાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

અબ્રહ્મના ત્યાગ રુપ બ્રહ્મચર્યાદિ એકાદ વ્રત શ્રદ્ધા કરનાર જ્યન્ય દેશવિરતિધર કહેવાય છે. અને બારવ્રત ધારણ કર્યા પછી શ્રાવકની ૧૧ પડિયે વહન કરી ત્રણ પ્રકારની અનુમતિમાંથી બે અનુમતિનો ત્યાગ કરનાર આત્મા ઉત્કૃષ્ટ દેશવિરતિધર કહેવાય છે.

એવો શુદ્ધાત્માસમતાનો અનુભવ કરાવે છે, ભેદમાં અભેદનો અનુભવ, નિજમાં જિનનું દર્શન, જીવ શીવરુપ જણાય. આમ સર્વત્ર ચિદ્રુપ પરમાત્માનું દર્શન કરાવે છે. આ અનુભવ અને દર્શન એ જ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ દર્શન છે. તેથી તે આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરવારુપ ચારિત્ર બક્ષે છે.

(દિગ્બર આમ્નાય અનુસાર સમ્યગ્દર્શન વિષેનું સ્વરૂપ)

સમ્યગ્દર્શન પહેલાં શુભોપયોગ જ હોય, અશુભોપયોગ ન હોય. અશુભોપયોગ પછી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી પરંતુ શુભોપયોગ પછી જ થાય છે. તો સમ્યક્ત્વ પહેલાં જે શુભોપયોગ થયો હતો તે શુભોપયોગમાં જિનબિંબદર્શન વગેરે આશ્રયભૂત કારણો હતાં. દર્શનાદિક-ઋદ્ધિદર્શન, (લિંગ) વેદના પ્રભાવ આદિક જે જે કારણો દર્શાવ્યાં તેઓ તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પહેલાં થનારો શુભોપયોગ, તેના આશ્રયભૂત કારણો હતા. તો શુભોપયોગ પછી જે સમ્યગ્દર્શન થયું તેને માટે, લોકોને કર્તવ્ય બતાવવા માટે શું શું કાર્ય કરવું જોઈએ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પૂર્વે શું કર્તવ્ય છે કે જેથી સમ્યક્ત્વ પેદા થઈ શકે તે બતાવ્યું છે, માટે તે ઉપરોક્ત કારણોને પ્રાપ્તિનું નિમિત્તકારણ કહી દીધું છે અને આગમમાં પણ તેમ કહ્યું છે.

ધવલાના છઠ્ઠા પુસ્તકમાં ચુલિકાના કથનમાં સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્તકારણ ભિન્ન ભિન્ન ગતિઓના જીવોના હિસાબથી બતાવેલ છે. ક્યાંક ત્રણ નિમિત્તકારણ અને ક્યાંક ચાર નિમિત્તકારણ બતાવ્યાં છે. તે નિમિત્તકારણો તો કોઈનાય નથી, શુભોપયોગનાં પણ નથી. તે આશ્રયભૂત કારણને નિમિત્ત-શબ્દથી કહી દીધેલ છે, કેમ કે એવું કહેવાની એક પ્રકારની પ્રથા છે. તો તેનો અર્થ એ છે કે એ રીતે પરંપરાથી કારણ બતાવવામાં આવે છે.

સમ્યગ્દર્શનાદિ શુદ્ધભાવની પ્રાપ્તિ પશ્ચાત્ તેના આગૂળ પ્રવર્તતા રહેવાના પ્રસંગમાં કારણનું વિવરણ સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના કાળમાં ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ છે. પરંતુ ઉત્પન્ન થયા પછી સમ્યગ્દર્શનની જે વર્તના ચાલી રહી છે, તેમાં હવે તે નિમિત્તકારણ રહ્યું નહિ. કાળદ્રવ્ય સર્વત્ર નિમિત્ત છે અને સાધારણ રૂપથી નિમિત્ત છે, તેથી તેને નિમિત્તના પ્રસંગમાં જોવાનું પણ છે, કારણ કે ક્યાંય પણ તેનો વ્યતિરેક હોતો નથી. તો જુઓ અહીં કાળદ્રવ્ય નથી તેથી તેનું પરિણમન થતું નથી એવું ઉદાહરણ તમે આપી શકશો નહિ, માટે કાળદ્રવ્ય સાધારણ નિમિત્ત કહેવાય છે.

મુક્તિબીજ

તો અહીં શોધવાનું એ છે કે જે નિમિત્ત ક્યારેક તો હોય અને ક્યારેક ન પણ હોય. તો સમ્યગ્દર્શનની જે અંગવર્તના ચાલી રહી છે તેમાં હવે ક્ષય, ઉપશમાદિક હોવાં તે નિમિત્ત કારણ નથી, છતાં જે સમ્યગ્દર્શન વર્તી રહ્યું છે તેને એમ કહેવામાં એ વાતનું સ્મરણ કરાવ્યું છે કે જે કાળમાં તે સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયું હતું તે સમયમાં સાત પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થયો હતો. જે પ્રકૃતિનો ક્ષય થઈ ચૂક્યો તે હવે અભાવરૂપ જ છે, માટે તેને ક્ષાયિક કહે છે. પરંતુ ક્ષય થયો તે નિમિત્ત આગળ સમ્યગ્દર્શનની વર્તનામાં પડેલું નથી.

પરંતુ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં, જ્યાં સુધી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ રહેલું છે ત્યાં સુધી ઉપશમ બરાબર ચાલતો રહે છે. ક્ષયનો તો એક જ સમય છે, પરંતુ ઉપશમ એક જ સમય હોતો નથી, તે તો ચાલી જ રહ્યો છે. અત્યારે પણ ચાલે છે અને અંતર્મુહુત સુધી ચાલે છે.

હવે ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી નિરંતર ઉદયભાવી ક્ષય અને પ્રતિસમય નિરંતર સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિનો ઉદય ચાલે છે. પરંતુ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એવું છે કે તેની ઉત્પત્તિનું કારણ જે સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય છે, તે ક્ષયનો કાળ એક સમય જ છે. અભાવ તો હંમેશાં રહેશે, પરંતુ તે અભાવનું નામ ક્ષય નથી પરંતુ તેનું નામ મટી જવું તેનું નામ ક્ષય છે. નિવૃત્તિનું નામ ક્ષય છે. નિવૃત્તિ એક સમયમાં છે, અભાવ સદાકાળ છે. નિવૃત્તિ તો થઈ ચૂકી છે; પરંતુ નિવૃત્તિ થવી તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનું નિમિત્તકારણ છે.

આત્મકલ્યાણ માટે માત્ર-સ્વના અવલંબનની શિક્ષા.

અહીં શિક્ષાનું પ્રયોજન એ છે કે અર્થાત્ નિરખવાનું એ છે કે સમ્યગ્દર્શન સ્વના આશ્રયથી પ્રગટે છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ ભલે ઉપશમ અને ક્ષયોપશમમાં ચાલી રહ્યું છે, પરંતુ ત્યાં આશ્રય કોઈ પરનો નથી જ્યાં જ્યાં પરનો આશ્રય છે તે સર્વે શુભોપયોગાદિ હશે, શુદ્ધભાવ હશે નહિ.

જે જે સમ્યગ્દર્શન છે તે સ્વના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થયેલ વિશુદ્ધ પરિણામ છે. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન બાહ્ય પદાર્થોથી સદાય નિરાલંબ છે. ભલે ઉત્પન્ન

મુક્તિબીજ

થનું હોય ત્યાં કે ભલે આગળ વર્તી રહ્યું છે ત્યાં, સમ્યગ્દર્શન તે સર્વે પદાર્થોથી નિરાલંબ છે. આ સમ્યગ્દર્શન માટે કહેવાય છે કે તે ધર્મનું મૂળ છે, અર્થાત્ સ્વરૂપસ્થિતિનું મૂળ આ સમ્યગ્દર્શન છે. જો આવી શુદ્ધિ ન થઈ હોય, આવા પ્રકારની સ્વચ્છતા ન જાગી હોય, વિપરીતાભિનિવેશ નીકળી ગયો ન હોય, પોતાનું સાફ સ્વચ્છ ધામ ન મળ્યું હોય તો તે ક્યાં બેસશે ? માટે ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા માટે જે બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન છે તે પ્રયત્ન બતાવવામાં આવ્યો છે, કે જે સમ્યક્ત્વની પૂર્વે થતાં શુભોપયોગમાં કામ આવે છે. એને તેની આવશ્યકતા પણ છે. સમ્યક્ત્વની પૂર્વે થતો શુભોપયોગ જ જેનો બનતો નથી તેને સમ્યક્ત્વ ક્યાંથી થશે ? તેથી શું કર્તવ્ય છે તેનો એક સાધારણ ઉપદેશ અહીં આપવામાં આવે છે કે :-

સ્વાધ્યાય કરો, દેવદર્શન કરો, પ્રભુભક્તિ કરો. તત્ત્વમનન કરો, આ બધી બાબતો કર્તવ્યોમાં બતાવવામાં આવી છે. તે કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે કર્તવ્યપૂર્વક થતા શુભોપયોગની અનંતર સ્વના આશ્રયથી થનારું સમ્યગ્દર્શન તે ચારિત્રવૃક્ષનું મૂળ છે, મોક્ષવૃક્ષનું મૂળ છે. આ પ્રમાણે જિનેન્દ્ર ભગવાને શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો છે, તે સમ્યગ્દર્શનની વાર્તાને હે કાનવાળાઓ ! તમે રુચિપૂર્વક સાંભળો. કાનવાળા કોને કહે છે ? જે તે ઉપદેશ સાંભળવામાં પ્રીતિ રાખે અને તેનો પ્રયોગ કરવાની અર્થાત્ તેને કાર્યાન્વિત બનાવવાની ભાવના રાખે. જો સાંભળીને કોઈ તે ઉપદેશનો લાભ જ ન ઉઠાવે તો માનવું કે તેમને કાન જ નથી, એવો ભાવ અહીં વ્યક્ત કર્યો છે. હે બુદ્ધિમાન પુરુષો ! સમ્યગ્દર્શનને તેની વાર્તાને ભાવનાસહિત સાંભળો.

(દિગંબર આમ્નાથ પ્રમાણે ટૂંક નોંધ)

જગતમાં સૂતર અને નેતરને કોઈ મેળ ના થાય. તેમ જગતના પ્રપંચો અને ભગતના ભાવોને કંઈ મેળ ન થાય.

સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપ સૂતર અને મિથ્યા દૃષ્ટિ રૂપ નેતરનો મેળ ન થાય.

ચોરાશીનું ચકકર ક્ષય કરવા માટે તું તારા વિકલ્પોનો સાક્ષી બની જા. તારું જીવદળ તેનાથી ભિન્ન છે. તેનો પરિચય કેળવ.

અનુયોગો અનુસાર સમ્યગ્દર્શનના વિવિધ લક્ષણો

(પૂ સમંતભદ્ર આચાર્યશ્રી રચિત રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર હિંદી પરથી ગુજરાતી અનુવાદ)

જૈન આગમ પ્રથમાનુયોગ કરણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગના, ભેદથી ચાર પ્રકરના છે. આ અનુયોગોમાં જુદા જુદા દ્રષ્ટિકોણથી સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે.

પ્રથમાનુયોગ અને ચરણાનુયોગમાં સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે કે સત્ દેવ, સત્ શાસ્ત્ર, સત્ ગુરુની ત્રણ મુઠનાઓ અને આઠ મદો રહિત તથા આઠ અંગોની સાથે શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યક્ દર્શન છે,

વીતરાગ, સર્વજ્ઞ અને હિતોપદેશી વ્યક્તિ સત્ દેવ કહેવાય છે. જૈન આગમમાં અરિહંત અને સિદ્ધપરમેષ્ઠીની દેવસંજ્ઞા છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવની દિવ્યધ્વનિમાંથી નીકળેલા તથા ગણધર આદિ દ્વારા રચાયેલા અને આચાર્યોના દ્વારા લખાયેલા આગમ શાસ્ત્ર કહેવાય છે,

વિષયોની આશાથી અલિપ્ત નિર્ગ્રંથ - નિષ્પરિગ્રહ એવા જ્ઞાનધ્યાન અને તપમાં લીન સાધુ ગુરુ કહેવાય છે .

અમારું લક્ષ્ય મોક્ષ છે, એની પ્રાપ્તિ આ દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુના આશ્રયથી મળી શકે છે તેથી તેની દૃઢ શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. ભય, આશા, સ્નેહ અથવા લોભને વશીભૂત થઈને ક્યારેક પણ કુદેવ, કુશાસ્ત્ર અને કુગુરુઓનો વિશ્વાસ નહિ કરવો જોઈએ.

દ્રવ્યાનુયોગમાં મુખ્યત્વે દૃવ્ય, ગુણ, પર્યાયનું નિરૂપણ કરેલું છે, જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એમ સાત તત્ત્વો તથા પુણ્ય, પાપ સહિત નવ પદાર્થોની ચર્ચા આવે છે. તેમજ દ્રવ્યાનુયોગમાં સમ્યગ્દર્શનનાં લક્ષણ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધામાં બતાવ્યાં છે. તત્ત્વરૂપ અર્થ અથવા તત્ત્વ જુદા જુદા વાસ્તવિક સ્વરૂપ સહિત જીવ, અજીવ, વગેરે પદાર્થોની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. અથવા પરમાર્થરૂપથી જાણેલા, જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ આશ્રવ, સંવર નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ પદાર્થો સમ્યગ્દર્શન છે .

મુક્તિબીજ

અહીં વિષય (તત્ત્વ) અને વિષયીમાં (તત્ત્વને જાણનાર) અભેદ માનીને જીવ વગેરે પદાર્થોને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. એટલે આ નવ પદાર્થોની પરમાર્થરૂપથી શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. એ જ દ્રવ્યાનુયોગમાં સ્વપરની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. કેમકે આશ્રવ વગેરે તત્ત્વ સ્વ-જીવ અને પર-કર્મરૂપ અજીવના સંયોગથી થવાવાળું પર્યાયાત્મક તત્ત્વ છે. એથી સ્વપરમાં જ ગર્ભિત થઈ જાય છે અથવા એ જ દ્રવ્યાનુયોગના અંતર્ગત અધ્યાત્મ ગ્રન્થોમાં પરદ્રવ્યોથી જુદા આત્મદ્રવ્યની પ્રતીતિ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. કારણ કે પ્રયોજનભૂત તત્ત્વ તો સ્વએ કરેલું આત્મ દ્રવ્ય જ છે. સ્વનો નિશ્ચય થતાં જ પર આપોઆપ છૂટી જાય છે. મૂળમાં તત્ત્વ બે છે- જીવ-અજીવ. ચેતનાના લક્ષણવાળા જીવ છે. અને એનાથી જુદા અજીવ છે. અજીવ પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળના ભેદથી પાંચ પ્રકારના છે. પરંતુ અહીં એ બધા સાથે પ્રયોજન નથી. અહીં તો જીવની સાથે પ્રાપ્ત થયેલાનો કર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મરૂપ અજીવ સાથે પ્રયોજન છે. ચૈતન્યસ્વભાવવાળા જીવની સાથે અનાદિ કાળથી આ નોકર્મ - શરીર-દિ, દ્રવ્યકર્મ - જ્ઞાનાવરણાદિ અને ભાવકર્મ રાગાદિ વગેરેનો જીવ સાથે સંયોગ રહે છે. જ્યારે એનો વિચાર આવે છે ત્યારે આશ્રવ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આશ્રવ પછી જીવ અને અજીવની કેવી દશા થાય છે એ બતાવવાને માટે બંધ તત્ત્વ આવે છે. આશ્રવના વિરોધી ભાવ સંવર છે, બંધના વિરોધી ભાવ નિર્જરા છે તથા જ્યારે બધા નોકર્મ, દ્રવ્ય કર્મ અને ભાવકર્મ જીવથી સદાને માટે વિમુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે મોક્ષ તત્ત્વ પ્રગટ થાય છે.

પુણ્ય અને પાપ આશ્રવમાં અંતર્ગત છે, આ રીતે આત્મકલ્યાણને માટે ઉપર પ્રમાણે સાત તત્ત્વ અથવા નવ પદાર્થ જાણવા પ્રયોજનભૂત છે. એનો વાસ્તવિક રૂપથી નિર્ણય કરી પ્રતીતિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. એવું ના થાય કે આશ્રવ અને બંધના કારણોને સંવર અને નિર્જરાનાં કારણ સમજી લેવાય અથવા જીવની રાગાદિક અવસ્થાને જીવતત્ત્વ સમજી લેવાય, કેમકે એવું સમજવાથી વસ્તુ તત્ત્વનો સાચો નિર્ણય નથી થઈ શકતો, અને સાચા નિર્ણયના અભાવમાં એ આત્મા મોક્ષને પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતો. જે ભાવોને એ જીવ મોક્ષનું કારણ માનીને કરે છે, એ ભાવ પુણ્યાશ્રવનું કારણ બની એ જીવને દેવાદિગતિઓમાં સાગરો પર્યન્ત સુધી રોકી લે છે.

મુક્તિબીજ

સાત તત્વોમાં જીવ અને અજીવનો જે સંયોગ છે તે સંસાર છે તથા આશ્રવ અને બંધ એનાં કારણ છે. જીવ અને અજીવના જે વિયોગ - પૃથગ્ ભાવ છે તે મોક્ષ છે તથા સંવર અને નિર્જરા એનાં કારણ છે. જે પ્રકારે રોગી મનુષ્યને રોગ, એનું કારણ, રોગમુક્તિ અને એનું કારણ ચારેને જાણવું આવશ્યક છે એ જ પ્રકારે આ જીવ ને સંસાર, એનું કારણ, એમાંથી મુક્તિ અને એનું કારણ ચારેને જાણવું આવશ્યક છે.

કરણાનુયોગમાં, મિથ્યાત્વ, સમ્યક્મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ અને અનન્તાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આ સાત પ્રકૃતિઓને ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષયથી થવાવાળા શ્રદ્ધાગુણની સ્વાભાવિક પરિણતિને સમ્યગ્દર્શન કહે છે. કરુણાનુયોગના આ સમ્યગ્દર્શનના થવા ઉપર ચરણાનુયોગ, પ્રથમાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગમાં પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શન નિયમથી થઈ જાય છે. પરન્તુ બાકીના અનુયોગોના સમ્યગ્દર્શન થવા ઉપર કરણાનુયોગ પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શન થાય પણ છે અને નથી પણ થતું.

મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના મધ્ય ભેદ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ હોય છે. એક મિથ્યાત્વપ્રકૃતિના ઉદયમાં સાતમી નરકના આયુષ્યનો બંધ પડે છે અને એક મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના ઉદયમાં નવ ગ્રેવયકના આયુષ્યનો બંધ પડે છે. એક મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના ઉદયમાં આ જીવની મુનિ હત્યાના ભાવ થાય છે. અને એક મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના ઉદયમાં સ્વયં મુનિવ્રત ધારણ કરી અઠ્ઠાવીસ મૂલગુણોનું નિર્દોષ પાલન કરે છે. એક મિથ્યાત્વના ઉદયમાં કૃષ્ણાલેશ્યા થાય છે અને એક મિથ્યાત્વના ઉદયમાં શુકલલેશ્યા થાય છે.

જે સમયે મિથ્યાત્વપ્રકૃતિનાં મંદ, મંદતર ઉદય ચાલે છે તે સમયે આ જીવને કરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ અનુસાર સમ્યગ્દર્શન થઈ જાય છે એવું લાગે છે, પરન્તુ કરણાનુયોગ અનુસાર એ મિથ્યાદ્રષ્ટિ જ રહે છે. એક પણ પ્રકૃતિનો એને સંવર નથી થતો. બંધ અને મોક્ષના પ્રકરણમાં કરણાનુયોગનું સમ્યગ્દર્શન જ અપેક્ષિત રહે છે, બીજા અનુયોગનું નહિ. જોકે કરણાનુયોગ પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા સર્વોપરિ છે. તેમ છતાં તેને પુરુષાર્થપૂર્વક કે બુદ્ધિપૂર્વક કરી શકાતો નથી. આ જીવનનો પુરુષાર્થ ચરણાનુયોગ અને દૃવ્યાનુયોગમાં પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ મુખ્ય હોય છે. એટલે એ બુદ્ધિપૂર્વક પરમાર્થ દેવશાસ્ત્ર ગુરુનું શરણ લે છે, એની શ્રદ્ધા કરે છે

મુક્તિબીજ

અને આગમનો અભ્યાસ કરી તત્ત્વોનો નિર્ણય કરે છે . આ બધું હોય ને અનુકૂળતા થતાં કરણાનુયોગ પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શન પોતાની જાતે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. અને એ પ્રાપ્ત થતાં જ એ સંવર અને નિર્જરાને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

સમ્યગ્દર્શનના વિવિધ લક્ષણોનો સમન્વય.

ઉપર કરેલા વિવેચનથી સમ્યગ્દર્શનના નીચે લખેલાં પાંચ લક્ષણો સામે આવે છે :

(૧) પરમાર્થ દેવશાસ્ત્રગુરુની પ્રતીતિ

(૨) તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધા

(૩) સ્વપરની શ્રદ્ધા

(૪) આત્માની શ્રદ્ધા

(૫) સત્ત્વ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષયથી પ્રાપ્ત શ્રદ્ધાગુણની નિર્મળ પરીણતિ.

આ લક્ષણોમાં પાંચમું લક્ષણ સાધ્ય છે. અને બાકીનાં ચાર એનાં સાધન છે. જ્યાં એને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે, ત્યાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર સમજવો જોઈએ. જેવી રીતે અહિંતદેવ, તત્પ્રણીત શાસ્ત્ર, અને નિર્ગ્રંથ ગુરુની શ્રદ્ધા થવાથી અને કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્રની શ્રદ્ધા દૂર થવાથી ગૃહીત મિથ્યાત્વનો અભાવ હોય છે, આ અપેક્ષાથી જ એને સમ્યગ્દર્શન કહે છે, હંમેશાં સમ્યગ્દર્શનનાં એ લક્ષણ નથી, કેમકે દ્રવ્યલિંગી મુનિ આદિ વ્યવહાર, ધર્મના ધારક મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવોને પણ અરિહંત આદિની શ્રદ્ધા હોય છે, અથવા જે પ્રકારે અણુવ્રત મહાવ્રત ધારણ કરવા ઉપર દેશ ચારિત્ર, સકલચારિત્ર હોય પણ છે, અને નથી પણ હોતું, પરન્તુ અણુવ્રત અને મહાવ્રત ધારણ કર્યા વિના દેશચારિત્ર, સકલચારિત્ર કદાચ નથી હોતું, એટલા માટે અણુવ્રત, મહાવ્રતના અન્વયરૂપ કારણ જાણીને કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી, એને દેશચારિત્ર, સકલચારિત્ર કહ્યું છે.

આ જ પ્રકારે અરિહંતદેવ આદિની શ્રદ્ધા થવા પર સમ્યગ્દર્શન થાય પણ છે અને નથી પણ થતું, પરન્તુ અરિહંત આદિની શ્રદ્ધા વગર સમ્યગ્દર્શન કદાપિ નથી થતું એટલે અન્વયવ્યાપ્તિના અનુસાર કારણમાં કાર્યના ઉપચાર કરે એને સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

મુક્તિબીજ

આ જ પદ્ધતિ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધારૂપ લક્ષણમાં સંઘટિત કરવી જોઈએ, કેમકે દ્રવ્યલિંગી પોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર તત્ત્વાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી એની શ્રદ્ધા કરે છે, બુદ્ધિપૂર્વક અશ્રદ્ધાની કોઈ પણ વાતને આશ્રય નથી આપતો, તત્ત્વાર્થના એવા વિશદ (સ્પષ્ટ) વ્યાખ્યાન કરે છે કે એને સાંભળીને બીજા મિથ્યાદ્રષ્ટિ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ થઈ જાય છે. પરન્તુ પરમાર્થથી તે સ્વયં મિથ્યાદ્રષ્ટિ જ રહે છે. એની શ્રદ્ધામાં ક્યાંક ભૂલ રહે છે. જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાની જાણે છે. આટલું થતાં પણ એ નિક્ષિંત છે કે કરણાનુયોગ પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ તત્ત્વાર્થ - શ્રદ્ધાપૂર્વક થશે. તેથી કારણમાં કાર્યના ઉપચાર કરે એને સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

સ્થૂળરૂપથી “શરીર ભિન્ન છે, આત્મા ભિન્ન છે.” એમ સ્વપરનું ભેદવિજ્ઞાન દ્રવ્યલિંગી મુનિને પણ હોય છે. દ્રવ્યલિંગી મુનિ, ઘાણીમાં પીલાઈ જાય તો પણ સંકલેશ નથી કરતા અને શુક્લલેશ્યાના પ્રભાવથી નવમેં શ્રૈવેયક સુધીમાં ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા રાખે છે. તો પણ તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ રહે છે. એના સ્વપરના ભેદવિજ્ઞાનમાં જે સૂક્ષ્મ ભૂલ રહે છે તે સાધારણ મનુષ્ય નથી જાણી શકતા. એ ભૂલ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય છે. એવી સ્થિતિમાં એ કહી શકાય કે કરણાનુયોગ પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શન એનાથી ભિન્ન છે. પરન્તુ એની પ્રાપ્તિમાં સ્વપરના ભેદવિજ્ઞાન કારણ હોય છે. એટલે કારણમાં કાર્યના ઉપચાર કરી એને સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

કષાયની મંદતાથી ઉપયોગની ચંચળતા દૂર થવા લાગે છે એવી સ્થિતિમાં દ્રવ્યલિંગી મુનિનો ઉપયોગ પણ પરપદાર્થથી હટી સ્વમાં સ્થિર થવા લાગે છે. સ્વદ્રવ્ય - આત્મદ્રવ્યની એ એકદમ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરે છે. આત્માના જ્ઞાતાદૃષ્ટા સ્વભાવનું એવું ભાવવિભોર થઈ વર્ણન કરે છે કે બીજા મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવોને પણ આત્માનુભવ થવા લાગે છે પરન્તુ એ સ્વયં મિથ્યાદ્રષ્ટિ રહી જાય છે. આ સ્થિતિમાં આ આત્મશ્રદ્ધાને કરણાનુયોગ પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શનનું સાધન માની સમ્યગ્દર્શન કહી ગયા છે.

આ બધાં લક્ષણોમાં સૂક્ષ્મ ભૂલ રહે છે. એને છર્મસ્થ જાણી નથી શકતા એટલે વ્યવહારથી આ બધાને સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. આમ હોવા છતાં સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરવાવાળી સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમાદિ થઈને કરણાનુયોગ પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શન પ્રકટ થાય છે. દેવ- શાસ્ત્ર - ગુરુની પ્રતીતિ,

મુક્તિબીજ

તત્વાર્થશ્રદ્ધા, સ્વપરશ્રદ્ધા અને આત્મશ્રદ્ધા આ ચારે લક્ષણ એક બીજાના બાધક નથી. કેમકે એકનું હોવું બીજા લક્ષણને સ્વયં પ્રકટ કરે છે.

પાત્રની યોગ્યતા જોઈને આચાર્યોએ વિભિન્ન શૈલીઓથી વર્ણન કર્યાં છે. જેમકે આચાર્ય- પ્રધાન શૈલીને મુખ્યતા આપવાની અપેક્ષા દેવ - શાસ્ત્ર - ગુરુની પ્રતીતિને, જ્ઞાનપ્રધાન શૈલીને મુખ્યતા આપવાની અપેક્ષા તત્વાર્થશ્રદ્ધાને, અને કષાય સહિત વિકલ્પોની મંદ-મંદતર અવસ્થાને મુખ્યતા આપવાની અપેક્ષા સ્વપરશ્રદ્ધા તથા આત્મશ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

જીવની યોગ્યતાને અનુસાર ચારે શૈલીઓને અપનાવી શકાય છે. આ ચારે શૈલીઓમાં પણ જો મુખ્યતા અને અમુખ્યતાની અપેક્ષાએ ચર્ચા કરવામાં આવે તો તત્વાર્થશ્રદ્ધારૂપ જ્ઞાનપ્રધાન શૈલી મુખ્ય દેખાય છે. કારણકે એના થવા પર બાકીની ત્રણ શૈલીઓને બળ મળે છે.

સમ્યગ્દર્શન કોને પ્રાપ્ત થાય છે ?

મિથ્યાદ્રષ્ટિ બે પ્રકારની છે—એક અનાદિ મિથ્યાદ્રષ્ટિ, અને બીજી સાદી મિથ્યાદ્રષ્ટિ. જેને આજ સુધી ક્યારેય સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત નથી થયું તે અનાદિ મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે અને જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થઈને છૂટી ગયું છે, તે સાદી મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ છે. અનાદિ મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવમાં મોહનીય કર્મની છબ્બીસ પ્રકૃતિઓની સત્તા રહે છે, કેમ કે દર્શનમોહનીયની મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્પ્રકૃતિ આ પ્રકૃતિઓમાંથી એક મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિનો જ બંધ હોય છે. બાકી બેનો નહિ.

પ્રથમ ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન થવા પર એના પ્રભાવથી આ જીવ મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ પ્રકૃતિના ભેદથી ત્રણ ખંડ કરે છે.

આ રીતે સાદી મિથ્યાત્વદ્રષ્ટિ જીવના જ સમ્યક્ મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્પ્રકૃતિની સત્તા હોઈ શકે છે. સાદી મિથ્યાત્વદ્રષ્ટિ જીવોમાં મોહનીય કર્મોની સત્તાના ત્રણ વિકલ્પ બને છે. એક અઘ્રાવીસ પ્રકૃતિઓની સત્તાવાળા, બીજા સત્તાવીસ પ્રકૃતિઓની સત્તાવાળા અને ત્રીજા છબ્બીસ પ્રકૃતિઓની સત્તાવાળા જે જીવના દર્શનમોહની ત્રણ પ્રકૃતિઓ વિદ્યમાન છે. તે અઘ્રાવીસ પ્રકૃતિઓની સત્તાવાળા છે અને જેણે સમ્યક્ મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિની ઉદ્દેલના (ભંગ) કરી છે તે છબ્બીસ પ્રકૃતિઓની સત્તાવાળા છે.

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શનના ઔપશમિક, ક્ષયોપશમિક અને ક્ષાયિક આ પ્રમાણે ત્રણ ભેદ છે. અહિં સર્વપ્રથમ ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિનો અપેક્ષાએ વિચાર કરે છે. કેમકે અનાદિ મિથ્યાદ્રષ્ટિને સર્વપ્રથમ ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન જ પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલું નિશ્ચિત છે કે સમ્યગ્દર્શન સંજ્ઞી, પંચેન્દ્રિય, પર્યાપ્તક ભવ્ય જીવને જ થાય છે અને બીજાને નહિ. ભવ્યોમાં પણ એમને થાય છે જેના સંસારભ્રમણનો કાળ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનના કાળથી બાકી નથી. લેશ્યાઓના વિષયમાં આ નિયમ છે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચોની ત્રણ શુભ લેશ્યાઓમાંથી કોઈ લેશ્યા હોય અને દેવ તથા નારકીઓની જ્યાં જે લેશ્યા, બતાવી છે તેમાં ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન હોઈ શકે છે.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિને માટે ગોત્રનો પ્રતિબંધ નથી. અર્થાત્ જ્યાં ઉચ્ચ નીચ કોઈ પણ ગોત્રમાં સમ્યગ્દર્શન હોઈ શકે છે. કર્મ સ્થિતિના વિષયમાં ચર્ચા આ છે કે જેના બધ્યમાન કર્મોની સ્થિતિ અન્ત કોડાકોડી સાગર પ્રમાણ હોય તથા સત્તામાં સ્થિત કર્મોની સ્થિતિ સંખ્યાત હજાર સાગર કમ અન્ત: કોડાકોડી સાગર પ્રમાણ રહી ગઈ હોય એ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આનાથી અધિક સ્થિતિ બંધ પડવા પર સમ્યગ્દર્શન નથી થઈ શકતું. આ રીતે જેને અપ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓના અનુભાગ દ્વિસ્થાનગત અને પ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓના અનુભાગ ચતુ:સ્થાનગત હોય છે. એ જીવ ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અહીં એટલી વિશેષતા સાથે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે સાદી મિથ્યાદ્રષ્ટિના આહારક શરીર અને આહારક શરીરોગોપાંગની સત્તા હોય છે. એને પ્રથમોપશમ સમ્યગ્દર્શન નહીં થાય. અનાદિ મિથ્યાદ્રષ્ટિને એની સત્તા હોતી નથી.

આ પ્રમાણે પ્રથમોપશમ સમ્યગ્દર્શનથી ચ્યુત થઈ જીવ બીજા પ્રથમો પશમ સમ્યક્ત્વને ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો કે જ્યાં સુધી એ વેદક કાળમાં રહે છે. વેદક કાળની અંદર જો એને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર આવતો હોય તો એ વેદક ક્ષયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન જ પ્રાપ્ત કરે છે. વેદક કાળના વિષયમાં કહ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શનથી ચ્યુત થતાં જે મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ એકેન્દ્રિય પર્યાયમાં ભ્રમણ કરે છે; એ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય થઈને પ્રથમોપશમ સમ્યગ્દર્શનને ત્યારે પ્રાપ્ત કરી શકે છે જ્યારે એના સમ્યક્ત્વ અને સમ્યક્ મિથ્યાત્વ આ બે પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ એક સાગરથી ઓછી બાકી રહી જાય. જો આનાથી વધારે સ્થિતિ બાકી હોય તો નિયમથી એને વેદક -

મુક્તિબીજ

શ્વાયોપશમિકસમ્યગ્દર્શન જ થઈ શકે છે. જો સમ્યગ્દર્શનથી ચ્યુત થયેલો જીવ વિકલત્રયમાં પરિભ્રમણ કરે છે તો એને સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વપ્રકૃતિની સ્થિતિ પૃથક્ત્વ સાગર પ્રમાણ બાકી રહે ત્યાં સુધી એનો વેદકકાળ કહેવાય છે.

આ કાળમાં જો એને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. હા, સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિની અથવા સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિ અને સમ્યક્મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ બન્નેની ઉત્પલના થઈ ગઈ છે તો એવા જીવને ફરીથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર આવે ત્યારે પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

તાનપર્ય એ છે કે અનાદિમિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવને સર્વપ્રથમ પ્રથમોપશમ સમ્યગ્દર્શન જ થાય છે. અને સાદીમિથ્યાદ્રષ્ટિઓમાં ૨૬ કે ૨૭ પ્રકૃતિઓની સત્તાવાળા જીવને બીજી વાર પણ પ્રથમોપશમ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. પરન્તુ ૨૮ પ્રકૃતિની સત્તાવાળા જીવના વેદકકાળની અંદર બીજીવાર સમ્યગ્દર્શન થાય તો વેદક શ્વાયોપશમિક જ હોય છે. વેદકકાળના નીકળી ગયા પછી પ્રથમોપશમ સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

આ પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાવાળાની યોગ્યતા રાખવાવાળા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યામક વિશુદ્ધિયુક્ત, જાગ્રત, સાકાર ઉપયોગ્યક્ત, ચારે ગતિવાળા ભવ્ય જીવ જ્યારે સમ્યગ્દર્શન ધારણ કરવાને સન્મુખ થાય છે ત્યારે શ્વાયોપશમિક, વિશુદ્ધિ, દેશના, પ્રયોગ્ય અને કરણ આ પાંચ લબ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. આમાં કરણ લબ્ધિને છોડીને બાકી ચાર લબ્ધિઓ સામાન્ય છે. એટલે ભવ્ય અને અભવ્ય બન્નેને પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ કરણ લબ્ધિ ભવ્ય જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપયુક્ત લબ્ધિઓનાં સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

- (૧) શ્વાયોપશમિક લબ્ધિ : પૂર્વસંચિત કર્મપટલનો અનુભાગ સ્પર્ધકોની વિશુદ્ધિ દ્વારા પ્રતિસમય અનન્તગુણિત હીન થવાથી ઉદીરણને પ્રાપ્ત થવા શ્વાયોપશમિક લબ્ધિ છે. આ લબ્ધિ દ્વારા જીવના પરિણામ ઉત્તરોત્તર નિર્મળ થતા જાય છે.
- (૨) વિશુદ્ધિ લબ્ધિ : શાતા વેદનીય વગેરે પ્રથસ્ત પ્રકૃતિઓના બંધમાં કારણભૂત પરિણામોની પ્રાપ્તિને વિશુદ્ધ લબ્ધિ કહે છે.
- (૩) દેશના લબ્ધિ : છ દ્રવ્યો અને નવ પદાર્થોના ઉપદેશને દેશના કહે છે. ઉપ દેશના દાતા આચાર્ય આદિની લબ્ધિને અને ઉપદેશના અર્થના ગ્રહણ, ધારણ તથા વિચારણાની શક્તિની પ્રાપ્તિને દેશના લબ્ધિ કહે છે.

મુક્તિબીજ

(૪) પ્રાયોગ્ય લબ્ધિ : આયુર્કર્મને છોડીને બાકી કર્મોની સ્થિતિને અન્ત:કોડાકોડી સાગર પ્રમાણ કરી દેવું, અને અશુભકર્મોમાંથી ધાતિયા કર્મોના અનુભાગને લતા અને દારૂ આ બે સ્થાનગત, તથા અઘાતિયા કર્મોના અનુભાગને નીમ અન કાંજી આ બે સ્થાનગત કરી દેવું તે પ્રાયોગ્ય લબ્ધિ છે.

(૫) કરણ લબ્ધિ : કરણ ભાવોને કહે છે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરાવવાળા કરણોભાવોની પ્રાપ્તિને કરણ લબ્ધિ કહે છે. એના ત્રણ ભેદ છે.

૧, યથાપ્રવૃત્તકરણ. અથવા અધ:કરણ. ૨, અપૂર્વકરણ. અને ૩, નિવૃત્તિકરણ.

યથાપ્રવૃત્તકરણ : જે કરણ (પરિણામ) પૂર્વે જેને પ્રાપ્ત થયું ન હોય એને ચરમ યથાર્થપ્રવૃત્તકરણ કહે છે. એનું બીજું સાર્થક નામ અધ:કરણ છે. જેમાં આગામી સમયમાં રહેવાવાળા જીવોના પરિણામ પાછળના સમયવર્તી જીવોના પરિણામોને મળતા છે એને અધ:પ્રવૃત્તકરણ કહે છે. એમાં સમયવર્તી તથા વિષમ સમયવર્તી જીવોના પરિણામ સમાન અન અસમાન — બન્ને પ્રકારના હોય છે. જેમ પહેલાના સમયમાં રહેવાવાળા જીવોના પરિણામ એકથી લઈને દસ નંબર સુધીના પરિણામ વિભિન્ન સમયવર્તી અનેક જીવોના એકથી દસ સુધીના પરિણામોના જેવા પરિણામ થઈ શકે છે. એટલે કોઈ પણ બે જીવોના યોથા નંબરના પરિણામ છે. અને કોઈ પણ બે જીવોના પાંચ નંબરના પરિણામ છે. આ પરિણામોની સમાનતા અને અસમાનતા નાના જીવોની અપેક્ષા ઘટિત હોય છે. આ કરણના કાળ અન્તર્મુહૂર્ત છે અને એમાં ઉત્તરોત્તર સમાન બુદ્ધિને લઈને અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ કરણ-પરિણામ થાય છે.

અપૂર્વકરણ : જેમાં પ્રત્યેક સમયે અપૂર્વ નવાં નવાં પરિણામ થાય છે એને અપૂર્વકરણ કહે છે. જેમ પહેલા સમયમાં રહેવાવાળા જીવોને જો એકથી લઈને દસ નંબર સુધીનાં પરિણામ થાય છે તો બીજા સમયમાં રહેવાવાળા જીવને અગિયારથી વીસ નંબર સુધીનાં પરિણામ થાય છે. અપૂર્વકરણમાં સમસમયવર્તી જીવોનાં પરિણામ સમાન અને અસમાન બન્ને પ્રકારનાં હોય છે. પરન્તુ ભિન્ન સમયવર્તી જીવોના પરિણામ અસમાન જ હોય છે. જેમ પહેલા સમયમાં રહેવાવાળા અને બીજા સમયમાં રહેવાવાળા જીવોનાં સમાન પણ હોઈ શકે છે અને અસમાન પણ. આ ચર્ચા પણ નાના જીવોની અપેક્ષા (તુલના) છે. આનો

મુક્તિબીજ

કાળ પણ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પરન્તુ આ અન્તર્મુહૂર્ત અધઃપ્રવૃત્તકરણના અન્તર્મુહૂર્તથી નાનો છે. આ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત કરતા અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ પરિણામ થાય છે.

અનિવૃત્તિકરણ : જ્યાં એ સમયમાં એક જ પરિણામ થાય છે તેને અનિવૃત્તિકરણ કહે છે. આ કરણમાં સમસમયવર્તી જીવોનાં પરિણામ સરખાં જે હોય છે અને વિષમ સમયવર્તી જીવોનાં પરિણામ અસમાન જ હોય છે. એનું કારણ છે કે અહીં એક એક સમયમાં એક જ પરિણામ થાય છે એટલે એ સમયમાં જેટલા જીવ હોય એ બધાના પરિણામ સરખા થાય છે અને જુદા સમયમાં જે જીવ થાય એના પરિણામ પણ જુદા થાય. એનો કાળ પણ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પરન્તુ અપૂર્વકરણની અપેક્ષાએ ઓછા અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. એના પ્રત્યેક સમયમાં એક જ પરિણામ થાય છે. આ ત્રણે કરણોમાં પરિણામોની વિશુદ્ધતા ઉત્તરોત્તર વધતી રહે છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ કરણોમાંથી પહેલા યથાપ્રવૃત્ત અથવા અધઃકરણમાં ચાર આવશ્યક હોય છે. (૧) સમય સમયમાં અનન્તગુણી વિશુદ્ધતા થાય છે. (૨) પ્રત્યેક અન્તર્મુહૂર્તમાં નવા બંધની સ્થિતિ ઘટતી જાય છે. (૩) પ્રત્યેક સમય પ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓના પછીના ભાગ અનન્ત ગુણ વધતા જાય છે. અને (૪) પ્રત્યેક સમય અપ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓનો પછીનો અનન્તમો ભાગ ઘટતો જાય છે. એના પછી પરિણામે અપૂર્વકરણ થાય છે.

આ અપૂર્વકરણમાં નીચે લખ્યા મુજબ અન્ય આવશ્યક થાય છે : (૧) સત્તામાં સ્થિત પૂર્વ કર્મોની સ્થિતિ પ્રત્યેક અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉત્તરોત્તર ઘટતી જાય છે એથી સ્થિતિ કાંડકઘાત થાય છે. (૨) પ્રત્યેક અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉત્તરોત્તર પૂર્વકર્મના પછીના ભાગ ઘટતા જાય છે એને લીધે અનુભાગ કાંડક ઘાત થાય છે અને (૩) ગુણશ્રેણીના કાળમાં ક્રમથી અસંખ્યાતગુણિત કર્મ, નિર્જરાને યોગ્ય થાય છે. એથી ગુણશ્રેણી - નિર્જરા થાય છે. આ અપૂર્વકરણમાં ગુણસંક્રમણ નામના આવશ્યક નથી હોતા. પરંતુ ચારિત્રમોહના ઉપશમ કરવાને માટે જે અપૂર્વકરણ થાય છે તેમાં થાય છે. અપૂર્વકરણની પછી અનિવૃત્તિકરણ થાય છે, એનો કાળ અપૂર્વકરણના કાળના સંખ્યાતમાં ભાગે થાય છે. એમાં પૂર્વોક્ત આવશ્યક સાથે કેટલોય કાળ વ્યતિત થયા પછી અન્તરકરણ થાય છે. એટલે અનિવૃત્તિકરણના કાળની પછી ઉદયમાં આવવા યોગ્ય મિથ્યાત્વકર્મના નિષેકોના

અન્તર્મુદૂર્તનો અભાવ થાય છે. અન્તરકરણની પછી ઉપશમકરણ થાય છે, એટલે કે અન્તરકરણ દ્વારા અભાવરૂપ કરેલા નિષેકોની ઉપર જે મિથ્યાત્વના નિષેકો ઉદયમાં આવવાના હતા તેને ઉદયને અયોગ્ય કરે છે. સાથે જ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્કના ઉદયને પણ અયોગ્ય કરે છે.

આ પ્રમાણે ઉદયયોગ્ય પ્રકૃતિઓનો અભાવ થવાથી પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વ થાય છે. પછીથી પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વના પ્રથમ સમયમાં મિથ્યાત્વપ્રકૃતિઓના ત્રણ ખંડ કરે છે. પરન્તુ રાજવાર્તિકમાં અનુવૃત્તિકરણના ચરમ સમયમાં ત્રણ ખંડ જાહેર કર્યાં છે. તદન્તર ચરમ સમયમાં મિથ્યાદર્શનના ત્રણ ભાગ કરે છે. સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્મિથ્યાત્વ. આ ત્રણ પ્રકૃતિઓ તથા અનન્તાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચાર પ્રકૃતિઓ આ પ્રમાણે સાત પ્રકૃતિઓના ઉદયના અભાવ હોવાથી પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વ થાય છે.

દ્વિતીયોપશમ સમ્યગ્દર્શન

ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શનના પ્રથમોપશમ અને દ્વિતીયોપશમ એ પ્રમાણે બે ભેદ છે. એમાંથી પ્રથમોપશમ કોને અને ક્યારે થાય છે, એની ચર્ચા ઉપર થઈ ગઈ છે, દ્વિતીયોપશમની ચર્ચા આ પ્રમાણે છે. પ્રથમોપશમ અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનના અસ્તિત્વ યોગ્ય ગુણસ્થાનથી લઈને સાતમાં ગુણસ્થાન સુધી જ રહે છે. ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરવાવાળો કોઈ જીવ જ્યારે સાતમા ગુણસ્થાનના સાતિશય અપ્રમત ભેદમાં ઉપશમ શ્રેણી માંડવાની નજીક હોય છે ત્યારે એને દ્વિતીયોપશમ સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આ સમ્યગ્દર્શનમાં અનન્તાનુબંધી ચતુષ્કની વિસંયોજના અને દર્શનમોહનીયને ત્રણ પ્રકૃતિઓના ઉપશમ થાય છે. આ સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરવાવાળા જીવ ઉપશમ શ્રેણી માંડીને અગિયારમાં ગુણસ્થાન સુધી જાય છે અને ત્યાંથી પતન થઈ નીચે આવે છે. પતનની અપેક્ષા, ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમા પણ એનો સદ્ભાવ રહે છે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન અથવા વેદક સમ્યગ્દર્શન

મિથ્યાત્વ, સમ્યક્મિથ્યાત્વ અનન્તાનુબંધી ક્રોધ, માન માયા, લોભ આ છ સર્વધાતી પ્રકૃતિઓના વર્તમાનકાળમાં ઉદયમાં આવવાવાળા નિષેકોના ઉદયભાવી ક્ષય તથા આગામી કાળમાં ઉદયમાં આવવાવાળા નિષેકોના સદવસ્થારૂપ ઉપશમ

મુક્તિબીજ

અને સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ નામ દેશઘાતી પ્રકૃતિના ઉદયમાં રહેતા જે સમ્યક્ત્વ થાય છે એને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહે છે. આ સમ્યક્ત્વમાં સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિનો ઉદય રહેવાથી ચલ, મલ અને અગાઠ દોષ ઉત્પન્ન થતા રહે છે. છ સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓનાં ઉદયાભાવી ક્ષય અને સદવસ્થારુપ ઉપશમને પ્રધાનતા આપીને જ્યારે એનું વર્ણન થાય છે ત્યારે એને ક્ષાયોપશમિક કહે છે અને જ્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિના ઉદયની અપેક્ષાએ વર્ણન થાય છે ત્યારે એને વેદક સમ્યગ્દર્શન કહે છે. એથી એ બન્ને પર્યાયવાચી છે.

(વેદકસમ્યગ્દર્શન)એની ઉત્પત્તિ સાદી મિથ્યાદ્રષ્ટિ અને સમ્યક્દ્રષ્ટિ બન્નેની હોઈ શકે છે. સાદી મિથ્યાદ્રષ્ટિઓમાં જે વેદકકાળની અંદર રહે છે એને વેદક સમ્યગ્દર્શન જ થાય છે. સમ્યગ્દ્રષ્ટિઓમાં જે પ્રથમોપશમ સમ્યક્દ્રષ્ટિ છે એને પણ વેદક સમ્યગ્દર્શન જ થાય છે. પ્રથમોપશમ સમ્યક્દ્રષ્ટિ જીવને, ચોથાથી લઈને સાતમા ગુણસ્થાન સુધી કોઈ પણ ગુણસ્થાનમાં એની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આ સમ્યગ્દર્શન ચારે ગતિઓમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન :

મિથ્યાત્વ, સમ્યક્મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિ અને અનન્તાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ સાત પ્રકૃતિઓનાં ક્ષયથી જે સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. દર્શન મોહનીયની ક્ષપણાનો આરમ્ભ કર્મભૂમિના મનુષ્ય જ કરે છે અને એ પણ કેવળી અથવા શ્રુતુકેવળીના પાદમૂળમાં; પરન્તુ એનું નિષ્કાપન ચારે ગતિઓમાં થઈ શકે છે. આ સમ્યગ્દર્શન વેદક સમ્યક્ત્વપૂર્વક જ થાય છે, તથા ચોથાથી સાતમા ગુણસ્થાન સુધી કોઈ પણ ગુણસ્થાનમાં થઈ શકે છે. આ સમ્યગ્દર્શન સાદિ અનન્ત છે. પ્રાપ્ત થયા પછી ક્યારે છૂટતું નથી જ્યારે ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન અસંખ્યાત વખત થઈને છૂટી શકે છે. ક્ષાયિક સમ્યક્દ્રષ્ટિ ક્યાં તો એ જ ભવમાં મોક્ષમાં જાય છે અથવા ત્રીજા ભવમાં ક્યાં તો ચોથા ભવમાં, ચોથા ભવથી વધારે સંસારમાં નથી રહેતા.

જે ક્ષાયિક સમ્યક્દ્રષ્ટિ બદ્ધાયુષ્ય હોવાથી નરકમાં જાય છે અથવા દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ત્યાંથી મનુષ્ય થઈને મોક્ષમાં જાય છે. એટલા માટે એ ત્રીજા ભવમાં મોક્ષમાં જાય છે અને જે ભોગભૂમિમાં મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ થાય છે તે ત્યાંથી દેવગતિમાં આવે છે. ત્યાંથી આવીને મનુષ્ય થઈ મોક્ષ

મુક્તિબીજ

પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારે ચોથા ભવમાં એનું મોક્ષમાં જવાનું બને છે. ચારે ગતિ સંબંધી આયુષ્યના બંધ થવા પર સમ્યક્ત્વ થઈ શકે છે, એથી કરીને બદ્ધાયુષ્ય સમ્યક્દ્રષ્ટિવાળા ચારે ગતિમાં જવા સંભવ છે. પરન્તુ એ નિયમ છે કે સમ્યક્ત્વના કાળમાં જે મનુષ્ય અને તિર્યંચના આયુબંધ થતા હોય તો નિયમથી દેવાયુનો જ બંધ થાય છે અને નારકી તથા દેવના નિયમથી મનુષ્યનો જ બંધ થાય છે.

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિનાં બાહ્ય કારણો. (નિમિત્ત)

બે પ્રકારના કારણ થાય છે. એક ઉપાદાનકારણ અને બીજું નિમિત્તકારણ જે સ્વયં કાર્યરૂપ પરિણત થાય છે તે ઉપાદાનકારણ કહેવાય છે, અને જે કાર્યની સિદ્ધિમાં સહાયક થાય છે તે નિમિત્તકારણ કહેવાય છે. અંતરંગ અને બહિરંગના ભેદથી નિમિત્તના બે ભેદ છે. સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના ઉપાદાન કારણ આસન્નભવ્યતા વગેરે વિશેષતાથી યુક્ત આત્મા છે. અંતરંગ નિમિત્તકારણ સમ્યક્ત્વની પ્રતિબંધક સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમ છે અને બહિરંગ નિમિત્તકારણ સદ્ગુરુ વગેરે છે. અંતરંગ નિમિત્તકારણના મળવા પર સમ્યગ્દર્શન નિયમથી થાય છે પરન્તુ બહિરંગ નિમિત્તના મળવા પર સમ્યગ્દર્શન થાય પણ છે અને નથી પણ થતું.

સમ્યગ્દર્શનના બહિરંગ નિમિત્ત ચારે ગતિઓમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં હોય છે. જેમકે નરકગતિમાં ત્રીજા નરક સુધી જાતિસ્મરણ, ધર્મશ્રદ્ધા અને તીવ્રવેદનાનુભવ આ ત્રણ, ચોથાથી સાતમી સુધી જાતિસ્મરણ અને તીવ્રવેદનાનુભવ એ બે, તિર્યંચ અને મનુષ્યગતિમાં જાતિસ્મરણ, ધર્મશ્રવાણ અને જિનબિંબદર્શન એ ત્રણ, દેવગતિમાં બારમા સ્વર્ગ સુધી જાતિસ્મરણ, ધર્મશ્રવાણ, જિનકલ્યાણ દર્શન, અને દેવરિધ્ધિદર્શન એ ચાર, તેરમાથી સોળમા સ્વર્ગ સુધી દેવરિધ્ધિ દર્શનને છોડીને ત્રણ અને એનાથી આગળ નવમા શ્રૈવેયક સુધી જાતિસ્મરણ તથા ધર્મશ્રવાણ એ બે બહિરંગ નિમિત્ત છે. શ્રૈવેયકની ઉપર સમ્યક્દ્રષ્ટિ જ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી કરીને ત્યાં બહિરંગ નિમિત્તની આવશ્યકતા નથી.

સમ્યગ્દર્શનના ભેદ.

ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનના નિસર્ગજ અને અધિગમજના ભેદથી બે ભેદ છે. જે પૂર્વ સંસ્કારની પ્રબળતાથી પરોપદેશના વિના થઈ જાય છે તે નિસર્ગજ

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. અને જે પરના ઉપદેશપૂર્વક થાય છે તે અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. આ બન્ને ભેદોમાં અન્તરંગ કારણ સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમાદિક સમાન હોય છે. માત્ર બાહ્ય કારણની અપેક્ષાથી બે ભેદ થાય છે.

કરણાનુયોગની પદ્ધતિથી સમ્યગ્દર્શનના ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક એ ત્રણ ભેદ થાય છે. જે સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમથી થાય છે તે ઔપશમિક કહેવાય છે. એના પ્રથમોપશમ અને દ્વિતીયોપશમની અપેક્ષાએ બે ભેદ છે જે સાત પ્રકૃતિઓના ક્ષયથી થાય છે, એને ક્ષાયિક કહે છે અને જે સર્વઘાતી છ પ્રકૃતિઓના ઉદયાભાવી ક્ષય અને સદ્વસ્થારૂપ ઉપશમ તથા સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિનામક દેશઘાતી પ્રકૃતિના ઉદયથી થાય છે એને ક્ષાયોપશમિક અથવા વેદક સમ્યગ્દર્શન કહે છે. કૃતકૃત્ય વેદક સમ્યગ્દર્શન પણ આવા ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનના અવાન્તર ભેદ છે. દર્શનમોહનીયની ક્ષપણા કરવાવાળા જે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્દ્રષ્ટિને માત્ર સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિનો ઉદય શેષ રહી ગયો છે. શેષની ક્ષપણા થઈ ચૂકી છે, એને કૃતકૃત્ય વેદક સમ્યક્દ્રષ્ટિ કહે છે.

ચરણાનુયોગની પદ્ધતિથી સમ્યગ્દર્શનના નિશ્ચય અને વ્યવહારની અપેક્ષાએ બે ભેદ હોય છે. ત્યાં પરમાર્થ દેવ - શાસ્ત્ર - ગુરુની વિપરીતા -ભિન્નિવેશથી રહિત શ્રદ્ધા કરવાને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે અને એ સમ્યગ્દ્રષ્ટિના પરચીસ દોષોથી રહિત જે પ્રવૃત્તિ છે, એને વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. શંકાદિક આઠ દોષ, આઠ મદ, છ અનાયતન અને ત્રણ મૂઢતાઓ એ વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનનાં પરચીસ દોષ કહેવાય છે.

દ્રવ્યાનુયોગની પદ્ધતિથી પણ સમ્યગ્દર્શનના નિશ્ચય અને વ્યવહારની અપેક્ષાએ બે ભેદ થાય છે. જ્યાં જીવાજીવાદિ સાત તત્ત્વોના વિકલ્પથી રહિત શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધાનને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન કહે છે અને સાત તત્ત્વોના વિકલ્પથી સહિત શ્રદ્ધાનને વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

અધ્યાત્મમાં વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન અને સરાગ સમ્યગ્દર્શન ના ભેદથી બે ભેદ થાય છે. ત્યાં આત્માની વિશુદ્ધિ માત્રને વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન કહે છે. અને પ્રથમ, સંવેગ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય આ ચાર ગુણોની અભિવ્યક્તિને સરાગ સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

આત્માનુશાસનમાં જ્ઞાનપ્રધાન નિમિત્તાદિકની અપેક્ષાએ

મુક્તિબીજ

૧. આજ્ઞા સમ્યક્ત્વ, ૨. માર્ગ સમ્યક્ત્વ, ૩. ઉપદેશ સમ્યક્ત્વ, ૪. સૂત્ર સમ્યક્ત્વ ૫. બીજ સમ્યક્ત્વ, ૬. સંક્ષેપ સમ્યક્ત્વ, ૭. વિસ્તાર સમ્યક્ત્વ, ૮. અર્થ સમ્યક્ત્વ, ૯. અવગાઠ સમ્યક્ત્વ અને ૧૦. પરમાવગાઠ સમ્યક્ત્વ એમ દશ ભેદ કહેવાય છે.

૧. મને જિન આજ્ઞા પ્રમાણ છે. એ પ્રમાણે જિનઆજ્ઞાની પ્રધાનતાથી જે સૂક્ષ્મ અન્તરિત એવા દૂરવર્તી પદાર્થોના શ્રદ્ધાન થાય છે. એને આજ્ઞા સમ્યક્ત્વ કહે છે.

૨. નિર્ગ્ન્ય માર્ગના અવલોકનથી જે સમ્યગ્દર્શન થાય છે એને માર્ગ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

૩. આગમજ પુરુષોના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન સમ્યગ્દર્શન ઉપદેશ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

૪. મુનિના આચારના પ્રતિપાદન કરવાવાળા આચારસૂત્રને સાંભળીને જે શ્રદ્ધાન થાય છે તે સૂત્ર સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

૫. ગણિતાજ્ઞના કારણબીજોના સમૂહથી જે સમ્યક્ત્વ થાય છે એને બીજ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

૬. પદાર્થોના સંક્ષેપરૂપ વિવેચનને સાંભળીને જે શ્રદ્ધાન થાય છે એને સંક્ષેપ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

૭. વિસ્તારરૂપે જિનવાણીને સાંભળવાથી જે શ્રદ્ધા થાય છે તેને વિસ્તારરૂપે સમ્યક્ત્વ કહે છે.

૮. જૈનશાસ્ત્રના વચન વિના કોઈ અન્ય અર્થના નિમિત્તથી જે શ્રદ્ધા થાય છે. તેને અર્થ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

૯. શ્રુતકેવલીના તત્ત્વશ્રદ્ધાને અવગાઠ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

૧૦ કેવલીના તત્ત્વશ્રદ્ધાને પરમાવગાઠ સમ્યક્ત્વ કહે છે.

આ દશ ભેદમાં પ્રારંભના આઠ ભેદ કારણની અપેક્ષાએ અને અંતના બે ભેદ જ્ઞાનના સહકારીપણાની અપેક્ષા એ કર્યા છે.

આ પ્રમાણે શબ્દોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત, શ્રદ્ધા કરવાવાળાની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત અને શ્રદ્ધા કરવાયોગ્ય પદાર્થોની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનના અનન્ત ભેદ થાય છે.

દ્વિગંબરીય શાસ્ત્રોના આધારે રચાયેલું સહજ સુખ
સાધનમાંથી ઉદ્ધૃત
(પ્રકાશક : અગાસ શ્રીમદ રાજચંદ્ર આશ્રમ)

સાચુ સુખ સ્વાધીન છે, સહજ છે, નિરાકુલ અને સમભાવ સ્વરુપ છે. જેમ શેરડીનો સ્વભાવ મીઠો છે, લીમડાનો સ્વભાવ કડવો છે. પાણીનો સ્વભાવ ઠંડો છે. દર્પણનો સ્વભાવ સ્વચ્છ છે. તેમ નિજાત્માનો સ્વભાવ સુખમય છે. દરેક પદાર્થનો સ્વભાવ તેના સર્વાંગમાં હોય છે. સાકરનું ગળપણ તેના પૂરા ક્ષેત્રમાં હોય છે. તેમ આત્મામાં સર્વાંગ સુખ હોય છે.

જેમ મીઠાની કાંકરી જીભદ્વારા આત્માના ઉપયોગમાં ખારાપણાના સ્વાદનો બોધ કરાવે છે, તેમ સાકરની કાંકરી ઉપયોગમાં મીઠાશનો બોધ કરાવે છે. તેમ આત્માના સ્વભાવિક એક સમય માત્રના શુદ્ધ ઉપયોગ દ્વારા સહજ સુખનું જ્ઞાન થાય છે.

આ સહજસુખ આત્માનો ગુણ છે. તે અમિટ, અતૂટ, અક્ષય અને અનંત અવ્યાબાધ સુખવાળો છે. અનંતકાળ પર્યંત ભોગવે તોપણ તેમાં તરતમતા થતી નથી.

સંસારી જીવની દ્રષ્ટિ (ઉપયોગ) આત્મામાં સ્થિર થઈ નહિ હોવાથી તેને આત્માના સહજ સુખનો અનુભવ થતો નથી.

સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ભેદવિજ્ઞાન, સર્વજીવ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, સમતા, દયા અને ક્ષમા સદા સેવવા જોઈએ તેથી નિર્વાણનું સહજ સુખ પ્રાપ્ત થશે.

આ સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે. તે આત્મામાં સદાકાળ સર્વાંગ રહે છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું યથાર્થ દર્શન તે નિઃશય સમ્યગ્દર્શન છે.

નિર્ગર્થ આચાર્યોએ બતાવેલા સાત તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા, વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે. સહજસુખ આત્માનો સ્વભાવ છે. તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન રત્નત્રયરુપ આત્મધ્યાન છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શનની

મુક્તિબીજ

એકતા છે. આત્મજ્ઞાનનો મુખ્ય હેતુ સમ્યગ્દર્શન છે, તેના વિના સર્વ સાધન મિથ્યા છે.

એકડા વગરના ઘણાં મીંડાવાળી રકમ ચલાણમાં ચાલતી નથી, તેમ ધર્મક્રિયાઓ સમ્યગ્દર્શન વગર દુઃખમુક્તિ કે સંસાર મુક્તિનું કારણ બનતી નથી. અર્થાત સમ્યગ્દર્શનનો અપૂર્વ મહિમા છે.

ત્રણ લોકમાં અને ત્રણકાળમાં સમ્યગ્દર્શન જેવું બીજું કોઈ સાધન પ્રાણીઓને કલ્યાણકારી નથી. બીજું મિથ્યાદર્શન જેવું બીજું અહિતકારી નથી.

જેમ નગરની શોભા દરવાજાથી, મુખની શોભા ચક્ષુથી અને વૃક્ષની સ્થિરતા મૂલથી છે તેમ જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યની શોભા સમ્યગ્દર્શનથી છે.

એક તરફ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતો હોય અને બીજી બાજુ ત્રણ લોકનું રાજ્ય મળતું હોય તો પણ ત્રણ લોકના લાભ કરતાં સમ્યગ્દર્શનનો લાભ વધુ શ્રેષ્ઠ છે.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિનું દુર્ગતિમાં ગમન થતું નથી. જો કદી પૂર્વબદ્ધ આયુર્કર્મના યોગથી દુર્ગતિ જાય તો તે દોષ નથી, કારણ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા ત્યારે પૂર્વકર્મનો નાશ કરે છે.

શંકા કાંક્ષા આદિ દોષોથી રહિત સમ્યગ્દર્શન પરમ રત્ન છે. જેની પાસે તે રત્ન છે તેના સંસારનું દુઃખરૂપી દરિદ્ર નાશ પામે છે.

જેના ભાવ સમ્યગ્દર્શનમાં દ્રઢ છે, અને જે સદાચારી છે, તે જ પંડિત તે જ વિનયવાન છે, તે ધર્મજ્ઞાતા છે તેનું દર્શન બીજાને પ્રિય છે.

સમ્યગ્દર્શન મહારત્ન છે અને સર્વલોકમાં અત્યંત શોભાયમાન છે, એ જ મોક્ષ પર્યંત સુખ દેવામાં સમર્થ છે.

સમ્યગ્દર્શન જ જ્ઞાન અને ચારિત્રનું બીજ છે, વ્રત અને શાંતભાવનું જીવન છે, તપ અને સ્વાધ્યાય આદિનો આધાર છે.

જો સમ્યગ્દર્શન સહિત અલ્પ પણ યમ-નિયમ તપાદિ હોય તો તે સંસારના દુઃખોનો ભાર હલકો કરે છે. ઔષધિ સમાન છે.

શુદ્ધ આત્માના પ્રકાશમાં રગદ્વેષ અને મોહ દેખાતા નથી. આશ્રવ મટે છે, બંધ ક્ષીણ થાય છે. અનંત શક્તિવાળો છે, ભાવશ્રુતથી અનુભવ ગોચર છે, દ્રવ્યશ્રુત-વાણીથી અનુભવગોચર નથી. ચિદાનંદ સ્વરૂપ એવું સમ્યગ્દર્શન છે.

મુક્તિબીજ

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત આત્મામાં સમ્યગ્જ્ઞાન સમુત્પન્ન હોય છે. તે જ્ઞાની આત્માને પરભાવનો, પરપદાર્થનો કર્તાભાવ છૂટી જાય છે. આથી યોગ અને ઉપયોગની ચંચળતા મટી જતાં અનુક્રમે તે પરમાત્મા બને છે.

સ્વભાવથી આત્મા રાગાદિનો કર્તા નથી, તે ઔપાધિક ભાવ છે. જ્યારે મોહનીય કર્મનો વિપાક થાય છે ત્યારે ક્રોધાદિના ઉદયથી જીવ ક્રોધાદિભાવે પરિણમે છે. જેમ પાણી અગ્નિના સંયોગે શીત છતાં ઉષ્ણતારુપે પરિણમે છે. આત્મામાં થતાં ક્રોધાદિભાવ નૈમિત્તિક ભાવ છે. નિમિત્તથી પેદા થતા ભાવ છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો કર્તા કે ભોક્તા છે. કેવળ શુદ્ધભાવોનો જ કર્તા - ભોક્તા છે.

અશુદ્ધ નિશ્ચય નયથી આત્મા ક્રોધાદિ વિભાવોનો કર્તા થવાથી ભોક્તા થાય છે. તેમ થવું હિતકારક નથી.

સ્વભાવના પરિણમનથી જે કર્મ (પરિણામ) થાય છે, તેનો ઉપાદાન કર્તા છે. જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્માનો શુદ્ધ જ્ઞાનઉપયોગ જ ઉપાદાન કર્તા છે. અજ્ઞાનીજીવ રાગાદિનો કર્તા થઈ અહંકાર કરીને દુઃખ પામે છે.

જ્ઞાનીને શુભરાગ થાય છે તો તેને મંદ કષાયનો ઉદય જાણે છે. અશુભરાગનો ઉદય થાય તો તેને તીવ્ર કષાયનો ઉદય જાણે છે. પણ એકેને સ્વભાવ જાણતા નથી, કષાયનો સંયોગ જાણે છે.

પરોપકારાદિ કરે તો પણ તે તે કાર્યના કર્તા જ્ઞાની થતા નથી. તે શુભરાગનો ઉદય છે તેમ જાણે છે, છતાં જીવે કંઈ પણ કાર્ય કર્યું તે વ્યવહાર નયથી કહેવાય છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાનીને અનંતાનુબંધી કષાયના ક્ષીણ થવાથી તેટલી વીતરાગતા હોવાથી તે ઈન્દ્રિયના સુખને સુખ માનતા નથી, પણ રાગસહિત હોય ત્યારે સુખ માની લે છે.

જ્ઞાની જાણે છે કે સંસારના પદાર્થોમાં સુખ કે દુઃખ, મોહ, રાગ દ્વેષ કે અજ્ઞાનથી થાય છે. પદાર્થની પરિણતિ પોતાના સ્વભાવમાં સ્વતંત્ર છે. જેમ એક જગાએ વર્ષા થઈ રહી છે. ખેડૂત વરસાદ જોઈને સુખી થાય છે. માર્ગે છત્રી વગર ચાલતો માનવ દુઃખી થાય છે.

આત્મા અનાત્માનો વિવેક તે પ્રજ્ઞા છે,

મુક્તિબીજ

પ્રાણીમાત્રનું હિત ઈચ્છવું તે મૈત્રી છે.

સર્વ ઉપર સમાનભાવ તે સમતા છે,

દુઃખી ઉપર દયાભાવ તે કરુણા છે.

જો સમ્યગ્દર્શન સહિત આ સર્વ સદ્ગુણોનું સેવન થાય તો મોક્ષસુખનો લાભ મળે છે.

આચાર્ય ભગવંતો કહે છે કે હે ભવ્ય જીવો !

તમે સમ્યગ્દર્શનરૂપ અમૃતને પીઓ. એ અનુપમ અનિન્દ્રિય સહજ સુખનો ભંડાર છે.

સર્વ કલ્યાણનું બીજ છે.

સંસાર સમુદ્રને પાર કરવાનું જહાજ છે.

તે પાપરૂપી વૃક્ષને કાપવાને કુહાડી સમાન છે,

પવિત્ર તીર્થોમાં એજ પ્રધાન છે,

તે મિથ્યાત્વનો જયવંત શત્રુ છે.

ભવ્ય જીવો જ તેને પામી શકે છે.

આ જગતમાં જે જ્ઞાન અને ચારિત્રથી પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાત્માઓ છે તે પણ સમ્યગ્દર્શન વિના મોક્ષ પામી શકતા નથી.

જે સમ્યક્ પ્રકારે જીવાદિ પદાર્થોને જાણે છે, બહિરંગ અને અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, અને પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી, તે જીવને શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગી કહ્યો છે. જે પરમ વીતરાગભાવને પ્રાપ્ત મોક્ષના સાધક પરમ યોગી છે, તેને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણની એકતારુપ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગરૂપ શ્રમાણપદ કહ્યું છે. તે શુદ્ધ ઉપયોગીને અનંતદર્શન અને અનંતજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તેને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધ છે, તેમને વારંવાર નમસ્કાર હો. ચારિત્ર એ આત્માનો સ્વધર્મ છે. ધર્મ છે તે આત્માનો સ્વભાવ - સમભાવ છે, તે જીવના રાગદ્વેષ રહિત અનન્ય પોતાના જ ભાવપરિણામ છે.

નોંધ : દેવ ભક્તિ : જિનેન્દ્ર અરિહંત કે સિદ્ધ ભગવંતની સ્તુતિ કરવાથી તેમની વિવિધ પ્રકારની પૂજા કરવાથી કે ધ્યાન કરવાથી ભાવની શુદ્ધિ થાય છે, અને સંસારથી મુક્ત થવાનો નિર્ણય થાય છે.

મુક્તિબીજ

તે તે ક્રિયા સાથે એકત્વ ભાવ હોવા છતાં તે એકત્વ ભાવોને અત્યાર સુધી જાણતો ન હતો તે હવે તે ભાવોને તે સ્વરુપે જાણતો થયેલો છે.

સાત તત્ત્વોનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે. તેવી રીતે સાચાદેવ સાચા ગુરુ, સાચા શાસ્ત્રોનું વ્યવહાર શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે. દેવ ગુરુ શાસ્ત્રની સહાયતાથી પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, અને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનું સેવન થાય છે. માટે પ્રથમ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વી થવું યોગ્ય છે.

વ્યવહાર સમ્યક્ત્વના સેવનથી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થશે તે માટે ચાર કર્તવ્ય નિત્ય આચરવા.

૧ દેવભક્તિ, ગુરુસેવા, સ્વાધ્યાય, સામાયિક.

દેવભક્તિ : જિનેન્દ્ર અરિહંત, કે સિદ્ધ ભગવંતની સ્તૂતિ પૂજા, કે ધ્યાન કરવાથી ભાવની શુદ્ધિ થાય છે. અને સંસારથી મુક્ત થવાનો નિર્ણય થાય છે.

ગુરુસેવા : ગુરુભગવંતના શરણે રહેવાથી, તેમનો બોધ ગ્રહણ કરવાથી તેમની આજ્ઞાને આધીન રહેવાથી જ્ઞાનચક્ષુની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સ્વાધ્યાય : અભ્યંતર તપ છે. જિનવાણીના શ્રવણ અને અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાન બુદ્ધિ પર અસર થાય છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

સામાયિક : શક્ય તેટલીવાર સામાયિક કરવું. સામાયિક કરવાથી જીવના રાગદ્વેષ મંદ થાય છે અને જીવ સમતામાં આવે છે.

સાથે નીતિપૂર્વક આચાર, ઈન્દ્રિયો પર સંયમ, ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય જેવા ગુણો ધારણ કરવાથી એવો સમય આવે છે કે અનંતાનુબંધી કષાય ક્ષીણ થઈ મિથ્યાત્વ મોજું પડી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે.

સૂર્યના કિરણ પ્રગટ થતાં અંધકાર દૂર થાય છે તેમ જે સમયે સમ્યગ્દર્શન રુપી કિરણ પ્રગટ થતાં જીવનું અજ્ઞાન કે મિથ્યારુપી અંધકાર દૂર થાય છે.

જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન બને છે. સમ્યગ્ ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. અનંતાનુબંધી કષાય ઉપશમે છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થતાં સ્વાનુભવદશા ગુણસ્થાનકના ક્રમથી પ્રગટ થાય છે, તે સમયે ઈન્દ્રિયાતીત આનંદનો પ્રતિભાસ થાય છે. તેવા સહજ સુખની પ્રાપ્તિને કારણે ઈન્દ્રિયજનિત સુખો નુચ્છ લાગે છે. વિશેષ પુરુષાર્થ પ્રગટ થતાં જીવ મોક્ષ પ્રત્યે આગળ વધે છે.

મુક્તિબીજ

આવો સમકિતી આત્મા સંસારનો ઉદય વેદે છે પણ તેને તેમાં ક્ષાયજનિત રસની તીવ્રતા ઘટી હોવાથી બાધા પહોંચતી નથી.

શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ તે હવે સ્વાત્માને પરમાત્મસ્વરુપ વીતરાગી અને જ્ઞાતાદ્રષ્ટારુપે અનુભવે છે. પ્રારબ્ધયોગે ધર્મ, અર્થ, કામનું પ્રયોજન કરે છે, પણ તેને બાહ્ય સંયોગ માને છે. તે તે ક્રિયા સાથે એકત્વભાવ ન હોવાથી તેને નાટકરુપ જાણે છે.

હજી અધૂરી દશા હોવાથી મન વચન કાયાની ગુમ્મિને પાળી શકતો નહિ હોવાથી નિરંતર સ્વાત્મરમણ ન થવાથી તે ભક્તિ, સત્સંગ, સ્વાધ્યાયનું સેવન કરી ઉપયોગની સ્થિરતા માટે ઉદ્યમી રહે છે. આવું વ્યવહાર ચારિત્ર અંતે ત્યાગવા યોગ છે છતાં ઉપયોગની સ્થિરતા અને ઉપયોગની શુદ્ધતા માટે તે બાહ્ય ચારિત્રનો આચાર જાળવે છે.

તે જાણે છે કે આત્માનો સ્વભાવ બંધ મોક્ષના નયવાદથી પર છે, નયાતીત છે. પરંતુ જ્યારે નિર્વિકલ્પપણું ટકતું નથી ત્યારે તત્ત્વોના સ્વરુપનું ચિંતન કરે છે.

નિશ્ચયનયનું આલંબન લે ત્યારે તે શુદ્ધ આત્માનું ચિંતન મનન કરે છે. તેમ વારંવાર કરવાથી સ્વાભુવનમાં લીન થાય છે.

સમ્યક્ત્વીનું સામાર્થ્ય એવું ટકે છે કે તેને બાહ્ય સુખ દુઃખમાં રાગ દ્વેષના ભાવ ઉઠતા નથી. તે ગૃહસ્થ દશામાં હોવાથી પોતાના કુટુંબીજનોને આત્મરુપ માની તેમનું હિત વિચારે છે. જગતના જીવો સાથે મૈત્રીભાવ રાખે છે. સૌનું હિત તેના હૈયે વસેલું હોય છે.

મૈત્રી પ્રમોદ કરુણા અને મધ્યસ્થભાવનાઓથી ભાવિત થઈ તે સદા પ્રસન્ન રહે છે.

ગુણસ્થાનક પ્રમાણે ક્ષાયની મંદતા થતી રહે છે. કદાચિત્ રાગાદિ ભાવ થાય તો પણ તે મિથ્યાદ્રષ્ટિની અપેક્ષાએ અલ્પ હોય છે.

સમ્યક્ત્વી સાધકના - શ્રાવકના સર્વ આચારો પામે છે અને ગુણોનો ક્રમ પણ સેવે છે. જેમ જેમ આત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ કર્મોનો રસ ઘટે છે, સ્થિતિ ઘટે છે.

સમ્યક્ત્વી અંતરથી અન્ય પદાર્થ પ્રત્યે આસક્ત ન હોવાથી તે કર્મ ફળ આપીને ખરી જાય છે. ચેતન અચેતન પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે કર્મોની

મુક્તબીજ

નિર્જરા થાય છે. સંસારના કારણભૂત કર્મબંધ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેટલા પ્રમાણમાં રાગભાવ થાય તેટલું કર્મ બંધાય તોપણ તે અલ્પ સમયમાં છૂટવાવાળું હોય છે.

સમ્યક્દ્રષ્ટિજીવ શંકારહિત હોય છે. સામાન્ય પ્રકારથી ભયથી મુક્ત હોય છે. આત્માના સ્વરૂપ અને નિત્યપણાની દ્રઢ શ્રદ્ધાને કારણે તેમને રોગ કે મૃત્યુનો ભય નથી.

કર્મબંધનો અને આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ જાણીને જે કર્મબંધથી લેપાતા નથી. તે કર્મોથી વિરક્ત થઈ, તે જ્ઞાની કર્મોથી મુક્ત થાય છે.

જે સિદ્ધ થયા છે, જે સિદ્ધ થશે, અને જે સિદ્ધ થઈ રહ્યા છે તે સર્વ આત્મા દર્શનથી જ નિશ્ચય સમ્યક્ દર્શનથીજ થાય છે.

સમ્યક્દ્રષ્ટિ સંયોગવશે નાના પ્રકારના મન વચન કાયાના યોગો દ્વારા વર્તે છે, તો પણ ઉપયોગમાં રાગ આદિભાવોના કર્તા નહિ હોવાથી કર્મભલથી લેપાતા નથી, અર્થાત્ - મિથ્યાદ્રષ્ટિ જેવા અનંતાનુંબંધથી બંધાતા નથી. વીતરાગી સમ્યક્ત્વી અબંધ રહે છે, અને સરાગ સમ્યક્ત્વીને જેટલો રાગ હોય તેટલો અલ્પબંધ પડે છે, છતાં આત્મા બાધક હોતો નથી.

હે શ્રાવક પરમ શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શનને ગ્રહણ કરીને મેરુપર્વતવત્ તેને નિષ્કમ્પ રાખીને સંસારમાં દુઃખોનાં ક્ષયને માટે ધ્યાન ધ્યાયા કર.

તે ધન્ય છે, તે જ કૃતાર્થ છે તે જ વીર છે, તે જ પંડિત માનવ છે, કે જેમણે સ્વપ્નમાં પણ સિદ્ધિને દેવાવાળા સમ્યગ્દર્શનને મલિન કર્યું નથી. નિરતિચાર સમ્યગ્દર્શન પામીને આત્માનંદનો વિલાસ કર્યો છે.

જે સમ્યક્દ્રષ્ટિ ગૃહસ્થ છે તે મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિર છે, જ્યારે મિથ્યાદ્રષ્ટિ મુનિ મોક્ષમાર્ગી નથી. એટલા માટે સમ્યક્દ્રષ્ટિ ગૃહસ્થ મિથ્યાદ્રષ્ટિ મુનિથી શ્રેષ્ઠ છે.

નોંધ : જે સમ્યક્દ્રષ્ટિ ગૃહસ્થ છે. તે મોક્ષ માર્ગમાં સ્થિર છે જ્યારે મોક્ષની અભિલાષા વગરનો મિથ્યાદ્રષ્ટિ મુનિ મોક્ષમાર્ગી નથી એટલા માટે સમ્યક્દ્રષ્ટિ ગૃહસ્થ અભવ્ય દુર્ભવ્ય ભારેકર્મી દુર્ભલ બોધિ મિથ્યાદ્રષ્ટિ મુનિથી શ્રેષ્ઠ છે.

નોંધ : જે જીવોનાં અંતરમાં સમ્યગ્દર્શન હોય છે, તે જીવોને બંધાતી અશુભ પ્રકૃતિઓનો રસ અને સ્થિતિ ઓછા બંધાય છે, કારણ કે હેય ઉપાર્દેય દ્રષ્ટિ પેદા થયેલી હોય છે.

મુક્તિબીજ

શુદ્ધ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ વ્રતરહિત હોવા છતાં નારકી, પશુ, નપુંસક, સ્ત્રી, નિચકુલ, અપંગ, અલ્પ આયુધારી કે દરિદ્રી પેદા થતા નથી.

વિધિ સહિત વાવેલું અન્ન જેમ વર્ષાથી ઉગી નીકળે છે તેમ અરિહંત આદિની ભક્તિથી જ્ઞાન, ચારિત્ર, સમ્યક્ત્વ અને તપની ઉત્પત્તિ હોય છે.

મોક્ષનું મુળ સાધન જિનેન્દ્રભગવાને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની ઐક્યતાને કહ્યું છે, તેનાથી નવીન કર્મોનો સંવર થાય છે. અને પૂર્વકર્મોની નિર્જરા થાય છે.

જેટલે અંશે સમ્યગ્દર્શન હોય છે તેટલે અંશે બંધ થતો નથી તેની સાથે જેટલો શુભાશુભ રાગ છે તેટલો બંધ છે.

યોગથી પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિબંધ થાય છે. કષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે. સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્ર યોગરુપ કે કષાયરુપ નથી. તેથી રત્નત્રય બંધનું કારણ નથી.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિના આત્મામાં નિયમથી આત્મજ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની શક્તિ પેદા થાય છે. તે પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અને પરસ્વરૂપની મૂક્તિ વડે પોતાના વસ્તુ સ્વભાવના અનુભવના પ્રેમી થઈ જાય છે. તેમણે તત્ત્વદ્રષ્ટિથી આત્મા અને અનાત્માને ભિન્ન ભિન્ન જાણી લીધા છે. તેથી તે સર્વ વિભાવના કારણોથી વિરક્ત થઈ પોતાના સ્વભાવમાં વિશ્રામ કરે છે.

સમ્યક્ત્વની ભાવના - વિનિમય

સમ્યક્ત્વી એવી ભાવના ભાવે છે કે હે પ્રભુ !

હું જીવ અને અજીવ પદાર્થોને યથાર્થ જાણું,

બંધ અને આશ્રવોને સદા રોકતો રહું

નિરંતર સંવર નિર્જરા કરતો રહું.

મુક્તિરુપી લક્ષ્મીની આકાંક્ષા કરતો રહું,

નિશ્ચયથી શરીરાદિથી મારું પરમાત્મસ્વરુપ-

શુદ્ધ અને ભિન્ન છે તેવો અનુભવ કરતો રહું.

શુદ્ધ મનથી ધર્મધ્યાન અને સમાધિભાવમાં

મારો જીવનકાલ વ્યતીત થાઓ.

મુક્તિબીજ

સમ્યક્ત્વી વિચારે છે કે જેનો જેનો મને સંયોગ થયો છે તે સર્વે ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ, મારાથી ભિન્ન છે. તેનો મોહ છોડી દેવાથી હું મોક્ષ જ છું.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ વિચારે છે કે મેં ચગદ્દેષના ત્યાગરૂપી, સામ્યભાવના, મહામંત્રથી શુભાશુભ કર્મરૂપી શત્રુઓને વશ કરી લીધા છે, પછી મારું કોણ બગાડી શકશે.

મેં સમતાભાવ ધારણ કર્યો છે તેથી હવે પુણ્યપાપકર્મ ઉદય આવીને કદાચ ફળ આપે તો પણ તે મને આકુળ કરી શકે તેમ નથી.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ વિચારે છે કે કર્મોદ્ધારા બાહ્ય પરિગ્રહાદિ ઉપાધિનો સમુહ દૂર રહો. મારા શરીર, મન અને વચન પણ કર્મથી ઉત્તપન્ન થયેલા હોવાથી મારાથી ભિન્ન છે.

નિશ્ચયથી હું પરમ શુદ્ધ છું.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ વિચારે છે કે આઠ કર્મ મારાથી ભિન્ન છે, તો તેના ઉદયથી તે સુખ:દુખ આપતા નથી.

સમ્યગ્દર્શન સહિત નરકનું દુ:ખ સહેવું પણ સમ્યગ્દર્શન રહિત સ્વર્ગનું સુખ મને માન્ય નથી. કારણકે આત્મજ્ઞાન ત્યાં સાચું સુખ છે.

જે પ્રાણી કષાયના આતાપથી તપેલો છે, ઈન્દ્રિયોના વિષય રૂપી રોગથી પીડિત છે, ઈષ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગથી દુ:ખી છે તે સર્વને માટે સમ્યગ્દર્શન પરમ હિતકારી ઔષધ છે.

જેમ વૃક્ષનું મૂળ ઉખડી જવાથી તે પુન: ઉગતું નથી, તેમ આઠે પ્રકારના કર્મોના કારણરૂપ કષાયોને ક્ષમાદિ ભાવોથી યુક્ત થઈ જીવ ક્ષય કરે છે પછી તે કર્મો પુન: બંધાતા નથી.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા કેવા હોય ?

સ્વાર્થ = સ્વ = અર્થ = આત્માપદાર્થમાં, તથા પરમાર્થ એટલે મોક્ષ પદાર્થમાં જેની સાચી પ્રીતિ છે, રૂચિ છે, જિનેન્દ્રના વચનમાં - મતમાં જેની અચળ પ્રતીતિ છે, સમસ્ત નયના જે જ્ઞાતા હોવાથી કોઈથી વિરોધ નથી. પર્યાયમાં - દેહાદિમાં આત્માબુદ્ધિ નથી. ગૃહસ્થપણમાં યતિપણમાં જેને અહંભાવ નથી. સમસ્ત આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિ, અત્માની અનંત શક્તિરૂપ સિદ્ધિ અને આત્માના અનંતગુણની વૃદ્ધિ જેને સદાકાળ પોતાના અંતરમાં પ્રગટ છે,

મુક્તિબીજ

તે અંતરાત્મપણાની લક્ષ્મી સહિત હોવાથી તે યાચના સહિત સંપત્તિવાન છે. ભગવાન વિતરાગનો દાસ છે. સમસ્ત પદાર્થોમાં રાગ દ્વેષની મંદતા હોવાથી જગતથી ઉદાસીન છે. અને સદાકાળે આત્માના સુખે કરી યુક્ત છે તેથી મહા સુખી છે.

તેનું ચિત્ત સાચું છે.

તેનું વચન સાચું છે.

તેની ક્રિયા સાચી છે.

જેના હૃદયમાં વિવેક પ્રગટ થયો છે. અંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા આત્માનુ ભવરૂપ આનંદથી જોણે કષાયોને જીત્યા છે. સત્યાર્થ સ્વાધીન આત્મ સુખને જ સુખ માને છે.

પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણને અચળ અડોલ જાણે છે. કાદવ વાળા પાણીને જેમ ફટકડી કચરો અને પાણી ભિન્ન કરે છે. તેમ જીવ અજીવ દ્રવ્યો જે અનાદિથી ભેગા થાય છે તેને ભિન્ન જાણે છે.

આત્મિક શક્તિની વૃદ્ધિ થાય તેવાં સાધન સેવે છે અને જ્ઞાન ઉદય થાય તેવી આરાધના કરે છે. તેવા સમ્યગદષ્ટિવાન આત્મા આ સંસાર સમૂદ્રને તરી જાય છે.

જંગલમાં કોઈ માણસ મધપૂડો લેતા પહેલા માખીઓથી રક્ષણ માટે કામળો ઓઢી રાખે છે, તેથી મક્ષિકાનો ડંખ તેમને લાગતો નથી. તેવી રીતે સમકીર્તિ જીવ મોક્ષમાર્ગને સાધે છે ત્યારે કર્મોદયથી સુખો કે દુઃખોની ઉપાધિ આવી પડે છે, પણ તેને આત્માજ્ઞાનનું કવચ - કામળો ઓઢેલો છે તેથી આકુળતા થતી નથી પણ કર્મની નિર્જરા થાય છે. દુઃખોને તે ઉપાધિ ન ગણતા સમાધિમાં રહે છે.

જેમ હંસની પ્રકૃતિમાં એ ગુણ છે કે દૂધ પાણી મિશ્ર હોવા છતાં દૂધને જ ગ્રહણ કરે. લેશ પણ પાણીને ગ્રહણ ન કરે તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા પ્રત્યેક દેહમાં નિશ્ચયરૂપે આત્મદેવને જ ગ્રહણ કરે પરભાવને લેશ પણ ગ્રહણ ન કરે.

ભેદ વિજ્ઞાન

જીવને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર અજ્ઞાનવશ આત્મમાં ઉત્પન્ન થતાં રાગદ્વેષના પરિણામ છે. જેમ કોઈ વૃક્ષમાં પોતાના જ રસથી લાખ ઉત્પન્ન થઈ

મુક્તિબીજ

વૃક્ષનો નાશ કરે છે. તેમ આત્માના વૈભવિક પરિણામો આત્મગુણનો ધાત કરે છે. વાસ્તવમાં આત્મા રાગાદિ પરિણામ રહિત છે તેવા શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરવું તેને જ બ્રહ્મણ કરવો

આત્મા કેવી રીતે બ્રહ્મણ કરવો ?

રાગાદિ પરિણામોથી તેનો ભેદ કેવી રીતે કરવો ?

આત્મા પ્રજ્ઞાવડે, ભેદવિજ્ઞાન વડે કે વિવેકભાવથી બ્રહ્મણ થાય છે. અર્થાત્ રાગાદિથી છૂટો થાય છે.

પ્રજ્ઞા - સુવિચારણા વડે આત્મા સર્વ રાગાદિભાવકર્મથી, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મથી, શરીરાદિ નોકર્મથી, અર્થાત્ સર્વ જીવ - અજીવ દ્રવ્યો થી ભિન્ન છે તેવો બોધ થતાં તે જ પ્રજ્ઞા વડે આત્માને બ્રહ્મણ કરવો, અર્થાત્ અનુભવ થાય છે.

જેમ બુદ્ધિમાન ડાંગરમાં ચોખા અને ફોતરા જૂએ છે. ત્યાર પછી તે બુદ્ધિ વડે ચોખાને પ્રયોજનભૂત જાણી છૂટા કરી બ્રહ્મણ કરે છે. તેમ ભેદવિજ્ઞાન - આત્મા અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન છે તેવું જ્ઞાન થતાં વિવેકથી જાણ્યા પછી તે જ વિવેકથી આત્માને બ્રહ્મણ કરે છે.

પ્રજ્ઞા વડે તે જાણે છે કે નિશ્ચયથી હું આત્મા છું, અન્ય સર્વ પદાર્થો અને ભાવો મારાથી ભિન્ન છે, તેથી હું આત્મામાં સ્થિર થાઉં આ જે જાણે છે તે પ્રજ્ઞાવંત છે.

જેના મનમાં આણુ માત્ર પણ પર દ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ છે. તે આગમને જાણનાર હોવા છતાં પોતાના આત્માને જાણતો નથી કારણ કે તેનામાં ભેદવિજ્ઞાન કે પ્રજ્ઞા પ્રગટ થયા નથી. તેથી તે જાણતો નથી કે આત્મા તો સર્વથી ભિન્ન એક શુદ્ધ જ્ઞાયક સ્વભાવવંત છે, તેનામાં રાગ દ્રેષ કે મોહનું લેશ પણ હોવા પાણું નથી.

જેમ કોઈ તર્કબુદ્ધિથી પાણી અને દૂધ એક મેક છતાં તે જુદાં જાણે છે, તેવી રીતે જ્ઞાની ઉત્તમ અને સુક્ષ્મ ભેદવિજ્ઞાનના બળથી આત્માને અને શરીરાદિ પર પદાર્થોને જુદા જાણે છે.

આત્મધ્યાનના બળથી જીવે પુદ્ગલ અને કર્મોનો ભેદ પાડી નિજ આત્માને બ્રહ્મણ કરવો જોઈએ. પોતે સિદ્ધસ્વરૂપ છે તેમ ભાવના કરવી.

મુક્તિબીજ

ભેદજ્ઞાની મહાત્મા પોતાના આત્માથી ભૂત, ભાવિ, અને વર્તમાન કર્મબંધ, અને રાગાદિ ભાવબંધને ભિન્ન કરી, બળપૂર્વક પુરૂષાર્થ કરી મોહને દૂર કરી અંતરંગમાં ડૂબકી મારે છે. ત્યારે તેને આત્મદેવ પ્રગટ થાય છે. તે આત્મા નિશ્ચળ, કર્મકલંકરૂપી કાદવથી રહિત અને અવિનાશી છે, તે સ્વયં અનુભવમાં આવે છે.

હે ચેતન તું મરણીઓ થઈને પણ આત્મતત્ત્વનો જીજ્ઞાસુ થા. શરીરાદિ સર્વ મૂર્તિક પદાર્થોનો મોહ છોડી, બે ઘડી માટે તેનો સાક્ષી - પડોશી થા. તે સર્વ તારાથી ભિન્ન છે તેમજાણ. જેથી સ્વયં આત્માને સ્વસ્વરૂપમાં રમતો અવલોકી, શરીરાદિનો મોહ શીઘ્ર છોડી દઈશ.

ઉજળવલ દ્રઢ ચિત્તથી ચારિત્ર ધારણ કરનાર મોક્ષાર્થી મહાત્માએ નિરંતર આવા સિદ્ધાંતનું સેવન કરવું જોઈએ કે હું સર્વદા એક શુદ્ધ ચેતન્ય સ્વરૂપ છું. જે જે રાગાદિભાવ પ્રતિભાસે છે તે મારાથી ભિન્ન છે તે રૂપ હું નથી, તે મારા નથી.

ભેદવિજ્ઞાની આત્મા સમતાભાવને દ્રઢપણે આરાધી પોતાના આત્મામાં આત્માનો નિશ્ચય કરી આનાદિકાળથી એકત્વ ધરાવતા જીવ અને કર્મને ભિન્ન કરે છે.

વાસ્તવમાં હે આત્મન ! તું પોતાના આત્માની સમતાભાવની સાથે એવી અતિ દ્રઢ ભાવના કર કે જેથી પદાર્થોના સમૂહને રાગદ્વેષથી જોવાનું જ બંધ થઈ જાય.

સમતાનું સ્વરૂપ શું છે ?

જેના ધારણ થવાથી આશાઓ શીઘ્ર નાશ પામે છે.

અવિદ્યા-અજ્ઞાન ક્ષણમાં ક્ષીણ થઈ જાય છે.

ચિત્તરૂપી સર્પની વાંકી ચાલ મરણ પામે છે.

આવો સમતાનો આનંદ કોણ અનુભવે છે ?

જે મહાત્માનું ચિત્ત મહેલોને અને સ્મશાનને જોઈ, કોઈ સ્તૂતિ કરે કે નિંદા કરે, કેઈ કાદવ છાંટે કે કેસરથી વિલેપન કરે, સુંદર પાટ મળે કે કાંટાયુક્ત શય્યા મળે, કનકમણિ મળે કે પાષાણ મળે, દુર્બળ કે સુંદર સ્ત્રી જોવા મળે, આવા અનેક અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગો મળે, છતાં મહાત્માને રાગદ્વેષના વિકલ્પો સ્પર્શ કરતા નથી.

મુક્તિબીજ

તે નિપુણ મહાત્મા સમતા ભાવના આનંદનો અનુભવ કરે છે શ્રી સદ્ગુરુ કહે છે કે ભેદવિજ્ઞાન ચિદ્રૂપના દર્શનને માટે અને અનાદિ કાળના મહામોહ - મિથ્યાત્વરૂપિ અંધકારને દૂર કરવાને દીપક છે, માટે હે ભવ્ય જીવ :-

તું શીઘ્ર મોહના બંધનને છેદી નાંખ. સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપ જે તારો પોતાનો સ્વભાવ છે તેને ગ્રહણ કર. શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કર, તે પછી આ દ્રવ્યકર્મ, રાગાદિ કર્મ કે શરીરાદિના કર્મો તો પુદ્ગલનો સમુહ છે, તે તારાથી ભિન્ન છે, તેનો તારી સાથે મેળ કેમ થશે ?

તું ચૈતન્ય એ જડ તારો અને તેનો સંબંધ કેમ સંભવે ?

તે મૂર્તિક છે તું અમૂર્તિક તારો અને તેનો મેળ કેમ બેસે ? પાણી અને તેલનો સંયોગ થવા છતાં બંને ભિન્ન છે તેથી ભિન્ન રહે છે. એમ ભેદવિજ્ઞાનપણે પ્રવર્તેજે.

રાગદ્વેષ - મોહ - રૂપી મિથ્યાત્વની ગ્રંથિનો ભેદ કરી તેનાથી ભિન્ન એવું સમ્યક્ત્વ પામવું તે ભેદવિજ્ઞાન છે.

રાગદ્વેષ આદિ મોહના ભાવો છે. આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્માનો સ્વભાવ તો શુદ્ધ ચેતનામય કલ્થો છે. કર્મરૂપ જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય તે તો આત્માથી પ્રગટપણે ભિન્ન છે. તે બંનેનું એકત્વ કેવી રીતે માની શકાય ?

આવું ભેદવિજ્ઞાન જેના અંતરમાં રહ્યું છે, તે સુવિચક્ષણ આત્મા જેણે ભેદવિજ્ઞાન દ્વારા આત્મસ્વરૂપની પરિણતિ અનુભવી છે, અને પરપુદ્ગલની પરિણતિ પોતાની માનવાની ભૂલ ભાંગી છે તે મુક્ત છે.

ભેદજ્ઞાનની ભાવના

મિથ્યાત્વના ભાવોને મિથ્યારૂપ જાણ, પરભાવ - વિભાવ ને મિથ્યારૂપ જાણ. સમ્યગ્જ્ઞાનના ભાવોને સમ્યક્રૂપ જાણ કામ - તૃષ્ણા - ક્ષાયના જોરને તોડી ઈદ્રિયવિષય ભોગના ભાવોનો નાશ કર. પરવસ્તુઓનાં સંગ, દેહાદિનું મમત્વ અને એકત્વનો ત્યાગ કર, નિજ શુદ્ધત્માની ભાવના કર.

પાપ - પુણ્ય એ બંને પૌદ્ગલિક કર્મના પરિણામો છે, એમ જાણી તે ભેદને જાણી લે, અને નિજ હિતના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થા. જેથી ભવાંત થાય. મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય. હે મિત્ર, આટલું કાર્ય કરી નિશ્ચિંત થા.

મુક્તબીજ

હે ચેતના, તું આત્માના બે ભાવનો ભેદ સમજ.

૧. જ્ઞાનરૂપ ભાવ ૨. અજ્ઞાનરૂપ ભાવ

જ્ઞાનરૂપભાવ તે આત્માનો નિજભાવ છે. અજ્ઞાનરૂપભાવ પર પુદ્ગલના સંગે ઉત્પન્ન થયેલો વિભાવ છે.

આત્માના જ્ઞાનગુણને ગ્રહણ કરો. અજ્ઞાનભાવનું મૂળ છેદી, તેને ભસ્મ કરો. તેમ કરવું યોગ્ય છે.

ભાવથી જ જીવો દુઃખ પામે છે. ભાવથી જ જીવો સુખ પામે છે, માટે ભાવને પલટાવી નિર્વાણનગર સુધી પહોંચી જાવ.

અગ્નિ અંગને દગડો છે, તે ઠંડીને દૂર કરે છે. તે મારા જ્ઞાન અજ્ઞાન, સાવધાની કે અસાવધાની પ્રમાણે પરિણામ આવે છે.

કર્મની અને આત્માની પંક્તિ, જ્ઞાતિ, લક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન છે. તે બંને એકપણે પરિણમતા નથી. તે બંને સદા ભિન્ન છે. એવી દ્રષ્ટિ જે દિવસથી પ્રકાશે તે દિવસે તું આત્માને અનુભવે છે. તેથી સંસારથી તરી પાર ઉતરે છે.

હું એક છું, એકલો છું, મારું કોઈ નથી, હું જ્ઞાન સ્વરૂપ છું, હું શુદ્ધ છું હું જ્ઞાનીઓએ અનુભવ્યો છે તેવો છું. આ કર્મોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં ભાવો મારાથી ભિન્ન છે.

હું આત્મા છું, મારું મરણ નથી, તો પછી મને મરણનો ભય શો ? મને રોગ વ્યાધિ નથી તો મને પીડા શાની ? હું બાળક, વૃદ્ધ કે યુવાન નથી. સર્વ પુદ્ગલમય શરીરની અવસ્થાઓ છે. હું તે સર્વથી ભિન્ન છું.

શરીર ભિન્ન છે, હું તેનાથી ભિન્ન છું, હું ચેતન છું, શરીરોદિ અચેતન છે. શરીર એને પરમાણુઓનું બનેલું છે, હું એક અખંડ આત્મા છું. શરીરોદિ નાશવંત છે. હું એક અવિનાશી છું.

જેને ક્રોધ નથી, માન, નથી, માયા નથી, લોભ નથી, શલ્ય નથી લેશ્યા નથી, જન્મ જરા મરણ નથી તેવો નિરંજન હું છું.

જેમાં સ્પર્શ, રસ, વર્ણ, ગંધ, શબ્દોદિ નથી, જે શુદ્ધ ચૈતન્યમય પદાર્થો છે તે નિરંજન છે.

મુક્તિબીજ

આત્મા અને કર્મવર્ગણાની ભિન્નતા

કાદવમાં પડેલું સોનું કટાતું નથી તેમ સમ્યગ્જ્ઞાની આત્મા કર્મવર્ગણાઓની વચમાં રહેવા છતાં, પણ શરીરશદિ સર્વ પરદ્રવ્યોમાં રાગ દ્રેષ કે મોહ કરતા નથી. તે તેનાથી પોતાને ભિન્ન જાણે છે. એટલે કર્મથી બંધાતા નથી.

લોટું કાદવમાં પડ્યું રહે તો કાટ લાગે. તેમ મિથ્યાદ્રષ્ટિ અજ્ઞાની કર્મની વચમાં રહેતા સર્વ પરદ્રવ્યોમાં રાગભાવ કરતો, ઉદયમાં આવેલા કર્મોમાં તન્મય થતો હોવાથી કર્મરજથી બંધાય છે.

આત્મજ્ઞાનનો મહિમાજ અદ્ભૂત છે. તે દરેક પ્રકારે સ્વસ્વભાવને જ પોતાનો માને છે. તેથી પર પદાર્થોના એક પરમાણું સાથે તેમને મમતા નથી થતી.

સરાગ સમ્યક્ત્વીને કિંચિત્ કર્મબંધ થાય, પરંતુ કોરા કપડા પર પડેલી રજની જેમ ખરી પડે છે.

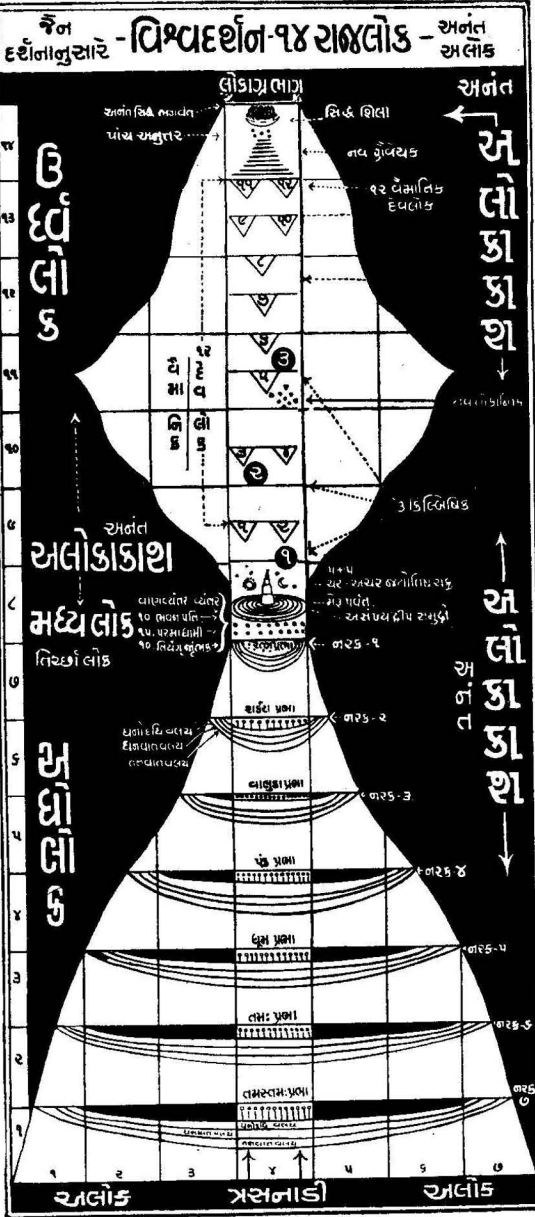
સંસાર, શરીર અને ભોગો પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ રાખનાર મહાત્મા કર્મોના સુખ દુઃખોના મીઠા કડવા ફળને માત્ર ઉદય પણે જાણે છે તેમાં લેપાતા નથી. તેથી તે અભોકતા છે.

જેમ આંખની દ્રષ્ટિ અગ્નિને માત્ર દેખે જ છે, પણ અગ્નિને તે ઉત્પન્ન કરતી નથી કે ભોગવતી નથી. તેમ જ્ઞાની કર્મો બાંધતા નથી કે ભોગવતા નથી. તે મન, વચન, કાયા, અને કર્મોથી પોતાને ભિન્ન જાણે છે.

જ્ઞાનીપુરુષ એમ જાણે છે કે, જે શુભાશુભ કર્મો ઉદયમાં આવે છે તે સર્વે પૂર્વે મિથ્યાત્વરૂપ ભ્રમથી સેવેલા ભાવોનું ફળ છે. જે મને દુઃખ આપનાર થયું છે. તે જડરૂપ છે મારું સ્વરૂપ નથી. હું તે સર્વથી ભિન્ન છું. હું નિજ શુદ્ધ સ્વભાવમાં રક્ત છું. તેથી તે સર્વ કર્મો ક્ષણ માત્રમાં નાશ થઈ જશે. હું મોક્ષધામમાં જઈને વસું.

એક જ્ઞાનભાવ છે, એને બીજો અજ્ઞાનભાવ એ બંને ચેતનના ભાવો છે, જ્ઞાનભાવ એ પોતાનો સ્વભાવ છે. અજ્ઞાનભાવ એ કર્મજન્ય ઔપાધિક - વિભાવભાવ છે. માટે જ્ઞાનભાવને ધારણ કરવો. અજ્ઞાન ભાવને નષ્ટ કરવો. જેથી શીવપદની પ્રાપ્તિ થાય.

(સહજ સુખ સાધનના સંપાદશ્રીએ ધણા શાસ્ત્રોના આધારે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ તે ગ્રંથમાં નિરૂપણ કર્યું છે. તેની આ ટૂંકી નોંધ છે.)

છ દ્રવ્યોનો સમુહ તે વિશ્વ છે

આપણે લોકના મધ્યભાગમાં જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં ભરત ક્ષેત્રમાં રહીએ છીએ. આ દ્વીપને ફરતો સમુદ્ર, એમ દ્વીપો - સમુદ્રો અસંખ્ય છે. વચ્ચે મેરુ પર્વત છે, તેની આસપાસ સૂર્ય - ચંદ્ર - ગ્રહ - નક્ષત્ર તારા ફરે છે.

ઉપર મથાળે લોકાગ્રસ્થાને અનંતા સિદ્ધભગવંતો, પછી નીચે ક્રમશઃ સિદ્ધશિલા, ૫ અનુત્તર, ૯ ગ્રૈવેયક, ૧૨ વૈમાનિક, ૯ લોકાન્તિક, ૩ કિલબીષિક દેવોનાં સ્થાનો ચિત્રમાં દર્શાવ્યા મુજબ જાણવા.

આપણી નીચે રત્નપ્રભા પૃથ્વીની અંદર વાણવ્યંતરદેવોનાં તથા વ્યંતરદેવોના નગરો છે. તેની નીચે ભવનપતિ દેવોનાં ભવનો છે. તેઓનાં આંતરે આંતરે પહેલી નારકીનાં સ્થાનો છે. તેની નીચે ક્રમશઃ ૨ થી ૭ નારકી જીવોનાં સ્થાનો છે. જે ચિત્રમાં બતાવ્યા છે.

વિશ્વ શું છે ?

લુક્ર ધાતુ ઉપરથી લોક શબ્દ બન્યો છે. જેનો અર્થ જોવું થાય છે. જેમાં જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો જોવામાં આવે છે તે લોક અને તેનો પ્રતિપક્ષી-જ્યાં જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો જોવા ન મળે તેને અલોક કહેવાય.

અલોક અનંતાનંત આકાશસ્તિકાય (પોલાણ) રૂપ છે. જેમ કોઈ વિશાળ સ્થાનમાં વચ્ચે નિરાધાર માણસનું પુતળું લટકાવ્યું હોય, તેમ અલોકના મધ્યમાં લોક રહેલ છે. લોકઆકાશ વિશે કહેવું છે કે એક કોડિયું ઊંધું રાખીને એના ઉપર બીજું સુલટું કોડિયું મુકાય અને તેના ઉપર ત્રીજું ઊલટું કોડિયું મૂકવાથી જેવો આકાર બને તેવો, અથવા બે પગ પલોળા કરીને બે હાથ કોણીથી પલોળા રાખી કમરે લગાડી ઊભા રહેવાથી જે આકાર બને તેવો (વૈશાખ સંસ્થાન જેવો) આકાર લોકનો છે.

લોકાકાશના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે. (૧) ઊર્ધ્વલોક (૨) તિર્ય્છાલોક (મધ્યલોક) (૩) અધોલોક.

તેમાં ઊર્ધ્વલોક ઊંચાઈમાં ૧૮૦૦ યોજન ન્યૂન રાજ પ્રમાણ ઊંચો છે. તિર્ય્છાલોક ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ ઊંચો છે, અને અધોલોક રાજપ્રમાણ ઊંચો છે.

(૧) ઊર્ધ્વલોકમાં :-લોકાગ્રસ્થાનેથી નીચે નીચે ક્રમશઃ સિદ્ધ પરમાત્મા, સિદ્ધશિલા, પાંચ અનુત્તર, નવ ગ્રૈવેયક, બાર વૈમાનિક દેવલોક રહેલા છે. તે ઉપરાંત નવ લોકોન્તિક અને ત્રણ કિલ્બીષિક દેવોનાં સ્થાનો છે.

(૨) તિર્ય્છાલોકમાં :-જ્યોતિષચક્ર, મેરુપર્વત, જંબૂદ્વીપાદિ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો તથા ૧૦ તિર્યાગ્ જૃંભક દેવો છે. તથા નીચેના યોજન સુધીમાં વાણવ્યંતર તથા વ્યંતરદેવોનાં સ્થાન છે. તે આ રીતે, રત્નપ્રભા પૃથ્વીની સપાટીથી નીચે ૧૦ યોજનને છોડી ૮૦ યોજનમાં વાણવ્યંતર દેવો છે, પછી નીચે ૧૦ યોજન છોડી ૮૦૦ યોજનમાં વ્યંતરદેવોનાં નગરો છે.

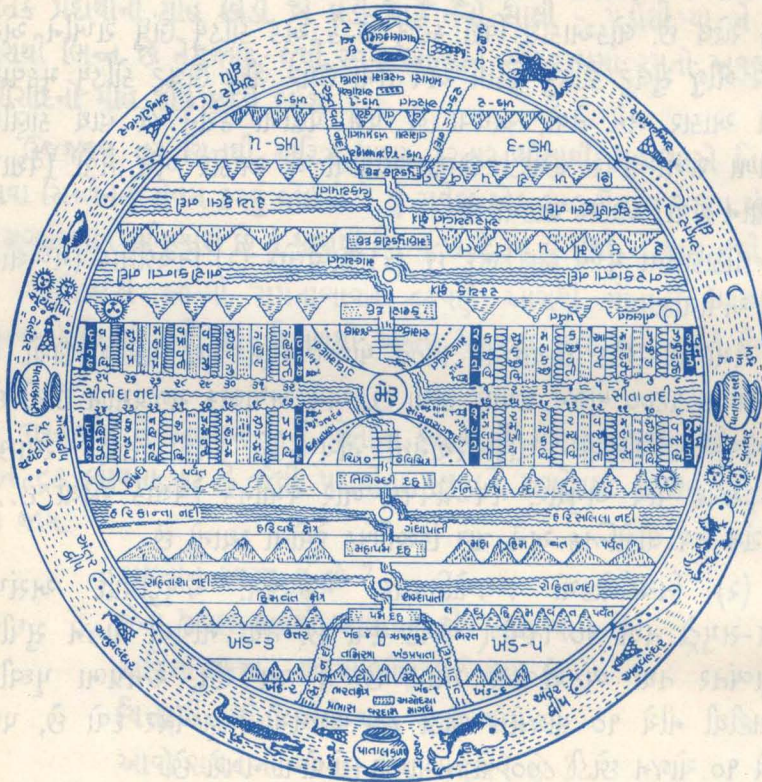
(૩) અધોલોકમાં :- ૧૦ ભવનપતિ તથા પરમાધામી દેવોનાં સ્થાન છે. ભવનપતિ નિકાયના આંતરે ૧ લી નરકના સ્થાનો છે. પછી ક્રમશઃ ૨ થી ૭ સુધીનાં સ્થાનો આવેલા છે.

जंबूद्वीप

१ लाख योजना

लवण समुद्र

२ लाख योजना

७

महाक्षेत्र

६

कुलगिरि

જંબૂદ્વીપ અને લવણ સમુદ્ર

સમસ્ત મધ્યલોકનાં કેન્દ્રમાં આવેલા મેરૂપર્વતની આજુબાજુ ૧ લાખ યોજનના વ્યાસ-પહોળાઈવાળો જંબૂદ્વીપ આવેલો છે. તે સમસ્ત જંબૂદ્વીપ પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા ૬ કુલગિરિ-મહાપર્વતોથી ૭ મહાક્ષેત્રમાં વહેંચાઈ જાય છે. (ચિત્ર પાછળ આપેલું છે.)

લવણસમુદ્ર :- જંબૂદ્વીપને ફરતો વિંટળાઈ ને રહેલો ૨ લાખ યોજન પહોળો અને ૧૦૦૦ યોજન ઊંડો સમુદ્ર આવેલો છે.

દક્ષિણ દિશામાં સૌથી નીચેના ક્ષેત્રને ભરતક્ષેત્ર કહે છે. જેની પૂર્વ-પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશામાં ચૂડી આકારે લવણ સમુદ્ર અને ઉત્તર દિશામાં લઘુ હિમવંત પર્વત આવેલ છે.

હિમવંત પર્વતથી દક્ષિણમાં અને લવણ સમુદ્રથી ઉત્તરમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો વૈતાદ્ય નામનો લઘુ પર્વત સમસ્ત ભરત ક્ષેત્રને ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધ એમ બે ભાગમાં વહેંચી કાઢે છે.

હિમવંત પર્વત ઉપર મધ્યમાં આવેલા-પદ્મદ્રહની પૂર્વ દિશામાંથી નીકળતી ગંગા નદી ઉત્તર ભરત-વૈતાદ્ય અને દક્ષિણ ભરતને ભેદીને પૂર્વ લવણ સમુદ્રમાં ભળે છે.

એજ રીતે પદ્મદ્રહમાંથી પશ્ચિમ દિશામાં નીકળતી સિન્ધુ નામની મહાનદી વૈતાદ્ય અને ઉત્તર દક્ષિણ ભરતને ભેદીને પશ્ચિમ લવણ સમુદ્રમાં ભળે છે. આ બંને મહાનદી દ્વારા ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધભરત ૩-૩ ખંડમાં વહેંચાઈ જતાં કુલ ૬ ખંડો ભરત ક્ષેત્રના બને છે (જુઓ ચિત્ર)

લવણસમુદ્ર માં પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર અને દક્ષિણ મધ્યકેન્દ્રમાં ૧-૧ કળશ આકારે મોટા ખાડા છે. જે પાતાલ કળશ કહેવાય છે. આ કળશમાં દર ૧૪ મુહૂર્તે = ૧૧ કલાકે અંદર વાયુનો પ્રકોપ થતો હોઈ સમુદ્રમાં ભરતી આવ્યા કરે છે. અન્ય સમુદ્રમાં આવા કળશો ન હોઈ ભરતી -ઓટ પણ હોતા નથી.

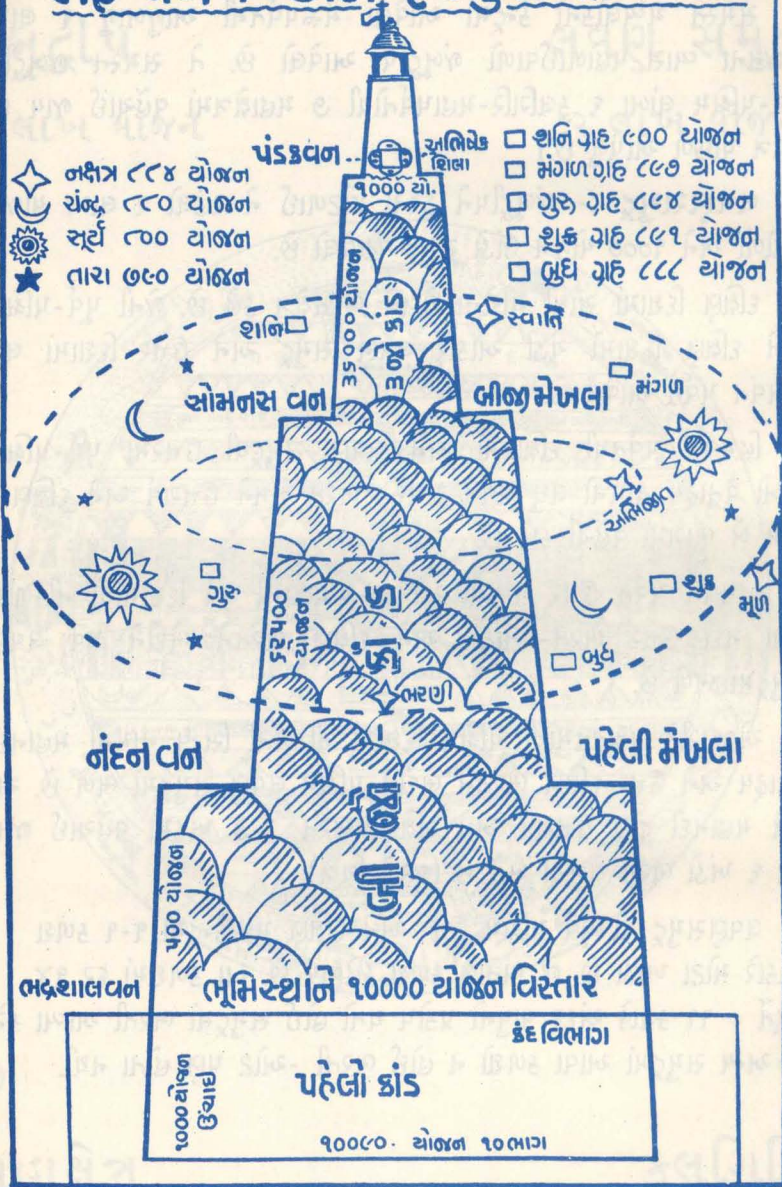
મેરૂ પર્યટ અને ફરતું જ્યોતિષચક્ર

- ◆ નક્ષત્ર ૮૮૪ યોજન
- ☾ ચંદ્ર ૮૮૦ યોજન
- ☼ સૂર્ય ૮૦૦ યોજન
- ★ તારા ૭૯૦ યોજન

પંડકવન

અભિષેક શિલા

- ☐ અગ્નિ ગ્રાહ ૯૦૦ યોજન
- ☐ મંગલ ગ્રાહ ૯૯૭ યોજન
- ☐ ગુરુ ગ્રાહ ૯૯૪ યોજન
- ☐ શુક્ર ગ્રાહ ૯૯૧ યોજન
- ☐ બુધ ગ્રાહ ૯૯૯ યોજન

મેરૂપર્વત અને ફરતું જ્યોતિષચક્ર

જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં જે મેરૂ પર્વત છે તે મલસ્થંભના આકારે ગોળ છે. નીચેથી પહોળો અને ઉપરથી અનુક્રમે સાંકડો થતો જાય છે. મૂળમાંથી ઉપર સુધી ૧ લાખ યોજન છે. જેમાં મૂળથી ૧૦૦૦ યોજન રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં દટા-એલો છે. ૯૯,૦૦૦ યોજન બહાર છે. મૂળમાં ૧૦,૦૯૦ $\frac{૧૦}{૧૧}$ યોજન પહોળો છે. પૃથ્વી ઉપર ૧૦,૦૦૦ યોજન પહોળો છે અને અનુક્રમે ઘટતા ઉપર ૧૦૦૦ યોજન પહોળો છે. પર્વતના ચૂલિકા સિવાય ૩ વિભાગ છે.

(૧) પૃથ્વીની અંદર ૧૦૦૦ યોજનનો પહેલો ભાગ છે.

(૨) પૃથ્વીની ઉપર ૬૩,૦૦૦ યોજનનો પહેલો ભાગ છે.

(૩) તેની ઉપર ૩૬,૦૦૦ યોજનનો ત્રીજો કાંડ છે.

મેરૂપર્વત ઉપર ચાર વનખંડો છે. :- (૧) જમીન ઉપર ભદ્રશાલવન (૨) ૫૦૦ યોજન ઉપર નંદનવન (૩) નંદનવનથી ૬૨૫૦૦ યોજન ઉપર સોમનસવન (૪) સોમનસવનથી ૩૬૦૦૦ યોજન ઉપર પંડકવન છે.

એ પંડકવનમાં ચારે બાજુ શિલા છે. જ્યાં જિનેશ્વર ભગવંતોના જન્મ મહોત્સવ થાય છે. આ વનની મધ્યમાં એક શિખાસમાન રત્નમય ટેકરી છે, જે ચૂલિકા કહેવાય છે.

મેરૂપર્વતના મૂળભાગમાં જે આઠ રૂચક પ્રદેશો છે તે સમભૂતલા પૃથ્વી કહેવાય છે. સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજન ઉપર જતાં જ્યોતિષચક્રની શરૂઆત થાય છે. જે ઉપર ૧૧૦ યોજન સુધીમાં પથરાયેલું છે. સૌથી પ્રથમ ૭૯૦ યોજને તારામંડળ છે, તેનાથી ૧૦ યોજન ઊંચે સૂર્ય છે. તેની ઉપર ૮૦ યોજને ચંદ્ર છે. ત્યારબાદ ૪ યોજન ઊંચે ૨૮ નક્ષત્રો છે, જેમાં ભરણી નક્ષત્ર સૌથી નીચે, સ્વાતિ નક્ષત્ર સૌથી ઉપર, મૂળનક્ષત્ર સૌથી બહારના મંડળમાં અને અભિજિત નક્ષત્ર સૌથી અંદરના મંડળમાં ચાલે છે. ત્યારપછી ૪ યોજન ઊંચે બુધનો ગ્રહ છે. પછી ૩ યોજન ઊંચે શુક્ર છે. પછી ૩ યોજન ઊંચે બૃહસ્પતિ (ગુરુ) નો ગ્રહ છે. પછી ૩ યોજને મંગળ છે. પછી ૩ યોજને શનિનો ગ્રહ છે.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં ૧૩૨ ચંદ્રો અને સૂર્યો પ્રકાશ કરતાં સતત ભ્રમણ કરી રહ્યા છે. તે આ રીતે:- ૨ ચંદ્ર- ૨ સૂર્ય જંબૂદ્વીપમાં ૪-૪ લવણસમુદ્રમાં, ૧૨-૧૨ ધાતકીખંડમાં, ૪૨-૪૨ કાળોદધિમાં, ૭૨-૭૨ પુષ્કરાર્ધમાં છે.

જીવનના ઘડાં અને સમુદ્રના દષ્ટાન્તથી સમજાવતા

નવતત્વ : હોડીનું તથા સરોવરનું દષ્ટાંત

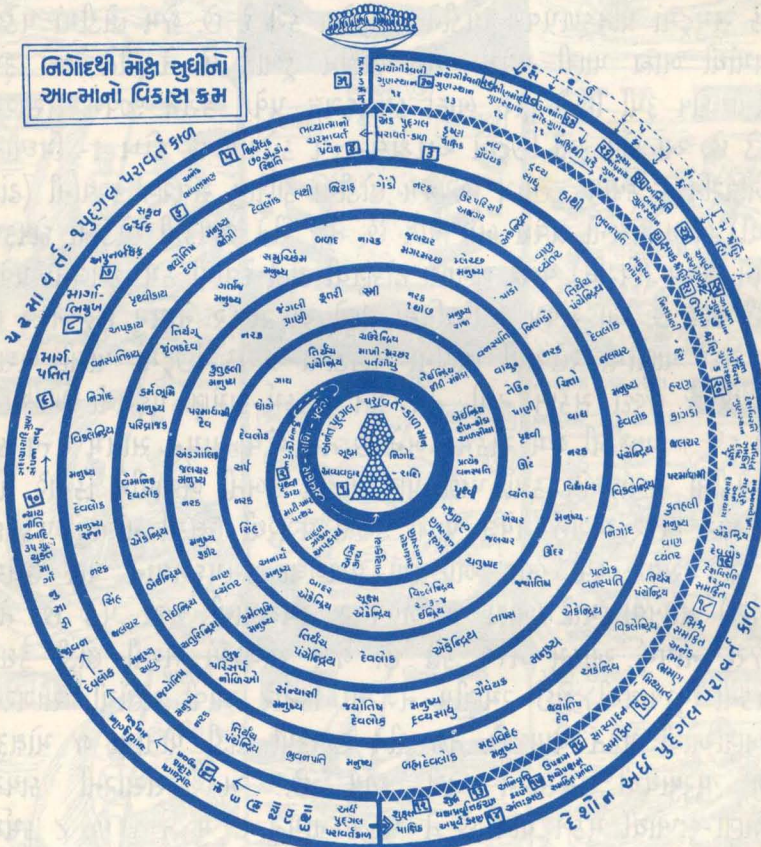
સમસ્ત વિશ્વમાં જાણવા યોગ્ય તત્ત્વ નવ છે. તેમાં ચેતન દ્રવ્ય જ્ઞાનગુણ પ્રધાન છે. સમુદ્રમાં નાવડીની જેમ સંસારમાં તેની સ્થિતિ છે. જડદ્રવ્ય, પુદ્ગલ કર્મ વગેરે અજીવતત્ત્વ પાણીના સ્થાને છે. જેની સાથે સશરીરી જીવ હોડી સાથે સમુદ્રના પાણીની જેમ ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે. સંસારમાં જીવને અનુકૂળતા આપનાર પુણ્યતત્ત્વ છે. જેમકે સમુદ્રમાં હોડી પણ અનુકૂળ પવનમા સડસડાટ ચાલે છે, જીવને પ્રતિકૂળતા આપનાર પાપતત્ત્વ છે. જેમકે સમુદ્રમાં પ્રતિકૂળપવન હોડીને ડામાડોળ કરી દે છે. જેમ હોડીમાં પડેલા કાણામાંથી બાહ્ય પાણી પ્રવેશ કરીને હોડીને ડૂબાડે છે તે રીતે જીવ રૂપી હોડીમાં દોષ રૂપી છિદ્રો દ્વારા બાહ્ય કર્મપુદ્ગલ પ્રવેશ કરીને જીવને સંસારમાં ડૂબાડે છે, આ દોષ રૂપી છિદ્રોને આશ્રવતત્ત્વ કહેવાય છે. દોષ :- મિથ્યાત્વ - અવિરતિ - કષાય - યોગ છે. જેમ હોડીના કાણાનું સંવરણ કરવાની (ઢાંકી દેવાથી) બાહ્ય જલનો પ્રવેશ બંધ થાય છે. તેજ રીતે જીવરૂપી હોડીના દોષરૂપી છિદ્રોને સંયમ (વિરતિ) વગેરે ગુણોના ઢાંકણથી ઢાંકી દેવાથી કર્મપુદ્ગલનો પ્રવેશ રૂંધાઈ જાય છે. આ સંયમ - વિરતિના ગુણો એ સંવર નામનું છદ્મં તત્ત્વ છે. જેમ સદા પાણીમાં રહેવાથી હોડીના લાકડાનાં પ્રત્યેક છિદ્રમાં પાણી ભરાઈ જાય છે જે જલ્દી સૂકાતું નથી. તેજ રીતે જડકર્મ-કાર્મણ પુદ્ગલો આત્માના પ્રદેશે દૂષ + પાણીની જેમ એકમેક બને છે તેને બંધ નામનું સાતમું તત્ત્વ કહે છે. હોડીના કાણાં બંધ કર્યા પછી પણ હોડીને ડૂબતી બચાવીને કિનારે લઈ જવા માટે અંદર ભરાઈ ગયેલું પાણી ડબ્બા વગેરેથી ઉલેચી નાંખવું પડે છે. તેજ રીતે સંવર કર્યા બાદ આત્મામાં વળગેલા કર્મપુદ્ગલોને પણ ઉલેચી (નિર્જરી) નાંખવા માટે બાહ્ય - અભ્યંતર તપશ્ચર્યાની જરૂર પડે છે. તેને નિર્જરા નામનું આઠમું તત્ત્વ કહે છે. જેમ સાગરમાં તરતી હોડી કુશળ નાવિકના પુરુષાર્થથી કોઈ રમણીય નગરના કિનારે આવી પહોંચી, સાગરની વિટંબાણાઓથી મુક્ત થાય છે. તેજ રીતે જીવરૂપી હોડી પોતાના જ મોક્ષરૂપ કુશળ પુરુષાર્થથી સંસારને તરી જાય છે. અને સંસારની કાયમી વિટંબાણા-દુઃખોથી મુક્ત થાય છે તે મોક્ષ નામનું ૯ મું તત્ત્વ છે. ૯ કર્મથી મુક્ત થયેલો જીવ ૧૪ રાજલોકના મસ્તક-સ્થાનમાં આવેલ મોક્ષનગર સ્વરૂપ સિદ્ધશિવા ઉપર લોકના છેડે સાદિ - અનંત ભાગે શાશ્વત કાળ માટે આરૂઢ થાય છે. પ્રતિ સમય અનંત જ્ઞાન-સુખનું સંવેદન કરે છે.

મુક્તિબીજ

નિગોદથી મોક્ષ સુધીનો
આત્માનો વિકાસ ક્રમ

ચરમા વર્ત = ૧ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ

નિગોદથી મોક્ષ સુધીનો
આત્માનો વિકાસ ક્રમ

દેશો ન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ

નિગોદથી મોક્ષ સુધીનો આત્માનો વિકાસક્રમ

વિશ્વનો પ્રત્યેક જીવ પોતાના વિકાસને ઝંખે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તેની દષ્ટિમાં (૧) વિકાસનું સાચું સ્વરૂપ આવે નહિ તેમજ (૨) ભૂતકાળમાં પોતાનો આત્મા કેવા કેવા પરિવર્તનો અનુભવી ચૂક્યો છે તેનો ઈતિહાસ અને (૩) ભાવિમાં વિકાસની આગેકૂચ માટેના કર્તવ્યનું ભાન થાય નહિ ત્યાં સુધી વિકાસને રટતો પણ પોતે અજ્ઞાનના અંધારમાં અથડાયા કરે છે. તેની આ અથડામણ ટાળવા માટે અહીં ઉપરોક્ત વસ્તુઓનું (બાબતોનું) માર્ગદર્શન કરાવવામાં આવશે.

(૧) નકશાના મધ્યભાગમાં ૧૪ વિભાગમય લોકાકાશ વિશ્વની આકૃતિ દર્શાવવામાં આવી છે. જે સમગ્ર જીવોના આશ્રયભૂત સ્થાન છે. અનાદિ કાળથી જીવ આ વિશ્વમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. જીવ પોતે કદાપિ નવો ઉત્પન્ન થતો નથી. પરંતુ જ્યારથી તે વિશ્વમાં છે ત્યાર થી માંડીને તેના અનાદિકાલીન નિવાસસ્થાનને 'નિગોદ' સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે.

અવ્યવહાર રાશીમાંથી વ્યવહાર રાશીમાં આવવામાં જીવનો આપણા જેવો કોઈ પુરુષાર્થ હોતો નથી. પરંતુ તે જીવની ભવિતવ્યતા જ તેમાં બળવાન કારણ છે. છતાં એક જીવના મોક્ષગમનને પણ તેમાં નિમિત્ત માની શકાય છે.

આ અવ્યવહાર રાશીમાંથી પહેલીવાર નીકળતો જીવ યથાસંભવ બાદર એકન્દિયમાં, વિકલેન્દ્રિયમાં અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ગમે ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. (દિવ-નરક કે મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતા નથી) અને આ ભવમાં આવ્યા પછી યથાસંભવ સંસારની ચારે ગતિઓમાં તેના પરિભ્રમણનો આરંભ થાય છે. બાદર નિગોદ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-અગ્નિકાય-વાયુકાય-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં, બે ઈન્દ્રિયમાં શંખ-કોડા-અળસિયા વિગેરેમાં, તેઈન્દ્રિયમાં કીડી-મંકોડો વગેરે, ચઉરેન્દ્રિયમાં માખી-મચ્છર વિગેરે, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ગાય-સર્પ સિંહ-પશુ, પંખી વગેરે, મનુષ્યમાં આર્ય-અનાર્ય વગેરે, દેવલોકમાં તેમજ નરકના ઉત્પત્તિ સ્થાનોમાં આ રીતે યથાસંભવ ૮૪ લાખ યોનિસ્થાનોમાં તેનું પરિભ્રમણ ચાલુ રહે છે.

ચિત્રમાં (પૃ.૨૮) બતાવેલા ૩૧ સ્થાનો :- (૧) અવ્યવહાર રાશિ (૨) વ્યવહાર રાશિ (૩) કૃષ્ણ પાક્ષિક (૪) ચરમાવર્ત પ્રવેશ (૫) દ્વિર્બંધક (૬) સકૃતબંધક (૭)

મુક્તિબીજ

અપનુર્બંધક (૮) માર્ગાભિમુખ (૯) માર્ગપતિત (૧૦) માર્ગાનુસારી જીવન (૧૧)
 મંદમિથ્યાત્વ (૧૨) શુક્લ પાક્ષિક (૧૩) શુદ્ધ યથાપ્રવૃત્ત કરણ (૧૪) અપૂર્વ કરણ
 (૧૫) અનિવૃત્તિકરણ (૧૬) ઉપશમ સમકિત (૧૭) સાસૂવાદન સમકિત (૧૮)
 મિથ્યાત્વ, મિશ્ર સમકિત (૧૯) સમકિત-દેશ વિરતિ (૨૦) સર્વવિરતિ (૨૧)
 અપ્રમત્ત-૭મું ગુણસ્થાન (૨૨) ઉપશમશ્રેણી (૨૩) ક્ષપકશ્રેણી (૨૪) અપૂર્વકરણ
 -૮મું ગુણસ્થાનક (૨૫) અનિવૃત્તિ બાદર-૯મું ગુણસ્થાનક (૨૬) સૂક્ષ્મ
 સંપરાય-૧૦મું ગુણ. (૨૭) ઉશાંત મોહ-૧૧મું ગુણ. (૨૮) ક્ષીણમોહ-૧૨મું ગુણ
 (૨૯) સયોગી કેવલી-૧૩મું ગુણ (૩૦) અયોગી કેવલી-૧૪ મું ગુણ (૩૧) સિદ્ધ
 અવસ્થા.

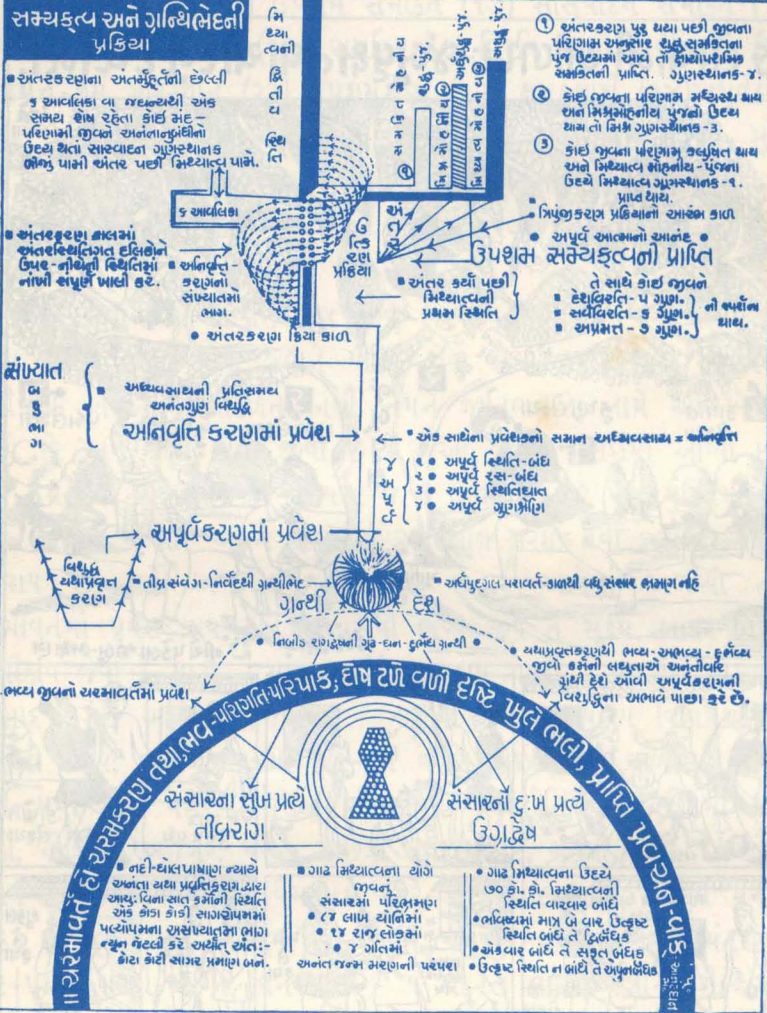
મોક્ષે જવાને યોગ્ય કોઈ પણ જીવ ભવ્ય કહેવાય છે. પણ ઘણાં જીવો
 એવા છે કે જેઓ મોક્ષે જવાને યોગ્ય હોવા છતાં ક્યારે પણ અવ્યવહાર
 રાશીમાંથી બહાર જ નીકળતા નથી. તેમને જાતિભવ્યના નામે ઓળખવામાં
 આવે છે. અને ઘણા એવા જીવો છે કે જેઓ વ્યવહાર રાશીમાં આવ્યા છતાં
 પણ તેમનામાં મોક્ષે લાયકાત-યોગ્યતા જ ન હોવાથી ક્યારે પણ મુક્તિમાં જશે
 નહિ, અર્થાત્ અનાદિ અનંત સંસારમાં રખડ્યાજ કરશે. તેવા જીવોને અભવ્ય
 કહેવાય છે. હવે અવ્યવહાર રાશીમાંથી બહાર આવેલા અભવ્યો તથા
 ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ ધાય નહિ ત્યાં સુધી ભવ્ય જીવ તે સૂક્ષ્મ, બાદર નિગોદ
 પૃથ્વીકાય જેવા કે માટી - પથ્થર વગેરે, અપ્કાય પાણી - વાદળને ઝાકળ -
 વરસાદ વગેરે, અગ્નિકાય જવાલા - તણખા વગેરે, વાયુકાય વિવિધપ્રકારના
 વાયુઓ વગેરે, વનસ્પતિકાયમાં ફળ-ફલ વગેરે. બેઈન્દ્રિયમાં અજસિયા વગેરે,
 તેઈન્દ્રિયમાં કીડી વગેરે, ચઉરેન્દ્રિયમાં માખી વગેરે, ત્રિયંચ પંચેન્દ્રિયમાં ગાય,
 ઘોડો, નોળિયો, અજગર, મગર, માછલી તથા પોપટ, ચકલી વગેરે, દેવલોકમાં
 ભવનપતિ, વ્યંતર-જયોતિષ, વૈમાનિક વગેરે, નરકમાં ૭ નરક, અનાર્થ મનુષ્ય,
 બાદર એકેન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, ચતુષ્પદ-જલચર-ખેચર-વ્યંતરદેવ-
 ઊંટ-પૃથ્વી પાણી-અગ્નિ, વનસ્પતિ - ૧ થી ૭ નારક, સ્ત્રી-કૂતરી-જંગલી
 પ્રાણી વગેરે નકશામાં બતાવ્યા પ્રમાણે ક્રમ-વ્યુત્ક્રમથી યથાસંભવ-અસંખ્યાત કે
 અનંતકાળ સુધી પરિભ્રમણ કર્યા જ કરે છે.

૬ લેશ્યાની ઓળખ:- જંબૂવૃક્ષ તથા ચોર નું દષ્ટાન્ત.

જાન્યવાર ૧૯૫૪

મુક્તબીજ

લખાણ : લેખ - ૯ અને ૧૧માં

મુક્તિબીજ

કર્મનો પરિચય	દાતી-કર્મ	કર્મ ફાયદાનો ઉપાય
	જ્ઞાનાદરણીય	
	દર્શનાદરણીય	
	મોહકીય	
	અંતરાય	

કર્મનો પરિચય • અદાતી કર્મ • કર્મ ફાયદાની પ્રવૃત્તિ		
	વેદનીય	
	આયુષ્ય	
	ભાષ	
	ઓષ્ઠ	

મુક્તિબીજ

આત્માના આઠ અક્ષયગુણોને રોકનારા આઠ પ્રકારના કર્મો છે.

કર્મનું નામ	પ્રકાર	ક્યાગુણને રોકે	દૃષ્ટાંત
૧ જ્ઞાનાવરણીય	૫	આત્માના જ્ઞાન ગુણને રોકે.	આંખ હોવા છતાં આંખે પાટો બાંધી, તેમ જ્ઞાન હોવા છતાં તેનો પરભાવમા ઉપયોગ કરે, સ્વને ન જાણે.
૨ દર્શનાવરણીય	૯	આત્માના દર્શનગુણને રોકે.	રાજાના દર્શને જતાં કોઈને દ્વારાપાલ રોકે. તેમ દર્શનમય આત્મ ઉપયોગ છતાં આત્મભાવમાં વર્તે નહિ.
૩ વેદનીય	૨	આત્માના અવ્યાબાધ સુખને રોકે.	આત્મા અશરીરી છતાં કર્મ સંયોગે શાતા અશાતાને શરીરાદિ દ્વારા ભોગવે. મધથી ખરડાયેલી છરીને ચાટતા સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય તેવું.
૪ મોહનીય	૨૮	સમ્યગદર્શન અને ચારિત્ર ગુણને રોકે.	આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધદર્શન ચારિત્રમય છતાં મોહવશ મિથ્યાદર્શન અને મિથ્યા ચારિત્રમાં વર્તે. જેમ મદિરા પીધેલા માનવને હિતાહિતનું ભાન ન રહે તેમ.
૫ આયુષ્ય	૪	આત્માની અક્ષય સ્થિતિને રોકે.	અજ્ઞાનવશ કર્મોના સંયોગે જન્મ ધારણ કરી શુભાશુભ આયુષ્ય ભોગવે તે જેલના બંધન જેવું છે. જેટલી મુદત હોય તે પૂરું કરવું પડે. આત્માને જન્મમરણ નથી. છતાં આ કર્મનું કૃણ ભોગવવું પડે છે.
૬ નામ	૧૦૩	આત્માના અરૂપી ગુણને રોકે.	આત્મા અશરીરી છે છતાં દેહધારણ કરી અરૂપી ગુણને રોકે તે ચિતારો ચિત્ર દોરે તેવા દૃષ્ટાંતથી સમજવું.
૭ ગોત્ર	૨	આત્માના અગુરુ-લઘુ લઘુગુણને રોકે.	કુંભાર ઘડા ઘડે તેનો ઉપયોગ શુભાશુભ થાય તે પ્રમાણે.
૮ અંતરાય	૫	આત્માના અનંત વીર્યને રોકે.	યાચકને રાજાએ ચીઠ્ઠી આપી હોય પણ ભંડારી તેને ઈચ્છિક વસ્તુ આપે નહિ. તેમ આત્મશક્તિ છતાં પ્રગટ થવા ન દે.

આ આઠે કર્મના સર્વથા ક્ષયથી આત્માના આઠ અક્ષય ગુણો પ્રગટ થવાથી આત્મા સિદ્ધદશાને પામે છે.

સમ્યગ્દર્શન હિત શિક્ષા

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રંથમાંથી ઉધ્ધૃત)

જે તીર્થંકરદેવે સ્વરૂપસ્થ આત્માપણે થઈ વક્તવ્યપણે જે પ્રકારે તે આત્મા કહી શકાય તે પ્રમાણે અત્યંત યથાસ્થિત કહયો છે, તે તીર્થંકરને બીજી સર્વ પ્રકારની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરી નમસ્કાર કરીએ છીએ.

પૂર્વે ઘણાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવાથી તે વિચારનાં ફળમાં સન્પુરુષને વિષે જેનાં વચનથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે તીર્થંકરના વચનને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ઘણા પ્રકારે જીવનો વિચાર કરવાથી તે જીવ આત્મારૂપ પુરુષ વિના જાણ્યો જાય એવો નથી, એવી નિશ્ચળ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ તે તીર્થંકરના માર્ગબોધને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તે જીવનો વિચાર થવા અર્થે, તે જીવ પ્રાપ્ત થવા અર્થે યોગાદિક અનેક સાધનોનો બળવાન પરિશ્રમ કર્યો છતે, પ્રાપ્તિ ન થઈ, તે જીવ જે વડે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ કહેવા વિષે જેનો ઉદ્દેશ છે, તે તીર્થંકરનાં ઉદ્દેશવચનને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને જીવ પદાર્થનો બોધ પામ્યો છે. જ્ઞાનીના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને પામ્યો નથી. જે જીવ જ્ઞાનીના અભિપ્રાયથી બોધ પામ્યો છે તે જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

આત્મપણે કેવળ ઉજાગર અવસ્થા વર્તે, અર્થાત્ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને વિષે કેવળ જાગ્રત હોય ત્યારે તેને કેવળજ્ઞાન વર્તે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. એવો શ્રી તીર્થંકરનો આશય છે.

'આત્મા' જે પદાર્થને તીર્થંકરે કહયો છે, તે જ પદાર્થની તે જ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તે જ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે ત્યારે તેને પરમાર્થસમ્યક્ત્વ છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો અભિપ્રાય છે. એવું સ્વરૂપ જેને ભાસ્યું છે તેવા પુરુષને વિષે નિષ્કામ શ્રદ્ધા છે જેને, તે પુરુષને બીજરુચિસમ્યક્ત્વ છે. તેવા પુરુષની નિષ્કામ ભક્તિ અબાધાએ પ્રાપ્ત થાય, એવા ગુણો જે જીવમાં હોય તે જીવ

મુક્તિબીજ

માર્ગાનુસારી હોય; એમ જિન કહે છે.

અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સમ્યક્ત્વ સિવાય ગયા સંભવે નહીં એમ જે કહેવાય છે તે યથાર્થ છે. સંસારી પદાર્થોને વિષે જીવને તીવ્ર સ્નેહ વિના એવાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ હોય નહીં, કે જે કારણે તેને અનંત સંસારનો અનુબંધ થાય. જે જીવને સંસારી પદાર્થો વિષે તીવ્ર સ્નેહ વર્તતો હોય તેને કોઈ પ્રસંગે પણ અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક્રમાંથી કોઈ પણ ઉદય થવા સંભવે છે, અને જ્યાં સુધી તીવ્ર સ્નેહ તે પદાર્થોમાં હોય ત્યાં સુધી અવશ્ય પરમાર્થ-માર્ગવાળો જીવ તે ન હોય. પરમાર્થમાર્ગનું લક્ષણ એ છે કે અપરમાર્થને ભજતાં જીવ બધા પ્રકારે કાયર થયા કરે, સુખે અથવા દુઃખે, દુઃખમાં કાયરપણું કદાપિ બીજા જીવોનું પણ સંભવે છે, પણ સંસારસુખની પ્રાપ્તિમાં પણ કાયરપણું, તે સુખનું આણગમવાપણું, નીરસપણું પરમાર્થમાર્ગી પુરુષને હોય છે.

તેવું નીરસપણું જીવને પરમાર્થજ્ઞાને અથવા પરમાર્થજ્ઞાની પુરુષના નિશ્ચયે થવું સંભવે છે, બીજા પ્રકારે થવું સંભવતું નથી. પરમાર્થજ્ઞાને અપરમાર્થરૂપ એવો આ સંસાર જાણી પછી તે પ્રત્યે તીવ્ર એવો ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ કોણ કરે ? કે ક્યાંથી થાય ? જે વસ્તુનું મહાત્મ્ય દ્રષ્ટિમાંથી ગયું તે વસ્તુને અર્થે અત્યંત કલેશ થતો નથી. સંસારને વિષે ભ્રાંતિપણે જાણેલું સુખ તે પરમાર્થજ્ઞાને ભ્રાંતિ જ ભાસે છે, અને જેને ભ્રાંતિ ભાસી છે તેને પછી તેનું મહાત્મ્ય શું લાગે એવી મહાત્મ્યદ્રષ્ટિ પરમાર્થજ્ઞાની પુરુષના નિશ્ચયવાળા જીવને હોય છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે. કોઈ જ્ઞાનના આવરણને કારણે જીવને વ્યવરણેદક જ્ઞાન થાય નહીં, તથાપિ સામાન્ય એવું જ્ઞાન જ્ઞાનીપુરુષની શ્રદ્ધારૂપે થાય છે. વડનાં બીજની પેઠે પરમાર્થ - વડનું બીજ એ છે.

તીવ્ર પરિણામે, ભવભયરહિતપણે જ્ઞાનીપુરુષ કે સમ્યક્દ્રષ્ટિ જીવને ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ હોય નહીં જે સંસારઅર્થે અનુબંધ કરે છે, તે કરતાં પરમાર્થને નામે, ભ્રાંતિગત પરિણામે અસદ્ગુરુ દેવ, ધર્મને ભજે છે, તે જીવને ઘણું કરી અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ થાય છે, કારણ કે બીજી સંસારની ક્રિયાઓ ઘણું કરી અનંત અનુબંધ કરવાવાળી નથી; માત્ર અપરમાર્થને પરમાર્થ જાણી આગ્રહે જીવ ભજયા કરે, તે પરમાર્થજ્ઞાની એવા પુરુષપ્રત્યે, દેવ પ્રત્યે, ધર્મ પ્રત્યે નિરાદર છે, એમ કહેવામાં ઘણું કરી યથાર્થ છે,

મુક્તિબીજ

તે સદ્ગુરુ દેવ, ધર્મ પ્રત્યે અસત્ગુર્વાદિકના આગ્રહથી, માઠા બોધથી, આશાતનોએ, ઉપેક્ષાએ પ્રવર્તે એવો સંભવ છે. તેમજ તે માઠા સંગથી તેની સંસારવાસના પરિચ્છેદ નહીં થતી હોવા છતાં તે પરિચ્છેદ માની પરમાર્થ પ્રત્યે ઉપેક્ષક રહે છે; એ જ અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો આહાર છે.

જીવ પહેલા ગુણસ્થાનકમાંથી આગળ જતો નથી. આગળ જવા વિચાર કરતો નથી. પહેલાથી આગળ શી રીતે વધી શકાય, તેના શું ઉપાય છે, કેવી રીતે પુરુષાર્થ કરવો, તેનો વિચાર પણ કરતો નથી, અને વાતો કરવા બેસે ત્યારે એવી કરે કે તેરમું આ ક્ષેત્રે અને આ કાળે પ્રાપ્ત થતું નથી. આવી ગલન વાતો જે પોતાની શક્તિ બહારની છે, તે તેનાથી શી રીતે સમજી શકાય ? અર્થાત્ પોતાને ક્ષયોપશમ હોય તે ઉપરાંતની વાતો કરવા બેસે તે ન જ સમજી શકાય.

ગ્રંથિ પહેલે ગુણસ્થાનકે છે તેનું ભેદન કરી આગળ વધી ચોથા સુધી સંસારી જીવો ગ્રંથિભેદની નજીક આવે છે, ત્યાં આગળ ગાંઠનું એટલું બધું તેના પર જોર થાય છે કે, ગ્રંથિભેદ કરવામાં શિથિલ થઈ જઈ અટકી પડે છે; અને એ પ્રમાણે મોળો થઈ પાછો વળે છે. આ પ્રમાણે ગ્રંથિભેદ નજીક અનંતી વાર આવી આ જીવ પાછો ફર્યો છે. કોઈ જીવ પ્રબળ પુરુષાર્થ કરી, નિમિત્ત કારણનો જોગ પામી કરેડિયાં કરી ગ્રંથિભેદ કરી, આગળ વધે છે, અને જ્યારે ગ્રંથિભેદ કરી આગળ વધ્યો કે ચોથામાં આવે છે, અને ચોથામાં આવ્યો કે વહેલોમોડો મોક્ષ થશે, એવી તે જીવને છાપ મળે છે.

આ ગુણસ્થાનકનું નામ 'અવિરતિસમ્યગ્દ્રષ્ટિ' છે; જ્યાં વિરતિપણા વિના સમ્યક્જ્ઞાનદર્શન છે. કહેવામાં આવે છે કે તેરમું ગુણસ્થાનક આ કાળે ને આ ક્ષેત્રથી ન પમાય; પરંતુ તેમ કહેનારા પહેલામાંથી ખસતા નથી, જો તેઓ પહેલામાંથી ખસતા, ચોથા સુધી આવે, અને ત્યાં પુરુષાર્થ કરી સાતમું જે અપ્રમત્ત છે ત્યાં સુધી પહોંચે તોપણ એક મોટામાં મોટી વાત છે. સાતમા સુધી પહોંચ્યા વિના તે પછીની દશાની સુપ્રતીતિ થઈ શકવી મુશ્કેલ છે.

આત્માને વિષે પ્રમાદરહિત જાગ્રતદશા તે જ સાતમું ગુણસ્થાનક છે. ત્યાં સુધી પહોંચવાથી તેમાં સમ્યક્ત્વ સમાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનકે જીવ આવીને ત્યાંથી પાંચમું 'દેશવિરતિ', છઠ્ઠું 'સર્વવિરતિ', અને સાતમું પ્રમાદરહિત વિરતિ, છે, ત્યાં પહોંચે છે. ત્યાં આગળ પહોંચેથી આગળની દશાનો અંશે અનુભવ અથવા

મુક્તિબીજ

સુપ્રતીતિ થાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનકવાળો જીવ સાતમા ગુણસ્થાનકે પહોંચનારની દશાનો જો વિચાર કરે તો તે કોઈ અંશે પ્રતીત થઈ શકે ? પણ તેનો પહેલા ગુણસ્થાનકવાળો જીવ વિચાર કરે તો તે શીરીતે પ્રતીતિમાં આવી શકે. કારણ કે તેને જાણવાનું સાધન જે આવરણરહિત થવું તે પહેલા ગુણસ્થાનવાળાની પાસે હોય નહીં.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલ જીવની દશાનું સ્વરૂપ જ જુદું હોય છે. પહેલા ગુણસ્થાનકવાળા જીવની દશાની જે સ્થિતિ અથવા ભાવ છે. તેના કરતાં ચોથા ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરનારની દશાની જે સ્થિતિ અથવા ભાવ તે જુદાં જોવામાં આવે છે, અર્થાત્ જુદી જ દશાનું વર્તન જોવામાં આવે છે.

આત્મસિદ્ધિમાં ત્રણ પ્રકારનાં સમકિત ઉપદેશ્યાં છે.

- (૧) આપ્તપુરુષના વચનની પ્રતીતિરૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રૂચિરૂપ, સ્વચ્છંદનિરોધપણે આપ્ત પુરુષની ભક્તિરૂપ, એ પ્રથમ સમકિત કહ્યું છે.
- (૨) પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ તે સમકિતનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે.
- (૩) નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવ તે સમકિતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે.

પહેલું સમકિત બીજા સમકિતનું કારણ છે. બીજું સમકિત ત્રીજા સમકિતનું કારણ છે. ત્રણે સમકિત વીતરાગ પુરુષે માન્ય કર્યાં છે. ત્રણે સમકિત ઉપાસવા યોગ્ય છે, સન્કાર કરવા યોગ્ય છે; ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે. કેવળજ્ઞાન ઉપજવના છેલ્લા સમય સુધી સત્પુરુષનાં વચનનું અવલંબન વીતરાગે કહ્યું છે; અર્થાત્ બારમા ક્ષીણેમોહગુણસ્થાનક પર્યંત શ્રુતજ્ઞાનથી આત્માના અનુભવને નિર્મળ કરતાં કરતાં તે નિર્મળતા સંપૂર્ણતા પામ્યે 'કેવળજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉત્પન્ન થવાના પ્રથમ સમય સુધી સત્પુરુષે ઉપદેશેલો માર્ગ આધારભૂત છે; એમ કહ્યું છે તે નિઃસંદેહ સત્ય છે.

ઘરસંબંધી બીજાં સમસ્ત કાર્ય કરતાં થકાં પણ જેમ પતિવ્રતા (મહિલા શબ્દનો અર્થ) સ્ત્રીનું મન પોતાના પ્રિય એવા ભરતારને વિષે લીન છે, તેમ સમ્યક્દ્રષ્ટિ એવા જીવનું ચિત્ત સંસારમાં રહી સમસ્ત કાર્યપ્રસંગે વર્તવું પડતાં છતાં, જ્ઞાનીસંબંધી શ્રવાણ કર્યો છે એવો જે ઉપદેશધર્મ તેને વિષે લીનપણે વર્તે છે.

સર્વ પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવાનો હેતુ માત્ર એક આત્મજ્ઞાન કરવું એ છે. જો આત્મજ્ઞાન ન થાય તો સર્વ પદાર્થના જ્ઞાનનું નિષ્ફળપણું છે.

મુક્તિબીજ

જેટલું આત્મજ્ઞાન થાય તેટલી આત્મસમાધિ પ્રગટે.

કોઈ પણ તથાગ્રૂપ જોગને પામીને જીવને એક ક્ષણ પણ અંતર્ભેદ જાગૃતિ થાય તો તેને મોક્ષ વિશેષ દૂર નથી.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રમાં સમ્યગ્દર્શનની મુખ્યતા ઘણે સ્થળે તે વીતરાગોએ કહી છે; જો કે સમ્યક્જ્ઞાનથી જ સમ્યક્દર્શનનું પણ ઓળખાણ થાય છે, તો પણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વગરનું જ્ઞાન સંસાર એટલે દુઃખના હેતુરૂપે હોવાથી સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્યપાણું ગ્રહણ કર્યું છે.

જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ થતું જાય છે, તેમ તેમ સમ્યક્ ચારિત્ર પ્રત્યે વીર્ય ઉલ્લસતું જાય છે; અને ક્રમે કરીને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવાનો વખત આવે છે. જેથી આત્મામાં સ્થિર સ્વભાવ સિદ્ધ થતો જાય છે; અને ક્રમે કરીને પૂર્ણ સ્થિર સ્વભાવ પ્રગટ છે; અને આત્મા નિજપદમાં લીન થઈ સર્વ કર્મકલંકથી રહિત થવાથી એક શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષમાં પરમ અવ્યાબાધ સુખના અનુભવસમુદ્રમાં સ્થિત થાય છે.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી જેમ જ્ઞાન સમ્યક્સ્વભાવને પામે છે એ સમ્યક્દર્શનનો પરમ ઉપકાર છે, તેમ સમ્યક્દર્શન ક્રમે કરી શુદ્ધ થતું જઈ પૂર્ણ સ્થિર સ્વભાવ સમ્યક્ ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય તેને અર્થે સમ્યક્જ્ઞાન- પ્રાપ્તિનો ઉપાય વિતરાગશ્રુત અને તે શ્રુતતત્ત્વોપદૃષ્ટા મહાત્મા છે.

વીતરાગશ્રુતના પરમ રહસ્યને પ્રાપ્ત થએલા અસંગ અને પરમકરુણાશીલ મહાત્માનો યોગ પ્રાપ્ત થવો અતિશય કઠણ છે.

સમ્યક્ત્વ અન્યોક્ત રીતે પોતાનું દૂષણ બતાવે છે :

‘મને ગ્રહણ કરવાથી ગ્રહણ કરનારની ઈચ્છા ન થાય તો પણ મારે તેને પરાણે મોક્ષે લઈ જવો પડે છે; માટે મને ગ્રહણ કરવા પહેલાં એ વિચાર કરવો કે મોક્ષે જવાની ઈચ્છા ફેરવવી હશે તો પણ કામ આવવાની નથી; મને ગ્રહણ કરવા પછી નવમે સમયે તો મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો જોઈએ. ગ્રહણ કરનાર કદાચ શિથિલ થઈ જાય તો પણ બને તો તે જ ભવે, અને ન બને તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો જોઈએ. કદાચ મને છોડી દઈ મારાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરે અથવા પ્રબળમાં પ્રબળ એવા મોહને ધારણ કરે તોપણ અર્થપુદ્ગલપરાવર્તનની અંદર મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો એ મારી

પ્રતિજ્ઞા છે !

અર્થાત્ અહીં સમ્યક્ત્વની મહત્તા બતાવી છે.

નિજ સ્વભાવજ્ઞાનમાં કેવળ ઉપયોગે, તન્મયાકાર, સહજસ્વભાવે, નિર્વિકલ્પપણે આત્મા પરિણમે તે 'કેવળજ્ઞાન' છે. તથારૂપ પ્રતીતિપણે પરિણમે તે 'સમ્યક્ત્વ' છે. નિરંતર તે પ્રતીતિ વર્ત્યા કરે તો 'ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ' કહીએ છીએ. ક્વચિત્ મંદ, ક્વચિત્ તીવ્ર, ક્વચિત્ વિસર્જન, ક્વચિત્ સ્મરણરૂપ એમ પ્રતીતિ રહે તેને 'ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ' કહીએ છીએ. તે પ્રતીતિને સત્તાગત આવરણ ઉદય આપ્યાં નથી, ત્યાં સુધી 'ઉપશમ સમ્યક્ત્વ' કહીએ છીએ. આત્માને આવરણ ઉદય આવે ત્યારે તે પ્રતીતિથી પડી જાય છે, તેને 'સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ' કહીએ છીએ. અત્યંત પ્રતીતિ થવાના યોગમાં સત્તાગત અલ્પ પુદ્ગલનું વેદવું જ્યાં રહ્યું છે, તેને 'વેદક સમ્યક્ત્વ' કહીએ છીએ. તથા રૂપ પ્રતીતિ થયે અન્યભાવસંબંધી અહંમમત્વાદિ, હર્ષ, શોક ક્રમે કરી ક્ષય. થાય મનરૂપ યોગમાં તારતમ્ય સહિત જે કોઈ ચારિત્ર આરાધે તે સિદ્ધિ પામે છે; અને જે સ્વરૂપસ્થિરતા ભજે તે 'સ્વભાવસ્થિતિ' પામે છે. નિરંતર સ્વરૂપલાપ, સ્વરૂપાકાર ઉપયોગનું પરિણમન એ આદિ સ્વાભાવ અંતરાય કર્મના ક્ષયે પ્રગટે છે.

સમ્યક્ત્વ, આત્મજ્ઞાન અને રાગદ્વેષથી રહિત એવું ચારિત્ર, સમ્યક્બુદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થએલ છે, એવા ભવ્ય જીવને મોક્ષમાર્ગ હોય.

તત્વાર્થની પ્રતીતિ તે 'સમ્યક્ત્વ', તત્વાર્થ જ્ઞાન તે 'જ્ઞાન' અને વિષયના વિમૂઢ માર્ગ પ્રત્યે શાંતભાવ તે 'ચારિત્ર'.

અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું તે જ્ઞાનને એક સમયમાત્રમાં જાત્યાંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર.

છ પદનો પત્ર

અનન્ય શરણના આપનાર એવા શ્રી સદ્ગુરુદેવને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર

શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાનીપુરુષોએ નીચે કહ્યાં છે તે છ પદને સમ્યગ્દર્શનના નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છે.

મુક્તિબીજ

પ્રથમ પદ : 'આત્મા છે.' જેમ ઘટપટ આદિ પદાર્થો છે, તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે, તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્યસત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

બીજું પદ : 'આત્મા નિત્ય છે.' ઘટપટ આદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્તી છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તી છે. ઘટપટઆદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે; કેમ કે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ પણ સંયોગો અનુભવયોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતનસત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે, કેમ કે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહીં.

ત્રીજું પદ : 'આત્મા કર્તા છે.' સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયા સંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામક્રિયાસહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે. ક્રિયાસંપન્ન છે, માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે; પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિજસ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવાયોગ્ય, વિશેષ સંબંધ સહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્યકર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે.

ચોથું પદ : 'આત્મા ભોક્તા છે.' જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિષનું ફળ; સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી તે અગ્નિસ્પર્શનું ફળ; હિમને સ્પર્શ કરવાથી હિમસ્પર્શનું જેમ ફળ થયા વિના રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફળ પણ થવા યોગ્ય જ છે, અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી ભોક્તા છે.

પાંચમું પદ : 'મોક્ષપદ છે.' જે અનુપચરિત વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્તાપણું હોવાથી ભોક્તાપણું નિરૂપણ કર્યું; તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય પણ તેના અનભ્યાસથી, તેના અપરિચયથી, તેને ઉપશમ કરવાથી, તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે, ક્ષીણ થઈ શકે છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ

મુક્તિબીજ

થવા યોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે.

છટ્ટું પદ : તે 'મોક્ષનો ઉપાય છે.' જો કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે; જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે.

શ્રી જ્ઞાનીપુરુષોએ સમ્યગ્દર્શનના મુખ્ય નિવાસભૂત કલાં એવાં આ છ પદ અત્રે સંક્ષેપમાં જણાવ્યાં છે. સમીપ મુક્તિગામી જીવને સહજ વિચારમાં તે સપ્રમાણ થવા યોગ્ય છે, પરમ નિશ્ચયરૂપ જણાવા યોગ્ય છે, તેનો સર્વ વિભાગે વિસ્તાર થઈ તેના આત્મામાં વિવેક થવા યોગ્ય છે. આ છ પદ અત્યંત સંદેહરહિત છે, એમ પરમપુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે. એ છ પદનો વિવેક જીવને સ્વસ્વરૂપ સમજવાને અર્થે કલ્યા છે. અનાદિ સ્વપ્નદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ, મમત્વભાવ તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ છ પદની જ્ઞાનીપુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્નદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે, તો સહજ માત્રમાં જાગ્રત થઈ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામે.

કોઈ વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા ભાવને વિષે તેને ઈર્ષ, શોક, સંયોગ, ઉત્પન્ન ન થાય. તે વિચારે સ્વસ્વરૂપને વિષે જ શુદ્ધપણું, સંપૂર્ણપણું, અવિનાશીપણું, અત્યંત આનંદપણું, અંતરરહિત તેના અનુભવમાં આવે છે. સર્વ વિભાવપર્યાયમાં માત્ર પોતાને અધ્યાસથી ઐક્યતા થઈ છે, તેથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું જ છે, એમ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ - અત્યંત પ્રત્યક્ષ - અપરોક્ષ તેને અનુભવ થાય છે. વિનાશી અથવા અન્ય પદાર્થના સંયોગને વિષે તેને ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જન્મ, જરા, મરણ, રોગાદિ બાધારહિત સંપૂર્ણ માહાત્મ્યનું ઠેકાણું એવું નિજસ્વરૂપ જાણી, વેદી તે કૃતાર્થ થાય છે. જે જે પુરુષોને એ છ પદ સપ્રમાણ એવાં પરમ પુરુષનાં વચને આત્માનો નિશ્ચય થયો છે, તે તે પુરુષો સર્વ સ્વરૂપને પામ્યા છે; આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, સર્વ સંગથી રહિત થયા છે, થાય છે; અને ભાવિકાળમાં પણ તેમ જ થશે.

શબ્દના સરળ અર્થ

અગૃહિત	= આ જન્મમાં શ્રદ્ધા કરેલું	અનુપબૃહણા	= ગુણ અનુમોદન
અઘાતીકર્મ	= આત્માને શુભાશુભ ફળ આપનાર કર્મો	અનુયોગ	= સૂત્રના અર્થનું કથન
અચરમ	= છેલ્લું નહિ	અનંતકાળ	= જેનો છેડો નથી
અધિગમ	= નિમિત્ત	અનિવૃત્તિકરણ	= જ્યાંથી પાછા પડવાનું નથી
અધ્યવસાય	= આત્માનાભાવ, = પરિણામ	અપકર્ષણ	= કર્મોની સ્થિતિ અને રસનું ઘટવું
અવસર્પિણીકાળ	= ઉતરતા વિકાસવાળો કાળ	અપચય	= હાનિ
અવસ્થા	= દશા - પર્યાય	અપાંતરાલ	= વચગાળાનો સમય
અવગાહન	= સતત અભ્યાસથી ધારણ કરવું.	અપ્રશસ્ત	= ખોટું
અવગાઢ	= નિમગ્ન, ડૂબતાવાળું	અપૂર્વ	= પૂર્વે નહિ બનેલું
અવિરતિ	= સમ્યક્ત્વ છતાં વ્રત રહિત	અભવ્ય	= મોક્ષને માટે અયોગ્ય
અવર્ણવાદ	= નિંદા - અપલાપ	અભિભવ	= જાણાવું (પરાભવ)
અવ્યવહારશશિ	= નિગોદમાંથી બહાર ન નિકળેલાજીવો	અભિભાવ્ય	= જાણવાલાયક
અવ્યાબાધ	= બાધારહિત, વિઘ્ન રહિત	અભિભાવક	= જાણનાર
અનાદિકાળ	= જેનો પ્રારંભ નથી	અભિગમ	= વિશેષ પ્રકારનું જ્ઞાન
અનાભોગ	= અનુપયોગદશા	અભિનિવેશ	= આગ્રહ
અનાયતન	= ધર્મવિહીન સ્થાન	અલીક	= ખોટું બોલવું
અનુભૂતિ	= અનુભવ થવો	અશનમ	= શંકેલો આહાર
અનુષ્ઠાન	= ધર્મ સાધનાની ક્રિયા	અસપન્ત	= પરસ્પર અબાધક
		અંતરકરણ	= મિથ્યાત્વની ઉદયસ્થિતિમાં અંતર કરવું.
		અંતરંગ પરિગ્રહ	= કષાયો તથા વિષયો વાળા વિભાવ

મુક્તિબીજ

卐	અંતરમુહૂર્ત = ૪૮ મિનિટથી	ઉદયાભાવી ક્ષય = ફળ આપ્યા વગર	卐
卐	અંદરનો સમય	આત્માથી કર્મનું ખરવું.	卐
卐	આગમ = આત્માદિ ઉપદેશના શાસ્ત્રો	ઉપાદાન = જેમાં કાર્ય થાય તે, સ્વયં કાર્યરૂપ	卐
卐	આગાર = અપવાદ - છૂટ	ઉપાધિ = બહારની આપદા, વ્યથા	卐
卐	આધિ = માનસિક ચિંતા	ઉપાદેય = આદરવા જેવું	卐
卐	આપ્ત = અવિરુદ્ધ, વિશ્વસનીય	કથંચિત = અપેક્ષાએ	卐
卐	આબાલવૃદ્ધ = બાળકથી માંડીને વૃદ્ધવસ્થા સુધીના	કર્મદલિક = કર્મના રજકણો	卐
卐	આપતન = ધર્મનો બોધ મળે તેવા સ્થાન	કર્મ ઉદય = કર્મનું ફળ	卐
卐	આવલિકા = કાળનો એક અંશ	કર્મસત્તા = ઉદયમાં નહિ આવેલા પાણુ આત્મ પ્રદેશ સાથે રહેલા કર્મો	卐
卐	આશંસા = પ્રશંસા	કરણ = જીવના અધ્યવસાય, સાધન	卐
卐	આશ્રવ = કર્મનું આવવું	કરણાનુયોગ = કર્મ પ્રકૃતિઓ વગેરે ગણત્રીવાળા સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ	卐
卐	આસન ભવ્ય = નિકટ મોકળાગામી	કૃતકૃત્ય = સંપૂર્ણ કાર્ય સિદ્ધિ થવી	卐
卐	ઓઘસંજ્ઞા = સમજ વગર કરવું.	કોડાકોડી = ૧,૦૦, ૦૦૦, ૦૦ × ૧,૦૦, ૦૦૦, ૦૦	卐
卐	ઉત્કર્ષણ = કર્મોની સ્થિતિ અને રસનું વધવું	ખાદિમ = ફળ મેવાદિ	卐
卐	ઉત્સર્ગ = મુખ્યમાર્ગ	ગુરુ લઘુ = ભારે હલકું	卐
卐	ઉત્સર્પિણીકાળ = આયુ આદિ ચઢતા વિકાસવાળો કાળ	ગુણ સંક્રમ = અશુભકર્મોને સંખ્યાત ગુણો શુભમાં ગોઠવવા	卐
卐	ઉપયોગ = જ્ઞાનાદિ બોધવ્યાપાર, જીવનું લક્ષણ	ગ્રંથિ = ગાંઠ	卐
卐	ઉપચય = વૃદ્ધિ	ગૃહિત = પૂર્વનું ગ્રહણ કરેલું	卐
卐	ઉપશમ = શાંત થયેલું, દબાયેલું.		卐
卐	ઉપશમ શ્રેણી = કર્મોને દબાવતો શ્રેણી માંડે		卐
卐			卐

મુક્તિબીજ

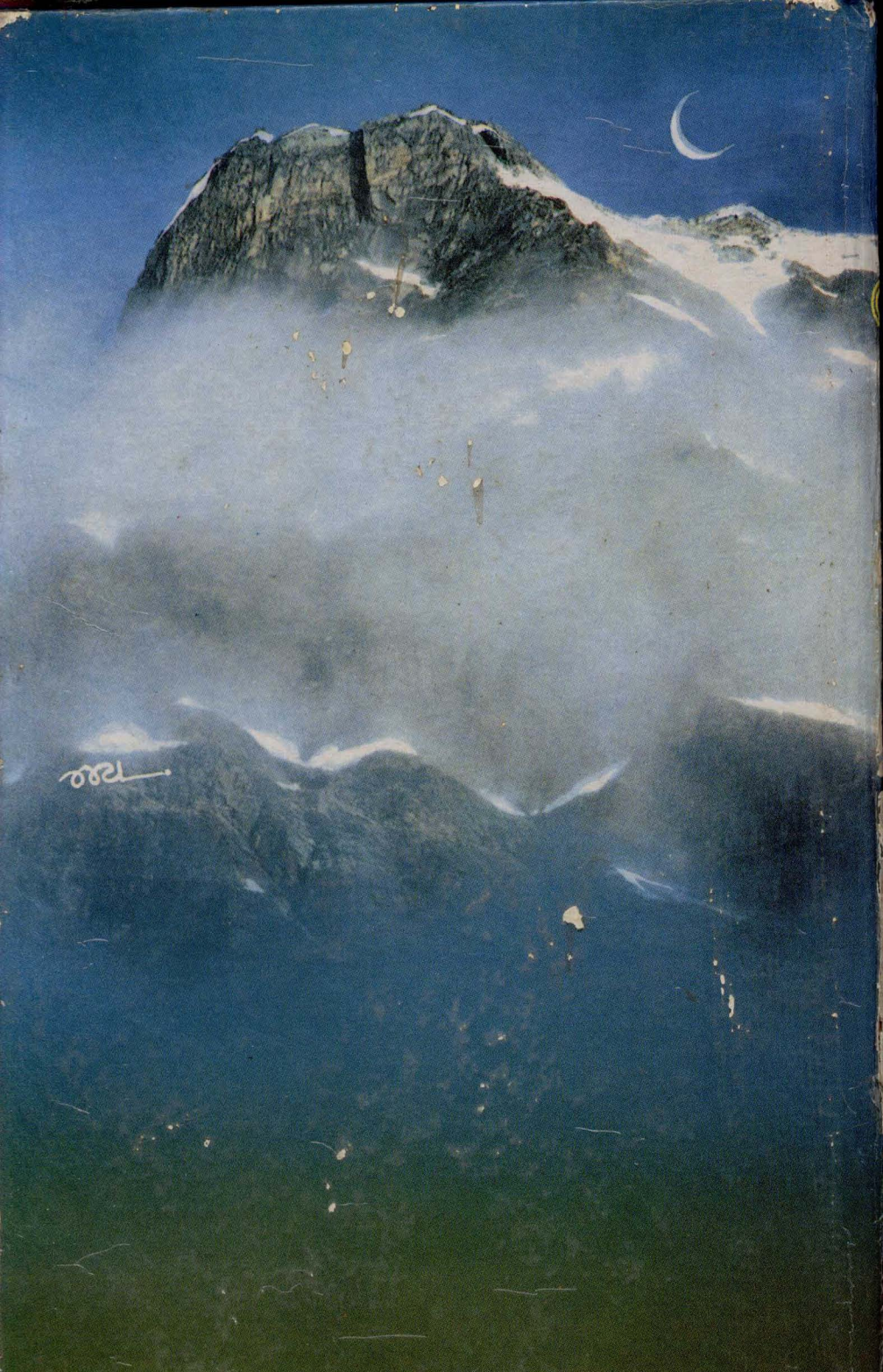
卐	ઘાતીકર્મ = આત્માના જ્ઞાનાદિ	નિરતિચાર = દોષરહિત ચારિત્ર	卐
卐	ગુણોનો ઘાત કરનાર	નિરાબાધ = બાધારહિત	卐
卐	ચરમ = છેલ્લું	નિસર્ગ = સ્વાભાવિક	卐
卐	ચરણાનુયોગ = આચારનું નિરૂપણ	નિશ્ચય દૃષ્ટિ = તત્ત્વ દૃષ્ટિ,	卐
卐	ચંડ = હિંસકભાવ	= વાસ્તવિક દૃષ્ટિ	卐
卐	છર્મસ્થ = સર્વજ્ઞતા વિનાના,	નિષેક = એક સાથે ઉદયમાં	卐
卐	સંસારી જીવી	આવતા કર્મ-	卐
卐	તત્ત્વ = વસ્તુ, પદાર્થ	પરમાણુઓનો સમુહ	卐
卐	નિરોભાવ = ગૌણતા	નોકષાય = કષાય જેવા	卐
卐	તીર્થ = જેનાથી સંસાર	નૃશંસ = દયાહિન	卐
卐	તરાય તે તીર્થ	પડવાઈ = સમકિત વમેલો જીવ	卐
卐	દેશવિરતિ = અલ્પ વ્રતવાળા	પરમાર્થ = પ્રયત્ન વડે કર્મના	卐
卐	દેશોન = અંશે ઓછું	ક્લેશોનો નાશ થવો	卐
卐	દુર્ગચ્છા = નિરસ્કાર, દ્રેષ	પરપાખંડ = પરધર્મના પાખંડ	卐
卐	દ્રવ્ય = ગુણોનો આધાર	પરિભ્રમણ = ચાર ગતિમાં રખડવું.	卐
卐	દ્વારા થતું જ્ઞાન	પલ્યોપમ = પલ્ય = કૂવો, કૂવાની	卐
卐	દ્રવ્યાનુ યોગ = છ દ્રવ્યની તથા	ઉપમાવાળો કાળ	卐
卐	નવતત્ત્વના,	પર્યાપ્ત = શરીરમાં આત્માને	卐
卐	સિદ્ધાંતની પ્રરૂપણા	રહેવા માટેની	卐
卐	દ્રવ્યલિંગીમુનિ = બાહ્ય વેષાદિથી	સામગ્રીરૂપચક્રિત	卐
卐	મુનિપણું	પાપ = દુઃખનો અનુભવ	卐
卐	નિર્ગ્રંથ = રાગદ્રેષની ગ્રંથિ રહિત	કરાવે	卐
卐	નિર્જરા = કર્મનો ક્ષય થવો	પાણિમ = પ્રવાહી પદાર્થો	卐
卐	નિન્હવ = એકાંત દૃષ્ટિવાળો	પારિણામિક = સ્વભાવથી પરિણમેલો	卐
卐	નિબિડ = ગાઢ, તીવ્ર	પુણ્ય = સુખનો અનુભવ	卐
卐	નિમિત્ત = કાર્યની સિદ્ધિમાં	કરાવે	卐
卐	સહાયક	પ્રતીતિ = વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા	卐
卐		પ્રથમાનુયોગ = ધર્મકથાનું યોગ	卐

મુક્તિબીજ

ક	પૃથક્ત્વ	= અલગ અલગ	યથાપ્રવૃત્તકરણ	= પ્રયાસ વગર સહેજે થયેલા પરિણામ	ક
ક	પૃથક્ત્વ	= ૨ થી ૯ નું પ્રમાણ	યોગ	= મનાદિની વ્યાપાર ક્રિયા, જોડાવું	ક
ક	મતિજ્ઞાન	= ઈન્દ્રિયો તથા મન	રત્નત્રય	સમ્યગ દર્શન- જ્ઞાની જ્ઞાન-ચારિત્ર ની એકતા	ક
ક	પ્રદેશોદય	= જે કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તેમાં ફેરફાર થઈ મંદ થઈ અશુભને શુભમાં નાંખીને ખેરવવું.	રસઘાત	= કર્મોના રસનો નાશ કરવો	ક
ક	પ્રથસ્ત	= સારું	રસોદય	= જે કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તેવું ઉદયમાં આવે = અનુભવમાં આવે	ક
ક	બાહ્ય પરિગ્રહ	= દેહ, તથા ધન ધાન્ય ગૃહ આદિનો સંગ્રહ-મૂર્છા	લબ્ધિ	= સંગ્રહ થયેલી શક્તિ	ક
ક	ભગવતિ	શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુતદેવી	લોક સંજ્ઞા	= જનસમૂહ કરે તેમ કરવું.	ક
ક	ભાવલિંગીમુનિ	= અંતરંગ દશાથી મુનિપણું	લોકોત્તર માર્ગ	= સર્વજ્ઞ કથિત માર્ગ, = સન્માર્ગ	ક
ક	ભેદજ્ઞાન	= જીવ, અજીવમાં ભિન્નભાવનું સ્પષ્ટજ્ઞાન	લેશ્યા	= કષાયના ઉદયથી અનુરંજિત અધ્યવસાય	ક
ક	મતિજ્ઞાન	ઈન્દ્રિયો તથા મન દ્વારા થતું જ્ઞાન	લૌકિક	= ભૌતિક	ક
ક	મિથ્યાત્વ	= ખોટી માન્યતા, અશ્રદ્ધાન	વર્જ્ય	= ત્યાગવા યોગ્ય	ક
ક	મૂહૂર્ત	= ૪૮ મિનિટ પૂરી	વિવક્ષિત	= કહેવા ધારેલું	ક
ક	મૈથુન	= અબ્રહ્મચર્ય	વિકલત્રય	= બેઈન્દ્રિયથી ચારઈન્દ્રિયના જીવો	ક
ક	મોક્ષ	= સંપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય થવો. શુદ્ધ સ્વરૂપનું પ્રગટ થવું.	વિશેષ ધર્મ	= વિશેષ ધર્મયુક્ત	ક
ક	યતના	= રક્ષા ભાવ ઉપયોગસહિત	વ્યવહાર રાશિ	= નિગોદમાંથી બહાર નિકળેલા જીવો	ક
ક			વ્યવહારદ્રષ્ટિ	= વ્યવહારદ્રષ્ટિ, = ઉપચારથી	ક

મુક્તિબીજ

卐	વ્યાધિ	= શારીરિક રોગ	સૂક્ષ્મ	= ચક્ષુ અગોચર	卐
卐	વિભાવ	= પરના સંયોગે થતા અશુદ્ધ પરિણામ	સ્થૂલ	= ચક્ષુ થી દેખાય તેવા	卐
卐	શાશ્વત	= અવિનાશી, સદા રહેવાવાળું	સંક્રમણ	= કોઈપણ કર્મ સંજાતિયકર્મમાં અન્યોન્ય પરિણમવું	卐
卐	સમવાયકારણ	= જોડતા કારણો	સંઘચણ	= શરીરનું બંધારણ	卐
卐	સમાધિ	= આધિ વ્યાધિ ઉપાધિનું સમાઈ જવું, તેવા કાળે સમભાવ રહેવો.	સંપદા	= પદનો સમુહ	卐
卐	સમુદ્ઘાત	= શરીરસ્થ આત્મ-પ્રદેશોને બહાર કાઢવા	સંપરાય	= કષાયભાવ	卐
卐	સમ્યક્	= સાચું, આત્મ શ્રદ્ધા	સંવર	= કર્મનું રોકાવું	卐
卐	સમ્યગ્દૃષ્ટિ	= તત્વની સાચી દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાનવાળો	સંસાર	= સંસરણ, સર્પા કરે	卐
卐	સદૃશ્યતા	= સરખાપણું	સંસ્થાન	= આકૃતિ	卐
卐	સર્વઘાતી	= ગુણનો સર્વથા નાશ કરે.	સંસ્તવ	= સ્તૂતિ	卐
卐	સર્વવિરતિ	= મહાવ્રતવાળા	સ્પર્શકો	= વર્ગશાઓનાં સમૂહ	卐
卐	સત્વ	= પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ.	સ્થિતિઘાત	= કર્મોની બાંધેલી સ્થિતિનો ઘાત કરવો.	卐
卐	સ્વચ્છંદી	= ઉન્માર્ગી	સંજ્ઞા	= પ્રેરણા-અભિલાષા	卐
卐	સ્વભાવ	= આત્મરૂપ શુદ્ધ ભાવ	સંજિ	= મનવાળા જીવો	卐
卐	સ્વાદિમ	= મુખવાસ આદિ	ક્ષપક શ્રેણિ	= મોહનીય કર્મનો નાશ કરતાં કરતાં ચડવું.	卐
卐	સ્પાદ્વાદ	= અપેક્ષાએ વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવું	ક્ષાયિક	= કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતો સ્વભાવ	卐
卐	સાગરોપમ	= સાગરની ઉપમવાળો કાળ	શ્રુતજ્ઞાન	= મતિજ્ઞાન સહિત ભાષા દ્વારા થતું જ્ઞાન.	卐
卐	સામાન્ય ધર્મ	= ગૌણધર્મયુક્ત	હેય	= ત્યાગ કરવા જેવું	卐
卐	સુખમ	= સુખનો કાળ	જ્ઞાતા	= જાણનાર	卐
卐			જ્ઞાન	= જેનો બોધ થાય તે	卐
卐			જ્ઞાયક	= જાણનાર	卐
卐			જ્ઞેય	= જાણાવાયોગ્ય પદાર્થ.	卐

1200